

vaiṣṇava iconography

PP
PP

No. 2

H. DANIEL SMITH

VĀIŚNAVA ICONOGRAPHY

A

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

A SOURCEBOOK OF
VAISNAVA ICONOGRAPHY

according to pāñcarātrīgama texts

SANSKRIT TEXTS

COMPILED AND ARRANGED WITH COMMENTARY IN ENGLISH

by

H. DANIEL SMITH

k. k. a. venkateschari

(Sanskrit Editor)

Pāñcaratra. Selections.
Illustrations by

v. ganapathi

(Superintendent cum Master Sculptor

Government Sculpture Training Center, Mahabalipuram)

PĀNCARĀTRA PARIŚODHANA PARIṢAD
93, T. P. KOIL STREET :: TRIPPLICANE, MADRAS-5
INDIA
1969

N
8195.3

PĀNCARĀTRA PARISODHANA PARIŚAD—PUBLICATION No. 2

.V3
P18

PRINTED AT HOB & CO., THE "PREMIS" PRESS, MADRAS-I, INDIA.

**Dedicated
to
MY PARENTS**

Acknowledgements

I wish to express my gratitude to the American Institute of Indian Studies for the Faculty Research Fellowship during 1966-1967 which made it possible for me to be in Madras over an extended period for research in the *Pāñcarātrā-gama* materials from which this study is drawn. I am grateful also to the Department of Religion at Syracuse University (USA) for allowing me leave-of-absence from my teaching duties during the period of an academic year so that I might accept the AIIS Fellowship. My thanks are also due - although these can never be fully articulated - to my collaborators in this booklet; their names appear on the title page. Mr. Ganapati, whose drawings are found illustrating certain texts, first made the suggestion to me for such a specialized study of Vaiṣṇava iconography; Mr. Venkatachari sat with me, day after day, and worked alongside me and, as well, he later worked with the printers in the arduous tasks of supervising final production of this work. Additionally, I am indebted to Dr. M. Narasimhachary of the Sanskrit Department, University of Madras, for his Introduction to this work, whose otherwise anonymous labor would have gone unnoticed; he spent countless hours with me at the early stages of this project culling texts, advising me and, later, proofreading final galley proofs. My thanks are also due to Mr. M. Ramakrishna Sastry, Sanskrit Department, University of Madras, who also assisted in correcting the proofs.

Further, it is with fond recall of many helpful staff members that I acknowledge the co-operation of the following libraries: The Adyar Library and Research Centre, The Madras Government Oriental Manuscripts Library, The Kendriya Sanskrit Vidyapeeth at Tirupati, The Saraswati Mahal Library in Tanjore and The Oriental Research Institute, Baroda. In addition, the following personal libraries, made accessible to me by their owners or

managers, are gratefully remembered : Singamayyangar Library, Srirangam, Sri Krishna Bhattar's Collections, Srirangam, Sri Periyathiruvadi Bhattar's Collections, Srivaikuntham, etc.

Finally, I acknowledge my continued debt to Professor V. Raghavan, Head of the Sanskrit Department at The University of Madras, without whose warm encouragement and paternal guidance my scholarly concern for the texts of the *Pāñcarātrāgama* would long since have dwindled.

Despite the support, collaboration and guidance I have received from many sources in my studies, there are many errors of commission and omission that will be obvious to readers of the present work. For these I am alone responsible.

H. DANIEL SMITH

Table of Contents

CHAPTER ONE	Page
Why Images ?	1
Theological and speculative supports for use of icons – मूर्तिपूजायां प्रमाणम्	2
Practical necessities requiring different types of images – विविधमूर्तिपूजाया आवश्यकता	5
Icons depicting great devotees of the past – भक्तविम्बानि	12
CHAPTER TWO	Page
Materials used	15
Selecting Timber for Wooden Icons – दारुसंग्रहः	17
Choosing Stone for Sculpting Images – शिलासंग्रहः	25
Choosing Metal for Casting Icons – लोहसंग्रहः	45
Preparing Plaster Images – मृत्संग्रहः	47
Other materials used for iconographic representations – पटादिविम्बनिर्मणम्	58
Benefits of using particular materials for icons – फलश्रुतिः	59
CHAPTER THREE	Page
Icodometry	61
Basic units of measurement defined – मानलक्षणम्	62
Application of units of measurement to types of icons – प्रतिमामानलक्षणम् ...	66
Measurements of icons prepared for existing temples – प्रासादानुरूपेण प्रतिमामानलक्षणम्	68
Comparative measurements of main and functional icons – बेरमानम्	76
Detailed measurements for specific parts of icons – तालप्रमाणम्	80
CHAPTER FOUR	Page
Pedestals – पीठानि	99
Concerning materials used in making pedestals – पीठनिर्मणे द्रव्यनिर्णयः ...	100

	Page
Shape and proportions for pedestals – पीठमानमाकृतिश्च	... 102
Details of construction and decoration of pedestals – पीठनिर्मणमलकृतिश्च	... 104
The additional element called the Prabhā or encircling arc – प्रभानिर्मणम्	... 109
CHAPTER FIVE	
Iconographical Descriptions of Vyūhas, Avatāras, Mūrtis, and Female Deities	... 110
Some introductory reflections on the unity and diversity of Viṣṇu – एकस्यैव परस्य नानात्वप्रतिपादनम्	... 111
The four Vyūha-Modes described – चतुर्भ्युहवर्णनम्	... 115
Vāsudeva – वासुदेवः	... 116
Saṅkarṣapa – सङ्कर्षणः	... 118
Pradyumna – प्रद्युम्नः	... 119
Aniruddha – अनिरुद्धः	... 121
The Avatāra—Incarnations described – अवतारप्रयोजनम्	... 123
Matsya – मत्स्यः	... 124
Kūma – कूमः	... 127
Varāha – वराहः	... 130
Vāmana – वामनः	... 133
Trivikrama – त्रिविक्रमः	... 137
Narasiṁha – नरसिंहः	... 138
Parasurāma – परशुरामः	... 146
Rāma – रामः	... 147
Balarāma – बलरामः	... 152
Kṛṣṇa – कृष्णः	... 153
Buddha – बुद्धः	... 159
Kalkin – कल्किन्	... 159
The Twelve Mūrti-Forms of the Lord described – द्वादशमूर्तिलक्षणम्	... 160
Keśava – केशवः	... 161
Nārāyaṇa – नारायणः	... 162

	Page
Madhava — माधवः:	164
Govinda — गोविन्दः:	165
Viṣṇu — विष्णुः:	166
Madhusūdana — मधुसूदनः:	168
Trivikrama — त्रिविक्रमः:	169
Vāmana — वामनः:	169
Śridhara — श्रीधरः:	169
Hṛṣikēśa — हृषीकेशः:	170
Padmāṅguba — पद्माङ्गबः:	171
Dāmodara — दामोदरः:	173
The Consorts of the Twelve Mūrtis — द्वादशमूर्तिदेवीलक्षणम्	174
Female Deities described — श्रियादिदेवीनां लक्षणम्	174
Lakṣmi, Bhū and Nīlā described — लक्ष्मीभूतीलालक्षणम्	176
Śrilakṣmī — श्रीलक्षणम्	176
Different forms of Lakṣmi — लक्ष्मीभेदनिरूपणम्	178

CHAPTER SIX

Other forms of Viṣṇu and Attendant Deities	185
Mahāviṣṇu — महाविष्णुः:	186
Sayanaviṣṇu — शयनविष्णुः:	186
Lakṣminṛsiṣyapa — लक्ष्मीनारायणः:	187
Śriyakṛpati — श्रियःपतिः:	188
Yajñavarāha — यज्ञवराहः:	189
Hari — हरिः:	190
Upendra — उपेन्द्रः:	190
Puruṣottama — पुरुषोत्तमः:	191
Jagannātha — जगन्नाथः:	191
Janardana — जनार्दनः:	192
Acyuta — अच्युतः:	193
Hayagrīva — हयग्रीवः:	193
Yajñamārti — यज्ञमूर्तिः:	196
Hamsa — हंसः:	197

CHAPTER SEVEN

The Divine Beings in the temple precincts — आवरणदेवताः	228
Guardians of the gates — द्वारपालकाः	233
Deities found in the inner (first) courtyard — प्रथमावरणदेवताः	237
Deities of the second courtyard — द्वितीयावरणदेवताः	250
The eight directional deities — अष्टदिक्पालकाः	256
The nine Planetary Deities — नवमहाः	262
Cakras and Sankhas — चक्रं शङ्खश्च	263
The Divine Beings of the outer courtyard — बहिरावरणदेवताः	266
Iconographical forms for Abstract Principles described — धर्माधर्मदीनां मूर्तित्वकथनम्	273

CHAPTER EIGHT

Decorations, Weapons and Instruments of Worship -	
आभरणायुधपूजोपकरणानि	... 275
Decorations and Weapons of icons - मूर्तीनामायुधभरणविन्यासकथनम्	276
The 'foot-stool' of the Lord - पादुकालक्षणम्	.. 283
Miscellaneous paraphernalia found in the Sanctuary -	
घण्टच्छ्रदर्पणादिलक्षणम्	.. 284
The Sruk-ladle and Srava-spatula used in Homa-fire oblations -	
सुक्लस्रुवलक्षणम्	... 288
Appendix I - अनुबन्धः (रथलक्षणम्)	.. 293
" II - Regarding Matsya-form	.. 297

List of Illustrations

	Page
1. Bhakta	12
2. Bhakta	13
3. Parakāla	14
4. Uttamadāśatāla Measurement	67
5. Paravāsudeva	113
6. Vāsudeva	118
7. Matsya	126
8. Yoganarasimha	140
9. Sītā	148
10. Rāma	149
11. Viralakṣmī	181
12. Āryā	181
13. Śri	183
14. Bhū	183
15. Hayagrīva	195
16. Garuḍa	216
17. Sudarśana-Narasimha (obverse)	227
18. Sudarśana-Narasimha (reverse)	227
19. Caṇḍa	235
20. Bhadra	236
21. Vighneśa	242

Digitized by Google

Digitized from
University of Michigan

We are presenting below, a specimen of the manuscripts consulted by us for preparing this Sourcebook

AGASTYA SAMHITA

प्रासादे प्राढ्मुखं स्थाप्य प्रग्नीवप्रतिमां ततः तथैव दक्षिणा शीवा.....॥
 तथैव चोत्तरशीवा उत्तरद्वारवेशमनि । प्राग्न्दारे दक्षिणशीवा प्रासादे प्रतिमा भवेत् ॥
 तथैव चोत्तरशीवा प्रत्यग्न्दारे प्रसास्यते प्रसादयुक्त्या प्रतिमा.....तन्त्रवित्तमैः ॥
 तत्र तत्प्रतिमायुक्त्या प्रासादं तु समारभेत् । तथात प्रतिमायामं बहुधा परिकीर्तितम् ॥
 प्रास्वादगर्भभागार्बमायामसधमो...अ...। .. भागे कृते क्षेत्रे त्रिभागं मध्यमं भवेत् ॥
 तत्र भागकृते गर्भं द्विभागं चोत्तरं भवेत् । पादायामं च कर्तव्यो द्वारायामं तथैव च ॥
 प्रति.....ता शाकहस्तादि रूप्यते । अत ऊर्ध्वं न कुर्वीत हीनं वापि कदाचन ॥
 अन्योन्यं सप्रवक्ष्यामि प्रतिमोच्छायमेव हि । उद्देशद्वारतुल्यं तु....मध्यापि वा ॥
 कृते तु सप्तधा गर्भं पश्चभागमध्यापि वा शुद्धद्वारसमायापि द्वारात्याधिकं तु वा ॥
 द्वारादध्यर्थमुत्सेधं त्रिविधं प्रतिमोच्छायम् । स्त्रमाद्विभागहीनं वा त्रिभागहीनं वा पुनः ॥
 आसनस्य प्रमाणं हि शयनस्य तथोन्यते ततो द्वारद्वयं वापि द्वारस्य द्वयर्थकं तु वा ॥
 स्नानकस्य प्रमाणं हि आसनस्योन्यतेऽधुना द्वारत्पादिकं वापि द्वारादध्यर्थमेव वा ॥
 शयनस्य प्रमाणं हि न च न्यूनादिकं भवेत् युक्तानां तु यथाकामं आसनस्य प्रकीर्तितम् ॥
 शैलजप्रतिमा तत्र कदाचिदपि शाययेत् स्थानकं तु प्रशस्तं स्याच्छैलजस्य विशेषतः ॥
 एकवेरं भवेतत्र ऋदिकारां शुभां शिलाम् शिलायां नैव कुर्वीत बहुवेरं विचंकणः ॥
 शैलजे शैलजं प्रोक्तं शैलजं मृष्मयं तथा दारवे दाकजं प्रोक्तं लोहजं तु च लोहजम् ॥
 अन्यथा च न कर्तव्यं राजराष्ट्रं विनश्यति तत्सात्सर्वप्रयलेन शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥
 कालयोगप्रमाणेन कर्तव्या प्रतिमा शुभा त्रिविधं प्रतिमा.....प्रचक्षते ॥
 चित्रं चाप्यर्थचितं च चित्राभासं तथैव च दृश्यन्तेऽवयवा यस्य प्रतिमायास्समंततः ॥
 मानोन्मानप्रमाणानि....चक्षते । शिलागताया यस्यास्तु पृष्ठभागो न दृश्यते ॥
 मानप्रमाणयुक्तानां सार्वचित्रमितिस्मृतम् । यास्थितालेख्यरूपाणि लिखिता.....॥
 हीनप्रमाण युक्ता सा चित्राभासस्तयोन्यते । उत्तमं तु बलं चित्रं मध्यमं चार्धचित्रम् ॥

Mainly on icon

General relative
measurements of
deana, śreyana,
etc.

General classifica-
tion of icon as
citra, ardhacitra
and citrabhāva

General remarks
on *kirita*, *jitha*,
etc.

आलेख्यमध्यं प्रोक्तं प्रतिमाकर्भणि क्रमात् । चतुर्विंशि किरीटा.....प्रचक्षते ॥
चत्राम्बुजातमात्राभ्यसर्वमार्धं कुर्यादाकरं ततः श्रीकरं चित्रसङ्काशं सवदं.... वत् ॥
शान्तिदं पद्मसंकाशं..... म् । एवमेव किरीटं तं शेषमन्यं विसर्जयेत् ॥
अन्यथा चेन्महादोषः कर्तुः कारयितुर्भवेत् । पादपद्मं भवेत्तत्र साष्टपद्मं सकणिकम् ॥
.....भागं विस्तारं तावदुत्सेषसंयुतम् । अस्य नालं तु कर्तव्यं वृत्त वा नतुरश्रकम् ॥
वृत्तं शिवं इति प्रोक्तं ब्रह्म स्याच्चतुरश्रकम् आयामे ह .. शाहं प्रचक्षते ॥
रत्नान्यासं स्फुतेवं स्यान्नान्यथा नालं उच्यते । ततः पादशिलायां च अत्रकं नाहमानं तु ॥
चतुरश्रं तु कर्तव्यं..... प्रशस्यते । आसने द्विविधा प्रोक्ता आसने कथयामि वः ॥
गर्भद्वारं चतुर्भागं पादपद्मस्य चोच्छ्रयम् । तत्वदायामविस्तारंतु पूर्ववत् ॥
न चैति शयने याने विधिरुक्ता कदाचन अत्र एते शिलादोषाः प्रवक्ष्यन्ते यथाविधि ॥
सञ्चारविवरं चापि आवर्तयन्थयस्तस्था.....र्गरक्षानाचेति सस्तनो ॥
चलरूपं पुरावृत्तं पार्श्वस्थं चोन्नतोपमम् । ऊर्ध्वदृष्टिमधोदृष्टिं पार्श्वदृष्टिं तथैव च ॥
अन्तरानन्तरं चैव अयुदान्तरमेव च एतानि दश दोषाणि कीर्तितानि च साम्प्रतम् ॥
वदन्ति प्रतिमादोषान् शास्त्रेऽस्मस्तन्त्रवित्तमाः । अत्र दोषफलं वक्ष्ये शिलासु
प्रतिमासु च ॥

सिरावास्यादनारोग्यं विवरणे राष्ट्रविभ्रमः । आवर्तं चापि दुभिक्षं यन्धनाद्राष्ट्रविभ्र ॥
मण्डले वर्णदोषस्तु गर्भसर्वजनक्षयः । रुक्षतायाथनाशाय कर्तुः कारयितुर्भवेत् ॥
अधिके च भवेद्वृद्धिर्हीने चैव धनक्षयः । स्फुटिते प्राणिनाशाय वक्त्रे सतापमेव च ॥
अतिस्थूले कृशे... के स्थाननाशनम् । शेषाणि दशदोषात्रि अनाचारद्विराणि वै ॥
कर्तुः कारयितुर्दोषो भवत्येव न रांशयः । प्रतिमा तु द्विधा प्रोक्ता . ..मो तुना मता ॥
सौम्ये तु शीतला ज्ञेया प्रतिमा स्त्रीविवर्धिनी उल्लाग्नेयीति विज्ञेयो दारिद्र्यस्य
विवर्धिनी ॥

सौम्ये तु वैष्णवी..... शाङ्करी मता । तस्मात्सौम्या च कर्तव्या आग्रेयी न कदाचन ॥
विशुद्धा चापि सङ्कीर्णा स्थापितं प्रतिमाद्वयम् एकवर्णा वर्णमिश्रिता ॥
विशुद्धप्रतिमा ग्राह्या सङ्कीर्णा तदलाभनः । अनुलोभे तु गृह्णीयात्प्रतिलोभं विवर्जयेत् ॥
शुक्लं रक्तं तु गृह्णीया. . तथैव च । पीते चैव तथा कृष्णं कृष्णे सर्वं विवर्जयेत् ॥
चत.....स्त्रिशूद्रे तु चेशान्या घरिवर्जयेत् । बहिर्षट्वा परिस्त्रेतुं शक्यते प्य॥
गर्भमन्तर्गतं यस्मात्स्मात्दगर्भं वदामि वः । शिलायां यते दृश्यन्ते दृश्यन्ते मण्डलानि च ॥

General doṣas of
icon.

Another
classification of
icons : as *saumya*
& *āgneyi*,
vishuddha &
sankirna, etc.

On *garbhā*

on materials:
metals

on pitch, orna-
ments, etc.

on the set of
stone

बोटान्तं ज्वालान्तं शङ्खचक्रयोः । दक्षिणेऽभयः ॥
विकसन्तु लिंगतत्त्वे । अष्टोमुखे वामहस्ते च तु ॥
त् शिरश्चकं तथोर्मध्ये चक्रलालं ल ॥
विना । एवं चतुर्भुजं कुर्यात् क ॥
.....तथैव च लक्ष्मिभागेकभागं वा चतुभागेकमेव वा ॥
शङ्खचक्रगदापद्मे अतुभिः कृतचिह्नितम् पीताम्बरधरं ॥
.....सनं कापि स्थानकं वा प्रकारयेत् महान्तरे तु शयने आसीने ॥
.....स्थ वा पुनः । स्थानकं तु प्रकुर्वीत सर्वप्रैव चतुर्भुजम् ॥
विविदुषः ॥
त्रिविधा च शिला प्रोक्ता तत्र स्त्रीपुंणपुसकाः । विवरावत्तरहिता प्राक् स्तिर्घा
ग्रन्थिवर्जिता ॥
रत्नशब्दे कर्णा च नारो पुमानिति कीर्तित । परवर्णा सुदिव्या च स्वच्छा चैव
मृदु ॥
.....शाला शिला प्रोक्तास्त्वुति तत्र विवरणः । शिलाभष्टपसंयुक्ता
कर्कशा ॥
शब्दहीना च मंदा च सा नपुसकलभणा पुलिङ्गः . . . वातु प्रसिमा भवेत् ॥
स्त्रीपुलिङ्गे तथा प्रोक्ता सा भवेत्यादपीटिका शिला नपुसकाल्या च रत्नन्यासाम
कल्पयेत् ॥
शिलामात्रं चिरो ज्ञात्वा कारये . . . तत् । कंसघण्टाद्यनियंत्रं तच्छुलायां शरा
गिरः ॥
कसधन्मध्यभागं तु पूर्वं चैवं सदा भवेत् । द्यनियंत्रं शिलायां तु सा पुमानिति कीर्तिता ॥
.....द्यदि विहीनं तु वारवा च द्यनिर्भवेत् । सा शिला त्रिविधा प्रोक्ता तद्दि
तत्स्याप्रपुसकम् ॥

Introduction

Hinduism distinguishes itself from all other religions of the world by the stress it lays upon and the value it attaches to image-worship. It is no exaggeration to say that scarcely any other branch of antiquities has provided the Indian Archaeologist with more valuable and interesting data than Indian sculpture.¹ It may be observed in this regard that no piece of art in India seems to have been produced just for the sake of artistic display; instances of sculpture fashioned in response to mere secular value are indeed very rare in occurrence and of comparatively lesser importance. For these reasons, a study of Hindu architecture or any particular aspect of it—for example iconography—must necessarily fit in the frame-work of religious motives and values.²

Evidently then, the most important context in which to understand Hindu sculpture is the temple, and there the *sancum sanctorum* occupies a pivotal position because that is where one encounters the main image which animates the entire temple. To a Hindu, image-worship is the air he breathes; the food of his soul and the fountain-head of his hopes, both for this world and for the other.³ Therefore, in India where icon-worship has formed the key-note of popular religious life, a study of iconography whether it be Saivite or Vaiṣṇavite necessarily presupposes a careful understanding of Hindu religious values.⁴

A theory widely current among theologians of the medieval period was that image-worship is a degraded state of the human conception of the divine. It was held that man, who first started with a pure conception of divinity, did, in course of time, cultivate the desire to give a material shape to that

¹ Vide *Encyclopaedia of Religion and Ethics* [E. R. E.] edited by James Hastings, Vol. VII, p. 142. See also B. C. Bhattacharya, *Indian Images*, pt. I, 'Prolegomena', p. iii.

² E.R.E., I: 740.

³ Vide M. A. Sherring, *The Sacred City of the Hindus* (London, 1888), p. 41 ff. Sherring tells us that Benares had (by his time) 1454 temples and that the number of idols worshipped exceeded the number of people themselves.

⁴ *Indian Images*, pt. I, 'Prolegomena', p. v.

conception and that he succeeded in it by making his own image. Since God created man in His image, man could also represent God by making images resembling himself.¹ These symbols later were regarded as real and animate, and thus treated and worshipped as divine personages.² This enabled man to feel that the superhuman personalities are within his reach and that he had divine access for his prayers and supplications. Whatever the origin of religion be it is clear that man, at some stage at least, began to feel the need to represent in a personal form the mysterious powers he observed in Nature.³ Similarly, the inherent desire in man to keep near him things that remind him of persons he adores is responsible for the number of icons of great scholars and saints which find their place in temples and shrines, receiving there due regard and worship.⁴ The phenomenon of investing supernatural and superhuman beings with human form witnesses to one characteristic Hindu ideal at least : that man can enoble his stature and ascend to the plane of divine existence.⁵

The fact that image-worship is a step in the religious evolution of man will be evident from an example in the development of Buddhism. In a system of philosophy guided by a strict denial of supernatural influence in human affairs and by an absolute condemnation of worship or adoration, there should be no room for image-worship. But after no great lapse of time there appeared even among the immediate disciples of the Buddha a tendency to conceive supernatural persons to whom worship may be offered and from whom assistance may be sought. So it was that in a system so opposed to the idea of images and image-worship there appeared in course of time a pantheon populated with the most extensive and sophisticated collection of gods, goddesses, demigods and goblins ever dreamt of.⁶

¹ Cf. Genesis, Ch. I. 26 : " And God said, Let us make man in our image, after our likeness. . . . "

² Cf. E. R. E. VII : 113.

³ Ibid., p. 114. For theories regarding the origin of image-worship among the Ronus and Hindus, see Alterman's India, edited by Dr. Edward C. Sachau, Vol. I (New Delhi, 1964), pp. 112-116.

⁴ E. R. E., VII : 110.

⁵ Ibid., p. 116.

⁶ Vide ibid., pp. 116, 119.

Though the earliest Buddhist sculptures dared not depict the Buddha as a man, by limiting his presence by such symbols as the Sacred Wheel and the foot-print full-fledged images of his were gradually but freely introduced as objects of worship.

Whether India knew image-worship in the Vedic Period or not is a disputed question.¹¹ But a careful scrutiny and consideration of all the available facts will not fail to convince an impartial observer that image-worship was not altogether unknown in that remote past. Though the higher standards of Vedic religion might not have allowed images, there must still have existed a lower standard which did not confine worship to the deities of Nature alone.¹² J. Fergusson and V. A. Smith tried to read in the influence of the Greek or Hellenistic school of Gandhāra in this context, but it is highly doubtful whether the usage of images can solely be traced to this influence.¹³

The deification of the powers of Nature is obvious enough in the Vedas; the existence of images in those times has also been vindicated in such instances as the painted image of Rudra¹⁴, and of Varuna with a golden coat of mail¹⁵, as also in the distinction shown between the Maruts on the one hand and their images¹⁶ on the other. The comparative dearth of such instances, however, cannot tilt the balance in favour of the argument that image-worship is exclusively extra-vedic or post-vedic in origin.

The Rgveda speaks of the image (*pratimā*): 'Kāsūt pramā pratimā'¹⁷ (What could be the correct dimension and what could be the idol?). The Taittirīya Samhitā, while dealing with *agnicayana*, speaks of a golden image of a man's size¹⁸.

In the Rāmā�ana reference is made to temples dedicated to Brahmā, Viṣṇu and other deities.¹⁹ Manusmṛti, likewise, speaks of *devatābhycarana*²⁰ and circumambulations done to a deity.²¹ Yāska, too, refers to images in his Nirukta

¹¹ See P. V. Kane, *History of Dharmic Astro*, Vol. II, p. 706 ff.

¹² See A. Berth, *Religion of India* (London, 1882), p. 60 ff.

¹³ Cf. J. Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture* (London, 1889), p. 183, see also V. A. Smith, *History of Fine Art in India and Ceylon* (Oxford, 1911), p. 97 ff.

¹⁴ Rgveda II. xxvii. 9.

¹⁵ Ibid. I. xxv. 13.

¹⁶ Ibid. V. iii. 15.

¹⁷ X x. 130. Vide Śāyaṇa's C. on it: "...kāsūtprahyogitavaśāt nirmigata iti pratimā devatā."

¹⁸ V. vi. 7: "Brahmayam peruvamupa doddhāt yajamānolokasya riddhītya."

¹⁹ Vide III. xii. 17-20, where places of worship (*stūpa*) for Brahmā, Agni, Viṣṇu, Mahendra, et. al. are named. Cf. ibid. II. iv. 30: "devatāgītra."

²⁰ II. 178. Cf. Kullūka's C. on it: "...pratimaddīcā harikārakādādevapūjyam..." Cf. ibid. III. 117; cf. also III. 152. The term *devolaka* occurring in this verse has been explained by Kullūka as 'pratimāparicāraka'.

²¹ IV. 39: "sudhvā gōm daivatam śipram... pratimānī tattva" Cf. - ibid. IX. 285: "pratimānām ca bhedāshā..."

when he speaks of the forms of gods who are also celebrated with limbs such as those of men.²⁰ The Mahābhāṣya of Patañjali bears ample testimony to the existence of images for worship.²¹ Reference is also made to images having long and elevated noses.²² The Mahābhāṣya is replete with references to image-worship.²³ The Arthaśāstra of Kauṭilya also speaks of temples dedicated to certain deities.²⁴ Purāṇas like the Agni²⁵, Garuḍa²⁶, Bhavisya²⁷, Matsya²⁸ and Vāyu²⁹ are quite well-known for their elaborate descriptions of temple-architecture and images.

The images of gods and goddesses in India, which are thus shown to have an impressive past, serve as a perennial source of inspiration for a devout Hindu. By means of certain sculptural representations and symbols, divinity in the form of images has been brought down, so to say, to the level of the common man.³⁰ From an iconographic point of view, the number of hands of a given image or the weapons wielded by it may be said to indicate the number of attributes and the character of the deity represented by that image. Thus, a large number of hands, for instance, indicates that a particular deity has a large number of attributes, or that it is *śāmavac* in nature. Likewise, a lesser number of hands indicates a correspondingly lesser number of attributes which, in some degree at least, may be said to agree with the *nirguna* aspect of the Supreme.³¹

It will thus be evident that for a Hindu, an image is but a symbol exhibiting certain aspects of a deity he has chosen to concentrate upon. So, even

²⁰Nirukta (Poona, 1940), VII. 6 : " अद्विनिलानम् देवतानाम् ", " पुरुषारुपः स्त्रीरूपम् ", " देवानांदक्षिणयो भवन्ति ", " देवानां दक्षिणाम् ", " एवं पूर्वार्चिक्षिणां तपोऽसामतायांते ".
²¹Paṭṭini V. ill. 90 : " जीविते दृपार्ये. " Vide Bhāṣya on it (Nirnayangar Press, Bombay, 1942), p. 404 : " मायृषाः किंवार्चिक्षिणी एवं प्रकल्पते, भवेत्तु न यत्, ग्रन्थेऽपि सम्प्रति पूर्वान्ते तेऽन्वयते. "

²²Paṭṭini IV. i. 54 : " एवं गदोपर्वतादासम्योगोपदात्. " Vide Bhāṣya, p. 76 : " दिग्खण्डकी एवं दुग्धादकी एवेत् ". Cf. also Bhāṣya on the *śāstra* " पत्रे लुप्ताः " (IV. i. 89), p. 110 : " लुप्ताप्रतिक्रियाहृत्यप्ति इति ".
²³Vide Vanaparvan, chs. 82-84. Cf. also A. A. Macdonell's *A History of Sanskrit Literature*, p. 210.

²⁴Vide Book II, ch. iv, pp. 56-58 (Oort. Branch Press, Mysore, 1909) : " अपर्यज्ञप्रह्लादायानावै-जगन्नाथाश्वरौ, दिवानाश्वरौ (सिंहासनाद्वारा) उपरामध्ये दृश्यते. "

²⁵ch. 42, 104.

²⁶ch. 45, 47.

²⁷Bṛhmaṇparvan, ch. 130.

²⁸chs. 252, 253, 267, etc.

²⁹pt. I, ch. 39.

³⁰Vide T. A. Gopinatha Rao, *Elements of Hindu Iconography*, Vol. I pt. I (Introduction), p. 27.

³¹Ibid., pp. 27-38.

an ill-shaped icon may serve his purpose, provided it has been prepared according to the rules laid down in the *sāstra*. As a matter of fact, the resemblance of the image to the original deity conceived and the beauty of it are of a secondary value; all that is needed is that people should be convinced by its accuracy. At least convention should vouchsafe it.²⁴ It is often said that this negligence of artistic merit on the part of a sculptor has made him careless.²⁵ But the Hindu sculptor never spared his efforts to make the image as pleasing and appealing as possible. All *dgamas* and *tantras*, to whatever school they may belong, insist upon the desirability of making images as beautiful as possible.²⁶ It is but natural, therefore, that critics who laid stress on the form rather than the spirit of the Indian Art have developed a contempt for that Art. To the mind of a Hindu, on the other hand, form is nothing but a creation of the Spirit.²⁷

Image-worship thus according to a Hindu overview, being a necessary step in the spiritual advancement of man, has no stigma attached to it. We can no more think about anything without a mental image than we can live without breathing. By the law of association the material image calls up the mental idea and vice versa.²⁸ For those who have realized the Highest, there may not be any need for image-worship. But those that do not need it have no right to say that it is wrong. Nor is it compulsory in Hinduism.²⁹ The trend among the realised masters in India, as in every other nation, has always been to find little contentment with their own uplift only;³⁰ they came down, on the

²⁴ *Vide H. R. E.*, VII : 110.

²⁵ *Elements of Hindu Iconography*, Vol. I. pt. I. p. 28.

²⁶ *Ibid.* p. 29.

²⁷ Cf. Sri Aurobindo, *The National Value of Art* (Aurobindo Ashram, Pondicherry), pp. 49, 51.

²⁸ *Vide Swami Vivekananda, Chicago Addresses—Paper on Hinduism* (Advaitashrama, Calcutta), p. 29. Cf. *ibid.* p. 33 : "If a man can realise his divine nature with the help of an image, would it be right to call that a sin? Nor, even when he has passed that stage, should he call it an error. To the Hindu, man is not travelling from error to truth, but from truth to truth, from lower to higher truth. To him all the religions from the lowest fetishism to the highest abstraction, means so many attempts of the human soul to grasp and realise the Infinite, each determined by the conditions of its birth and association, and each of these marks a stage of progress; and every soul is a young eagle soaring higher and higher, gathering more and more strength till it reaches the Glorious Sun."

²⁹ *Ibid.* p. 33. Cf. *ibid.* : "Idolatry in India does not mean anything horrible. It is not the mother of heretics. On the other hand, it is the attempt of undeveloped minds to grasp high spiritual truths."

³⁰ *Vide Bhagavadgītā* III. 4 : "na hervādānandānubhūtānāśvaryam puruso 'nāśv
na hi anyāśvādānā siddhim samadhibhārati."

Cf. *ibid.* 21 : "yadi gādharati mṛgāstātādevālojanāḥ
or yet pravālām kuruāt lobātāmāvarātāt."

Cf. also 26 : "na buddhibhādām jñāneyajñānām hervādānubhūtām
jñāneyet sarvāśvāmāi vido 'nāśvānāśvātām."

contrary, to the level of the layman by setting examples themselves by consecrating temples and worshipping images with a view to help others attain the Highest. Thus we have instances of great *ācāryas* like Saṅkara and Rāmānuja advocating and performing image-worship.

* * *

In the Hindu tradition, we observe two different streams of thought and practice, viz., the *Nigama* and the *Āgama*—or the Vedic and the non-Vedic respectively. The former is that which has come within as a later cultural imposition whereas the latter is that which has come down from time immemorial by way of teachings of the Lord to His devotees or Consort as the case may be.⁴¹ So as to attain harmony between these two traditions, the *Nigama* and the *Āgama* had to be combined, and the Vedic gods had to be accommodated among the non-Aryan deities. Likewise, the elaborate Vedic *homa* had to be placed on an equal status with the flower-ritual (*pūjā*) of the *Āgama*.⁴² The *Nigama* and *Āgama* traditions having thus been combined, the resultant effect on the Hindu mind is one of unity in diversity.

Every religious school of Hinduism has developed its own *Āgama*-tradition and literature. Regardless of their sectarian leanings—Saivite, Vaisnавite or Sākta—the *Āgamas* and *Tantras*, it may be noticed, laid down similar or identical canons of art. The exceptions are few and far between. One and the same image or group of images may, according to the usage and tradition obtaining in one part of the country, show some variation with regard to dress, ornamentation, etc.; but this is a phenomenon allowed in these *āgamas*.⁴³ In other respects, however, practically no variation is allowed. We can therefore conclude that the *āgamas* and *tantras* laid down canons of art which were universal in application.⁴⁴ Iconographically, the

⁴¹ Vide Dr Sumit Kumar Chatterji, "Krishna Dvāipāyana Vyāsa and Krishna Vāsudeva" (JRASB, Letters, Vol. XVI, No. 1, 1950), pp. 82-83.

⁴² Ibid., p. 83. For a contention that architecture and iconography in India are of a Dravidian origin, see *Abhilankārīśvarāśramī*, part 1, "Introduction" by Dr. R. Shama Sastry (Government Branch Press, Mysore, 1926), p. iv ff.

For a résumé of the Vedic and Āgamic elements in contemporary Hindu worship, see also Haridas Bhattacharya, "Rituals of Worship," *The Cultural Heritage of India* (2nd edition), Vol. IV, pp. 445-463 (The Ramakrishna Mission, Calcutta, 1956).

⁴³ Vide T. A. Gopinatha Rao, *Elements of Hindu Iconography*, Vol. I, pt. I (Intro.), p. 46.

Cf. also *Bṛhatāraṇī* quoted there: "de ānurūpabhbhānare-ālakṣāramūrtibhā kāryā pratimā..." etc.

⁴⁴ Ibid., p. 47.

importance of all these *āgama*-traditions is that each tradition has its own share in raising the superb edifice a work of ages which may be designated the Indian Pantheon.⁴⁴ It may be noticed that the three main Āgamic schools, viz., the Saiva, Vaiṣṇava and Śākta, have certain common features: (a) the existence of a Supreme Being with a predominant male or female aspect, (b) the existence of individual souls, (c) the reality of the objective universe and (d) the efficacy of unflinching devotion to the Deity who effects salvation expressed in the worship of the idols of that Deity.⁴⁵ All these Āgamas comprise four sections or topics in general: *Jñāna* (Knowledge), *Kriyā* (Service—construction of temples, consecration of the icons, etc.), *Caryā* (Conduct—the observance of daily rites, festivals, etc.) and *Yoga* (Devotion or Concentration).⁴⁶ The second among the Āgama schools mentioned above has two main branches, viz., the *Vaikhānasa* and the *Pāñcarātra*. All the excerpts bearing upon iconography presented in the following pages belong to this second branch of the *Vaiṣṇava-āgamas*, viz., the *Pāñcarātra*.

The Āgama literature of the *Pāñcarātra* branch of the Śrīvaiṣṇava religion is a vast one with an interesting past. The difference between this and its sister-school, viz., the *Vaikhānasa*, lies only in the details of ritualistic worship in temples. However and interestingly enough, the votaries of these two schools seem to have developed mutual ill-will and hostility which are reflected in some texts of these schools.⁴⁷ Vedāntadeśika in his *Pāñcarātrarakṣā* tried to reconcile these two differing schools and declared that both these Āgamic ways of worship are, in essence, equally authentic.⁴⁸

It may not be out of place to point out in this context that these *āgamas* were subjected to doubts regarding their Vedic character from the 7th Cen.

⁴⁴ See *Indian Images*, pt. I (Prolegomena), p. viii.

⁴⁵ See *Lagñdhīrīṇīcandrikā* of Nandikēśvara, ed. by M. R. Sakhare (Malavir Press, Belgaum, 1942), pp. 299-300.

⁴⁶ Cf. P. T. Srinivas Iyerar, *History of the Tamils from the Earliest Times to 600 A.D.* (C. Coomaraswamy Naids and Sons, Madras, 1929), p. 107.

⁴⁷ For a refutation of the *Pāñcarātra*, see *Anandī Samkhya* XIII : 1-4; for a criticism of the *Vaikhānasa*, cf. "aṅkīrṇamāṇīmāṇī ca evaśāśāmālāttītīm", quoted by Vedāntadeśika in his *Pāñcarātrarakṣā* (Kālī edition, 1941), p. 101, as from the *Tantrasāmāṇīmāṇī*.

⁴⁸ Cf. *Sāṃkārtikādiptikā* of Vedāntadeśika, 61. 32:

Idem pāñcarātrībhāṣayena pṛthagvaidhena
caibhāṣayena ca pāñca nāyādīkharāṁ
sāmyādīrībhāṣayena sāmarayayāntah", etc.

A.D. or even earlier, while the other group of *āgamas*, viz., the Vaikhāṇasa enjoyed wider popularity and unquestioned authority. The Vaikhāṇasā-*gamas* had, as their basis, the *sūtras* of sage Viśvanātha, glorified in the *Vedas*.⁴⁰ These aphorisms were expounded by his disciples Atri, Marīci, Kaśyapa and Bhṛgu in their respective *rāmhitās*. But the case of the Pañcarātra is a different one altogether. Though there are Vedic characteristics in the *āgamas* of this school, there are, in addition, certain other elements which to a superficial observer appear non-Vedic. Orthodox Vedic followers began to entertain doubts regarding the Vedic character of these texts and their votaries. The inclusion of Pañcarātra among the non-Vedic schools by the great Mīmāṃsaka Kumārila Bhaṭṭa (at about 800 A.D.) in his *Tantravārtika*⁴¹ put this school under severe test and shook the confidence of the people deeply. The interpretation of the four aphorisms comprising the *Pañcarātra* or the *Utpalvat-*
sambhara section of the *Brahmasūtra*⁴² by the celebrated Advaita teacher Saṅkara exposed the philosophical side of this school to still graver doubts regarding its authenticity. This situation demanded a scholastic approach to the problem of the authority of these texts and consequently of the authenticity of their followers— the Bhāgavatas, Ekāntins or Sāttvatas. Yāmunācārya (called in Tamil *Alavandār*), the great predecessor of Rāmānuja, undertook in his *Igamapradīpīya* the task of upholding the case that these *āgamas* and their adherents were Vedic in theory as well as practice.⁴³ He pointed out that the Pañcarātrā-*gamas* are as valid as the *Vedas* on the ground that they are the direct utterances of Lord Nārāyaṇa; also, that they are based upon the *Ekāyanaśākhā* which forms one of the redactions of the *Sukla Yajurveda*. This *Ekāyana*, which is described as the Crown as well as the Root of the *Vedas*, is mentioned in the *Chāndogya Upaniṣad*.⁴⁴ An early Kashmirian author Utpala quotes several passages from the *Ekāyanaśāruti*, *Ekāyana Upaniṣad* and many Pañcarātra-texts, in his *Spandapradīpikā*.⁴⁵ This points to the existence of the *Ekāyana Veda* which,

⁴⁰ Vide *Fimnāreṇubhava* of Marīci (Venkateswara Press, Madras, 1926), Sanskrit Introduction, pp. 2-7. See also *Vashikaradgama* of Marīci (Government Press, Trivandrum, 1935), English Preface, pp. i-iv.

⁴¹ Benares Sanskrit Series (1903), pp. 114-115.

⁴² II, ii, 42-45.

⁴³ A critical edition and study of this text prepared by the present writer is to be found in the Osmania Oriental Series, Baroda.

⁴⁴ VII, i, 2 : " *rgredam bhagvañ dhyem...ekiyasam* ". Cf. *Satapatha Brāhmaṇa* XIII, vi, 11 : " *sa etam pañcarātram* " etc.

⁴⁵ *Vidyanagarām* edition, pp. 2, 8, 22, 40, etc.

in course of time, has almost become extinct and which the Pāñcarātrayamas claim as their source. Yāmuna's masterful work did not, however totally dispel the hostility and suspicion of all critics of Pāñcarātra traditions.

The number of the Pāñcarātra scriptures called variously Āgamas, Samhitās or Tantras, is traditionally given as 108. Dr. F.O. Schrader in his masterly work 'Introduction to the Pāñcarātra and the Ahirbudhnya Samhitā' (Adyar, 1916) mentions as many as 210 Samhitās, and remarks that the original extent of these texts must have been one and a half crore of *Stolas*.^{**}

As for the original significance and connotation of the term '*pāñcarātra*', we may observe in passing that it came to be lost in the course of several centuries and as a result, we find a number of explanations offered by the *samhitā*-texts. Without entering into an elaborate discussion of this issue, we may note that the most authoritative and perhaps the genuine definition is the one suggested by the *Ahirbudhnya Samhitā*, one of the oldest Pāñcarātra-texts.^{***} According to it, this system came to be known as '*pāñcarātra*' since it deals with the five-fold manifestation of Lord Vāsudeva, viz., *para*, *rūpa*, *ribhu*, *antaryāmin* and *arcā*. Dr. H. Daniel Smith the guiding spirit of this present publication, contends that if sheer bulk of passages relating to a given topic were the only criterion to be considered, then the "operative meaning" of the term *pāñcarātra* has something to do with the "fifth" of the five-fold manifestation of God—for much attention in the texts is given to the *arcī*-form, how it is made, where placed, when worshipped, etc.

* * *

In the light of these introductory remarks about the origin and importance of image-worship on the one hand and the Pāñcarātra traditions on the other, the scope and value of the 'Sourcebook of Vaishnava Iconography' presented in the following pages may be better understood. The term 'Vaishnava' here has to be taken in the restricted sense of '*Pāñcarātra*' because all the passages found here are culled from different Pāñcarātra-texts. Though restricted in this sense,

^{**} Vide p. 14.

^{***} Cf. XI. 63b-64a : " तत्पर्यश्चरित्वाच्चेद्धेति सिरपानम्
पाञ्चरात्राग्रामं देवाम् न विप्रकल्पयन्ते ॥ "

Vide also F. O. Schrader, *Introduction to the Pancarttra*, etc., p. 25; see also J. A. B. van Buitenen, "The Name Pāñcarātra" *History of Religions*, vol. I, No. 2 (winter 1962), pp. 291-299; see also (V. Raghavan, "The Name Pāñcarātra . . ." *Journal of the American Oriental Society*, vol. 85, No. 1 Jan.-Mar. 1965), pp. 73-79.

this Sourcebook can be useful on matters of iconography and iconometry for the followers of the Vaikhānasa-āgama as well, because the canons of art are more or less the same in both these āgamas. Even though the *jñāna* and *yoga* sections find a place in the Pañcarātra along with *kriyā* and *caryā*⁴⁹, it is only these latter two topics that received more attention and elaborate treatment. The āyamas are primarily scriptures of *bhakti*, the fountain-head of inspiration for all activities detailed in the *kriyā* and *caryā*-sections, even as the Upanisads are scriptures of *jñāna*. The former path is easier and the latter, a difficult one.

The *kriyā-pāda* of these scriptures offers elaborate details as to how temples are to be constructed and consecrated, how images are to be prepared and installed and the like. However, these texts, it may be noted, have not become very popular as texts on technical matters like iconography and iconometry, partly because of the defective and inadequate way of handling these technical data and partly because their main concern happens to be something superior—viz., *bhakti*. Another reason for the comparative neglect of iconographic sections of the Pañcarātra-texts is that already there exist authoritative and elaborate treatises on the subjects like the *Mayamata* and *Silparatna*. Though these āyamas cannot compete with or excel such texts either in richness of detail or skill of delineation, we may, in the words of Dr. Smith, the Director of the present project and also one of its Editors, observe that these latter texts merely try to represent the outer shell of the structure, and very little about the inner spirit which animates and directs the grand enterprise of temple-building.⁵⁰ Yet, from the standpoint of the rationale behind temple-building activities, the Pañcarātra-texts afford theological insights simply not available in the technical hand-books of the *Silpaśāstra*-traditions.⁵¹

The excerpts found in the following pages are systematically planned and arranged into eight chapters and a general reader will, at the very outset, be impressed by the logical scheme adopted. The first four chapters meet the first requirements in iconography—of material, manner and measurement—

⁴⁹ This classification into sections (*pādas*), however, is arbitrary as it is not found in the 'three gems' of this school—the Sāttvata, Pāṇḍava and Jayākhya Samhitās.

⁵⁰ *Pañcarātrigrāmīṣīdipravākya*, edited and annotated by H. Daniel Smith of Syracuse University, U.S.A. (Ratnam Press, Madras, 1963), Introduction, p. xix.

⁵¹ *Ibid.* pp. xix-xx.

whereas the remaining four follow the order supported by the Pāñcarātra-texts—starting with iconographical descriptions of the Lord, the Pivotal Principle lodged in the temple, and then proceeding outwards to cover other deities, chief and secondary, in ‘ever-expanding circles,’ to use the phrase of the Editors. The opening chapter justifies the importance and usage of images from the theological and speculative points of view. The second chapter deals with the materials that can be used for different types of icons. This is followed by chapters on iconometry and pedestals that support the icons. This leads to an elaborate fifth chapter dealing with iconographic details of the several types of manifestations of the Lord such as Vyūha⁴¹ and Avatāra⁴², and the Female Deities. This is followed by another chapter on some subsidiary and rare forms of the Lord and His direct attendants like Ananta and Garuḍa. The seventh chapter provides an insight into the inner and outer court-yards of the temple populated by several lesser divinities; iconographical representations of abstract principles like Dharmia and Adharmia also find a place in this chapter. In the final chapter passages bearing upon the decorations, weapons, articles of worship, etc. are presented.

The present iconographical study is the result of a series of conversations between Dr. H. Daniel Smith and his close collaborator Sri K. K. A. Venkatachari with Sri V. Ganapati, the renowned *sthapati* of Mahabalipuram and Superintendent of the Government Sculpture Training Centre there. The latter suggested that bringing together in monograph form the diverse relevant materials from the Pāñcarātra literature on iconography and iconometry could be of great practical value. The first two gentlemen then set about bringing together the passages from several sources and scripts; Sri V. Ganapati agreed to provide the valuable line-drawings appended to the Sourcebook and serving as illustrations of the texts. All hope that their efforts will serve the needs of students such as those enrolled at the Government Sculpture Training Centre as well as art historians concerned to learn more about ‘Vaisnava’ artistic traditions from the sectarian *mīyama*-handbooks.

⁴¹ For an interesting account of the three faced and four faced images of Viṣṇu which throw light on the Pāñcarātra vyūha-doctrine, see Dr. Sudhā Chandra Ray, ‘Note on an unpublished Viṣṇu image from Kāshīpurā’, *Journal of the Asiatic Society, Letters*, Vol. XVII No. 3, 1951, pp. 251–253.

⁴² The number of the avatāras presented here is twelve: Matsya, Kūrma, Varāha, Vāmana, Trivikrama, Narasimha, Parashurāma, Rāma, Balarāma, Krṣṇa, Buddha and Kalkin, where, it might be noted, Narasimha is placed next to Trivikrama as opposed to the popular order according to which He appears next to Varāha.

Although there are several collections of Pāñcarātra passages on individual topics already made—works like the *Utsarasaṅgraha*,²² *Pūjāsaṅgraha*,²³ *Pradyas-cittapaṭala*²⁴ and *Prāyaścittasaṅgraha*²⁵—the present Sourcebook serves as a model for all similar future undertakings. Not only does it provide for those in the field of Pāñcarātra studies the disciplined and focused kind of monograph recommended by Dr. Schrader²⁶, but it brings to bear on the texts all the most modern techniques of scholarship that the Editors could marshal—witnessing to a happy blending of what is best in both Indian and Western scholarship. Moreover, in terms of make up and design this beautiful edition sets a new standard for publications of its kind. The present work serves as a fitting complement, also, to the *Pāñcarātraprāśāda-prasādhana*, a monograph on the temple-building activities of the Śrīvaiṣṇavas according to Pāñcarātra sources published by Dr. Smith five years ago. But most important to note, while most of the Pāñcarātra texts mentioned in the traditional lists are mere names to us and are thus lost for all practical purposes, the present editors, and especially Dr. Smith, spared no efforts in digging up almost all the extant texts, some known for so long only by title, and examined them for their relevance to the study in hand. Thus, all available texts are utilized in the present publication—not just those closest at hand, or those in the most easily accessible script. As regards the passages from *samhitā*'s like the *Pādma* and the *Sanatkumāra*²⁷ which are in less widely-read scripts like Telugu and Grantha to say nothing of the numerous others from unpublished manuscripts the editors have done an excellent service to the world of scholars by bringing together all these passages otherwise closed even to educated Sanskritists and sthapatis by rendering them all into one script, the more widely-read Devanāgarī. The work is well named, for it is, indeed, a unique sourcebook.

One of the more curious problems confronting the editors of the present volume, and one which they handled ably and clearly, was that of selecting and arriving at the genuine *āgama*-texts. More than one *samhitā* bear the

²² A paper manuscript in Telugu characters from the Govt. Ori. Mus. Library, Madras, under R. 3286, in 2 Volumes.

²³ A palm-leaf ms. in Telugu letters from the above library under R. 2856.

²⁴ A paper ms. in Grantha letters from the same library under R. 2936.

²⁵ A paper ms. in Grantha characters from the same library under R. 3743.

²⁶ See F. O. Schrader, *Introduction to the Pāñcarātra and the Aśvamedhaya Samhitā*, p. 26.

²⁷ This text is being published by the Adyar Library and Research Center, in Devanāgarī letters.

same name (e.g., *Agastya Samhitā* and *Iśvara Samhitā*). In such cases the editors' test of genuineness was based upon some of the cardinal considerations that generally characterise the *āgamas* of this particular school—reference to the *pañcakalpa*-practices, stress laid upon the *dīkṣā*-ceremony, value attached to the *Vyūha*-theory, and the like. Thus, to give a single example, there appears to have been at least three *Iśvara Samhitās*. The one that is readily available in print, in spite of its popularity, seems to be somewhat late in origin; this is clear from the references it makes to persons dateable in history⁴⁹ and also from the absence of certain passages in it quoted as from " *Iśvara Samhitā*" by Yāmunācārya in his *Āgama-prāmāṇya*. The presumably older text referred to by Yāmuna, which must have been a dialogue between Iśvara and Śaymukha,⁵⁰ seems to have been lost. Likewise, there is another *Pañcarātra-samhitā* bearing the name *Iśvara Samhitā*⁵¹ (also called *Nṛasimhakalpa*) but which, by means of the considerations indicated above, proved to be another text of secondary value, the entire bulk of it being devoted to *mantras*, *homas*, *mudrās*, etc., of Narasimha. This curious problem gives insight into the careful work that went into the preparation of this Sourcebook by its Editors.

In the process of editing and selecting texts several parallel passages—the recognition of which may be of potential use to textual historians—were encountered, and, wherever possible these parallel passages have been indicated in foot-notes. The present compilation has also brought other evidence to light in regard to the interesting point that some of the texts are obviously earlier, and some, being derivatives of these, are later in origin. Further, several passages were found corrupt in manner and metre; as is the habit with such traditional texts which claim to be *ārṣa*, grammar and diction are very little cared for. So, while presenting what is relevant in a particular context, editing and rectifying the texts whenever necessary had also to be done. While doing so, mostly at the proof stage, care was taken to see that the passages are now intelligible though still as true to the originals as possible.

Altogether, the world of scholars is indebted to Dr. Smith and Sri Venkatachari for their exemplary work in this volume, and to Sri Ganapati for

⁴⁹ Cf. *Iśvarasamhitā* VIII. 175b (Sudarśana Press edn.) : " *ekāntino narkābhayaḥ -atiturkuṇiparavasātītī* ".

⁵⁰ Vide *Āgama-prāmāṇya* (Benares edn.), pp. 81-82.

⁵¹ Deposited in the Oriental Institute, Baroda, under no. 7967. See *New Catalogue Catalogorum*, Vol. II, p. 279a.

gracing it with his skilful renderings of text into drawings. In particular, the community of Pāñcarātrins should be particularly beholden to Dr. Smith for the very useful and colossal work he has been doing in this vigorous branch of Vaispava faith and religion over the past ten years. Dr. Smith, with whom the present writer has had the pleasure of working on the Pāñcarātra literature during the former's sojourns in India on two different occasions, is an American scholar of rare abilities and virtues. Not only has he published the already alluded to *Pāñcarātraprāśādaprāśādhana*, comprising a critical edition and study of the first ten chapters of the *kriyā-pāda* of the influential *Pādma Samhitā*, but he has written a number of serious and searching articles on aspects of Pāñcarātra literature and thought; moreover, while good collections of Pāñcarātra texts are no doubt preserved in several Indian libraries and institutions like the Adyar Library and Research Centre and the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, the credit of having collected and maintained the most complete Agama Collection in the world all transliterated into the Devanāgarī script—goes to Dr. Smith alone. In addition, he is the founder of the Pāñcarātra Pariśodhana Parisad—a society devoted to the promotion of research on the Pāñcarātra and the continued preservation of Pāñcarātra traditions and texts—which is already international in its membership and under whose sponsorship this Sourcebook is being printed in its publication series. Of late, he, in collaboration with Sri K. K. A. Venkatachari of Madras, a scholar of creative thinking, has published another monograph, also numbering in the publication series of the Pāñcarātra Pariśodhana Parisad. This one in Tamil is entitled 'A Panorama of the Pāñcarātra Literature,'¹² and it has already proved itself to be of special use to the *arcakas* of the South Indian Vaispava temples.

The present work, then, continues in the tradition of concerned and generous scholarship already established by Dr. Smith in former publications. This work, the result of a co-operative enterprise of what is best in both Indian and American scholarship, surely meets the high standards of the scholarly norms of each Editor. The happy blending of talents will, it is hoped, encourage others to such ventures in the future.

MADRAS, 1969

M. NARASIMHACHARY

¹² Printed at the Hoe & Co., Madras, 1967.

CHAPTER ONE

WHY IMAGES?

The origins of image-worship in Hinduism are still unknown to us. Evidence that icons were used at least in domestic devotions can be found as early as the times of the Indus Valley Civilization (3000–1500 B.C.E.). But there is, however, no clear evidence in the primary strata of Vedic literature that the Aryans used idols in their religious routines.* How the use of images in modern Hindu religious life has become so important and so normative is, in the present state of our knowledge, impossible to trace. All that can be done is to acknowledge that forms of iconic worship are now a characteristic of popular Hinduism.

In contemporary Hinduism the literature dealing with worship routines is vast. Various sects have their own special versions of how worship should

* See discussion of this matter in P. V. Kane's *History of Dharmashstra*, (Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, (1930-62), II : p. 706 ff.

be undertaken. The literature is collectively known as ‘*āgama*’—for examples, the *Śaivāgamas*, followed by devotees of Siva; the *Śāktāgamas*, followed by the devotees of the Mother Goddess; the *Vaikhānasāgamas* and the *Pāñcarātrāgamas*, followed by the devotees of Viṣṇu. We are dealing here with the last-named of the *āgama*-traditions, namely that of the Pāñcarātra School. These texts yield valuable information and insight regarding—among other things—the rich heritage of sculpture and art of at least this one community. And, by extracting the passages relating to icons and instruments used in worship we may also be in a better position not only to judge the art and sculpture of the Vaiṣṇava traditions but also to comprehend these within the larger context of the history of Indian art through the ages. Moreover, we may come to understand something of the answer to the question posed by the title of this chapter “Why Images?”

At the outset, then, we shall try in this first chapter to see what the *Pāñcarātrāgama* texts have to say in regard to why icons are so honoured. First, we shall notice some of the theological and speculative attempts to justify the use of images in worship. Then, turning to more practical concerns, we shall consider various passages outlining the different types and kinds of images required to fulfil the needs of everyday, established liturgical cycles and of festival routines. Finally, we shall present some passages relating to images of human beings, famous devotees of the past (*bhaktalimbas*).

Theological and speculative supports for use of icons

The first excerpt (§1) points out that while the philosophical contemplation of a god beyond form-and-shape is an ideal according to the Vedānta, yet for practical reasons and due to man’s weakness there is a need for a *form* and *shape*. Why? To give an object on which to focus the mind and to which to address liturgical ministrations. §2 indicates that this *form* should be in a *human shape*. Why? Because the Lord assumes different forms to achieve different results, and in His mercy (*anugraha*) to men He assumes human shape so that they may recognize Him and turn to Him. In §3 we learn that the descent of the Lord into a permanent abode in an iconic form is due to His Divine Initiative only. Why? So that He may forever bless His devotees, granting them all their wishes. §4 reiterates the theme that He can be found in an icon made of wood or metal or stone. Why? Because so that by undertaking such activities as providing Him with a place to dwell many people may be saved by resorting to His Presence. For, by such activity is He pleased. In §5 the temple residence—its various structural parts and its precincts are analogies to His Being in its visible, subtle and transcendent modes—a veritable symbol of God’s Presence in the world. Even the names of the various elements in the structural buildings are called by names that signify His bodily parts. If this is so—if the temple is the Body of the Lord—

then no temple is 'alive' without the vital Presence of the Divine Spirit in its innermost recesses, namely the Lord in His iconic form, the image of God in the *sandum sandorum*. As §6 puts it : "For all temples, the *pratimā*-image is the animating *jīva*-spirit. Therefore by all means a wise man should prepare a *pratimā*-image (of the Lord)."

§ 1

ध्यात्वाकर्मण्डले विष्णुं वेदमन्त्रैरभिष्टुतम् ॥
 कार्यमाणे तथैवान्नौ जुहुयात् कार्यसिद्धये । तत्र यत् केवलं ध्यानं वेदान्तोक्तमनाश्रयम् ॥
 न तत्रेन्द्रियदीर्बल्यात् कर्मस्थस्याधिकारिता । यथा गिरितटाग्रस्थवनस्पतिफलेच्छया ॥
 उपायो बत्तेऽशान्तस्तथासौ यत्नमाचरेत् । सर्वत्र कर्मवान् यत्नः कार्यो नेच्छैव केवला ॥
 तत् कायवाङ्मनोवेगैः कर्मादिच्छेत् परां गतिम् । निराकारे तु या भक्त्या पूजेष्टा ध्यानमेव वा ॥
 रमणीयमिवाभाति तदनर्थस्य कारणम् । स्थूलभावप्रसङ्गीनि जन्मनास्येन्द्रियाणि हि ॥
 सूक्ष्मार्थं न प्रपञ्चन्ते चिराच्च किमुताचिरात् । न च रूपं विना देवो ध्यातुं केनापि शक्यते ॥
 सर्वरूपनिवृत्ता हि बुद्धिः कुशास्य तिष्ठति । निवृत्ता ग्लायते बुद्धिः निद्रया वा परीयते ॥
 तस्माद् विद्वानुपासीत बुद्ध्या साकारमेव तम् । अस्ति तस्य परोक्षं तदिति किञ्चिदनुस्मरेत् ॥
 सर्वषाकारमुद्दिष्टं न परित्यज्य पण्डितः । परं देवमुपासीत मुक्तये वा फलाय वा ॥

Vid्या XXIX : 496-58

§ 2

मूर्तिमानेव पूज्योऽसावमूर्तेन तु पूजनम् । कार्यार्थं मूर्तयस्तस्य लोकानुग्रहहेतवः ॥
 अतः पुरुषरूपेण कल्पयित्वा तमच्युतम् । अम्यच्यं परया भक्त्या सिद्धि गच्छन्ति मानवाः ॥
 निराकारे तु देवेषो नार्चनं सम्भवेशूणाम् । न च ध्यानं न च स्तोत्रं तस्मात् साकारमर्चयेत् ॥
 आकारे तु कृता पूजा स्तुतिर्वा ध्यानमेव वा । विविना शास्त्रदृष्टेन देव एव कृता भवेत् ॥
 भक्त्या परमयाऽङ्गुष्ठो देवदेवस्स योगिभिः । तेषामनुग्रहार्थाय रूपं भेजे चतुर्भुजम् ॥
 तस्मात् तेनैव रूपेण देवदेवं समर्चयेत् ।

Parama III : 5-10a

§ 3

अथ प्रतिष्ठां वक्ष्यामि विम्बरूपस्य मे विभोः । मानुषाणां इष्टसिद्धै भूयस्सान्निष्यकारणात् ॥
 मन्त्रस्य गौरवाद् देवि तपसा देशिकस्य च । तेन संप्राप्तिश्चाहं अर्चायां इष्टसिद्धिदः ॥

• • •

युज्माकं प्रीतयेऽहं चै विम्बरूपं समाप्तिः । तत्र तत्र वसिष्यामि पूजयिष्यन्तु नित्यशः ॥
 युज्माकमिष्टसिद्धिं च दास्याम्यत्र न संशयः ।

Sriprasna XVIII : 1-2, 18-19a *

* cf. Padma "kr." XXVI : 1-7

§ 4

कृत्वा प्रतिनिधि सम्यग् दाहलोहशिलादिभिः । तत् स्थापयित्वा मां स्थाने शास्त्रदुष्टेन वर्त्मना ॥
यजस्व मां वक्ष्यमाणविधिना कमलासन । कर्णणादिप्रतिष्ठान्तं क्रियाविधिमतः शृणु ॥
वक्ष्यामि येन विधिना प्रसीदाम्यचिरादहम् । अधीतिनो ये विद्यासु शास्त्राणि श्रुतपूर्विणः ॥
ते मां भजन्ते पुरुषाः ज्ञानयोगपरायणाः । अन्येषामप्यविदुषां भक्तानां बहुसम्पदाम् ॥
जायते सिद्धिरचिरात् स्थाने स्थापयतां च माम् । ज्ञानं योगश्च यदिदं केवल मुक्तिकारणम् ॥
स्थापयित्वाऽन्युत स्थाने पुरुषं सत्त्वमश्नुते । यो मां संस्थाप्य सदने समाराघयति स्वयम् ॥
न तस्य केवलं सिद्धिः स्थानाम्यर्जुषामपि । तस्मात् सर्वात्मना ब्रह्मन् स्थाने मां स्थापयेत् पुमान् ॥

Pādma "kr." I : 5-11

§ 5

ग्रातम्याः गृहणभावाः स्युलसूक्ष्मपरात्मकाः ॥
अनन्तं पादुकं विद्यादात्मतत्त्वेष्वरं प्रभुम् । विद्यातत्त्वमधिष्ठानमित लक्ष्मीं परं तथा ॥
वेदामिन्द्रादयो दिक्स्था विष्वक्सेनः प्रणालके । पादुकाद्यद्विष्वक्षुरूपट्रिकान्तं प्रतिः कटिः ॥
मेलला रशना कुक्षिः गर्भः स्तम्भाश्च बाहृवः । भृष्यं नाभिश्च हृत् पीठमपानं जलनिर्गमः ॥
पादाधारस्त्वहकारः पिण्डिका त्रुदिरुच्यते । तदन्ते प्रकृतिः पर्यं प्रतिमा पुरुषः स्मृतः ॥
घण्टा जिह्वा मनो दीपो दारु स्नायुः शिलास्थि च । त्वक् सुधा लेपन मांस सूधिर तत्र यो रसः ॥
चक्षुः शिखरपादवर्णं तु ज्वजाम्रं च शिखा भवेत् । तलकुम्भो भवेत् पाणिः ह्वारं प्रजननं स्मृतम् ॥
शुक्नासैव नासोत्तमा गवाक्षं श्रवणं विदुः । कपोतालि तथा स्कन्धं कण्ठं चामलसारकम् ॥
घटं शिरो धृतं मञ्जा वाढ़ मन्त्रः सेवनं पथः । नामशैत्यादिवर्णान्निवृपेषु विषयाः स्थिताः ॥
रन्ध्रे वातायने आङ्गि लेपे स्त्यर्यें च खादयः । पर्वाणि सन्धयो ज्ञेया लोहबन्धास्तथा नखाः ॥
केशरोमाणि चैवास्य विज्ञेया दुष्प्रकूर्चकाः । प्रासादपादमात्रोच्चः प्राकारः परितो भवेत् ॥

Vāyu XIII : 606-70 *

§ 6

प्रासादानां तु सर्वेषां प्रतिमा जीव उच्यते । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रतिमां कारयेद् बुधः ॥

Vasishtha V : 35 †

* cf. Pādma "kr." XXX : 48-63 (not so clear); see also Taittiriya III : 1146-123a, and Visputulaka VII : 614-632

† cf. Hayadīrṇa "Ādi" LXXXV - 556 (Adyakar ...) = LXXXIX : 618 (printed edition); see also Pādma "kr." XXX : 49.

Practical necessities requiring different types of images

It is necessary to make a distinction between the icon that is found in the central *sancum sanctorum* of a temple and the various, smaller images used in various public routines of worship. The former icon is usually large, it is immovable. The latter images are, as it were, 'proxies' of the main icon; these are used for various liturgical and festive activities—for processions, for special bathing rites, for annual festivals, etc. Why? So that more devotees may witness and take part in the ministrations to the Lord's gracious Presence—for the time-being 'transferred' into the smaller, moveable 'proxy' image.

Temples differ in the number of images recommended for these practical purposes. Some have none, using only the main icon for all purposes, others have several images in addition to the main, immovable icon—one, three, five, or six (see §7, §8, §22, §23). These so-called 'karmabimbas' used for various practical purposes should correspond to a certain degree in posture and attitude to the main icon—if the main icon stands, the *karmabimba* stands; if the main icon sits, the *karmabimbas* should also sit, although they may also stand; if the main icon, however, reclines, the *karmabimbas* cannot be shown likewise but may be shown only standing or sitting. Further correspondences are to be noted in regard to the number of arms, the specific weapons borne, etc. (see §16–§18). The measurements used are units corresponding to those of the main icon (see §8–§10, §14, §16, §23).* And when not in use the *karmabimbas* are placed in certain positions in relation to the main icon (see §12).

Theological considerations among Sri-vaiṣṇavas have also made it desirable to show Sri, the Consort of the Lord, alongside Viṣṇu. Thus, for reasons of popular piety it has become necessary to distinguish, further, two other types of icons—those in which Viṣṇu is revealed alone (*ekabera*, 'single icon'), and those in which He is shown with one or more of His Consorts and entourage members (*bahubera*, 'many icons')—see §7–§9, §12, §22 and §23.

A further practical differentiation of icons comes in regard to how they have been portrayed—in the round (*citra*), in relief (*ardhacitra*) and in two dimensions as in paintings (*citrābhāsa*). See §15. So also is there a typology according to the materials used in fashioning the icon or icons—see §14.

§ 7

कर्मचार्दिविशेषाणां संज्ञाभेदं च लक्षणम् । उपयोगस्तथैतेषां कथ्यते कमलेक्षणे ॥
कर्मचारी चोत्सवाचारी च बल्यचारी च तथापरे । तीर्थस्नानोभये स्वातामपरा शयनार्थिका ॥
पूज्यन्ते यत्र तद्वेरं तां पूजामुत्तमां विदुः । मध्यमं श्रीणि विम्बानि चरमं त्वेकपूजनम् ॥
महुवेरे विघ्रिरथमेकब्रेरस्य वै रमे । मूलाचार्यां पूजनं च स्नपनं च भवेत् सदा ॥
तस्मात् स्नपनपूजार्थं नेष्यते कौतुकद्वयम् ।

Sriprāna XIV : 1–5a

* See § 188–196, below for specific measurements.

§ 8

ततस्तु कर्मविम्बेषु विशेषः कथ्यतेऽयुना । कर्मचारी चौत्सवाचार्य च बल्यर्था तीर्थकौतुकम् ॥
निमित्सनपनाचार्य च शयनाचेति षड्विधाः । अचार्यः कार्यास्त्वमा विप्राः बहुवेरविधानके ॥
एकबेरे तु कर्मचारी विना पञ्च प्रकल्पयेत् । एतेः सर्वैरङ्गविम्बैः युक्तं चेन्मूलकौतुकम् ॥
उत्तमं स्यात् त्रिभिर्युक्तं मध्यमं परिकीर्तितम् । एकेन युक्तमष्टमं तत्तन्मानमिहोच्यते ॥
मूलविम्बसमुच्छ्रायं द्विषा वापि त्रिधापि वा । चतुर्धा वा संविभज्य एकभागेन कल्पयेत् ॥
उत्सवाचार्य तदुच्छ्रायं द्विषा वापि त्रिधापि वा । चतुर्धा वा विभज्यैकभागेन परिकल्पयेत् ॥
कर्मचारीदीनि विम्बानि पञ्चापि द्विजपुङ्गवाः । दिम्बषट्कं च देवीम्यां सहितं परिकल्पयेत् ॥
अथवा चौत्सवं विम्बं तथा शयनकौतुकम् । श्रीपुष्टिसहितं कार्यं मूलविम्बे द्विजोत्तमाः ॥
स्थिते वा वाहनारूढे समासीनेऽपि वा द्विजाः । कर्मविम्बादिषट्कं च तथैव स्यात् स्थितं तु वा ॥
मूलविम्बे शयाने तु कर्मविम्बादयो द्विजाः । स्थितावपि समासीनाः विधातव्या युनीश्वराः ॥
नित्योत्सवार्थविम्बं तु सर्वत्रैव स्थितं भवेत् ।

Māraṇa³ XVII : 238-248a

§ 9

प्रासादस्यानुरूपेण प्रतिमां कारयेत् पुनः । एकहस्तां न च न्यूनां पञ्चहस्तां न चाषिकाम् ॥
प्रतिमां नवतालेन दशतालेन वा पुनः । शैलजां मणिजां ताङ्गां दाहजां लोहजां तु वा ॥
आसीनां वा स्थितां वापि दैवं वा मानुषं तु वा । बहुवेरविधानेन सर्वलक्षणसंयुतम् ॥
मूलाचालक्षणं ह्येतत् कर्मचालक्षणं शूण् । षड्ङुलाम् च न्यूनं नाधिकं द्वादशाङ्गुलात् ॥
पूजाविम्बं तु कर्तव्यं सर्वत्रैव विचक्षणैः । एवं वै सालविम्बस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥
तीर्थयात्रार्थविम्बस्याप्येवमेव तु लक्षणम् । एकतालं न च न्यूनं चतुस्तालं न चाषिकम् ॥
प्रोक्तमुत्सवविम्बस्य लक्षणं युनिपुङ्गव । एवं वै स्नपनाचार्यां लक्षणं समुदाहृतम् ॥
लक्षणं यत् पुरा प्रोक्तं तद्वत् सर्वत्र कारयेत् ।

Nārāyaṇī XXIII : 109-116a

§ 10

श्रीवत्सेनाङ्गुलोरस्कान् जटामुकुटसंयुतान् ॥
किरीटिनो वा कुर्वीत कर्मविम्बांश्च लोहजान् । विष्णोरंशावताराणां कर्मचारिणास्तु कौतुकाः ॥
कल्पनीयाश्रतुहस्ताः द्विभुजा वा यथारुचि । दशतालेन मीयन्ते वराहाश्वाश्च मूर्तयः ॥
बाह्यांश्वाम्यन्तरांश्चैव परिवारान् प्रकल्पयेत् । आदिमूर्तीर्थां तद्वत् न विशेषोऽस्ति कञ्चन ॥

Pādma "kr." XVIII : 466-49

§ 11

वथातः संप्रवक्ष्यामि जङ्गमस्थापनं परम् । अप्रधानं च विम्बं तु जङ्गमं विम्बमुत्तमम् ॥
पृथक् चेत् सर्वकर्माणि विम्बशुद्धयर्थमेव च । कारयेन्मुनिशादूल स्नानादिप्रतिमाक्रियाम् ॥

* * *

तत्तत्स्थाने स्वमन्त्रेण संस्थाप्याचार्दि नारद । यदूपं मूलबेरस्य यज्ञिक्षः चिह्नितं पुरा ॥
या मूर्तिस्थापिता पूर्वं मूलाच्छेति महात्मभिः । यथा चायुषविन्यासं कर्यं बुद्धिमता हरे ॥
कर्माचार्दिषु वेरेषु तत् सर्वं कारयेत् तथा । न विषिशशयितस्येषः स्थापनादि प्रकीर्तितम् ॥
शयितस्य तु कर्माचार्दि स्थानकं त्वासनं तु वा । संस्थाप्य वासुदेवास्यं न संकर्षणमिष्यते ॥
तथा संकर्षणं प्राप्य प्रद्युम्नं नाचर्येद् बुधः । प्रद्युम्नस्थापनाचार्याणि कर्माचार्दि नानिशद्विका ॥
कर्माचार्दि सर्वथा कार्या मूलविम्बानुसारिणी । विशेषमन्त्रं सप्रोक्तं शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥
एवं संक्षेपतः प्रोक्तं जङ्गमस्थापने मुने । अन्यं यशस्यमायुष्यं सर्वकामप्रदं सदा ॥

Vigvakaṇa XVII : 1-2, 7-13

§ 12

मूलबेरस्य पुरतः उत्सवं संनिवेशयेत् । तत्सूर्वं कर्मवेरं तु बलि दीपं च दक्षिणे ॥
तस्य इकिणपार्श्वं तु स्नपनं सम्निवेशयेत् । उत्सवस्य च वाये तु तीर्थं शयनमेव च ॥

Aniruddha XV : 41-42

§ 13

कर्माचार्दि स्थापनाचर्त्ति द्विविषा परिकीर्तिता । यत्कृता प्रतिमा पूर्वप्राप्तादे मृण्मयादिभिः ॥
सा स्थापनाचार्दि विज्ञेया रत्नन्यासोपरि स्थिता । अन्या तु लोहजा यात्र सा कर्माचर्त्ति कीर्तिता ॥

Sanatkumāra "Br." VI : 17-18

§ 14

प्रतिमे द्विविषे प्रोक्ते सौम्याग्नेषि विधानतः ॥
श्रीतं च श्रीतला ज्ञेया प्रतिमा श्रीविवर्धनी । उष्णान्ते श्रीतिविज्ञेया दारिद्रियविवर्धिनी ॥
सौम्यं तु वैष्णवीया वा आग्नेयी शास्त्रूरी मता । तस्मादात्मा न कर्तव्या आग्नेयी वा कदाचन ॥
विशुद्धा चापि सङ्कीर्णं न्यस्तापि प्रतिमाद्यम् । एकवर्णा विशुद्धिस्थात् संकीर्णा विस्तृतामयी ॥
शुद्धैव प्रतिमा ग्राह्या संकीर्णा तदलाभतः । अनुलोमं तु गृह्णीयात् प्रतिलोमं तु वर्जयेत् ॥

* * *

कर्माचार्लक्षणं वक्ष्ये कौवेरस्य च साप्रतम् ॥
शुद्धलोहेन कर्तव्यं नान्येन तु कदाचन । येन कौतुकप्.....योजयेत् ॥
योनयोन्येव कुर्वित प्रभापीठयुतान्यपि । अचार्यां तु त्रिधा कृत्वा तत्रैकं पीठमुच्यते ॥

वर्तुलं चतुरश्रं वा पूर्वोक्तं पीठमुच्यते । तथा पादसमं कुर्याद् विस्तारं तु प्रचक्षते ॥
दलं च पादमानेन अत्यर्थं समुदाहृतः । पीठोत्सेषसमं चैव विस्तारायामेव च ॥
दशतालक्रमेणैव कौतुकं कारयेद् बुधः । घृवं च स्यानकं यद्वत् मूलबेरं यथाक्रमम् ॥
तथैव कुर्यात् कर्माचार्चाजङ्गमं तु चतुर्विधम् । अतीव रूपसम्पन्नं प्रथमे वयसि स्थितम् ॥
भक्तानां दर्शनार्थाय क्रियते तन्मनोहरम् ।

Vasistha IV : 68b-72, 95b-102a

§ 15

त्रिविधं प्रतिमाकर्मं शास्त्रज्ञाससंप्रचक्षते । चित्रं चाप्यर्थंचित्रं च चित्राभासं तथैव च ॥
दृश्यन्तेऽवयवास्तत्र प्रतिमायां तथैव च । मानोन्मानप्रमाणाभिः तच्चित्रमिति कथ्यते ॥
शिलागताया यस्यास्तु पृष्ठभागो न दृश्यते । मानप्रमाणसंयुक्ता सार्वचित्रमिति स्मृतम् ॥
या स्थितालेख्यरूपेण विचित्राभिः शिल्पिभिः । मानप्रमाणसंयुक्ता तच्चित्राभासमुच्यते ॥
उत्तमं तु फले चित्रं मध्यमं चार्वचित्रकम् । आलेख्यमध्यमं प्रोक्तं प्रतिमाकर्मणि क्रमात् * ॥
फलकाया पटे कुर्याद् विचित्रानां तु लक्षणम् । कर्माचालिकणं यद्वत् उक्तं तद्विभागकम् ॥

§ 16

मूलबेरादिविम्बानां स्वरूपं मुनिसत्तम । अष्टवाहुं चतुर्वाहुं द्विवाहुं वाय नारद ॥
यजमानेच्छया कार्या भूलबेरादयस्त्विति । स्यानयानासनं वापि शयनं वा प्रकल्पयेत् ॥
अत्र किञ्चिद्द्विशेषोऽस्ति शयने भुनिसत्तम । अनिरुद्धं तथा पर्यनाभमूर्तिमधायि वा ॥
संज्ञात्वा लक्षणोपेत शाययेद् विधिचोदितम् । यत् कृत्वा मूलबेरं तु द्विभुजं चेद् द्विजोत्तम ॥
कर्माचार्चानादिविम्बानां लक्षणं वा चतुर्भुजम् । मूलबेरं तु कर्माचार्चा द्विभुजं चेन्मुनीश्वर ॥
बालादीनां तु विम्बानां लक्षणं वा चतुर्भुजम् । महोत्सवस्य विम्बस्य द्विभुजं वा चतुर्भुजम् ॥
शायानस्य मया प्रोक्तं विशेषं मुनिसत्तम । एवमुक्तप्रकारेण प्रतिमा कारयेत् क्रमात् ॥
मूलाचार्चा चाष्टवाहुश्चेत् कर्माचार्चादि चतुर्भुजम् । द्विभुजं यदि चेत् तत्र सर्वसंहारकारणम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन द्विभुजं न प्रकल्पयेत् । तथा मत्स्यादिमूर्तीनां शयनं तु न कारयेत् ॥

* * *

अष्टवाहोस्तु विम्बस्य शयनं न प्रकल्पयेत् ।

* * *

आत्मार्थ्यजनं वक्ष्ये शृणु नारद तस्त्वतः ॥
षोडशाङ्गलमुत्सेषमुत्तमं संप्रचक्षते । मध्यमं तु तदर्थं स्यात् दृष्टङ्गुलं तु कनीयसम् ॥

Vishvaksena X : 100-108, 110a, 117b-118

* Markandeya IX : 23-28 || Vasistha IV : 46-60

§ 17

मूर्तीनां तु प्रवक्ष्यामि प्रातादादीनि पूर्वं वत् । परमात्मादिमूर्तीनां पूजाभेदविशेषकम् ॥
शयने मति मूलाचार्च कर्मचार्च चासनं भवेत् । स्थानकं वापि कुर्वीत तद्वेरं तु चतुर्भुजम् ॥
बलिवेरं तथा कुर्यादुत्सवे स्नपने तथा । यानकस्यैवभेद स्याद्यानकं वापि कारयेत् ॥
आसीने तु महाबेरे सर्वमासीनभेद वा । स्थानकं वापि कुर्वोत सर्वमासीनभेद वा ॥
मत्स्यादिदशमूर्तीनां पूजाभिन्वं चतुर्मुखम् । मूलबेरं तु यत् प्रोक्तं तथैव मुनिसत्तम् ॥

Viveka XI : 307-311

§ 18

आसीनं वा शयानं वा तिष्ठन्तं वा यथारुचि ॥
बारुडं पक्षिराजे वा कल्पयेद् विष्णुविग्रहम् । एवं गर्भगृहे देवं ऋहस्याने निवेशयेत् ॥
यदा दिव्ये मानुषे वा द्वारसूत्रे निवेशयेत् । एवं सस्यापयेदेवं प्रतिष्ठासमये सुधीः ॥
अष्टौ देवीः श्रियाद्याऽपि पाश्चंयोर्विनिवेशयेत् ।

Bṛhma Tantra IV : 886-91a

§ 19

स्वस्य देहं त्रिवलयं कृत्वा सिंहासनं भवेत् । दीर्घमानेन कथितं द्वार्तिशल्लक्षणोजनम् ॥
उत्तरं दशलक्षणं विशल्लक्षणं विस्तृतम् । सहस्रसूर्यसकाशं फणामणिविराजितम् ॥
तस्योपरि महाश्रयः सर्वकारणकारणम् । भूत्वा समाप्तिकामोऽपि सस्थितो रमया सह ॥
दक्षिणे च महालक्ष्मीस्तस्याः पादवद्वयेऽपि च । भूतीले संस्थिते देवस्तत्र तत्र विराजितः ॥
वास्तस्यजलधिः श्रीमान् कल्याणादिगुणान्वितः । नियोजयति चानेतुं मुक्तात्मानं स्वपार्षदान् ॥
सेनापतिं नित्यवर्गं सायुषावरणान्वितम् । तथा च परिवारं स्वं लक्ष्मीदेवी न्यवेदयत् ॥

Bṛhadbrahma III : vi : 9-14

§ 20

शयिसुर्मूलबेरस्य शयनं तु चतुर्विषम् ॥
भोगं योगं च संहारं सृष्टिसङ्गं चतुर्मुख । अनन्तभोगशयने द्विभुजो वा चतुर्भुजः ॥
श्रीवत्साङ्कुः प्रसन्नोऽस्य श्रीधरण्योः श्रियोऽयवा । विन्यस्योत्सङ्गयोः पादौ सुखं शेतेऽयवा स्वयम् ॥
श्रीमहावयवा सा श्रीबहुमूलं समाश्रिता । देवस्य शेषशाव्यायामर्चनापीठपाश्चयोः ॥
द्वाह्याद्या प्रित्तिदेशे वा गन्धर्वा देवयोर्बितः । देवस्य भोगशयनमिदं योगाह्वयं शूणु ॥
शेषे शयानो देवेशो द्विभुजो वा चतुर्भुजः । श्रीवत्साङ्कुः प्रसन्नास्यो योगमेकस्समास्थितः ॥

श्रीमहावयवा लक्ष्मीरचनापीठपार्श्वयोः । बद्धाञ्जलिः सगेशां ब्रह्माद्यां तपोषनाः ॥
 परितः खलु सेवन्ते शयनं योगसंज्ञितम् । अनन्तभोगशयने बहुमस्तकमण्डिते ॥
 चतुर्हस्तोऽष्टहस्तो वा भ्रुकुटीकुटिलाननः । दंष्ट्राकरालबदनभ्रकाद्यायुधलाञ्छितः ॥
 एक एव स्वयं शेते शयनेऽतिभयद्गूरः । अर्चनापीठिकापाञ्चे श्रीर्वा लक्ष्मीसगेश्वरी ॥
 कृताञ्जलिपुटी प्रह्लौ संहारशयनाद्ययम् । सृष्टधार्घ्यशयनं वद्ये शृणु तत् कमलासन ॥
 शेषेऽश्वत्थदले यद्वा बालभूषणभूषितः । अलकैसुप्रसन्नास्यो बालो नीलाम्बुजप्रभः ॥
 पीयूषसागरे रम्ये मुखं शेते जगत्पतिः । सनालनाभीकमले ब्रह्मा बद्धाञ्जलिर्भवेत् ॥

Vigrahanika VI : 412b-424

६ २१

ततः शयनदेशे तु पश्चिमे हेमविष्टरे । निवेश्य प्राह्मुखीं भूति यदा गर्भगुहे तदा ॥
 निवेश्य द्वाराभिमुखीं स्वयं समुपविश्य तु । पञ्चगव्येन चाम्युक्त्य ततः शव्यास्थलं द्विज ॥
 कुरुक्षुमागरुकर्पूरैरूपलिप्य च चन्दनैः । तस्मिन् यथे शुभं कुर्यात् स्वस्तिकं सूक्ष्मलक्षणम् ॥
 शुक्लारुण्णस्तथा पीतीर्धातुभिन्नासितैमुंने । चतुर्विधेन रजसा कुर्याद् रत्नोद्भवेन वा ॥
 सूर्घोपषानसंयुक्तं मसूरकवरान्वितम् । गणोपषानसंयुक्तं चरणाषारसंयुतम् ॥
 ज्योत्स्नावितानसदृशप्रस्त्रादनपटान्वितम् । सुधूपितं च शयनं सस्थाप्य च तथोपरि ॥
 प्रागुत्तरशिरशशुभ्रं प्राक्षिरस्त्वयवा द्विज । मूलविम्बे शयनगे स्थाप्यं तदनुरूपतः ॥

Pramodvara XIII : 60-66

६ २२

अथातस्संप्रवक्ष्यामि वेराणां लक्षणं शृणु । मूलवेरं तु कर्मचार्वा नित्योत्सवमितः परम् ॥
 महोत्सवं तु तीर्थाद्यं विम्बं धष्ठं विधीयते । इत्यमीषां प्रमाणानि शृणु राजन् कुलोद्भव ॥
 षण्णवत्यङ्गुलायामं उत्तमस्योच्छ्रूयं भवेत् । इतः पक्षांगुलीहीनं मध्यमस्योच्छ्रूयं भवेत् ॥
 एकपञ्चाशदित्युक्तमधमस्योभयं ततः । इत्युत्तमादिवेराणामुत्सेषं त्रिविषं त्विति ॥
 एकवेरप्रतिष्ठायामधमं वेरमुच्यते । कर्मचारिरतन्मान उक्तं तन्मानतो भवेत् ॥
 बहुवेरविष वद्ये शृणुष्व नृपसत्तम । शीठिके दैविकादीनि स्थापयेद् देविभिस्सह ॥
 मत्स्यादिलोकपालानि निमितं प्रियया सह । बहुवेरमिति शेयं एकत्वे तु विषि शृणु ॥
 चतुर्भुजं शङ्खचक्रं मध्यस्थानंश्च वेरकम् । न प्रभा नावतारादि न कर्मचार्वा न चासती ॥
 वीरलक्ष्मी तु श्रीवत्समेकवेरमिति स्मृतम् । बहुवेरविधानेन कर्मचार्यां समाप्तरेत् ॥
 एकवेरविधानेन स्नानं कुर्याद् दिने दिने । दैविकं बहुवेरं च एकवेरं च मानुषम् ॥

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY SYSTEM

BHAKTA

(To face entry § 25, p. 12)

तत्त्वर्मानुग्रहेन दैविकं मानुषं क्रमात् । वेरं च त्रिविष्णं प्रोक्तं बालयौवनवार्षकम् ॥
 वेरं च यौवनं प्रोक्तं शश्यावेरं च बाल्यकम् । भोगवेरं तु चूदं स्याद् वेरभेदं यथाक्रमम् ॥
 राजसं चोदतं सूतिमासीनं तामसं स्मृतम् । शयने सात्त्विकं कुर्यादिति मूर्तिविधीयते ॥
 मोक्षार्थे यौवनस्यापि काम्यं चैव तु बाल्यकम् । रक्षणार्थं तु वार्षक्यं तत्त्वर्मानुसारतः ॥
 स्थूलसूक्ष्मपरं चैव त्रिविष्णं विम्बमीरितम् । स्थूलमष्टगजं प्रोक्तं षोडशं वा तथैव च ॥
 चक्रं शङ्खं च परशुं शूलबाणानथाङ्कुशम् । वज्रं च दक्षिणभुजे प्रदेशेष्वितरेष्वपि ॥
 शाहूशक्तिगदाचक्षशाङ्कं पाशं च तोमरम् । शिष्टौ करौ यथापूर्वं स्थूलनाममिति स्मृतः ॥
 चक्रं शङ्खं च पाशं च अभयं दक्षिणे भुजे । पाञ्चजन्यं गदा शाङ्कं महाबाहुचतुष्टयम् ॥
 जानूपरि तथावाय हस्तमेकं प्रसारयेत् । यद्वा भुजयुगं जानुद्वयस्योपरि निक्षिपेत् ॥
 अथवा षोडशभुजं स्थूलमूर्त्यभिधीयते । चतुर्भुजं सुसूक्ष्मं तु परं तु द्विभुजं ततः ॥
 लिङ्गं वेरं च विम्बं च प्रतिमा च चतुष्टयम् । वेरं स्थापितमूर्तिः स्यात् अरूपं विम्बमुच्यते ॥
 विम्बं च लोहरूपं स्यात् प्रतिमा कृतकं भवेत् । त्रिविष्णं प्रतिमाकर्मं शास्त्रग्रासंप्रचक्षते ॥

Mitkappdeya IX : 1-22

§ 23

रत्नं लोहं च पाषाणं दार वा मृत्युं तु वा ॥
 एकवेरं च वहुवेरं स्वतन्त्रं परतन्त्रकम् । आश्रितं योगकं चैव भोगं योगं तथापरम् ॥
 ब्रह्मस्थाने स्थितं वेरमेकवेरमुदाहृतम् । दिव्यभागे स्थितं वेरं च वहुवेरमिति स्मृतम् ॥
 स्वतन्त्रं प्रामतः पूर्वं परतन्त्रं तु पञ्चिमम् । आलये भित्तिपाश्चेऽनु स्थापितं चाश्रितं भवेत् ॥
 श्रीभूमिसहितं वापि रहितं योगकं स्मृतम् । श्रीकरं भोगमित्युक्तं योगं वश्यकरं भवेत् ॥
 अपादिभिस्समोपेतं दशतालेन कारयेत् । तालं शताङ्गुलीकृत्य चतुविशोत्तरं भवेत् ॥
 नवतालप्रमाणेन देवीकर्माचिनादिकम् । षट्कौतुकसमोपेतं च वहुवेरमुदाहृतम् ॥
 एकवेरं तथा प्रोक्तं शिलाचेति द्वयं विना । कर्मचार्चा स्नानं चैव स्थापने कर्मकौतुकम् ॥
 आत्मार्थं च परार्थं च द्विविष्णं स्थापनं भवेत् । गृहेषु स्थापितं पूर्वमालये चापरं भवेत् ॥
 आत्मार्थं गृहरक्षा स्यादालयं प्रामरक्षकम् । मुख्यस्थाने स्थितो देवो राजराष्ट्रस्य रक्षकः ॥
 अन्योन्यसङ्गतौ स्यात् तु राद्रक्षोभो यथारुचि । कर्मचार्चा चोत्सवाचार्चा च बल्यचार्चा च तथैव च ॥
 स्नानतीर्थोभयाचार्चा च स्वापोत्थानाचर्चया सह । प्रतिमा षड्विष्णा प्रांक्ता उत्तमा समुदाहृता ॥
 त्रिभिर्भूमिभ्यमा प्रोक्ता एका च चरमा भवेत् । कृष्णराघवसंयुक्तं सिहवाराहकेन च ॥
 सौदर्शनसमायुक्तं लक्ष्मीवेरसमन्वितम् । आलये स्थापितं विम्बं द्विभुजं वा चतुर्भुजम् ॥
 यद्वाष्टभुजकं वापि यथारुचि समाचरेत् । शयने द्विभुजं मुख्यं कृष्णो रामो भवेत् तदा ॥

11

वाराहवामनौ चैव तथा त्रैविक्रमो भवेत् । लक्ष्मीनृसिंहं वाराहं लक्ष्मीनारायणं तु वा ॥
श्रीकरं विजयं प्रोक्तं नगरप्रामपत्तने । एवं विम्बगणान् कुर्यात् प्रतिष्ठां सम्प्यगचरेत् ॥

Aniruddha XII : 96-25

Icons depicting great devotees of the past

In addition to the divine depictions found in temples, there are in many places images of human beings to be found. These are installed there to serve as a source of inspiration for other devotees who resort to the temple to worship the Lord, and they also serve as a link between the strictly human plane of existence and the transcendent divine plane of being--for here are figures who have won beatitude and serve as 'teachers' to those who still aspire to higher things.

The passages below give instructions for fashioning the images to these bhakta-devotees, for honoring them in cycles of worship, for understanding their saintly status, and in certain cases for furnishing them with their own separate shrines. (See §24, §25, §26, §27 and §28.)

§ 24

भक्तविम्बप्रतिष्ठां तु शृणुष्व कमलासनं ॥
सिहदिङ्गमूर्तिरहितं मन्दिरं कल्पयेत् पुरा । नोपकुम्भाष्टकं लङ्घन् नैव शम्याधिवासनम् ॥

Vigrahanika VIII : 683b-684

§ 25

भक्तानां मानमुच्यते । सौखर्णं राजतं वापि ताम्रजं रत्नजं तु वा ॥
दाढ़ मृण्मयशैलं वा यथाचित्तानुसारतः । उत्तमम्भाष्टतालेन मानुषे चोच्यतेऽबुना ॥
उष्णीषात् पादपयंतं गृहीत्वोदयमानकम् । उष्णीषमञ्जुलं प्रोक्तं भुखमान त्रिषा भवेत् ॥
नेत्रान्तं च पुटान्तं च गलान्तं चार्षश्चञ्जलम् । गलमर्धञ्जुलं वापि भूषकिञ्च(?)षडञ्जुलम् ॥
हिकास्तनानां रुद्राशं तावश्नाम्यन्तमेव च । चूमेद्रान्तं च तथा कुर्यात् ऊरु द्वाविषाकञ्जुलम् ॥
जानु अञ्जुलं प्रोक्तं जह्ना चोरुसमा भवेत् । चरणं द्वयञ्जुलं प्रोक्तं पादश्च द्वादशञ्जुलम् ॥
अञ्जुष्ठं अञ्जुलं प्रोक्तं प्रादेशिन्यास्तथैव च । न द्वयञ्जुलं तथा ह्लासं न तत् षोडशहीनकम् ॥
बाह्वोरायाममञ्जुल्यं चत्वारिंशद्विंशतिरा । मणिबन्धमध्यकान्तं च षोडशञ्जुलिभिस्तथा ॥
महामानमिति प्रोक्तं एवमेतेन कारयेत् । उन्मानं चोपमानं च शिल्पशास्त्रोक्तमेव च ॥
आसनं स्थानकं वापि शायनं तु न कारयेत् । हस्तयोषभयोः कुर्यात् दक्षिणे ज्ञानमुद्दिका ॥
तत्त्वमुद्रामथा वापि वामे मेद्रोपरि न्यसेत् । कृताञ्जलिपुटं वापि हस्तमुद्राविषिक्रमात् ॥

Digitized by Google

Original from
Digitized by Google

BHAKTA

(To face vñtrg. § 27, p. 15)

स्थानके तु विशेषण वामहस्तं कर्दि न्यसेत् । दक्षिणे ज्ञानमुद्रा वा सर्वे चाञ्जलिमेव च ॥
सर्वाभरणसयुक्तान् सर्वविवशोभितान् । एवं लक्षणमेवोत्तं प्रतिष्ठाकाल उच्यते ॥

Vipudattva XIII : 4-16

§ 26

भक्तप्रतिष्ठां वक्ष्येऽहं विस्तरेण महामुने । दाह्लोहशिलादीनि निर्मितानि यथाक्रमम् ॥
प्रतिष्ठायां विशेषण भक्तानां च यथाक्रमम् । मण्डपं कल्पयित्वा तु देवाये तु विशेषतः ॥
यथाभिमतदेशेषु मण्डपं कल्पयेत् पुरा ।

Aniruddha XXXIV : 1-3a

§ 27

भगवन्मन्दिरे विष्णोः स्थापिता लोकपूजिताः । विष्णुभक्ताः कथं पूज्यास्तद्विधानं बदस्त्व नः ॥
एकान्तिनो महाभागाः शठकोपपुरस्सराः ॥
शोष्यां कृतावतारा ये लोकोज्जीवनहेतुना । शाप्तिल्याद्याइच ये चान्ये पाञ्चरात्रप्रवर्तकाः ॥
प्रह्लादश्चैव सुग्रीवो वायुसूनुविभीषणः । ये चान्ये सनकाद्याइच पञ्चकालपरायणाः ॥
भक्तोत्तमास्ते विशेयास्तान् दिव्यायतनादिषु । चरस्पिरविभागेन लोहैर्वा शिलयापि वा ॥
स्वस्ववणाश्रिमाचारसदृशाकृतिचेष्टितान् । लाङ्घितान् चक्रशङ्खाम्यां भूजयोर्दक्षिणादितः ॥
पथविष्टरमध्ये तु स्वासीनान् वाय सुस्थितान् । अजुस्थितान् यथाशोभं पैशाचस्थानकेऽथवा ॥
निर्माय च विषानेन प्राङ्गणे मण्टपेऽयवा । ब्रासादेष्वनुरूपेषु कल्पितेष्वग्रतो विभोः ॥
यथावकाशं वामे वा दक्षिणे वाय पञ्चमे । स्वस्वमन्त्रैः प्रतिष्ठाप्य विधिवच्छ्रद्धयाच्येत् ॥

* * *

ततो ध्यायेद् विष्णुभक्तं सर्वलक्षणसयुतम् । स्वस्ववणाश्रिमाचारसदृशाकृतिचेष्टितम् ॥
बद्धाञ्जलिपुटं वाय व्यास्यामुद्रासमच्चितम् । पथविष्टरमध्ये तु स्वासीनं वाय सुस्थितम् ॥
ललाटादिषु चाङ्गेषु खूञ्चपुण्ड्रैरलंकृतम् । लाङ्घितं चक्रशङ्खाम्यां भूजयोर्दक्षिणादितः ॥
तुलसीनलिनाक्षाणं भालाद्वितयमूषितम् । एवं ध्यात्वा विष्णुभक्तं हृदयादीश्च पूर्ववत् ॥

Javara¹ VIII : 174-182, 209-212

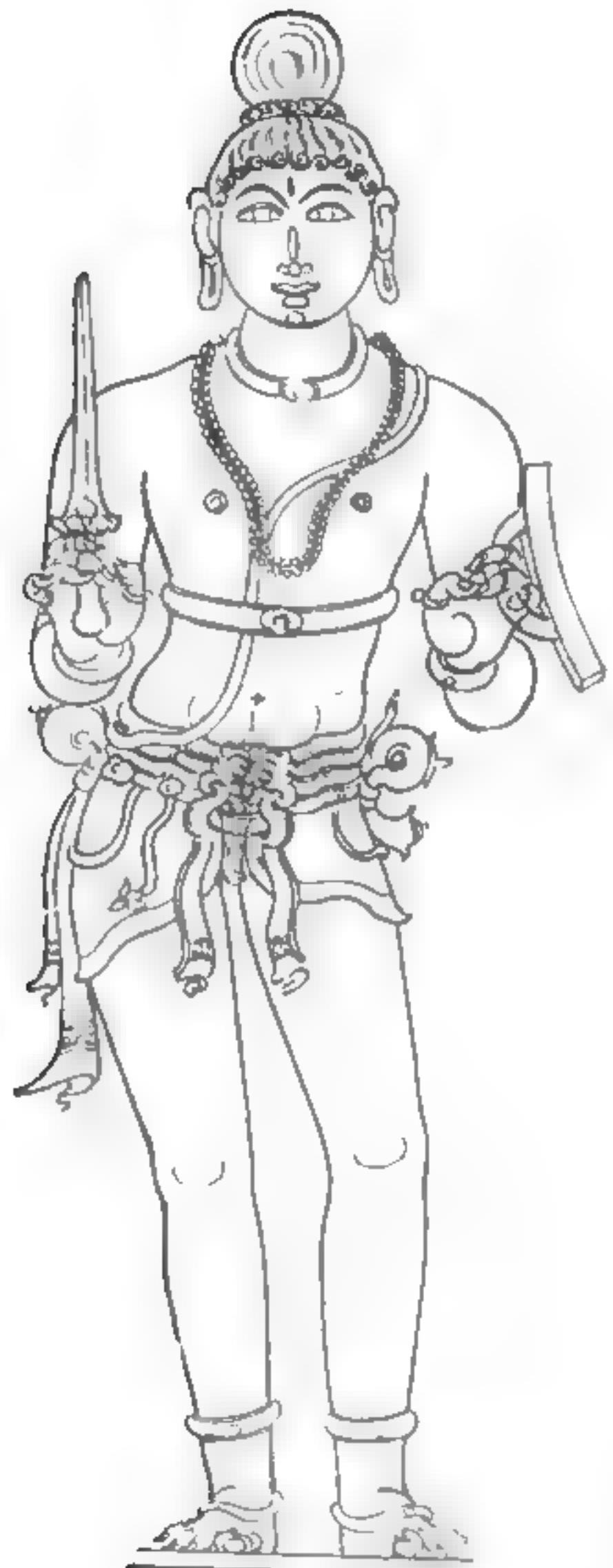
§ 28

अय वक्ष्ये विशेषण भक्तानां स्थापनं तथा । देवालयात् तथेशाने प्रत्येकं मण्डपं क्रमात् ॥
चतुस्तालं प्रकुर्वीत एकतालमयापि वा । देवस्याभिमुखं कृत्वा सर्वलक्षणसयुतम् ॥

13

तद्गेहस्थापनं कुर्याद् यथाविधिमनुक्रमात् । विश्वं द्वादशं चैव सर्वावयवशोभितम् ॥
 तदञ्जेन च कर्तव्यं बिम्बरूपं सलक्षणम् । चतुर्युगक्रमेणैव त्रीणि त्रीणि च कारयेत् ॥
 सौवर्णं राजतं ताम्रं शैलजं दारुजं तु वा । तद्रूपं कारयेद् धीमान् यथावित्तानुसारतः ॥
 भूतास्त्वं च सरोजातं महदास्त्वं च भट्टकम् । भक्तिसारसमास्त्वं च कुलदोखरनामकम् ॥
 योगिवाहास्त्वकं चैव भक्ताङ्गेष्वेणुमेव च । परकालं च मिश्रं च पराकृशमुनिं तथा ॥
 इत्येवं नामधेयानि कथितानि क्रमेण वै । एषां जन्मक्रमं वक्ष्ये वर्षमासक्रमलग्नकम् ॥
 संवत्सरे तु विभवे नभसि अवणक्षके । लग्ने तु यकरे चैव सरस्यां जायते तथा ॥
 बद्धपथासनं तस्य मुद्रामञ्जलिमेव च । वत्सरे प्रभवे चैव मासे भाद्रपदे तथा ॥
 त्वष्टं चैककन्यायां जातो मेव च (?) । मुद्रा सविधिवत् तस्य पूर्ववत् कमलासन ॥
 युवसंवत्सराषाढमासे लग्ने तुलांशके । पश्चासनाञ्जलि मुद्रां पश्चासनयुतं वरान् ॥
 एते कुतयुगे जातास्त्रेतायामधुनोच्यते । श्रीमुखे शरदि ज्येष्ठे चित्रायां कन्यकांशके ॥
 भट्टनायास्त्वकं चैव शिखायज्ञोपवीतिमान् । भवसंवत्सरे पुष्ये मासे वै पैदृभे तथा ॥
 सिंहलग्नेऽञ्जलि मुद्रां पश्चासनयुतं वरम् । बद्धकेशं पाशहस्तं भक्तिसारास्त्वमेव च ॥
 वातुसंवत्सरे मासे पुष्ये भे कर्कटांशके । वृश्चिकेचैव लग्ने तु जातो भक्ताङ्गिरेणुकः ॥
 पश्चासनाञ्जलि मुद्रां सदा चारयति घ्रुषम् । विकारास्त्वे तु रोहिष्या कार्तिके वृषभे तथा ॥
 तिष्ठन्तं तालहस्तं तु गायकेति च नामतः । श्रीमुखे कार्तिके मासि तुलालग्ने तु पश्च ॥
 स्थितरूपं खड्गहस्तं वामहस्ते तु खेटकम् । बद्धोघ्वकेशं च... परकालास्त्वमेव च ॥
 एते च द्वापरयुगे जाताऽप्तं पुरुषोत्तमाः । वैशासे तु विशासे च जयसंवत्सरे तुला ॥
 परोपदेशमुद्रा च शानपश्चासनं तथा । पराकृश इति रूपातो ततो वक्ष्ये शृणु त्विह ॥
 वर्षे साधारणे ज्येष्ठे रिक्तायां मिथुनांशके । पश्चासनं कण्ठभूतं जातो दण्डेन मुद्रया ॥
 मधुरकवीति नाम्ना च वनमालां यथाक्रमम् । आषाढे यमनक्षत्रे मेषे कीलकवत्सरे ॥
 पश्चासनं त्रिदण्डं च यशसूत्रं शिखां ततः । काषायवस्त्रवारी च यतिराज इति स्मृतः ॥
 एते कलियुगे जाता भगवद्भक्तित्पराः । मूर्तिमेदान् विशेषेण तत्तल्लाङ्गनसंयुताः ॥

Vishnu Tantra (Adyar ed.) XIX : 1-25

PARAKĀLA
(To face entry § 28, p. 14)

Google

Digitized by srujanika@gmail.com

CHAPTER TWO

MATERIALS USED

The theological and practical explanations of the phenomenon of image-worship having been collated in the preceding chapter, we turn in this section to considerations relating to construction of icons. Generally speaking, icons are fashioned from wood, sculpted from stone, molded out of metal, or shaped from clay—and these are the major divisions of this chapter. To be sure, other materials may also be employed to present a likeness of the Lord—gems, sandalpaste, flowers, drawings and paintings—and a few excerpts are given over to these matters. The determining factors regarding choice of material to be used in constructing an icon depend upon the following : availability of materials, the caste-affiliation of the sponsoring *yajamāna*-patron, the special effects desired by instituting worship to this proposed form of the Lord, the intended function to which the icon will be assigned, and—not the least important—the funds available for the undertaking. See §29–§33.

The bulk of the passages in this chapter have to do not with icons for use in private (*svārtha*) devotions but with images for use in public, temple worship (*parārtha*) routines.

§ 29

रत्नजं शैलजं विम्बं दारुजं लोहजं तथा । मृत्त्रैवस्तुक्योविम्बं चित्रजं चेति सप्तधा ॥
Bhārgava Tantra IV : 7

§ 30

प्रतिमालक्षणं वक्ष्ये तदिहैकमनाः शृणु । मृण्मयी दारुषटिता लोहजा रत्नजा तथा ॥
शैलजा गन्धजा चैव कौसुमी सप्तधा स्मृता । कौसुमी गन्धजा चैव मृण्मयी प्रतिमा हृता ॥
तत्कालपूजिताभैताः सर्वकामफलप्रदाः ।

Hayaśīra 'Ādi' XV : 1-3a

§ 31

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रतिमाविधिमुत्तमम् । शिलामयी लोहमयी तथा रत्नमयीति च ॥
तथा काष्ठमयी चेति मृण्मयी चेति पञ्चधा ।

Śenatkumāra 'Br.' VII : 1-2a

§ 32

विम्बस्य लक्षणं वक्ष्ये द्रव्यसंग्रहसंयुतम् । मणिजं लोहजं शैलं त्रिविषं विम्बमुत्तमम् ॥
वज्रं च पश्चरागं च वालवायोद्घूबं तथा । ताङ्गज पैतलं चैव लोहान्येतानि सुव्रत ॥
Viśvāmītra XXII : 1-2

§ 33

इत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि स्वार्थचर्चायास्तु लक्षणम् । लोहजा मणिजा वापि राजता ताङ्गनिर्मिता ॥
एते प्रशस्ता विप्राणां क्षत्रियस्य सुवर्णंजा । राजता वापि द्रव्यस्य राजता ताङ्गका शुभा ॥
शूद्रस्य ताङ्गकैर्वा स्थात् सर्वेषां वापि ताङ्गता । लोहजाः प्रतिमा प्रोक्ता निर्दोषाः समुदाहृताः ॥
रत्नजास्त्रिविषाः प्रोक्ताः सौम्याशेषी समेति च । शशिकान्तमयी सौम्या सूर्यकान्तमयी परा ॥
स्फटिकेति समा प्रोक्ता पूर्वा पूर्वोक्तमानतः । द्वयज्ञुलं तु यदुत्सेषमथवा चतुरज्ञुलम् ॥
अङ्गुलिश्रयमानेन मणिविम्बमिहोच्यते । एवमात्मात्मविम्बानां लक्षणं विषिपूर्वकम् ॥
एवं कर्मचिनादीनामुत्तमादित्रिभेदतः । उक्तं हि लक्षणं तेन चात्मार्थेऽपि भवेद् विषः ॥

फलकायां पटे कुड्ये लिखितानां तु लक्षणम् । कर्मचिलक्षणं यत् तत् तद्दुक्तं प्रभाणकम् ॥
 अत्र किञ्चिद्विशेषोऽस्मि न कनकाद्येन वा पुनः । पलाशेन तु विल्वेन सादिरेण तु वा पुनः ॥
 उदुम्बरेण वा पञ्चाद् वकुलेन महामुने । पनसेन दुमेवेषु लब्धेन तु विशेषतः ॥
 हथज्ञुलं तु घनं चैव चतुरज्ञुलमायतम् । चतुरश्च तु वा वृत्तं मेखलात्रयसंवृतम् ॥
 तस्योपरि लिसेदञ्जमष्टपत्रं तु वा पुनः । दलद्वादशभिर्युक्तं सर्वशोभासमन्वितम् ॥
 कर्णिकायां न्यसेत् तस्य नवरत्नं विशेषतः । तस्मिन् वा कर्णिकाग्रं वा फलकादिषु कर्णिका ॥
 आवाह्यं पूजयेदेवमात्मायं यज्ञनं त्विति । मूलवेरादिविम्बाना स्थानभेदं मुने शृणु ॥
 ग्रासादस्य तु गर्भीशां सप्तभागं कृते मुने । . . .

Vigvakaena X : 54-68a

Selecting Timber for Wooden Icons

दारुसंग्रहः

(*Dāruśaṅgraha*)

The selection of the raw materials here, as in the selection of materials in every other case that follows, is done with great care and attention to detail. Nothing must escape attention: it is clear that the undertaking to provide a holy object suitable for receiving and reflecting the Lord's Presence is significant in every detail. First, an auspicious time must be selected for the party—including the directing *ācārya*, the *takṣaka*-carpenter and other artisans—to go forth on its 'pilgrimage' in search of acceptable timber. Presumably the best time is after the rainy season, when trees are verdant and pliable. The favored season according to the available texts seems to be sometime after mid-November (*Kārtikam*-month). See §34-§37.

Having settled upon the time to seek the wood, the *ācārya*-director and his colleagues together go out with an ax, measuring strings and other necessary instruments (§38). In their search they take pains to avoid certain trees—see §39-§41—because those trees grow in unfavorable locations (burial grounds, swamps, etc.), or because they are sanctuaries for birds, or because they are defective (brittle, puny, knotty, split by lightning, etc.). Good sources of timber for icons, for pedestals, and for other holy objects to be fashioned from wood are listed—see §45-§52. Directions are also given for selecting the best parts of acceptable trees and for making these ready for cutting.

Prior to actual cutting a prayer is enjoined—see §§3-§5—in which the petitioner seeks forgiveness from the tree for injuring it, praising it at the same time for the future role it will hereafter take in the form of an icon to be adored by all the world. The actual cutting are §56-§59—is to be done with dispatch and care.

Once cut, the timber is ceremoniously taken back by the *deāga* and *mithakāra*-carpenter to the place where it will be fashioned after appropriate seasoning—see §60 and §61.

§ 34

कार्तिकाद्यष्टमासेषु प्रशस्तो दारुसंग्रहः । प्रशस्तं पक्षनकात्रं योगयुक्ते शुभे दिने ॥
Puruṣottama VI : 4

§ 35

कार्तिकाद्यष्टमासेषु प्रशस्तो दारुसंग्रहः ।

Pādma 'kr.' XI : 86a

§ 36

कार्तिकाद्यष्टमासेषु प्रशस्तो दारुसंग्रहः ।

Kapīśjala XI : 12a

§ 37

कार्तिक्याद्यष्टमासेषु दारुसंग्रहमुत्तमम् ।

Vigvaksena III : 7a

§ 38

अथातः सप्रवक्ष्यामि दारुसग्रहणं परम् । आहृणान् भोजयित्वा तु आचार्यः शुद्धमानसः ॥
आचार्यं समलङ्कृत्य नववस्त्राङ्गुलीयकं । यजमानः शचीनाथं शुद्धान्तकरणः शुचिः ॥
शिल्पिनं पूजयित्वा तु गन्धपुष्पाङ्गताम्बुधिः । वैष्णवान् समलङ्कृत्य भोजनाच्छादनादिभिः ॥
कुठारादि (त्र) मगृह्य वैष्णवै मह मन्त्रविन् । शुचिनवाम्बरघरः मोत्तयोष्णीषवान् क्रमात् ॥
निर्गच्छेद वृक्षमामादृ शिल्पिना मह माष्ठक । अष्टाक्षरं महामन्त्रं जप्त्वा चाष्टोत्तरं शतम् ॥
कुशहस्तः प्रणम्याथ दाहं पञ्चेत् ममाहितम् ।

Vigvaksena III : 1-5v

§ 39

वर्जनीयानपि तरूनभिधास्यामि तान् शृणु ॥
स्वयं शुकाञ्च ये वृक्षां स्वयं भग्ना हनत्वच । वक्राक्षिणः क्षताञ्चेव कोटरवणसंयुताः ॥

चतुष्पथस्यिता ये च ये च पुत्रकवृक्षकाः । न देवायतनस्थाश्च न च वल्मीकसंभवाः ॥
 संप्राप्तभूता ये वृक्षा अमशानस्थाश्रया द्रुमाः । पक्षिणां निलया ये च शुष्काया ये च पादपाः ॥
 निस्त्राणितानलहताः कुञ्जरावानिदूषिताः । पशुभिः सेविता ये च छायादा ये महापथि ॥
 एकशास्त्रा द्विशास्त्रा अशास्त्रा विवर्जिताः । चण्डालाद्यधर्मैः शश्वत् सेविताः प्रतिलोमजैः ॥
 शीर्णपणाश्च मार्गस्था अन्यवृक्षसमावृताः । कूपस्थाश्च तटाकस्थाः विक्रीताश्च* विवर्जयेत् ॥
 वर्जितैस्तरभिः कुर्यात् प्रतिमाश्च प्रमादतः । कर्ता कारयिता चोभी सान्वदायी विनश्यतः ॥

Parusottama VI : 86-15

§ 40

दक्षिणप्रवणः शुक्रो दग्धः पक्षिगृहाश्रयः ॥
 पतितश्चैत्यवल्मीकवितादिस्यद्वच नेष्यते ।

Vigraha XIV : 50b-51a

§ 41

शिलानामिव वृक्षाणां भूमिभागो विधीयते । कटुकण्टकिनो वृक्षा वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
 भूम्भा भूम्भा श्रिमन्नशास्त्रा गतत्वचः । शुष्का दग्धाः क्षता घुष्टा दक्षिणाप्रवणास्तथा ॥
 उत्कीर्णा कुमिदुष्टाश्च सङ्कीर्णाः पक्षिसेविताः । आये चैत्ये च जाता ये वर्जनीयास्त्वनेकशः ॥

Samatkumara 'Br.' VII : 87-89

§ 42

दग्धोऽग्निना स्वयं शुष्कः पतितो भिन्न एव च ॥
 तथा चाशनिना दग्धः पतिताश्च स्वयं तथा । दक्षिणाप्रवणश्चैव वर्जिता अन्त्यदेशाजाः ॥
 सङ्कूलत्य प्रतिमामेकां शिलायां वृक्ष एव वा । क्रमेण परिगृह्णीयात् कर्तव्यकैवल्यत्र तु ॥
 नान्यत्र प्रतिमां कुर्यात् क्रिया भवति निष्फला ।

Vigvaksena III : 12b-15a

§ 43

वर्जनीयानपि तरुनभिषास्यामि तान् शृणु । स्वयं शुक्राश्च दग्धाश्च स्वयं भूमा हतत्वचः ॥
 वक्ता घुणक्षताश्चैव कोटराः पक्षिसेविताः । चण्डालाद्यधर्मैः शश्वत् मेविताः प्रतिलोमजैः ॥
 न वासवृक्षाश्चैत्यस्थाः देवताविष्ठितास्तथा । अमशानस्थाश्च मार्गस्था देवालयसमीपगाः ॥

* cf. Padma-samhita 'ke' VI : 96a reads 'virkta' which means 'all shaped' rather than 'already solid'.

कूपस्थाश्च तटाकस्या विवृताश्चैव वर्जिताः । वर्जितैस्तरश्चिः कुर्यात् प्रतिमां चेत् प्रमादतः ॥
कर्ता कारयिता चोभी सान्वदायी विनश्यतः ।

Iavarī XI : 93-97a

§ 44

असारा दुष्टदेशस्या दूषिताश्चापि न द्रुमाः । कटुकण्ठकिपैशाष्ट्रसुदृचत्यादयस्तथा ॥

Vippa XIII : 83

§ 45

आदाय लक्षणोपेत उपलं वै सितादिकम् ॥
सुस्लिघ्नं सुस्वनं गुढं दोषेहीनं स्फुटादिकैः । वृक्षं वा लक्षणोपेतमक्षतं सरलं दृढम् ॥
फलपुष्पप्रदं स्थूलं सक्षीरं वा तदुज्जितम् । नानाजाति च कर्मण्यं यज्ञाङ्गानां गुणावहम् ॥
सत्त्वाद्यं तदधिष्ठातुवलिदानगुरसरम् । कृत्वा विसर्जनं चैव मध्वाज्याक्तेन देशिकः ॥
शस्त्रेण प्रहरं दद्याच्छेतव्यं गिलिना ततः । चन्दनं स्पन्दनं तत्र तथा मुरभि अन्दनम् ॥
अगरं कर्णिकारं च वाइर्यं रक्तचन्दनम् । विन्वामलकचूताश्च तालवर्णकसिहकाः ॥
श्रीपर्णीं नालिकेरं च नागमानृकपीनकम् । गव्यं कपित्यं च तथा हिमतालतमालकम् ॥
बदरं खदिरं फल्गु मधूकं किञ्चुकद्रुमम् । फालवेत च खर्जुरं नीपनारङ्गशिशुपम् ॥
पिप्पलं वृक्षमञ्चत्वं पिप्पलीविटपं महत् । मुरदारु हरीतबय वकुलं चाप्युदुम्बरम् ॥
कालाक्ष्यं पुष्पकूलं च वैरं चान्यत् फलद्रुमम् । फालस्यं भूर्जवृक्षं च पलाशं कृतमदंकम् ॥
तिन्दुकं वीजसारं च मानुलुङ्गद्रुमं महत् । राजवृक्षं कोहितकं सुनाभिकुटकार्जुनम् ॥
सरलं कुटजं शाकं शमीश्रीवेष्टकेतकाः । असनस्पन्दनात्म्यं च रत्नवच्छ(?)स्तवकेति च ॥
सारवन्तो मन्वीया ये मुसिद्धा लोकपूजिताः । ग्राह्यास्तरूतमाः सर्वे कर्मणि स्थापनादिके ॥
एकैकतालवृद्धया तु द्वादशान्तकरणवधि । द्विरष्टकं तु विम्बानामेवं स्यादपरं तु वै ॥
प्रयोजनवशेनैव तरवो विश्वकर्मणि । विहिताः क्रमशस्त्वेते स्वल्पानामादिनां महत् ॥
केचिन् फलवशेनैव विहिताश्च फलार्थिनाम् । निष्कामानां च विहिता. सर्वे सर्वफलप्रदाः ॥
एतैः पूर्वोदिताः कार्याः सप्ताङ्गस्तोरणा गुभाः । अश्चिकार्योपयोग्यानि श्रुवादीन्युदितानि वै ॥
अग्नाविन्वनकाराणानि समित्यरिश्यमत्था । आराघनार्थं मन्त्राणां भद्रपीठानि पुष्कर ॥
मन्त्रविम्बान्यशेषाणि तत्त्वीठानि तथैव च । ग्रासादादीनि चित्राणि प्राकारसहितानि च ॥
शयनान्यामनादीनि देवोपकरणानि च । रथादिरथं यात्रार्थं वैष्णवेषूत्सवेषु च ॥
केतुदण्डानि दीर्घाणि शिवराणा गिरोगरि । आहरेत यथाशास्त्रं द्वायाशुष्ककृतानि च ॥
भङ्गभेदकुमिच्छदसिहकृष्णनष्टतैः । दोषं रजनियाताद्यः नाहरेद दूषितानि वै ॥

Pauskara XI : 136-34

§ 46

चन्दनश्चागुरुश्चैव कारमयोँ हरिचन्दनः । केसरः सदिरश्चैव कुरुतेश्चासनस्तथा ॥
मधुको देवदारुश्च जातिबिल्वं शमी तथा । शाकश्च पनमश्चैव कदम्बस्तिलकस्तथा ॥
नमेहः फलिनी चैव सुरभिश्चम्पकस्तथा । शिशुपा धीरिका सालो बीजक कुरुविन्दकः ॥
तिनिशश्चन्दनश्चूतः तमालः सरलोऽर्जुनः । कुटज् वरकेली च सप्तपणो मधुष्ठिलः ॥
वरणो निचुलश्चैव पुन्नागः सदिरस्तथा । राजवृक्षश्च इत्येने प्रतिमार्थमुदाहृताः ॥
सारवन्तो षनोपेताः सर्वदोषविवर्जिताः । एतैः कार्या प्रतिकृतिर्वर्जितैः कदाचन ॥

कुर्याद् विम्ब प्रकाण्डेन शाखया चानुस्पया । कुम्भोदकेन तं सिञ्चेद् ध्यात्वा तत्र स्थितं हरिम् ॥
मूलमन्त्रेण परितः सिञ्चेद् करकवारिणा । गुरवे दक्षिणा दद्यात् पूर्ववत् कमलासन ॥

Pedma 'kr.' XI : 87-92, 107-108

§ 47

दारुग्रहणमुच्यते । आपर्वतान्त सञ्चारो निर्दणं सरलं वृहत् ॥
रोगमुक्त न सिहाद्यैः प्राङ्गनखैः सक्षनीकृतम् । नानिलाशनिदावाप्तिहतवीर्यं न वाहकम् ॥
सलक्षणे तु सुस्तिग्ने भूभागे चोप्ते स्थितम् ।

Iavara¹ XVII : 82-84a

§ 48

सादिरं पनसश्चैव मधुकं चन्दनद्वयम् । सरलो देवदारुश्च जातिबिल्वं शमी तथा ॥
कदम्बं कुटजश्चैव अमनश्चागरुस्तथा । तिमीलं सालशाखश्च पिचुमन्दस्तथैव च ॥
काश्मीरस्तिलकश्चैव तमालो वेत्रमेव च । फलिनी चम्पकश्चैव स्नम्भकः गिरुणा तथा ॥
पाटलो राजवृक्षश्च इत्येने वृक्षजातयः ।

Kapitjala¹ V : 7-10a

§ 49

उक्तकाले महाप्रान्तो निरीक्ष्य शुभवृक्षकम् ॥
कण्टकान् सादिरं ग्राह्यमसार परिवर्जयेत् । वृक्षानुक्रमणं वश्ये सक्षेपात् सारमुत्तमम् ॥
सादिरो देवदारुश्च बदरिश्चन्दनद्वयम् । गिरुणा राजवृक्षश्च विल्वश्च थावगस्तथा ॥
मधुको लोहितश्चैव स्यन्दनः स्पन्दकस्तथा । चम्पकं चैव शान्मुख्यं भान्वृक्षस्तथैव च ॥

असमो बकुलश्चैव शिरीषामलकस्तथा । सर्वे च यज्ञिका वृक्षाः प्रतिमार्घमुदाहृताः ॥
सारवन्तश्च ये चान्ये कृमिचित्रविवर्जिताः ।

Vigvaksena III : 76-12a

§ 50

चन्दनश्चागहश्चैव सालः स्तु दिर एव च । मधूको देवदारश्च तमालः पनसस्तथा ॥
लिकुचश्चैव शाकश्च काश्मयो हरिचन्दनः । कदम्बस्तिलको विल्वो नमेरु फलिनो तथा ॥
सुरभिश्चैव नागश्च घम्पकः स्तबकस्तथा । शिशुपा च तथा श्यामा बीजकः कुरुविन्दकः ॥
केसरः कुरवश्चैव कुटजश्चासनस्तथा । राजादनः शिरीषश्च प्रतिमार्घमुदाहृताः ॥
सारवन्तस्तु संग्राह्या ये चान्ये दोषवर्जिताः । शिलायामिव वृक्षेषु गर्भाः प्रोक्ता यथाविधि ॥
चित्रं चाप्यघंचित्रं च वृक्षे कुर्यात् चापरम् । सर्वासामपि चैतासां पादपरं तु पूर्ववत् ॥
Banatkumara 'Br.' VII : 90-95

§ 51

अगुहदेवदारश्च राजवृक्षश्च चन्दनम् । विल्वकाञ्चो नमेरुश्च विम्बः स्तु दिर एव च ॥
शिरीषः पनसश्चैव वकुलः कुटजोऽजुँनः । शिशुपश्च कदम्बश्च शिरीषश्चम्पकस्तथा ॥
काश्मयो मधुकः सालः शामी पुन्नाग एव च । रक्तचन्दनमित्येते प्रतिमार्घमुदाहृतम् ॥
एतैः कार्याः प्रतिकृतीः वर्जितैः कदाचन ।

Puruṣottama VI : 5-8a

§ 52

शिलायामिव संस्कारः कर्तव्यो दारुकर्मणि । दारुचन्दनशम्पादः मधूकासनविल्वकाः ॥
सरलः स्पन्दनः सालः स्तनकः स्तम्भकस्तिमिः । वरुणस्तन्दुकाशोकपर्णीपनसशिशपाः ॥
अन्येऽपि यज्ञिका वृक्षाः सारवन्तश्च शोभनाः । शृङ्गः स्त्रियः समोऽशासः शुभदेशोऽद्भुवो धनः ॥
अगर्भंवणरन्ध्रादिर्दृढमूलः शुभो मतः ।

Vigvusa XIV : 47-50a

§ 53

वृक्षलोकस्य शान्त्यर्थं गच्छ देवालय शुभम् ॥
देवत्वं यास्यसे तत्र दाहच्छेदविवर्जितम् । जलपुष्पप्रदानेन सघूर्पर्वलिभिस्तदा ॥
लोकास्त्वां पूजयिष्यन्ति ततो यास्यसि निर्वृतिम् । गन्धपुष्पेश्च संपूज्य वर्णि दत्त्वा च पूर्ववत् ॥
Vigvusa XIV : 54b-56

§ 54

उपतिष्ठेत भूरुहम् । कर्मणा पूर्ववृत्तेन स्थावराकारमाश्रितम् ॥
वृणोमि विष्णोविम्बार्थं सर्वसंपत्करं तत्र । स्थावरत्वादितो गच्छ दिव्यं रूपमनुत्तमम् ॥
भुज्ञस्व भोगांश्च विपुलान् वासुदेवप्रसादतः । हिनस्मि नाहं वृक्षं स्वां किंतु मुखामि जन्मतः ॥
इत्युपस्थाय मन्त्रेण रक्षासूत्रेण वेष्टयेत् । अनुन्तमन्त्यत् कर्तव्यं शिलाप्रहणवन्निशि ॥

Padma "kr." XI : 101-104

§ 55

प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
कर्मणा पूर्ववृत्तेन स्थावराकारमाश्रितम् । वृणोमि विष्णुविम्बार्थं सर्वसंपत्करं तत्र ॥
स्थावरत्वादितो गच्छ दिव्यं रूपमनुत्तमम् । भुज्ञस्व भोगांश्च विपुलान् वासुदेवप्रसादतः ॥
हिनस्मि नाहं वृक्षं स्वां किंतु मुखामि जन्मतः । वृक्षजोकम्य शान्त्यर्थं प्राप्य देवालयं शुभम् ॥
देवस्वं यास्यसे तत्र दाहच्छेदविवर्जितम् । अलपुष्पप्रदानेन सघूर्पंबलिभिस्तथा ॥
कोकास्त्वा पूजयिष्यन्ति ततो यास्यसि निवृतिम् ।

Puruṣottama VI : 226-27a

§ 56

पूर्णाहृति ततो हृत्वा वह्निमुदासयेद् गुरुः । प्रभाते देशिकः स्नात्वा मुहूर्ते शोभने शुचिः ॥
पूर्ववद् गन्धपुष्पादैः पूजयेद् वृक्षमुत्तमम् । तद् वृक्षं तु कुठारेण प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः ॥
रथकारस्ततो वृक्षं छेदयेद् गुर्वनुजया । प्राच्यामुदीच्यां पतितः कर्तुरम्युदयावहम् ॥
नैऋत्यायेयाम्यादिदिक्षु पातो न शोभनः । वायव्यवारुणीम्यां तु दिवप्रपातो न शोभनः ॥
यस्य बाह्यस्थिता शाश्वा दिनवट्टामु समन्वतः । पूर्वमेव तु नान् छित्वा पश्चाद् वृक्षं तु मन्त्रवित् ॥
यथा शिलायां गर्भास्तु तथा वृक्षेषु चैव हि । कुम्भोदकेन ससिञ्चेत् व्यात्वा तत्र स्थितं हरिम् ॥
गुरुवे दक्षिणां दद्यात् पूर्ववत् कमलासन । देवालयं द्वामं नीत्वा रथकारेण कारयेत् ॥

Puruṣottama VI : 28-34

§ 57

प्रभाते देशिकः स्नात्वा मुहूर्ते शोभने शुचिः । छिन्द्याद् वृक्षं कुठारेण प्राङ्मुखः पुरुषात्मना ॥
रथकारस्ततो वृक्षं छेदयेद् गुर्वनुजया । प्राच्यामुदीच्यां पतितस्तरम्युदयावहः ॥

Padma "kr." XI : 105-106

§ 58

स्वप्नं दृष्ट्वा द्विजायोक्त्वा शोभनान्यभिघाय च । पूर्वोत्तरमुखो मन्त्री जप्त्वेदं 'विष्णु'रित्यृचम् ॥
मध्वाज्याक्तकुठारेण स्मृत्वास्त्रं छेत्तुमारभेत् । 'दिवा वारेभिरेत्येवं पातं तस्य समुद्धरेत् ॥
सोमेन्द्रेशेषु तत्पातः शुभोऽन्यत्र न शस्यते । भग्नेऽस्मिन् कारयेच्छान्ति महाब्याहृतिहोमतः ॥
'अप्न आयाहि'मन्त्रेण पतितं शोधयेद् द्वूमम् । चतुरथ ततः कृत्वा रथेनाश्मवदानयेत् ॥

Vishnu XIV : 57-60

§ 59

प्रभाते पूजयेद् वृक्षं पुण्याहं वाचयेत् ततः । अष्टदिक्षवष्टशास्त्रा वै छित्त्वा पूर्वं द्विजोत्तम ॥
वृक्षमूले कुठारेण प्राङ्मुखः छेदनं कुरु । निर्दोषपतनादीनि दारसंग्रहणे शुभम् ॥

Kapitjala XI : 18-19

§ 60

देवालये द्वूमं नीत्वा रथकारेण कारयेत् । विम्बमत्यद्वृत्ताकारं ज्ञाममानानुसारतः ॥
आलये चाधिवासादि स्थापयित्वा द्वूमं भुवि । कुर्याद् बहिर्वन्ने यद्वृत् सर्वं तद्वद् यथाविधि ॥
असंस्कृतेन तरुणा यथोक्तविधिना यदि । कुर्यात् प्रतिकृति मोहात् तदनर्थाय केवलम् ॥
तस्माद् यथोक्ततरुणा कृतमम्युदयाद्यावहम् ।

Padma 'kr.' XI , 109-112a

§ 61

निर्गच्छेद् वनमासाद्य वृक्षं छित्त्वा हरि स्मरन् ॥
तद्वृक्षं शिरसि स्थाप्य स्मरन् नारायणं प्रभुम् । ततो यागगृहं गच्छेत् शङ्खत्र्यादिभिसह ॥
मूलालयस्य पूर्वं तु पूर्णकुम्भं निषापयेत् । निर्गच्छेद् वनमासाद्य वृक्षं हित्वा हरि स्मरन् ॥
अश्वत्थपल्लवैर्युक्तं सापिधानं सहस्रकम् । सतोर्यं रलसयुक्तं स्थापयेद् धान्यशशिषु ॥

गर्भगेहे तु सरथाप्य कवाटे बन्धयेत् पुनः । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ॥
नवरात्रं तु वा चास्मिन् कवाटं न विमोचयेत् । अङ्कुरार्पणमारभ्य तद्रात्रेण शब्दीयते ॥
आलये चामभागे तु दक्षिणे चोत्तरेऽपि वा । मण्डपं वायं कूटं वा प्रपां वाकल्प्यं साधकः ॥
वितानवस्त्रसञ्चयमलङ्काररलङ्कृतम् । नालिकेरफलैर्युक्तं चामरैरुपशोभितम् ॥
एवंलक्षणसयुक्तं मण्डपे छादयेत् तरुम् । अपराह्णे शचीनाथं वैष्णवैस्सहं मन्त्रवित् ॥

शहूत्यादिसयुक्तं नृत्येयसमन्वितम् । गर्भगेहं समासाद्य कवाट प्रविमोचयेत् ॥
 दारुभम्यच्यं गन्धाद्यैमूलमन्त्रमनुस्मरन् । संप्रोक्ष्य गन्धतोयेन पुण्याहं कारयेत् क्रमात् ॥
 मण्डपे मध्यभागे तु स्थानयेदवटं क्रमात् । द्विहस्तं वा तदधर्वं वा तस्यार्धं वा शचीपते ॥
 प्रबानतरुमादाय मन्त्रेणास्त्रेण साधक । स्थापयेन्मूलभन्त्रेण दक्षिणे तु धियं व्यमत् ॥
 उत्तरे तु व्यसेत् पुष्टि तत्तन्मूलं यथाक्रपम् । सवत्सरमहम्नायुर्गतं स्मृत्यन्तरं परम् ॥
 तन्मूले सलिलं व्यस्य पुण्डरीकाक्षविद्या । तत्तन्मूलं वा पश्चाजजलदानं यथारुचि ॥

Vāyavakṣena III : 516-54, 67-77

Choosing Stone for Sculpting Images

शिलासंग्रहः

(*Silāsamgraha*)

The selection and quarrying of the stone from which icons sculpted in rock are made is to be done with attention to a number of different kinds of details. The excerpts in this section deal with the entire cycle of going out in search of the raw stones, the bases of selection once a quarrying site has been located, the rituals connected with the undertaking at the site, actual digging and cutting, and then bringing the rock back to the place where it will be worked on. Thus the excerpts fall into certain groupings.

The first excerpt, §62, indicates that the going forth in search either of wood or of stones for divine icons is a holy enterprise, hence a 'yātrā'-pilgrimage. As in any *yātrā*, all details are important, here the stress is upon omens that may be noted at the commencement of the undertaking and during the actual journey to the site where materials are to be collected. Then follow some excerpts, §63-§69, concerning places to go for acceptable stone—certain mountains, holy places, fields and places having subterranean deposits. The next grouping of excerpts, §70 through §88, takes up matters of rejecting for use certain kinds of stones—defects (*dopas*) arising from their original location, internal defects, and former usage as well as from an assessment of their color, smell, sound when thumped, etc. Particular stress seems to be placed on avoiding stones having internal cavities (*garbhut-dopu*). It is reiterated that nothing but disastrous consequences will result if defective stones are used.

In regard to the desirable kinds of stones to seek, a number of seemingly curious considerations are to be taken into account—but all are aimed at getting flawless, attractive and workable material for the divine image. In this regard in the next four groupings of

excerpts—§§9-§93, §94-§104, §105-§111 and §112-§120—we see taken up such qualifications as where and under what conditions one comes upon the stones; the "gender" (male, female, or neuter) assignable to a deposit; the vibrancy (sound when tapped) and "age" (texture, temperature, taste, etc.); and the "caste" and color. Having found stones that satisfy all the prerequisites, then, on an auspicious day, quarrying can commence—see §121-§136. The area is plotted with pegs-and-strings and, before actual digging starts, certain rites are attended to in order to disperse the field spirits (*bhūtas*) hovering about the place. The *devatā*-spirit residing in the rock is also addressed but asked to remain, and the exposed stone is then washed and worshipped, taken up, and finally carried away in a cart to a place where the sculptors will work on it to fashion from it the Lord's likeness.

§ 62

सच्छैलदारुग्रहणे विशेषस्त्वघूनोच्यते । सवंशारम्भकाले तु निमित्समुपलक्ष्य च ॥
 विशेषाच्चनयाचायां तच्छ्रभेन शुभोदयः । अशुभेन निमित्तेन याना विघ्नवती मवेत् ॥
 विरामेण तु जप्तेन शान्तिः स्वस्त्ययनादिना । निवर्तनेन तदन्यादहते शुभकृ(च)त्यतः ॥
 मन्त्रमध्यर्थं यात्रायामध्यस्याङ्गां विनन्द्य च । नैवेद्यशेषमुवामचारस्थः संयतेन्द्रियः ॥
 प्राढ्मुख सस्मरेन्मन्त्रं समुत्थायामृतोदये । परिज्ञाय परा मूर्ति तन्मूर्त्यन्तरमेव वा ॥
 यायात् तदीयं दिग्भागं तदभावात् चान्यदिक् । सहायैरप्रमत्तैस्तु शिल्पिभिः सह संवृतः ॥
 लाजदध्यक्षतैः कुम्भैर्यात् पुष्पपुरसरं । सौमनस्यं महोत्साहस्त्रज्ञस्पन्दस्तु दाक्षिणः ॥
 शुभा वाणी ष्वजः शान्तस्तन्त्रीवादफलादयः । गोगजाश्चद्विजाः कन्या नवभाण्डं च मृद्धि ॥
 आद्रंमांसान्यलङ्कारो भदिराग्निर्दृतं पथः । सिद्धाश्रशालिबीजादि दर्भाः सद्दुम्भञ्जरी ॥
 छन्दं वस्त्रं ष्वजो यानं रोचना कुड्कुम भषु । दर्पणं चामरो हारो षातवः शस्त्रवर्जिताः ॥
 रत्नानि वैदुधं विम्बं मधुमत्तो ह्यकातरः । जीवन्मत्स्या निमित्तं च मनसो यद्वेददम् ॥
 तत्सर्वं दर्शने श्रेष्ठं तत्त्वेददमशांभनम् । स्वगृहद्वारदेशाच्च विधि सप्तपदावधि ॥
 क्रममाणे निमित्तं च फलं यच्छ्रति तेन हि । निर्गंत्य नगराद् ग्रामात् क्रोशार्धं क्रोशमेव वा ॥
 गृह्णीयाच्छकुनं चिह्नं नकुलादिमयं त्वतः । पूर्णात् सार्षीधिकात् क्रोशात् हितकृन्मृगदर्शनम् ॥
 दिङ्मुखे निमेले सिद्धिर्देवजेद् यत्र विशेषतः । सिद्धिकृच्छाम्बरं स्वच्छं सुदीप्ता भास्करादयः ॥
 मरुत् सुखावहूः स्तिरध्यप्रदक्षिणगतिः स्थिरः । दिव्याद्युत्पातनिर्मुक्तः स कालः सिद्धिसूचकः ॥
 हसः शुको भग्नाजः कोकिलः सञ्जरीटकः । मयूरो भ्रमरश्चक्वाकाद्याः सेचराः शुभाः ॥
 शूचरा नकुलाः सौम्याः सितोऽहिर्गृहगोथिका । गन्धासुजैस्वुकश्चैव सर्वेषां दर्शनं शुभम् ॥
 मृगाणां हरिणः सिंहः व्याघ्रः शशकचित्रकाः । सिद्धिसंसूचनाः सर्वे सर्वेषां विहितं तु वै ॥
 प्रदक्षिणं विशेषेण व्यत्यये जम्बुकः शुभः । द्विजादीनां रुतं निर्गं चिदिकृत् तच्च सौख्यदम् ॥

समुत्पन्ने निमित्ते तु षातुसंकोपकर्मणि । प्रतीक्षितुं न युज्येत यदा शार्न्ति तदाचरेत् ॥
पूर्वोक्तां चित्तशुद्धयर्थं सविशेषां सदक्षिणाम् । प्रविश्य विश्विकत् क्षेत्रं निरीक्षेत स्वतेजसा ॥

Uvare³ XVII : 31-52

§ 63

प्रथमं तु शिला वक्ष्ये येषु शैलेषु दृश्यते । हेमकूटञ्च निषधो हिमवन्नीलपर्वतः ॥
मन्दरो माल्यवांश्चैव त्रिकूटो मलयाचलः । गन्धमादनभेदञ्च दशैते पर्वतोत्तमा ॥
एतेषु प्रतिमा ग्राहा तदलाभे शिला शृणु । भूगता या शिला ग्राहा तदलाभे शिला शृणु ॥
गिरी च चित्रकूटाल्ये रैवतास्ये महागिरी । सिहाचले चित्रकूटे वेश्वरे ददुरे तथा ॥
तथा श्वेतगिरी ग्राहा

Purappottama V : 8-12a

§ 64

अथ शैलमयीं वक्ष्ये शिला यत्र च गृह्णते ॥
सुमेरहिमकूटे च नीलपर्वते । चित्रकूटे मन्दरे च शश्वरभृशरे गिरौ ॥
माल्यवत्पर्वते चैव मलये गन्धमादने । दशैतेषु शिला ग्राहा हुलाभे द्युपरां शृणु ॥
श्रीगिरी श्रीकुटे चैव किञ्चिन्द्वे चैव पर्वते । चित्रकूटे तथा श्वेते ददुरे सहृपर्वते ॥
एतेष्वपि शिला ग्राहा पुष्येष्वन्येष्वपि द्विज । पर्वतानामलाभे तु गृह्णीयाद् भूगता शिलाम् ॥

Hayamitra 'Adi' XV : 26 T

§ 65

पर्वते तु शिला ग्राहा तदलाभे तु शूतले* । शुभवृक्षसमाकीर्णे बहूदकतृणान्विते ॥
पश्योत्पलवनाकीर्णे दीहिकोत्समावृते । हिन्तालतालन्यग्रोषनालिकेरसमावृते ॥
पलाशकम्बुकाभृत्यपिष्पलोदुम्बराकुले । कुशादर्भसमाकीर्णे देशे ग्राहाः सदा शिलाः ॥

Sedatikumara 'Br.' VII : 4-6

§ 66

अतः परं प्रवक्ष्यामि शिलाग्रहणमुत्तमम् । द्विक्षिता तु शिला ग्राहा पर्वतेषु घरासु च ॥
पर्वतान् प्रथमं वक्ष्ये येषु शैलेषु गृह्णते । त्रिकूटो हेमकूटञ्च कैलासो गिरिसत्तमः ॥
मन्दरो माल्यवांश्चैव निषधो नीलपर्वतः । मेरुस्सहञ्च विन्द्यञ्च किञ्चिन्द्वो गिरिसत्तमः ॥

* The name is recommended in *Vasishtha* IV : 4.

वेद्धुटो ददुरुष्मैव श्रीगिरिश्चित्कूटकः । एवभूतान् समावीक्ष्य पुरतः प्रणमेत् सदा ॥
 सपत्रं पुष्पमादाय निक्षिपेद् गिरिसन्निधी । नमस्कृत्य हर्ह ध्यात्वा पर्वतं पापनाशनम् ॥
 अधिदासनानि सर्वाण्यस्मिन् पूर्ववदाचरेत् । भूगता या शिला प्रोक्ता सार लक्षणमुच्यते ॥
 या पुण्यवनमङ्गीणी जलाशयसमावृता । सा क्षितिर्वाहणी ज्ञेया शिला तत्र तु वारुणी ॥
 यम्याश्रोतरमस्थाधा त्रीहिक्षेत्रं तु दक्षिणे । पश्चिमे क्षीरवृक्षाश्र सा माहेन्द्री प्रकीर्तिता ॥
 पलाशा खदिग वृक्षा काष्ठ्यर्थं पुष्पदक्षिणे । तत्त्विर्यश्च कपोताश्र गृध्राश्रैव वसाशनम् ॥
 भ्रमराश्र वगहाश्र दृश्यन्ते यत्र संतताः । तोयमन्तर्गतं बाष्पं तामाश्रेयी प्रबक्षते ॥
Vishvakesha IV : 1-10

§ 67

पुष्पसिन्धूद्ध्रवा ग्राहा पुष्पतीर्थोद्ध्रवा च या । नदीपर्वतसलभवृक्षन्धायासमावृता ॥
 निमग्ना भूतले या च असृष्टा सूर्यरश्मिभिः । अन्तर्जलोषिता नद्यामेकवर्णा मनोरमा ॥
Hayaśīrṣa 'Aṅgī' XV : 23-24

§ 68

पुष्पक्षेत्रे शुभे देशे बहुवृक्षनिरन्तरे ॥
 कुशकाशोदकयुते शूर्गे कृष्णनिषेविने । पश्चोत्पलसमाकीर्णे त्रीहिक्षेत्रनिरन्तरे ॥
 हिन्तालूगपुन्नागनालिकेरनिरन्तरे । तपस्विज्ञनसवाषे देशे ग्राहा शिला भवेत् ॥
Padma · kt.' XI : 416-18

§ 69

भूगता याः शिलाः प्रोक्तास्तासा वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 वारुणी चैव माहेन्द्री आश्रेयी वायवी तथा । चतुर्मन्तु शिलाः प्रोक्तास्तासां लक्षणमुच्यते ॥
 या पुण्यवनमङ्गीणी जलाशयसमावृता । सा क्षितिर्वाहणी ज्ञेया तत्रत्या कामदा शिला ॥
 यस्था चांतरतस्तोय त्रीहिक्षेत्रं तु दक्षिणे । पश्चिमे क्षीरवृक्षाश्र सा माहेन्द्रीति कीर्तिता ॥
 पलाशखदिग्राश्रथकाश्रमीर पूर्वदक्षिण । तिन्त्रिर्याश्र कपोताश्र गृध्राश्रैव तु वायमाः ॥
 दलाहका वकाश्रैव दृश्यन्ते यत्र सनतम् । आश्रेयी मा क्षितिर्ज्ञेया तत्रजाः कामदाः शिलाः ॥
Puruṣottama V : 126-17

§ 70

वृद्धां वाला च चण्डाली गर्भिणी दुष्टभूमिजाम् । जिलो त्यवन्वा शुभामन्या गृह्लीयाद् वर्णयोगतः ॥

न जीर्णेरुद्युक्तैर्वा शिलादैर्वर्णवं मृहम् । कारयेत् पीठिकां वार्चामभिचारोऽन्यथा भवेत् ॥
Vishv. XIII : 78, 81

§ 71

तत्र चैव शिलादोषाः प्रवक्ष्यन्ते यथाविधि ॥

सिराश्च विवराश्चेव आवर्ता गन्थयस्तथा । मण्डलानि सथा गर्भा रूक्षताश्चेति सप्त वै ॥
शिलादोषाः समाख्याताः सर्वसंपट्टिनाशनाः । अधिकं चैव हीनं च स्फुटितं बक्षमेव च ॥
स्थूलं चैव कृश चैव मुषिरं चेति सप्त वै । बदन्ति प्रतिमादोषांश्छास्त्रेऽस्मिस्तन्त्रवित्तमाः ॥
अत्र दोषफल वक्ष्ये शिलामु प्रतिमामु च । सिरायां सपदां नाशो विवरे राष्ट्रविग्रहः ॥
आवर्ते चापि दुर्भिक्ष ग्रन्थी स्याद् राष्ट्रविप्लवः । मण्डले सर्वदोषास्तु गर्भे सर्वजनकथयः ॥
रूक्षतायां धनापाय कर्तुः कारयितुर्भवेत् । अधिके तु भवेद् व्याघ्रिहीने चैव धनकथयः ॥
स्फुटिते प्राणनाशस्तु कर्तुः कारयितुर्भवेत् । वक्षे तु सर्वसंपातः स्थूले व्याघ्रिर्भविष्यति ॥
कृशेऽपि च कृश द्रव्यं मुषिरे स्वामिनाशनम् ।

Pāṇini-kumāra ४ Br. VII : ५१६-५९८

§ 72

अत्र चैतान् शिलादोषान् प्रवक्ष्यामि यथाविधि । शिलाश्च विविधाश्चापि आवर्तगन्थयस्तथा ॥
मण्डलानि सथा गर्भा रूक्षताश्चेति सप्त वै । शिलादोषाः समाख्याताः सर्वसंपट्टिनाशनाः ॥
अधिकं चैव हीनं तु स्फुटितं बक्षमेव च । स्थूलं चापि कृश चापि प्रणीतं चेति सप्त वै ॥
चपलं चपलास्त्रं पार्श्वस्थं चोश्चतं ततः । प्राचीदृष्टिमध्योदृष्टि पार्श्वदृष्टि तथैव च ॥
अन्तरालान्तरं चैव आवानान्तरमेव च । एतानि दश दोषाणि कीर्तितानि च साम्प्रतम् ॥
बदन्ति प्रतिमादोषान् शास्त्रेऽस्मिन् तन्त्रवित्तमाः । अत्र दोषफल वक्ष्ये शिलामु प्रतिमामु च ॥
शिला (या?)श्च धनारोग्यं विवर्णं राष्ट्रविभ्रमः । आवर्ते चापि दुर्भिक्षे ग्रन्थी स्याद् राष्ट्रविग्रहः ॥
मण्डले दोषवर्णस्तु गर्भे सर्वजनकथय । रूक्षतायां धनापाय कर्तुः कारयितुर्भवेत् ॥
अधिकोऽय भवेत् ततु हीने चैव जनकथयः । स्फुटिते प्राणिनाश स्यात् वक्षे सन्ताप एव च ॥
अतिस्थूले कृशे नाशः प्रणीते स्वामिनाशनः । एतानि दशदोषाणि अभिचारकरणि वै ॥
कर्तुः कारयितुर्दोषो भवत्येव न सज्जयः ।

Pāṇini IV : ५८-६२७

§ 73

जिल्लिका टिट्टिभा गृध्रवराहभ्यापदादयः ॥
तोयमन्तर्गतं स्वल्पं यत्राप्नेयी भवेदियम् । शिला तत्रोद्भवा स्वल्पविभवा तदममता ॥
विभीतकादयो वृक्षा भृगा हिन्द्राश्च सन्ततम् । यत्र त्यक्तोदकनृणा वर्णकद्रुममवृता ॥
या च सा वायवी भूमिः तस्यां शून्यप्रदा शिला ।

Pāṇini ४ Br. XI : ३४६-४१५

§ 74

तोयमन्तर्गत स्वत्य खनने यत्र दृश्यते । पिलुश्चेष्मात्मकाकीर्णस्तुद्विभीतकसंयुता ॥
तृणोदकविहीना च शक्तरोत्करसंयुता । शृगाला यत्र दृश्यन्ते तथैव मृगतृष्णकाः ॥
वायवी सा क्षितिर्ज्ञेया शिला तत्र तु वर्जिता । . . .

Puruṣottama V : 18-20*

§ 75

बिल्वश्चेष्मात्मकाकीर्णा तथा स्तुद्विभीतकैः । शृगाला यत्र दृश्यन्ते तथैव मृगतृष्णिका ॥
तृणोदकविहीना च शक्तरोत्करसंयुता । वायवी सा क्षितिः प्रोक्ता शिला तत्र तु वर्जयेत् ॥

Vātāśmītra IV : 11-12*

§ 76

नदीतीरे हृदतटे ग्राममध्ये चतुष्पये । भूतिभूमौ इमशाने च चण्डालशक्तरोषिते ॥
वातातपाग्नितप्ते च तथा च जनदूषिते । शक्तरोत्करसयुक्ते निस्तृणे जलवजिते ॥
भरुप्रायेषु देशेषु कण्टकिद्रुमसङ्कुले । गोमायुवृक्भूयिष्ठे गृधक्षेत्रेनसङ्कुले ॥
पक्षिसर्पसमाकीर्णे इक्षेच्छदेशे च भीषणे । ग्रामोपान्ते च बल्मीके वर्जनीयाः शिलाः सदा ॥

Ramakumāra · Br. VII : 7-10

§ 77

नदीतटे हृदतटे भूतिभूमौ चतुष्पये ॥
ग्रामे इमशाने बल्मीके लवणोदकपीडिते । अमेघ्यभूमौ शबरचण्डालादिनिषेविते ॥
शक्तरोत्करसमाधे निस्तृणे जलवजिते । देवालयसमीपे च तप्ते वातातपाग्निभिः ॥
देशे वर्ज्याः शिलाः सर्वाः गृहीताश्वेदनर्थाः । . . .

Pṛthina · kt. XI : 416-44a

§ 78

नदीतीरे कूपतटे पूतिभूमौ चतुष्पये ॥
बल्मीके पितृभूमौ च लवणोदकसङ्कुले । अमेघ्यभूमौ शबरचण्डालादिनिषेविते ॥
देवालयसमीपे च नप्ते वातातपादिभिः । देशे वर्ज्याः शिलाः सर्वाः गृहीताश्वेदनर्थता ॥

Puruṣottama V : 206-22

* For parallel text, though with slightly different wording, see Hayashige 'Adū' XV : 11-13a

§ 79

नदीतीरे हृदतटे लवणोदपरिष्कृते । ग्राममध्ये शमशाने च तथाने(?)च चतुष्पथे ॥
अमेघध्यभूमौ बल्मीके ऊरे शब्दूषिते । वायुसूर्यांश्चिदगच्छे च न आह्यास्तु शिलाः सदा ॥
वर्जिताभिः शिलाभिर्यं प्रतिमां लोहमोहितः । . .

Vipraksaena IV : 13-15a

§ 80

क्षीराम्बुसेविता या तु नदीतत्तीरसंभवा । पुरमध्ये स्थिता या च तथा पितृवने स्थिता ॥
चतुष्पथे स्थिता या च म्लेच्छानां पक्कणे तथा । ऊरे च तथा मध्ये बल्मीके वापि या स्थिता ॥
सूर्यरश्मप्रदीप्ता या या च दग्धा दवाप्तिना । अन्यकर्मोपयुक्ता च अन्यदेवार्थनिमिता ॥
क्रव्यादादैरपहृता वर्ज्या यत्नेन वै शिला । विवर्णा बहुवर्णा च अक्षवर्णा च वर्जिता ॥
सभाचत्वरसंस्या च अयत्नोपहृता शिला । येन केनचिदानीता वर्जनीया तथा शिला ॥

Hayashira 'Adi' XV : 18-22

§ 81

नदीतीरे हृदतटे लवणोदपरिष्कृते ॥
ऊरे रावसद्गीर्णे ग्राममध्ये चतुष्पथे । भूमिभूम्या शमशाने च चण्डालशब्दूषिते ॥
शक्खरोषितसद्गीर्णे निस्त्रे लवजिते । मरुश्रायप्रदेशेषु कण्टकद्रुमसङ्कुले ॥
कुद्रसस्वसमाकीर्णे गोमायुमृगसङ्कुले । गृथकीव्येन सकीर्णे म्लेच्छदेशे च दूषिते ॥
ग्रामोपान्ते च बल्मीके वर्जनीया शिला सदा । . .

Vasishtha IV : 46-46

§ 82

चण्डाली शुल्कनी या स्याद् यस्यां न रमते मनः ॥
सा हि मण्डूकखण्डा च वृद्धा रूक्षातिजर्जरा । बहुवर्णातिनीला च धूम्रा च स्यूलरोमिका ॥
हीनस्वना च निन्द्याङ्गी सोष्णा चण्डालिका स्मृता । बल्मीकवृक्षसंलग्ना वह्निवातातपाहृता ॥
चितिचैत्यसमीपस्था बाह्यालीढान्त्यसेविता । यहञ्जुष्टा विवर्णा च चत्वरान्तर्जलोषिना ॥
कल्पितान्यत्र शिष्टा च संस्कृता येन केनचित् । सगर्भमण्डलच्छद्रसन्धिकीलकजालका ॥
स्फोटावर्तसिराम्बन्धभेदयुक्ता च वर्जिता । . .

Visnu XIV : 116-16a

31

§ 83

उत्पाद्यमाने दृश्यन्ते स्फुलिङ्गा यत्र चाग्निवत् ॥
नाज्ञश्च कास्यधण्टा च एतच्चिह्नानि वर्जयेत् ।

Puruṣottama V : 586-59a

§ 84

गर्भंयुक्ता शिला वज्र्या गर्भाच्छान्तव्यंवस्थिता ॥
तस्माद् गर्भं परीक्षेत छेदने भेदनेऽपि च । नवनीतं महिषजं शृङ्गभेषम्य चूणितम् ॥
चूर्णं च कुरविन्दस्य संपेत्य पयसा गवाम् । शिलायां सर्वतो लिम्पेद् गर्भंव्यक्तिस्ततो भवेत् ॥
मण्डला यत्र दृश्यन्ते तत्र गर्भं विनिदिशेत् । माञ्जिजष्ठवर्णसदृशे मण्डले ददुरो भवेत् ॥
पीतके मण्डले गोधा कृष्णे कृष्णाहिरेव च । कपिले मूषिका प्रोक्ता कृकलासस्तु वाहणे ॥
गुडवर्णे तु पाषाणः तण्डुले गृहगौलिका । अभः कृष्णसदृशे वालुका पप्पसन्निभे ॥
विचित्रे वृश्चिको झेय नीले पीते पतङ्गकः । मधुवर्णे तु खद्योतो मण्डले निदिशोद् बुधः ॥
ददुरे स्यादनारोग्यं गोधायां दुर्भंगो भवेत् । विषेण ऋयते सर्वे अनपत्यस्तु मूषके ॥
कृकलामे तु जाल्यायुः पाषाणेऽग्निना हतः । गौलिकायां धनापायो जले वै गर्भनाशनम् ॥
सिकते तु जलापायः वृश्चिके कलहस्तथा । शलभे राष्ट्रनाशः स्यात् खद्योते तु कुलक्षयम् ॥
तस्माद् यत्नात् परीक्षेत गर्भं नित्यमतन्दितः । गर्भंयुक्ता शिलां भोहात् प्रतिमां क्रियते यदि ॥
तन्मण्डलाधिपो राजा कारक स्थापकस्तथा । निमीलिता भवन्त्येते तस्माद् गर्भं परीक्षयेत् ॥

Puruṣottama V : 626-73

§ 85

तत्र गर्भं परीक्षेत छेदने भेदनेऽपि च । मण्डला यत्र दृश्यन्ते तत्र गर्भं विनिदिशेत् ॥
मञ्जिजष्ठवर्णसदृशे ददुरम्तत्र सम्भवेत् । पीतके मण्डले गोधा कृष्णे कृष्णाहिरेव च ॥
कपिले मूषिका प्रोक्ता कृकलामस्तथामणे । गुडवर्णे तु पाषाणं कदुरे गृहगौलिका ॥
अभः कृष्णसदृशे वालुका पप्पसन्निभे । विचित्रे वृश्चिको झेयो नीलपीते पतङ्गकः ॥
मधुवर्णे तु खद्योतं मण्डले निदिशोद् बुधः । गर्भदर्शनदोषाम्नु पुनर्वक्ष्ये यथातथम् ॥
ददुरे स्यादनारोग्यं गोधाया दुर्गतो भवेत् । विषेण ऋयते सर्वे अनपत्यस्तु मूषिके ॥
कृकलामे तथाल्यायुः पाषाणेऽग्निना भयम् । गौलिकायां धनापायो जले वै गर्भनाशनम् ॥
सिकताम्यु जलापायो वृश्चिके कलहस्तथा । शलभे राष्ट्रनाशः स्यात् खद्योते च कुलक्षयम् ॥
तस्माद् यत्नात् परीक्षयैतत्रित्य गर्भानितन्दितः । गर्भेण सहिता लोभात् प्रतिमां कुरुने यदि ॥

तन्मण्डलाधिपो राजा कारकः स्थापकस्तथा । उन्यूलिता भवन्त्येते तस्माद् गर्भं विशोषयेत् ॥
मणिजा लोहजाश्रीव दारुजा वा शबीपते । गर्भा गर्भमवेक्षेत नित्यं वृद्धिशुभप्रदा ॥

Vivakseena IV : 26-36

६ ८६

छेदने भ्रेदने चाय शिलागर्भं समापयेत् । दृश्यन्ते च मला यस्यां सगर्भां तां विनिदिशेत् ॥
मण्डूको मण्डले तु स्यात् लोहिते नात्र संशयः । हरिद्राभे भवेद् गोधा कृष्णसर्पस्तथाऽस्ति ॥
निस्त्रिशासदृगे तोयं गृहगोधा तु कुंभे । आखुः पिङ्गलवर्णं स्यात् अरुणे सरटस्तथा ॥
पिङ्गलवर्णं तु पाषाणः पश्चाभे सिरकता भवेत् । वृभिकः सार्वचित्रे च पतञ्जकः ॥
पारावताभे खद्योतं मण्डले तु विनिदिशेत् ।

अकल्यता तु मण्डूके दीर्घायं गोधया भवेत् । सर्वे विषेण मरणं अनावृष्टिस्तथा जले ॥
घनहानिस्तु गोधायां आखुना निष्प्रज्ञो भवेत् । अत्यायुशस्तु सरटे पाषाणे विद्युता वधः ॥
वासुकायामनावृष्टिः कलहो वृभिके भवेत् । राष्ट्रोच्छतिस्तु शलभे खद्योते गोप्रसंक्षयः ॥
तस्मात् परीक्ष्य यत्नेन शिला गृहीत देशिकाः । सगर्भया तु शिलया रूपकं क्रियते यदि ॥
तदेश्यो ज्ञियते राजा यजमानोऽथ देशिकाः । शिलायामथ वृक्षेषु यत्लाद् गर्भं परीक्षयेत् ॥

Havisirya 'Adi' XV : 39-48

६ ८७

गर्भेणान्तर्मनेनैव तस्माद् गर्भं बदामि च । शिलाया यत्र दृश्यन्ते मण्डलानि यथाक्रमम् ॥
तानि द्विविधवर्णानि तत्र गर्भं विनिदिशेत् । मण्डले रक्तवर्णं तु रक्तपांसुं विनिदिशेत् ॥
श्वेतपांसमे चैव श्वेतपांसुं विनिदिशेत् । स्त्रिये तु कपिले कूर्मं रूपे फेनकमेव च ॥
कपोतसदृशे वर्णं निर्दिशेद् गृहगोषिकाम् । यज्ञिजप्तसदृशे वर्णं निर्दिशेद् रक्तदुर्म् ॥
शुकपित्तरवर्णं तु रक्तपीते च कञ्जपः । कुमुमभाषीतवर्णं तु तत्र स्यात् पीतदुर्मः ॥
शुक्लभाषीतनिभे वर्णं तत्र स्यात् कुक्लासकः । अषा सदृशवर्णं तु गोधा तत्र विनिदिशेत् ॥
गुडवर्णं तु पाषाणः खद्योतो मधुवर्णके । सारङ्गसदृगे वर्णं दृश्चिकं तु विनिदिशेत् ॥
निस्त्रिशावर्णं सलिलं नीले तु शक्लं तथा । रूपे तु मूर्णिको ज्ञेयः कृष्णे कृष्णाहिरेव च ॥
शश्पश्यामे तथा मत्यमिन्द्रगोर्णं मधुप्रभे । शान्तिहोमं ततः कुर्याद् गर्भाणां दर्शने तदा ॥
न कुर्याद् गर्भसयुक्तां प्रतिमां लोभमोहतः । क्रियते यदि वा मोहाजजगन्नाशयतेऽखिलम् ॥

Sonatkumara 'Br.' VII : 66-75

६ ४८

गर्भमन्तर्गतेनैव तस्माद् गर्भं वदामि ते । शिलायां यत्र दृश्यन्ते मण्डलानीतराणि तु ॥
दृष्टः.....तरवर्णानि तत्र गर्भं विनिर्दिशेत् । मण्डले रक्तवर्णं तु रक्तपासून् विनिर्दिशेत् ॥
श्वेतपश्चसमे चैव श्वेतपासून् विनिर्दिशेत् । स्निग्धे तु कपिले कूर्म रक्षे फेनकमेव च ॥
कुमुमभपीतवर्णं तु तत्र स्यात् पीतदुर्दुर् । शुक्लहेमनिभे वर्णं निर्दिशेत् क्षुद्रपक्षिणः ॥
अपांसदृशवर्णं तु गोधां तत्र विनिर्दिशेत् । गुडवर्णं तु पक्षाणां खद्वोतः स्यान्मघुप्रभे ॥
सारङ्गे सदृशे वर्णं वृश्चिकं तत्र निर्दिशेत् । निर्स्त्रशवर्णं सलिलं नीले तु शलभं तथा ॥
कपिला मूषिका ज्ञेया(कृष्णो)कृष्णाहिरेव च । शप्यश्यामे तथा मत्स्यं मण्डले निर्दिशेद् बुधः ॥
शान्तिहोमं ततः कुर्याद् गर्भदोषोऽपि वर्जयेत् । न कुर्याद् गर्भसंयुक्तां प्रतिमां लोभमोहतः ॥
क्रियते यदि सम्भोहात् तद्राष्टुं च विनश्यति ।

Vasishtha IV : 75-83a

६ ४९

पश्येच्छिद्वां गुणवती तरुं वा कर्मणि कामम् । वर्जयेदतिवृद्धां च परिक्षीणत्वचं तथा ॥
सभङ्गां दावदरवां च निशब्दां रुक्षविग्रहाम् । सवालुकां च सञ्चिद्रां विन्दुयुक्तां पुटोद्धाम् ॥
आखुददुर्मीनाहिमार्जरिशकोपभाम् । सवर्णपरवर्णोत्थसिराजालेन सन्तताम् ॥
प्रागुक्तरूपस्याभावादमीषो ग्रहणं हितम् । पारावतशुकार्जाभा मघुमाञ्जिष्ठमाषभा ॥
गुर्वों हृद्वा शुभा स्निग्धा अतो वान्याभिशस्यते । सुहृदे भूतले मद्वा जलाशयतलस्थिता ॥
छन्ना तरुवरेणैव वनरजिष्ववस्थिता । वेष्टिता वल्लिवृत्तेन तथैवीषषिभिर्वृता ॥
ऊर्ध्वंगा जानुदेशाच्च एकपिण्डीकृता शृङ्गः । मोक्षदा च सवकन्त्रा वै भोगदा सुतलानना ॥
दिङ्मुखी चोभयकरी प्राङ्मूर्धी भूतिरायुषे । अतोऽन्यमस्तका कीर्तियशांवृद्धिकरी भता ॥
बशवृद्धिदमारोग्यशान्तिकृतं यदाप्यदिक् । पुष्टिमुन्नतिसन्मेधां यच्छन्युतरमस्तका ॥
एव पुरा परिज्ञाय पृष्ठोरुचरणं शिरः । बलात्मना सवीर्येण प्रोद्धृत्य सह शित्यभिः ॥

Ishvami¹ XVII : 53-62 ; same as Saitvata XXIV : 55-64

६ ५०

तपस्यन्ति द्विजा यत्र यत्र सिद्धा महर्षयः । यत्र चण्डालपतिप्रतिलोमादयो नराः ॥
न सन्ति क्षुद्रकर्मणस्तत्र ग्राह्या शिला विधे ।

Vishnutiloka VI : 350-351a

§ 91

पुण्यक्षेत्रे शुभे देशे बहूवृक्षनिरन्तरे । कुशकाशोदकयुते शूर्गैः कृष्णैनिवेविते ॥
पयोत्पलसमाकीर्णं श्रीहिक्षेत्रनिरन्तरे । हिन्तालपूरगपुश्चागनारिकेलसमन्विते ॥
तपस्त्विजनसम्बन्धे दश ग्राह्याः शिलाः सदा । वर्जनीयं विदित्वैवं गुणदोषौ निरूप्य च ॥
देशभेदांश्च भूभेदान् लिङ्गभेदांस्तयैव च । शान्त्वैवं लक्षणं युक्तां गृह्णीयात् शुभदां शिलाम् ॥

Puruṣottama V : 23-26

§ 92

शुभवृक्षसमाकीर्णे तले बहुतृणावृते ॥
पयोत्पलवनाकीर्णे श्रीहिक्षेत्रसमाकुले । हिन्तालनालन्यग्रोधनालिकेरसमाकुले ॥
कदलीवनसद्ग्रीर्णे पनसान्नरसालकैः । समन्विते च पुश्चागैः कीर्णे गन्धसमन्विते ॥
कुशदर्भसमाकीर्णे देशे ग्राह्या शिला मदा ।

Vasishtha IV : 86-11a

§ 93

आप्नेयी वायवी चैव माहेन्द्री वारुणी तथा । ततस्ता भूमयः प्रोक्ताः तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
बहूवृक्षसकाशमर्यः लदिरैवेणुभिस्तथा । तोयं च स्वल्पगं यस्यां पतञ्जलिभियुता ॥
मयूरस्तितिरेणुधैः सारसैर्या समाकुला । आप्नेयी सा क्षितिः प्रोक्ता कठिना तथा या शिला ॥

श्रीहिक्षेत्रं स्थितं यस्यां दक्षिणे सुमनोहरम् ॥

थोरिणः फलिनो वृक्षाः गुप्त्या यत्र पश्चिमे । जलाशयं अरालीनं यन्यामुत्तरतः स्थितम् ॥
माहेन्द्री सा क्षितिशस्ता शिला तत्रोद्भवा च या । जलाशयैः पद्मषष्ठैर्मण्डिता सा समन्ततः ॥
कीर्णा पुण्यवनैर्या च वारुणी सा क्षितिमंता । तत्रोद्भूता शिला या तु सा शस्ता सुरसत्तम् ॥
आप्नेयी गुरुराद्येषु वायवी मरुषु स्थिता । माहेन्द्री मध्यदेशेषु अनूपेषु तु वारुणी ॥

Hayagrīva 'Adu' XV : 8 10, 136-17

§ 94

गिराश्च त्रिविष्णुः प्रोक्ताः ताश्च स्त्रीमुनपुसकाः । विवरावतंरहिता याः क्षितिः ग्रन्थिदर्जिताः ॥
व्यक्तिशब्दकवर्णश्च सा पुमानिति कीर्तिता । यग्वर्णा लवुस्त्विष्णु स्वचक्रा चैव मृदुस्वना ॥
अविशाला शिला प्रोक्ता स्त्रीति तत्र विचक्षणे । सिरामण्डलसयुक्ता शरावोदरकर्कशा ॥
गब्दहीना च मन्दा च सा नपुमकसजिता । या पुलिङ्गशिला प्रोक्ता तथा च प्रतिमा भवेत् ॥

स्त्रीलिङ्गेन च या प्रोक्ता सा भवेत् पादिकोऽपि वा । शिला नपुंसका रूपाता कारयेत् प्रतिमा ततः ॥
 कांस्यघण्टाघ्वनिर्यन्ते तच्छिलायाः शिरोयुतम् । हु... द्वनं कुर्यात् नवकास्यस्य तालवत् ॥
 घ्वनिर्यन्ते शिलायास्तु साङ्गीया इति कीर्तिता । कांस्यघ्वनिविभिन्ना तु अच्छिद्वावघ्वनिर्भवेत् ॥
 सा शिला स्त्रीति विरूपाता तद्घ्वना तश्चपुंसका । प्रसादे प्राङ्मुखे स्थाप्या प्राण्यीवा प्रतिमा ततः ॥
 तथैव दक्षिणे प्रोक्ता दक्षिणद्वारवेशमनि । तथैव चोत्तरशीवा प्रत्यग्नीवा प्रशस्यते ॥

Vasishtha IV : 25-33 [sic.]

§ 95

त्रिविधाश्च शिलाः प्रोक्तास्तन्त्रे पुस्त्रीनपुंसकाः ॥
 विवरावतंरहिता मुस्तिर्घा प्रनिधिर्जिता । व्यक्तवर्णकशब्दा च सा पुमानिति कीर्तिता ॥
 वरवर्णा लघुः स्तिर्घा स्वच्छा शोता मृजावती । मृदुम्बना शिला प्रोक्ता स्त्रीति तन्त्रविचक्षणः ॥
 सिरामण्डलसयुक्ता शरावोदरकर्कशा । गन्धीनातिखर्वा च सा नपुंसकसजिता ॥
 या पुंलिङ्गशिला प्रोक्ता तथा तु प्रतिमा भवेत् । अतो नपुंसकार्थां च रत्नन्यासाय कल्पयेत् ॥
 स्त्रीलिङ्गेति च या प्रोक्ता सा भवेत् पादपीठिका ।

Banatkumara 'Br.' VII : 22b-27c

§ 96

कांस्यवन्मध्यभागे तु मूले वै कांस्यतादने ॥
 घ्वनिर्यस्याः शिलायास्तु सा पुमानिति कीर्तिता । न्यूनस्तस्माद् घ्वने किञ्चिल्लिङ्गेदने यत्र सा रमा ॥
 शिलानादविहीनं तु नपुंसकमुदाहृतम् । पुलिङ्गे प्रतिमा प्रोक्ता स्त्रीलिङ्गे पादपीठिका ॥
 नपुंसकशिलायां तु रत्नन्यासमुदाहृतम् ।

देवीनां च रमादीनां निर्माणे स्त्रीशिला वरा । पुंशिला पादपीठं स्याद् रत्नन्यासे नपुंसके ॥
 देवीविम्बविनिर्मणे कुम्भमध्ये विचक्षणः । आवाह्य मूलमन्त्रेण श्रिय शैलोक्यमातरम् ॥
 होमादि पूर्ववत् कुर्यात् श्रीमूलेन तु माधक । अस्त्रिया शिलया देवी निर्मिता चेत् प्रमादतः ॥
 लोभयुक्तेन मनमा म नाशमधिगच्छन्ति । तत्रैव देशे सग्राह्या परिवारशिला शुभा ॥
 शिलासग्रहणं तेषा कुर्यान्मन्त्रेण्यथाक्रमम् । आचार्यदक्षिणा दद्याद् यथाविभविस्तरम् ॥

Purushottama V : 54b 62a, 71 78

§ 97

स्त्रीपुनपुंसकं तच्चैव लक्षणेनैव लक्षयेत् ॥
 उत्तात्यमाने दृश्यन्ते तिन्दुकालातवज्ज्वला । म्फुलिङ्गाः श्रूयते नाद कांस्यघण्टानिनादवत् ॥

मूले भव्ये तदाग्रे च पुंलिङ्गेति समा स्मृता । तदेव लक्षणं यत्र मन्दं मन्दं प्रतीयते ॥
स्त्रीलिङ्गेति भता सा च विनकास्त्याद्यनिस्तु या । नपुंसकेति सा ज्ञेया न यत्रैतद् द्वयं भवेत् ॥
पुंलिङ्गेऽर्था तु कर्तव्या स्त्रीलिङ्गे पादपीठिका । पिण्डिकार्यं तु सा शाहा दृष्टा या वण्डलक्षणा ॥
लिङ्गानां तु विषयसि पूर्वोक्तं होमभाषरेत् ।

Hayashira ·Addi' XV : 346-39a

§ 98

या हताज्जलविन्दून् वै सनादमभिमुचति ॥
पुमानिति शिला सा वै निस्तेजाः सत्यनाज्जला । आदिमध्यावसानेषु नाश्चियेत्या च च अवनिः ॥
नपुंसकेति सा ज्ञेया स्वपदस्था फलप्रदा । ज्ञात्वैव देवदेवस्य लक्ष्यादीनां तथैव च ॥
सर्वेषां परिवाराणां पीडादीनां तथैव च । प्रासादादेः शिलाग्रीवं तत्तमन्त्रैर्यथाक्रमम् ॥

Vayu · XVIII : 776-80

§ 99

पुंस्त्रीनपुंसकास्था च शिला च विविषा भता ॥
पुंलिङ्गेन तथा वेरं स्त्रिया वै पीठिका भवेत् । इत्येवं विम्बकलपिः स्याद् यत्तैरपि च कारयेत् ॥

Vishvamitra XXII : 196-20

§ 100

पुंलिङ्गेन तथा वेरं स्त्रीशिला पीठिका भवेत् । इत्येवं कारयेद् विम्बं रत्नार्थमितरद् भवेत् ॥

Kapāśjala XI : 37

§ 101

पुंलिङ्गे श्रतिमा प्रोक्ता स्त्रीलिङ्गे पीठिका स्मृता । रत्नार्थमितरात् नपुंसकशिलेष्यते ॥

Vidya XIII : 79

§ 102

विशाला नातिबहुला छिद्रवन्मधुरस्वरा ॥
रम्भादलाङ्गतिः स्त्री स्याच्छ्रीतला च मनोरमा । गम्भीरनिनदा गुर्वी सुदृढा विस्फुलिङ्गिनी ॥
अश्वत्यवटपत्राभा विशाला बहुला पुमान् । नपुंसकं द्वयाकारा तदीना या सपर्षटा ॥

Vidya XIV : 76-9

§ 103

या हृताङ्गलविन्दून् वै सनादमभिमुखति ॥
पुमानिति शिला सा वै निस्तेजास्तस्वनाङ्गला । आदिमध्यावसानेषु नाश्रियंस्या न च अवनिः ॥
नपुंसकेति सा श्रेया स्वपदस्या फलप्रदा ।

Sktitrata XXIV : 79b-81a

§ 104

कांस्यवन्मध्यमाये तु मूले वै कांस्यवष्टवत् । अवनियंस्याः शिलायास्तु सा पुमानिति कीर्तिता ॥
तस्मात् किञ्चिद्विहीना तु छिद्रं यस्याः अवनिर्भवेत् । सा शिला स्त्रीति विशेया तद्धीना स्यान्नपुंसका ॥
Vijvalkona IV : 23-24

§ 105

पष्टानार्द च विम्बाना पीठाना वेणुनादकम् । तालं देवालयाना च शिलासु क्रम इरितः ॥
Purupottama IV : 7

§ 106

अवनिर्घटानिभो यत्र स्फुलिङ्गास्थेदने सदा । दृश्यन्ते तच्छ्ररस्तास्याः पृष्ठमूर्ध्वमधोमुखम् ॥
हिंजो वा शिल्पिना कन्या यद् शूयादधिकासिता । तच्छ्ररः स्यात् ततो चक्रं कल्पयेदविकल्पितम् ॥
Vijpa XIV : 27-28

§ 107

शिलायाऽथ शिरो नात्वा कारयेत् प्रतिमां ततः ॥
कांस्यवष्टावनिर्यन्त्र तच्छ्रलायाः शिरो भवेत् ।
Sanatkumāra 'Br.' 27b-28a

§ 108

उत्पाद्यमाने दृश्यन्ते स्फुलिङ्गा यत्र शाश्वित । नादाऽथ कांस्यवष्टावच्छ्रलायाऽथ शिरो मतम् ॥
Vijvalkona IV : 22

§ 109

युवा मध्या अवेद् नाहा वाला वृद्धा च गहिता ॥
सुगच्छा निबिडा खिंचा तथा गम्भीरनिस्वना । शीतला या च तोयादपा युकेति प्रोत्यते शिला ॥

तद्द या मध्यमा स्थाता कलशा कठिना भवेत् । अतिमृद्गी भवेद् बाला वृद्धाऽतिकठिना भवेत् ॥
टस्यातासहा बाला वृद्धा लोहक्षयंकरी ।

Hayasirsa 'Adi' XV : 316-34a

§ 110

निविदावयवा स्निग्धा वीरशब्दा सुशीतला । सुगन्धरसरूपाढ्या युवति: सा मुशोभना ॥
बाला शस्त्रासहा मृद्गी पिञ्ज्जला पल्लवास्थिरा ।

Vippa XIV : 10-11a

§ 111

प्रतिमा द्विविधा प्रोक्ता सौम्याग्नेयीति सज्जिता ॥
सौम्यायां तु भवेत् प्रीतिः प्रतिमा श्रीविविधिनी । आग्नेयां तु भवेदुच्चं सा दारिद्र्यविविधिनी ॥
सौम्या तु वैष्णवी ज्ञेया आग्नेयी शारूरी भता । तस्मात् सौम्यैव कर्तव्या आग्नेयी न कदाचन ॥

Vasishtha IV : 59b-61

§ 112

शिला चतुर्विधा ज्ञेया वर्णयोगाद् विशेषतः ॥

Kapittha V : 4b

§ 113

चतुर्वर्णा शिला प्रोक्ता चतुर्वर्णकमेण तु ॥
ब्राह्मणस्य सिता चैव रक्ता वै क्षत्रियस्य तु । वैश्यस्य पीता संप्रोक्ता कृष्णा शूद्रस्य चोच्यते ॥
पर्वतेषु शिला प्राप्त्या तदभावे तु भूगता ।

Vasishtha IV : 25-4a
(cf. Sankakuvara 'Br.' VII : 2b-3)

§ 114

शिलाश्रुतुविधा ऋद्धन् वर्णभेदैः शिलादिभिः । ब्राह्मणस्य शिला शुश्रा क्षत्रियस्य तु पाटला ॥
पीता वैश्यस्य शूद्रस्य कृष्णा मुख्या यथोदिता । ब्राह्मणस्य शिलास्तिन्नः तिन्नो राजस्तथैव च ॥
वैश्यस्य द्वे च विज्ञेये शूद्रस्यैका प्रकोर्तिता ।

Pattavatthma V : 23-30a

§ 115

श्वेतं द्विजातिवर्णम् रत्नं क्षत्रियवर्णकम् । पीतं वैश्यमिदं वर्णमितरान् शूद्रवर्णकान् ॥
संगृहा तु शिलासूक्ताः शिल्पिनं पूजयेत् सुघीः । . . .

Purupottama IV : 8-9a

§ 116

श्वेताम्बाभा मृगे चारुा सौम्या विप्रस्य सा शिला ॥
ऐन्द्री रत्ना कुलुत्थाभा ज्येष्ठायां क्षत्रियस्य तु । फलगुन्यां भगदेवस्या पीता वा हरिता विशः ॥
कृष्णा मुद्गनिभाश्चिन्यां शूद्रस्यैवाश्चिदेकता । . . .

Vippu XIV : 56-7a

§ 117

बहुदोषा शिला सा तु पुष्पशीलोद्धरेष्यते । वारष्यैन्द्री तथापेयी वायवी शूद्रातुविधा ॥
आचयोर्या शिला सैषा निवैषापि तु नान्ययोः । निभ्राणा भुवि या रम्या लिङ्घार्ककिरणोज्जिता ॥
एकवर्णा सुवर्णा च सवर्णा चातिशोभना । . . .

Vippu XIV : 3-5a

§ 118

विशुद्धा चापि सङ्कृतीर्णं न्यस्तापि प्रतिमाद्वयम् । एकवर्णा विशुद्धिः स्यात् सङ्कृतीर्णा विस्तृतामयी ॥
शुद्धैव प्रतिमा प्रारुपा सङ्कृतीर्णा तदलाभतः । अनुलोभं तु गृह्णीयात् प्रतिलोभं तु वर्जयेत् ॥
शुद्धे रत्नं तु गृह्णीयाद् रत्ने पीतं तथैव च । पीते चैव कृष्णे . . कृष्णे सवर्णाणि वर्जयेत् ॥
चत्वारो यत्र वर्णाः स्युः ताः शिलाः प्रतिवर्जयेत् । वहिदृष्ट्वा परिक्षेपं शक्नुवन्त्येवमहंति ॥

Vasishtha IV : 71-74

§ 119

पाण्डरा चारुणा पीता कृष्णा शस्ता तु वर्णनाम् । लक्षवाललम्यते सम्यग्वर्णिना वर्णतः शिला ॥
वर्णाद्यापादनं तत्र जुहुयात् सिहविद्यया । कृते वर्णादिजनने तस्य वर्णस्य सा शुभा ॥
श्रेष्ठवर्णा स्ववर्णा च रेखा सर्वम्य शम्यते । अपम्य तु वर्णस्य श्रेष्ठा या न प्रशस्यते ॥
वर्णनामिह सर्वेषां कृष्णरेखा न शस्यते । शिलानामिह सर्वासां शुक्लरेखा प्रशस्यते ॥
रेखानामिह सर्वासां व्यत्यासाद् होममाचरेत् । पातालनर्सिहेन सहस्रं देशिकोत्तमः ॥
तपिते मन्त्रराजे तु ततः सा शुभदा नृणाम् । विपरीते तु विमले हीनके विन्दुके तथा ॥
इममेव विष्णि कुर्यादन्यस्मश्चपि गर्हते । . . .

Hayashira 'Adi' XV : 25-31a

§ 120

बहुवर्णातिनीला च षूम्रा च स्यूलरोमिका ॥
हीनस्वना च निन्दाङ्गी सोष्णा चण्डालिका स्मृता ।

• • •
हीनरेखोत्तमा हीना हीना रेखोत्तमोत्तमा ॥
शिलासवर्णा रेखाः स्युः सुवर्णाग्रातिशोभनाः । इन्द्रायुधपताकोर्मिकलशाभा भनोरमा ॥
सदा बृद्धिकरी ज्ञेया गोत्राहृणहितावहा । श्रीवत्सशङ्कचक्रावृत्तनन्दिवर्तप्रदक्षिणा ॥
तोरणच्छवस्त्रोक्षकन्याकुमुमोपमा । प्रासादस्वस्तिकाव्येभवधिनी शफरोपमा ॥
रथेकणाङ्गुलीकूर्मचामराङ्गुशकेसरी । रत्नाभरणगोवृक्षपत्रवन्द्रार्कतारकाः ॥
पवित्रकुण्डकादर्शमृगहंसादयः षुभाः ।

Vippuṇḍa XIV : 126–134, 166–214

§ 121

सुमुहूर्ते शिलां वीक्ष्य सिद्धायौष्ठकविद्या ॥
यज्ञाः पिशाचा नागाभ्य येऽन्न तिष्ठन्ति नित्यशः । सर्वे तेऽप्यपगच्छन्तु सम्प्रिष्ठतां सदा हरिः ॥
विकीर्णं चेति मन्त्रेण पुनः सर्वात्म्यविद्या । दद्याद् बलि प्रतिदिशं भूतेभ्यः कमलासन ॥
पुष्पाहं वाचयित्वाथ प्रोक्ष्य पूरुषविद्या । शिला स्पृष्टवाथ भूलेन दत्त्वाद्यं कमलासन ॥
अष्टोत्तरशतं कुर्यान्मूलमन्त्रजप्तं गुहः । प्रासादानुगुणं कुर्यात् सूत्रपानं चतुर्मुखः ॥
शिला छिन्न्युः स्थपतयो रथकारैः समन्विताः । छिन्ना विनिपतेद् भूमी कोणेषु यदि ता शिलाम् ॥
वर्जयेद् यदि सान्यन्न ग्राह्या साऽऽलोक्य मन्दिरम् । निपतेद् यदि सा ग्राह्या तामुदृत्य गुरुः स्वयम् ॥
महाकुम्भाम्बुधिः प्रोक्ष्य ततः करकवारिणा । परिषिद्ध्य ततो विम्बं कल्पयेत् कमलासन ॥
देवीना च श्रियादीनां अह्मादीनां तर्थं च । सर्वेषामितरेषां च शिलासङ्ग्रहमाचरेत् ॥

Vippuṇḍa VI : 3646–372 (cf. VI . 349–368 same, less detail)

§ 122

शिल्पिभिः सानयेद् भूवम् । सर्वेण च बलि दत्त्वा स्मृतेत् पुंसां ततः शिलाम् ॥
सूत्रपातं ततः कुर्याद् ग्राहयेच्छलिपिभिः शिलाम् ।

Sudarśana Br. VII : 21–22a

§ 123

पुष्पे च तिथिनक्षत्रे शकुनाधानुकूलितः ॥
आचार्यः शिल्पिभिः सार्वं नवाम्बरघरः शुचिः । प्रतिमार्थं तु निर्गच्छेत् प्राङ्मुखो वाप्युद्भमुखः ॥

सशिला॒ं स तु संपर्येद् भूताना॑ शुभलक्षणम् । दक्षिणोत्तरभायामा॑ प्रत्यक् प्रागायत्रो तु वा ॥
 पुष्पाहं वाचयित्वा तु परिक्रम्य प्रदक्षिणम् । प्राङ्मुखस्तु ततः कुर्यात् ततः श्रीवत्समुद्रया ॥
 पूर्णकुम्भं समम्यच्च स्थापयेत् परमेष्ठिना । तस्यां तु दिक्षु वै दशाद् अक्षतं पुरुषात्मना ॥
 ततो विश्वात्मबीजेन रत्नाचं तन्निवेशयेत् । ततो निवृत्तिबीजेन परिषेकं समाचरेत् ॥
 मुद्रिकायां सदाभद्रां ततः सर्वात्मना न्यसेत् । दर्शयित्वा महामुद्रां प्रणम्याऽचलिमुद्रया ॥
 पश्चिमे दर्भशब्दायां वासीनोऽधिकसेत् गुरुः । बट्टदिक्षु पताकात्र स्थापयित्वा प्रदक्षिणम् ॥
 अपनीय जनान् सर्वान् इमं मन्त्रमुदीरयेत् । यक्षरक्षःपिशाचा ये हनु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥
 व्यपगच्छन्तु ते सर्वे सत्रिधिः स्यात् हरेस्तदा । इत्युक्त्वा स्वप्नमाकाङ्क्षान् संविशेत् दक्षिणाशिराः ॥
 विष्णुरूपाणि दृश्योऽच्चैः ततः स्वप्नं शुभं भवेत् । अश्वत्यो नाहणो राजा ये चात्र शुभलक्षणाः ॥
 दृश्यन्ते यत्र तत्राही तां शिलां आहयेत् मुषीः । विश्वपाण्डानुरूपाणां दृश्यते तत्र सर्वदा ॥
 न गृह्णीयात् शिलानां तु देशिकः सर्वकर्मसु । अष्टशनेति (?) गृह्णीयात् अस्वप्ने तु तदा शिला ॥
 आचार्यः प्रातरत्याय लातयेच्छित्पिभिस्सह । सर्वेण च बलि दशात् सृषेद्वासा तत्त्विशिलाम् ॥

Vaisn. IV : 116-24

§ 124

स्पष्टिके देवमिष्ट्वादी नाहणीः स्वस्ति वाचयेत् । सुदिने प्राश्य दध्यन्नं रक्षामङ्गलपूर्वकम् ॥
 शस्त्राभ्यस्त्रेण संपूर्ज्य शोभनान्यभिधाय च । गयःकूटादि संगृह्य प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥
 मङ्गलानि च सन्दृश्य निमित्तानि परीक्ष्य च । प्रतिमार्घं तु निर्गच्छेदाचार्यः शिल्पिभिः सहः ॥
 विद्याराजीं सदा व्यायम्भ्रतोऽप्यकरः स्थितः । निमित्तैश्शोभनैर्गच्छेत् कृत्वैवं पुनरन्यथा ॥
 निर्गतस्तु शिलां पश्येतदाप्रभृति निरयशः । प्रतिमां कारयेत्कर्ता तत्कर्मान्तं हविष्यमुक् ॥
 सोमेशेन्द्रेषु न स्पाच्छेत्तादृशी शोभना शिला । सिद्धं शिलाकरं गच्छेत् कृत्वा दिग्यजनं पुनः ॥
 दिशो विरोच्य चास्त्रेण रक्षामङ्गलपूर्वकम् । तत्राचिवासनं कुर्यादाचार्यः प्रयतो निषि ॥
 शिलाया मण्डपं कृत्वा परिश्रित्य समन्तरः । चतुर्दिक्षु पताकाभिष्ठतुर्वणाभिरन्वितम् ॥
 इष्ट्वा हरि च दिग्देवान् सूतकूरबलि हरेत् । देवाग्रे दर्भशब्दायामुपोष्य नियतेन्द्रियः ॥
 आचार्यः सुस्थितो विष्णु व्यात्वा मन्त्रमुदीरयेत् । नमस्सकललोकाय विष्णवे प्रभविष्णवे ॥
 विश्वाय विश्वरूपाय स्वप्नाधिष्ठये नमः । तेनाष्टशतजप्तेन ततः स्वप्नं स पश्यति ॥
 शोभनं स्पाच्छुभे स्वप्ने कर्तव्या शान्तिरन्यथा । शोभनां तु शिलां नात्वा वर्णं लिङ्गं शिरस्तथा ॥
 उद्युद्ध्यस्वेति मन्त्रेण लाङ्गूलयेत्तत्र तत्र तु । आचार्योऽस्त्रेण कृत्वैवं शिल्पिभिर्गहियेततः ॥
 देवमिष्ट्वा बलि दत्त्वा कृत्वाय स्वस्तिवाचनम् ।

Vaisn. XIV : 30-43a

§ 125

प्राग्वत्तमचिवास्यादी परेऽहन्यर्चयेत्सतः । तदाश्रितामविज्ञातस्वरूपां देवतां पठन् ॥
इहाश्रितात्मने तुम्यं नमस्सर्वेष्वराय च । समस्वावतरान्यत्र सन्तिष्ठात्र चिदात्मना ॥
अथास्त्रोदकशुद्देन विलिप्तेन घृतादिना । जपन् मन्त्रवरं बौषट् छिन्दाहै क्रकचादिना ॥
प्राच्यामुदीच्यामेशान्यां पतत्यभिमुखं यदि । परिज्ञेयं शुभं कुर्यादिन्यपातेऽर्चनादिकम् ॥

Sktitata XXIV : 84-87

§ 126

विशेषं कथयामि ते । शिल्पिभिर्भुवं सात्वा शिलां पश्येत्समाहित ॥
दक्षिणोत्तरमायामं तथा वै पूर्वपश्चिमम् । शान्तिदा दक्षिणग्रीवा पूर्वग्रीवा जयप्रदा ॥
श्रीकरी पश्चिमग्रीवा कर्तुर्भवति नित्यदा । पुष्टिदा चोत्तरग्रीवा कोणन्तु परिवर्जयेत् ॥

Vigvalasena IV : 19-21

§ 127

शान्तिदा दक्षिणशिरा प्राक्शिरा जयदायिनी । श्रीकरी पश्चिमशिरा पुष्टि दद्यादुदक्शिरा ॥
वर्जयेत्कोणशिरसं यदि कुर्यात्कुलक्षयः ।

Padma "kr." XI : 73-74a

§ 128

दक्षिणोत्तरमायामं तथा वै पूर्वपश्चिमम् ॥
उत्तरे दक्षिणग्रीवा पूर्वग्रीवा जयप्रदा । श्रीकरी पश्चिमग्रीवा कर्तुर्भवति नित्यशः ॥
पुष्टिदा चोत्तरग्रीवा कोणग्रीवा तु वर्जिता । मूलभागशिला या तु उपरिष्टाद्वृवेत्सदा ॥
अधस्ताच्चेन्द्रियोभागो विपदो नेत्रदण्डयोः ।

Puruseottama V : 516-57a

§ 129

प्राकृपश्चिमशिरा ग्राहा प्राक्प्रत्यग्नारवेशमनोः । अलाभे याम्यसोम्याग्रा कोणाग्रा तु न शस्यते ॥

Vishnu XIV : 29

§ 130

चक्तलक्षणसंयुक्तो शिला संगृह्य वुद्धिमात् । अन्याश्र वर्जयेच्छैलान् काश्यप द्विजपुङ्गव ॥
शिलामुत्पाटयेद् विद्वान् लक्षणादीन् परीक्षयेत् । कलशीरभियिच्याथ स्नापयेत्कुम्भवारिणा ॥
गन्धपुष्पाक्षतैः पूज्य वस्त्रेणाच्छादयेद् द्विज । मूलमन्त्रेण मन्त्रज्ञ. कृत्विग्मः स्वस्तिवाचकैः ॥

Kapinjala XI : 33-35

§ 131

सशस्त्रमय चादाय भुद्गरं चास्त्रमन्तिम् । प्राङ्मुखभृतुरो 'वारांस्ताढयेन्मस्तकावधेः ॥
पाददेशाच्च वा मध्यादवेक्ष्य च कलं पुरा । अतुरश्चायतां कृत्वा भिन्नां पीठेन यन्त्रगाम् ॥
आनाय वा पृथक्पीठां खश्रां कर्मलियं शुभम् । विन्यस्य वै पुरा तेन विधिना चोद्धरेच्छिलाम् ॥

Satīvata XXIV : 72-74

§ 132

उत्पाद चैव मतिमान् कुम्हैः समभिदिव्य च ॥
कलशैऽप्त ततः स्नाप्य वस्त्रैरावेष्ट्य तत्र च । अम्बच्यं भूलमन्त्रेण गन्षपुष्पादिभिः क्रमात् ॥
गृहीत्वा लक्षणोपेतां शिला होमं प्रकल्पयेत् ।

Vishvāmitra XXII : 176-190

§ 133

शिला गृहीत्वा तां यत्नादारोप्य शक्टादिषु । नीत्वा चाज्ञि स्वपतयो रथकारमतानुगाः ॥
कुरुत्वा यथाशास्त्रं चोदितीलंकरणीयुतम् ।

Purusottama V : 79-80a (cf. Iāvara¹ XVII : 81)

§ 134

शिला रथे समारोप्य प्रयत्नादानयेत्ततः ॥
रथशिल्पिविकारादौ शतमस्त्रेण होमयेत् । च्वजादिघोषैः पर्येत्य शालीयामुत्तरे न्यसेत् ॥
सङ्कल्प्य प्रतिमामेकां शिलायां बृक्ष एव वा । नान्यां तु प्रतिमां कुर्यात् हृता भवति निष्कला ॥
स्वयमुत्पादिता मुख्या क्रीता इव्यस्तु मध्यमा । विदितावयवैः शुद्धा या हृदादिषु साऽप्यमा ॥

Vishnu XIV : 436-46

§ 135

प्रासादे प्राङ्मुखी स्थाप्या प्राक्शिराः प्रतिमा ततः ॥
तथैव दक्षिणग्रीवा दक्षिणद्वारवेशमनि । तथैव पश्चिमग्रीवा पश्चिमद्वारवेशमनि ॥
तथैव चोत्तरग्रीवा उत्तरद्वारवेशमनि । प्राङ्मारे दक्षिणग्रीवा प्रासादे प्रतिमा भवेत् ॥
तथैव चोत्तरग्रीवा प्रत्यग्द्वारे च शस्यते । प्रासादयुक्त्या प्रतिमा कर्तव्या तन्त्रवित्तमैः ॥
प्रतियातनयुक्त्या या प्रासादं तु समारभेत् ।

Banatkumara "Br." VII : 286-324

यस्या दिशि मुख धारास्तस्या प्रतिकृते शिरः ॥
 व्यत्यासे यजमानस्य राजो राष्ट्रस्य वास्तुतः । आलयस्य च सर्वेषामचिरात्कल्पते विष्ट ॥
 मूलभागः शिलाना चेदुपरिष्टाङ्गवेत्तथा । अघस्ताज्ज्वेच्छरोभागो विष्टस्याद्वाजराष्ट्रयोः ॥
 महाकुम्भस्थितोयेन स्नापयेदुदृता शिलाम् । विष्ट्वादिकुम्भतोयैष्व पौरुषं सूक्ष्ममुच्चरन् ॥
 परिषिञ्चेच्छलां भूयो बद्धनीस्येन वारिणा । देवीना विम्बगुच्छर्यं पृथगेवाधिवासयेत् ॥
 मध्यकुम्भेऽचेच्छेवी श्रियं त्रैलोक्यमातरम् । अष्टकुम्भेषु मातृज्य देव्यश्चाष्टौ यथाक्रमम् ॥
 होमादि पूर्ववक्त्रां विष्वार्थी स्त्रीगिला भवेत् । अस्त्रिया गिलया देव्यो विहिताश्चेत्प्रमादतः ॥
 लोभेन महता युक्ता हन्तु स्वविषया प्रजा । तस्मिन्नैव क्षणे याहा परिवारशिलाः शुभाः ॥
 शिलासङ्घरणं कुर्यात्तेषां मन्त्रविषयाक्रमम् । शिलां गृहीत्वा तां सम्यगारोप्य शकटादिषु ॥
 नीत्वा धात्रि स्थपतयो रथकारमतानुगाः । कुर्युरज्जीव यथाशास्त्रं चोदितं लक्षणैयुन्ताम् ॥
 शिलासङ्घरणे कर्म यदुक्तं बहिरालयात् । तत्सर्वमयवा कुर्यादङ्गरादिकमालये ॥
 शिलां गृहीत्वा विधिवस्यकां कर्तुमशक्तिः । अन्यार्थमपि तां विद्धि शुद्धां भूयोऽधिवासनात् ॥

Pāṇini "kr." XI : 716-85

Choosing Metal for Casting Icons

लोहसंग्रहः

(*lohananigraha*)

Passages relating to the famous Indian "lost-wax" method of casting metal icons are not found in abundance in the *Pāñcarātrāyīma* literature. The two excerpts here concern themselves with materials to be employed and methodology respectively. In §137, three options are given in regard to acceptable metals to be sought—gold, silver and copper—the guiding factors in their selection including financial feasibility, purity of the ore available, and caste-affiliation of the person financing the enterprise. It may be worth noting that copper is favored above other metals or alloys by reason of its economy and workability. In any case, metal icons are considered the "best" of all other kinds of icons.

In regard to the methodology outlined in §138, beeswax (*mukhavachata*) is softened and from it an icon is modelled—during which process the *ācārya*-director attends to certain ritual

details—ghee is applied to the figure, measurements are checked, and the metals to be used in the casting are melted. At this point it is still possible to attend to certain alterations in the figure. Once the model is packed in plaster and the beeswax melted away, then the molten metal is poured into the cast and, after a suitable waiting time, the plaster is chipped away to reveal the rough-metal image. In the "finishing" stages details are articulated and the icon is made ready for use. It is pointed out in the passage that when an icon is made out of metal its *āsana*-base as well as its encircling *prabhā*-arc must also be made of the same kind of metal.

§ 137

लोहं तु निविषं प्रोक्तं सन्वेष्टिमन् प्रतिमाविधौ ॥
 सुवर्णं रजतं ताङ्गं यथावितानुसारतः । सुवर्णं द्विविषं प्रोक्तं जातरूपं च हाटकम् ॥
 जातरूपं प्रधानं स्यात् तदलाभे तु हाटकम् । रूपं च द्विविषं प्रोक्तं रूपं रजतमेव च ॥
 रूप्यमत्र प्रशस्तं स्यात्तदलाभे तु राजतम् । ताङ्गं च द्विविषं प्रोक्तं ताङ्गमौदुम्बरं तथा ॥
 ताङ्गमत्र प्रशस्तं स्यादौदुम्बरमलाभतः । अत्र च द्विविषं प्रोक्तं शुद्धं मिश्रितमेव च ॥
 शुद्धमेतत् प्रशस्तं स्यात् मिश्रितं तु विवर्जयेत् । अर्द्धचित्रं सथालेश्वं लोहैः कुर्यात् कदाचन ॥
 मुवर्णं रजतं ताङ्गं आहूणानां विशेषतः । सुवर्णं रजतं चैव क्षत्रियस्य विशेषतः ॥
 रजतं चापि ताङ्गं च वैश्यस्य च विशेषतः* । ताङ्गमेव तु शूद्राणां सर्वेषां ताङ्गमेव चा ॥
 लोहग्राः प्रतिमाः सर्वां निर्दोषास्समुदाहृताः ।

Vasavati IV : 836-91a

§ 138

विम्बं प्रभामासनं वा लोहजं परिकल्पयेत् ॥
 द्वार्चायित्रा मधूचिद्वाट प्रतिमा तेन कल्पयेत् । वान्यराज्ञि विनिश्चित्य तदूद्धर्वं तिलतण्डुलम् ॥
 चक्राङ्गं तु लिखेनम्बिन् प्रागग्रात्रिभिरेन्कुशान् । वस्त्रं च नूतनं तस्मिन् विस्तीर्यं प्रतिमा क्षिपेत् ॥
 प्राचीनशिरसं पश्चात्जुद्यादनले गुरुः । पुष्पैः समिद्धिर्लजैश्च सपिपाष्टोत्तरं शतम् ॥
 जुद्यान्मूलमन्त्रणं नूमूत्तेन चरुं पुनः । हृत्वैवं विधिनाचार्यः स्त्रवी कनकभूषणः ॥
 मानान्जयेन समिच्छेत्प्रतिमा तत्त्वपद्धतिम् । घ्यायेतत्र शुभे लघ्ये पूजयेन्मूलविश्वया ॥
 यजमानो गुरुं पूज्य व्रह्मभिस्तोपयेद्दनैः । आहूणान् विदुषो वित्तंबहुभिः परितोषयेत् ॥
 स्थपनि प्रतिमा कुर्याद्विधकाराभ्यनुजया । मानोन्मानप्रमाणैस्ता प्रतिमा कारयेन्छुभाम् ॥
 मृदालंप लतं कुर्याच्छिलगाम्ब्रानुसारतः । मुवर्णं रजतं ताङ्गं विशुद्धं लोहमुत्तमम् ॥

* cf. *Sunatkumāra-saṃhitā* "Br." VII. 43a allows silver and copper to be used for both kapatnyas and vasīyas.

आदाय धान्यराश्यां तु पूर्ववन्ध्यासकल्पनम् । पूर्ववन्ध्यैव जुहुयादाचार्यशोदितक्रमात् ॥
 द्वावपित्वा ततः शुद्धं लोहं न्यायसमाजितम् । स्थपतिः प्रतिमा तेन कुर्याच्छास्त्रोत्तर्वर्त्मना ॥
 लोहजा प्रतिमा चैवं कल्पयेत्परमात्मनः । म याति परमं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
 प्रतिमाहस्तपादादिवेकल्ये शान्तिमाचरेत् । आचार्यो देवहोमाद्येस्ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 समादध्यादवयवान् विकलान् स्थपतिः पुनः । . . .

Pādma "kr." XIX : 336-46a

Preparing Plaster Images

मृत्संग्रहः

(*mṛtsaṅgraha*)

In this section we have brought together passages relating not only to the choice of clays to be taken for mixture in making a plaster image, but also the texts expounding on matters concerned with the "symbolism" of the wooden frame (*tūla*) used as the inner structure of the image and the coloring to be applied to the finished figure. Indeed, according to §139, there are twelve separate steps to be completed within one year of initiation of the task in preparing a plaster figure. These are . (1) selecting good wood for the *tūla*-frame ; (2) binding that frame with strings ; (3) smearing these with clay . (4) molding the *ndī*-nerves and the joints in their proper anatomical locations ; (5) winding the frame once again with coconut fibres , (6) once again applying a layer of clay ; (7) rewinding with strings yet again ; (8) smearing the whole with a sandy substance . (9) wrapping the figure with strips of cloth ; (10) indenting certain areas for later application of ornaments and decorations ; (11) applying a final coat of fine white plaster , and (12) painting the figure with appropriate colors. §140 expands upon this, stressing the analogy of the *tūla*-frame to the human body . (See §145, §146, §147 and §148 for details on construction of these wooden frames.)

The choice of clays to be used in the production of a plaster figure depends upon considerations of whether or not it comes from a "holy place," its color in regard to the caste-affiliation of the *gajanāna*-patron, and other similar details. Once secured, the clay is mixed with certain powders and oils, juices of flowers and saps of trees, and "cured" for a period before it is applied to the frame. The figure may be fired, but preference is clearly stated for "unbaked" plaster images. See §141, §142 and §144. §143 has to do with plastering of *citra*-bas-reliefs on the walls of the inner shrine chamber.

Turning to the matter of coloring, §149 points out that not only plaster figures but also images sculpted from stone are to be painted. Our main concern here, however, is with the injunctions for applying pigments to plaster figures. According to §150 some scope is given for variation in the rules of coloring, since colors appropriate to given images differ in any case from community to community and from age to age. According to §151, however, there are specific colors to be adhered to in painting specific aspects of the Lord — these colors all being derivatives from the five basic ones, namely white, yellow, red, green and black (*kyāma*).

The following are the colors prescribed in §151 for the various modes, forms, incarnations and aspects of the Lord : Vāsudeva's color varies from age to age, but the three other *Vyūhas* maintain their color consistently through the ages—Sanākāryapa, red, Pradyumna, golden, Aniruddha, black. The following are prescribed for the 12 *mūrti*-aspects : golden (Kṛṣṇa), white (Nārāyaṇa), dark blue (Mālava), crystal (Govinda), pollen-color (Viṣṇu), red (Madhu-siddhāna), fire-colored (Trivikrama), the color of the rising sun (Vāmana), white (Śrīdhara), the color of a blaze of lightning (Hṛṣikēśa), dark blue (Padmanābha) and red (Dāmodara). *Avatāras* will generally take the same color as their corresponding "mūrti"-form.

As for other aspects of the Lord, these, too, are mentioned with their corresponding color assignment. Puruṣottama (crystal), Adhokṣaja (dark blue), Nṛsiṁha (golden), Acoyuta (yellow), Jāṇardana (dark red), Upendra (dark blue), Hari (yellow) and Kṛṣṇa (black). Also : Śri (golden), Bhū (dark blue), Sarasvatī (white), Pṛiti (red or dark blue), Kirti (red), Santi (crystal), Tuṣṭi (yellow) and Puṣṭi (dark blue). In addition : Matsya (crystal), Kūrma (golden), Varāha (dark blue or pearl), Nṛsiṁha (moon-colored), Prabhlāda (golden), Vāmana (dark blue), Mahābhāla (black), Jāmadagni (golden), Rāghava (dark blue), Bharata (dark blue), Lakṣmāṇa (golden), Satrughna (red), Sītā (golden), Māṇḍavi (red), Ormīla (dark blue), Śrutakīrti (white), Hanumān (golden), Aṅgada (red), Sugrīva (golden and tawny), Guha (blue), Vibhīṣaṇa (black), Nilā (blue), Jāmbavān (golden), Balarāma (milky white), Rukti (red), Kṛṣṇa (dark blue), Rukmini (golden), Satyabhāmī (dark blue) and Kalkin (red).

Further : Ananta (milk white or golden), Garuḍa (golden), Brahmā (golden), Viṣṇu (dark blue), Rudra (blood-red), Hayagrīva (pearl white), Sañcārin (=Viṣvākṣena) (dark blue), Caṇḍa (red), Pracāṇḍa (white), Jaya (yellow), Vijaya (dark blue), Padmī (lot s-colored), Gadādhara (golden), Khadgadhara (dark or black), Śarngadhāra (golden), Vajradhara (white), Musaladhāra (dark blue), Pāśadhāra (golden), and Āñkuśadhara (black). Also : Dhātā (red and yellow mixture), Viḍhātā (white), Bhadrā and Subhadrā (both red), Kitanta (dark blue), Suravīḍvānīśvara (red), Kubera-kṣa (yellow), Kubera (red), Durjaya (black), Prabhava (white), Viśvabhāvana (red), Puṣkara (white), Saṁbhava (dark blue), Prabhava (red), Suśobhana (dark blue), Subhadra (dark blue), Kumuda (white), Kumudakṣa (fire-red), Puḍḍarīka (white), Vāmana (dark blue), Śaṅkukarṇa (red), Sarvanetra (black), Sumukha (dark blue), Supratīṣṭhita (red). And : Sūrya (red), Candra (white), Bhauma (red), Budha (white), Bṛhaspati (golden), Śukra (white), Sudarśana (black), Rāhu (copper-colored), Ketu (black), Kāma (red), Hastī-vaktra (=Gāytrī, white), Saḍānana (red), Durga (dark blue), Dhanada (golden), Brāhma (blue or yellow), Māhesvari (red), Kaumari (red), Vaishnavi (dark blue), Vārahi (dark blue),

Indrāṇī (dark blue), Cāmuṇḍā (red), Virabhadra (red), Jyeṣṭhā (blue), Indra (dark blue). In addition: Agni (red), Yama (black), Nirṛti (blue), Pracetas (dark blue), Vāyu (ash-color), Indu (white), Rudra (red), Puruṣa (dark blue), Acyuta (golden), Dhāraṇī and Vasu(s) (white, red, yellow, dark blue, red, reddish brown), the Pitṛ(s) (red, white, yellow, dark blue, red, dark brown), the seven Maruts (smoke-colored, red, yellow, dark blue, white, pink, black), the seven Sages (golden, dark blue, yellow, black, red, white, gray), Viśva, et.al. (red, yellow, white, dark blue, orange, gray), Apsaras (white, golden, dark blue, red, black, yellow), the twelve Ādityas (red, yellow, pink, dark blue, white, reddish brown, variegated, green, white, blood red, jaamine white, varṇaka), the eleven Rudras (blood red, green, blue, white, dark blue, yellow, black, reddish brown, varṇaka, pink, gray), the Asvins (either red or yellow). Finally: Mārkaṇḍeya (red or yellow), Nārada (crystal), Bhṛgu (yellow), Dakṣa (gray), Manu (red), Sananda (dark blue), Sanaka (yellow), Sanatkumāra (red), Haha (yellow), Hūhū (red), Tumburu (dark blue), Kinnara (parrot green), Kimpuruṣa (red), Citrasena (dark blue), Viśvavasu (yellow), Madhu (honey-colored), Kaitabha (dark blue).

§ 139

मुख्यमूर्तिशिलाभिर्बा लोहर्वा दारभिर्बा वा । सुधाभिर्बा प्रयत्नेन मृदाभिर्बापि कल्पयेत् ॥
 मुख्यमूर्तिमृतिकया कर्तुभिर्ज्ञति चेद्गमे । आरम्य वत्सरान्तेन कुर्यात्ताः शाश्वतीः समाः ॥
 तिष्ठेयुनां च सन्देहो रचना तु तथाविषा । यद्यत्क्रमेण कर्तव्यं मूर्तीनां वस्तुलेपनम् ॥
 तत्प्रकारं प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलालये । *प्रथमं दार्सनघातो द्वितीयं रज्जुवेष्टनम् ॥
 मृदालेपस्तृतीयस्तु तुरीयो नाडिवन्धनम् । पञ्चमो रज्जुवेष्टस्यान्तालिकेरत्वचा पुनः ॥
 मिश्रिता मृत्तिका षष्ठी सप्तमं रज्जुवेष्टनम् । अष्टमशशकरालेपो नवम पटयोजनम् ॥
 मूषणं दशमं विद्धि शुक्लालेपमतः परम् । द्वादशो बर्णलेपः स्यात्तसन्मूल्यंनुसारतः ॥
 बर्णलेपविधानं तु मूलमूर्तेविना भवेत् । अन्दनागर्त्तलाद्यैमूलविष्वानुलेपनम् ॥

Sripramāna XIII : 1-8

§ 140

शूलमस्य सिरा रज्जुमृष्टमांसं त्वक् पटं भवेत् । द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु रज्जुभ्यां बद्ध्वा बद्ध्वा तु वेष्टयेत् ॥

आलोड्य त्रिफलातोये नालिकेरफलान्विते । नालिकेरसां सारं सारयित्वा मृदं शनैः ॥
 श्लेषयेत् स्थूलबन्धेषु सर्वाङ्गेषु शनैः शनैः । त्रिरेव रज्जुबन्धं च त्रिशुष्कं चापि दापयेत् ॥
 अत ऊर्ध्वं न रज्जुं च न शुष्कं चापि कारयेत् । मृदा चैव शनैर्ज्ञत्वा शुष्काशुष्कं विचक्षणः ॥
 कुर्याञ्छरीरसवेष्टं मेदच्छ्रद्धविवजितम् । हस्तेनैव मृदं दद्यात् कूर्चेन कटुशकराम् ॥
 पिष्ट्वा तु त्रिफलातोये शकराकल्पमेव च । कार्पासमूलसंयुक्तं सम्यक् कृत्वा विचक्षणः ॥

* Sripramāna XIII : 46-7. ॥ Pādma "kr." XIV : 63-65.

कूर्वैव तु तत्कलः कं शनैरेव परामृजेत् । ततः करण्डिकायेण लिप्ताङ्गानि च लेपयेत् ॥
लिप्तेष्वज्ज्ञेषु सर्वेषु पटेनाच्छाद्य बुद्धिमान् । शुक्तिकादिक्रियास्तत्र सर्ववर्णीश्च कारयेत् ॥
वर्णयोगविधि पश्चात् प्रकुर्वीत विचक्षणः । किरीटं मुखतोऽप्यर्थं तदर्थं फालपट्टकम् ॥
मानोन्मानप्रमाणानि सर्वाण्येव सविस्तरम् । चित्राघ्याये प्रवक्ष्यन्ते इन्द्ररात्रे यथाविधि ॥

Sanatkumara "Br." VII : 178-187

§ 141

मृत्संस्कारभिषो वदये शृणुष्वैकमनाऽधुना । पवापववे द्विधा प्रोक्ता भूसुरादीननुक्रमात् ॥
न सर्वलोकाशशंसन्ति प्रतिमां दग्धमृण्यवीम् । अपमवा प्रतिमा शस्ता सैव कार्या विचक्षणः ॥
सुघया नैव कुर्यादा नाइमचूर्णः कदाचन । मृदैव मृण्यं कुर्यादिषावर्णनिरूपतः ॥
क्राह्यणस्य सिता मृदैव क्षत्रियस्यारुणा स्मृता । विशां पीता भवेन्मृदैव कृष्णा शूद्रस्य कीर्तिता ॥
मृदा वर्णनिपूर्व्येण गृह्णीयात् क्षत्रियसम्भवाम् । दधिसपिःपदोभिश्च अतसीस्नेहसंयुतैः ॥
शकंरालोहपाषाणैश्चूर्णं कृत्वा तु पूर्वशः । समभागानि खूर्णानि मृत्तिकायां नियोजयेत् ॥
खादिरेण कषायेण अञ्जनेन च वेष्टयेत् । श्रीदेष्टक लज्जिरसं कुङ्कुमं कोष्ठमेव च ॥
कुन्दरकारसा ह्येते सर्वे सावंतसान्विताः । नदीसङ्गमतीरेषु पुष्पोद्यानेषु वै पुनः ॥
आदाय मृत्तिका तत्र स्नेहचूर्णसमायुतम् । मासं पर्युषितं कृत्वा कारयेत् प्रतिमां ततः ॥
त्रिरात्रपोषिता सा तु शिलामयसमा भवेत् । मृत्संस्कारं मया प्रोक्तं तेनैव प्रतिमां क्रमात् ॥

Vipraksema VI : 1-10

§ 142

मृण्यो विधिं प्रतिमां वदये सर्वसंपत्त्रसाधिनीम् । शुक्ला रक्ता च पीता च कृष्णा चेति चतुविधा ॥
शूद्रस्योक्ता तु कृष्णैव कृष्णा पीता विशस्तया । कृष्णा पीता च रक्ता च क्षत्रियस्य प्रकीर्तिता ॥
कृष्णा पीता च रक्ता च शुक्ला स्याद्विशजन्मनः । अनुलोमं तु गृह्णीयात् प्रतिलोमं विवर्जयेत् ॥
मिश्रितं वर्जयेच्चैव वर्णसङ्करदूषितम् । नदीसङ्गमतीरेषु देवतायतनेषु च ॥
दोषे च पर्वताये च मृदं गृह्ण्य यथाविधि । गते कृत्वा निष्कातेषु स्थापयेत् तत्र मृत्तिकाम् ॥
लोहपाषाणचूर्णं तु शकंराचूर्णमेव च । मृत्तिकायाश्वतुयाँशं क्षियेद्वागक्रमेण तु ॥
खादिरं चार्जुनं चैव कपायं तत्र सेचयेत् । कषाये सर्वमालोडघ मासं तत्रैव बासयेत् ॥
कुङ्कुमं चैव कुष्ठं च श्रीबेरं कटुकत्रयम् । मृत्तिकायां यथालाभं शुक्षणं चूर्णकृतं न्यसेत् ॥

Sanatkumara "Br." VII : 97-104

किषुनयोँ फलाकाङ्क्षी भक्तिश्रद्धापरस्सदा । बुद्धैवं चित्रबिम्बार्थी यलेनेदं समाचरेत् ॥
गुह्यकान् गृहदेवास्तु हृदाच्चर्याच्छादिना पुरा । मलभस्मतुषाङ्गारकेशकीटनस्तारतृणम् ॥
मूलकष्टकचर्मास्थि सामान्येऽश्माद्विभित्तिका । भवत्यनयंदावश्यमतः प्राक् चतुरङ्गलम् ॥
विहाय मृहलं भित्तेरीषद् विम्बात् चाधिकम् । उत्तदोषविमुक्ताथ पञ्चगव्येन साम्भसा ॥
मर्दितव्या मृदा भूयस्तद्वित्यंशं प्रयूर्यं च । शस्त्रेण काष्ठफलकां मृगचर्मसमां पुरा ॥
छाविं विहाय शुद्धर्थं तुरीमुक्तं तु वै घटम् । प्रभाल्य सलिलेनैव त्वस्त्रजप्तेन सप्तधा ॥
हृन्मन्त्रेण तु सास्त्रेण मूतिमन्त्राच्छितेन च । तोथोदैशाश्रदीतीरात्पुष्पक्षेत्राच्च पर्वतात् ॥
अपास्य दोषसङ्कूर्णार्णमूर्ध्वदादाय मृत्तिकाम् । सावचूर्प्याथ संशोष्या सूपलिप्ते धरातले ॥
शाणमौर्णं च कार्पासि सूत्रं चालसि [ससूत्रं चावि]जं तथा । कृत्वा पाथणभिन्नं प्राग्योज्यं तत्र
सवालुकम् ॥

ईपद्गोमययुक्तेन भूरिक्षीरघृतादिना । भावयेत्पञ्चगव्येन खादिरेण कषेण च ॥
सिदार्थंकालसिस्नेहतिलोत्थेन च वै सह । वलेदयेच्च त्रिसप्ताहं भाण्डे कृत्वायसादिके ॥
मारुतानलसूर्येन्दुंदर्शनेन विनेव हि । तया समाप्तं तद्विम्बं शुभकाष्ठान्तरीकृतम् ॥
वस्त्रवच्चैव लोहानां कृत्वा प्रक्षालन ततः । मार्जनं भूतिना भूयस्तथा तन्मन्त्रितेन च ॥
भक्त्या प्रवर्तमानस्तु विम्बसाधनकर्मणि । सर्वत्र चास्त्रमन्त्रस्य कुर्यान्निविघ्नशान्तये ॥
पूजनं हृषनं भूतबलिदानं सदक्षिणम् । सम्यग् (न्मृद्ग)हणकाले तु एतत्सामान्यमेव हि ॥

Sktvata XXIV : 18-32

मृत्तिकाप्येवमानेया सर्वा दोषवजिता । पुष्पादायतनाद्रम्यादुदृतासीति चाहृता ॥
अपवर्वं पार्थिवं शस्त्रं पववमत्र विगर्हितम् । कपिलाच्यातसीतैलकथायैश्चूर्णसंयुताम् ॥
श्रीवेष्टकादिसंयुक्तां पेषयित्वा पुनः पुनः । मासपक्षोषितां कृत्वा कारयेत् प्रतिमां ततः ॥
संस्कृतं प्रतिमाशूलमषिवास्पाग्रभण्डपे । रत्नन्यासं पुरा कृत्वा मुहूर्ते स्थापयेद् गुरुः ॥

Vippu XIV : 61-64

खदिराद्यास्तु संप्रोक्ताः सारवन्तस्तु ये द्रुमाः । तान् निर्दोषान् समानीय कृत्वा च स्वस्तिवाचनम् ॥
शिल्पिभिः तक्षयित्वा च असारं व्यपनीय तु । ततस्तु कारयेच्छूलं यथाप्रोक्तप्रमाणतः ॥
द्वादशाङ्गुलमायामं मुखं प्रोक्तं च साषकैः । उष्णीषमङ्गुलं चापि मूर्धायामङ्गुलव्रयम् ॥

भागः कण्ठस्य चायामः सोष्णीषं मुखमेव हृत् । नाभेरुद्धर्वं तथा तालं तावन्नाभेरघस्तथा ॥
 पञ्चविंशाङ्कुलायाममूरुदण्डं प्रचक्षते । दशाङ्कुलं ततो जानु जह्ना चोस्समा भवेत् ॥
 जानुमानं च पादान्तं दशतालकमस्त्वयम् । नवतालादिशेषं तु त्रितालान्तं वदाम्यतः ॥
 मुखमासप्तताल तु मुखमेव प्रमाणतः । शेषाङ्कानां प्रमाणानि कथयामि यथातथम् ॥
 उष्णीषमङ्कुलं प्रोक्तं मूर्धा गोलकमेव च । अध्यर्घगोलकं कण्ठं हृदयं मुखमुच्यते ॥
 नाभेरुद्धर्वं तथा तावत् तावन्नाभेरघोऽपि च । मुखद्वयं भवेद्वरु जानु कण्ठसमं भवेत् ॥
 जह्ना चोस्समा शेया पादान्तं जानुसंमितम् । नवकालकमश्चायमष्टतालमथोच्यते ॥
 गोलकं च भवेत्कण्ठं वृत्तमेकादशाङ्कुलम् । नाभेरुद्धर्वं तथा तावत् तावन्नाभेरघोऽपि च ॥
 अङ्कुलेन भवेन्मूर्धा न चोष्णीषं तु मानुषे । द्वाविंशाङ्कुलमूर्हं च जघनं च प्रचक्षते ॥
 गोलकं जानुपादान्तमष्टताले त्वयं क्रमः । कण्ठमङ्कुलमुद्दिष्टं हृदयं तु द्वादशाङ्कुलम् ॥
 तावती च भवेन्नाभिरघस्ताच्च नवाङ्कुलम् । विशत्यङ्कुलमूर्हः स्यात् जह्ना तावत् प्रकीर्तिता ॥
 अङ्कुलं जानुपादान्तं सप्तताले त्वयं क्रमः । पादान्तं जानुकण्ठानां नाभिमानमतः परम् ॥
 एवं दशाङ्कुलं प्रोक्तं प्रतितालं मुखेऽपि च । मुखे हीन शरीरे तु प्रक्षिपेच्च विचक्षणः ॥
 पञ्चविंशाङ्कुलं कायं मुखमेकादशाङ्कुलम् । अष्टादशाङ्कुलावूरु जह्ने तावत् प्रकल्पयेत् ॥
 शरीरगोलकं गृह्ण कुञ्जपादे नियोजयेत् । यथायोगं तु शेषाणां वामने विपरीतकम् ॥
 पादमानं तु वा काये कायमानं तु पादयोः । कुञ्जवामनकौ प्रोक्तौ पादतालकमेषु वै ॥
 सप्ततालेऽपि केचित्तु कुञ्जमाहृमनीषिणः । पञ्चताले प्रवक्ष्यामि प्रमाणं तदनन्तरम् ॥
 दशाङ्कुलं मुखं प्रोक्तं कायं तद्दिगुणं भवेत् । ऊरुभाषि तथा जह्ना स्यातां पञ्चदशाङ्कुलम् ॥
 वामने कायमानं तु पादयोः प्रक्षिपेत् बुधः । पादमानं तथा काये शेषाणां स्याद्यथाविधि ॥
 चनुस्ताले कमश्चोक्तस्त्रिताले कथयामि वः । अष्टाङ्कुलं मुखं प्रोक्तं कायं चापि दशाङ्कुलम् ॥
 नवाङ्कुलौ भवेद्वरु जह्ने वै तावदेव तु । शूलप्रमाणमित्युक्तं शूलसम्यां वदामि वः ॥
 वंशदण्डः कटीदण्डो वक्षोदण्डस्त्वयैव च । बाहुदण्डाश्च चत्वारः प्रकांच्छस्तावदेव तु ॥
 पाददण्डो च इत्येते शूलदण्डस्त्रयोदश । वक्षोदण्डस्य चायामं प्रवदन्ति मुखद्वयम् ॥
 कटिदण्डस्य चायामो भागयुक्तं मुखं तथा । बाहुदण्डस्य चायामं ऊरुदण्डसमो भवेत् ॥
 प्रकोष्ठबन्धस्तावास्तु मणिबन्धकमङ्कुलम् । विशत्यङ्कुलमायाममुरो बाहुवर्दन्ति च ॥
 श्लेषयेत् ताञ्च मतिमान् सुषिरं तु न कारयेत् । न कीलक कदाचित्तु दातव्यं शूलकर्मणि ॥
 द्विशिखं त्रिशिखं वापि संथैकशिखमेव वा । दण्डं कृत्वा च निम्नं च श्लेषयेच्च पृथक् पृथक् ॥
 वक्षोदण्डस्य मध्ये तु निम्नं कुर्याद्विचक्षणः । तथा चैव कटीदण्डे मध्ये निम्नं न कारयेत् ॥
 वंशदण्डं तयोः सम्यङ् निश्चिद्रं निम्नयोः क्षिपेत् । वशदण्डं मुखं प्राहुः सकिरीट च केचन ॥

मूर्धन्तमेव केचित्तु उभयं तु मतं मम । वक्षोदण्डं ततः कुर्यात् त्रिशिखाप्रं विचक्षणः ॥
ततश्च बाहुमूलानि विशिखान्येव कारयेत् । तथोपवाहुमूलानि अन्तं चैकशिखं पृथक् ॥
द्विशिखं च प्रकोष्ठादि कुर्यात् तत् कूर्पं विदुः । दण्डान् सर्वास्तथं तु श्लेषयेन्मतिमान् नरः ॥
श्लेषितं श्लेषितं सन्धिं ताम्रपट्टेन वेष्टयेत् । यथा दाढर्य भवेत् संघेस्तथा सम्यक् तु वेष्टयेत् ॥
कृत्वा चैकशिखं पश्चात् कटिदण्डं च तन्त्रवित् । द्विशिखं चोरमूलं च श्लेषयित्वा तु वेष्टयेत् ॥
न जानुसंविभ्रात्रोत्ता दाढर्यार्थं स्नानकर्मणि । प्रतिमासंमितायाम शूलकं वृत्तमेव च ॥

Senatkumāra "Br." VII : 127-64 = Agastya¹ IV : 10-47 (vv.)

§ 146

अथातः संप्रवक्ष्यामि शूलस्थापनमुक्तम् । स्थापयेत्प्रतिमा शूलां रत्नव्यासस्य चोपरि ॥
सादिरादीन्निगृह्णीयाद्याज्ञिकानि विशेषतः । तल्लक्षणं प्रवक्ष्यामि भृणु पूर्वं शचीपते ॥
पञ्चोत्तरद्विपञ्चाशत्सपादं शूलमुच्यते । रहितं दृशदोषेस्तु मितमञ्जुलिभिः क्रमात् ॥
द्विषट्कं दृष्ट्यज्ञलयुतं मुखं प्रोक्तं प्रमाणतः । आगस्सपादकं वा स्यादधस्तात्सप्तविशतिः ॥
नाभेरधोमुखं प्रोक्तं अर्धञ्जुलिसमायुतम् । ऊरुदण्डस्य चायामः पञ्चविशाञ्जुलो भवेत् ॥
भागस्सपादजानुस्पाञ्जञ्जुलो चोरसमा युता । गोलकद्वयमुद्दिष्टमधस्ताद् दृष्ट्यन्तरं तथा ॥
वक्षोदण्डस्य विस्तारः पञ्चविशाञ्जुलो भवेत् । कटिदण्डस्य विस्तारं षोडशाञ्जुलमुच्यते ॥
आयामो बाहुदण्डस्य पञ्चविशाञ्जुलो भवेत् । आयामो परबाह्योस्तु भवेत्सप्तदशाञ्जुलम् ॥
मणिकन्धः कलायामो बन्धकान्प्रतिमस्करम् । आयामो मण्यमाञ्जुल्यं पञ्चाञ्जुलं इति स्मृतः ॥
ऊरुप्रमाणशूलं स्यादुक्तमन्यं निरीक्ष्यते । देवीनान्तु शचीनाथं शूलानुक्तान् प्रयोजयेत् ॥
शिल्पशास्त्रानुसारेण कारयेच्छूललक्षणम् ।

* * *

कारयेत्प्रतिमा तत्र स्थापयेच्छूलवत्पुरा । साम्वं तत्र नवं स्तिर्घं नीलरोमादिवर्जितम् ॥	वर्णं तत्कारयेद्विद्वान्यथापूजानुरूपतः ॥
संगृह्य प्रणवेनैव सादयेत्प्रतिमोपरि ।	शूलमस्थं भवेत्तस्मिन् रज्जुस्त्रवं सिरा भवेत् ॥
पुनसंस्थापनं कृत्वा स्थापना शास्त्रतः क्रमात् ।	यथाशरीरं सङ्कूल्यं चतुष्पष्टिसिरास्तथा ॥
मृष्मांसं त्वक्षट तत्र शरीरवदिदं स्मृतम् ।	शूले पाशाः प्रकर्तव्यास्तत्कर्मकुशलैश्चुभैः ॥
नालिकेरत्वचो सारं गृह्णीयाद्वज्जुकर्मणि ।	संक्षेपात्कर्यित रज्जुबन्धं तु परमं शुभम् ॥
एवं रज्जुमयं कृत्वा सर्वाञ्जेषु मुवेष्टयेत् ।	

Vishvaksena V : 1-11a. 73-74

§ 147

अथातः संप्रवक्ष्यामि शूलस्य स्थापनाविधिम् । स्थिराणि चन्दनादीनि दारूणि घनवन्ति च ॥
अधिवास्य यथापूर्वं गृह्णीयादेशिकोत्तमः । वृक्षजातीयया व्यक्त्या शूलं यदेकया भवेत् ॥

उत्तमं तद्विजानीयात् पर्वभिर्येदि मध्यमम् । नानाजातीयया तच्चेदधमं कमलासन ॥
 शिल्पिभिस्तस्यित्वा तु बसारं व्यपनीय तु । सारेण कारयेच्छूलं प्रमाण तस्य कव्यते ॥
 बञ्जलीनां चतुर्विशच्छतं कौतुकमुश्रतम् । द्वियधिका षष्ठिरायामो वंशदण्डस्य कव्यते ॥
 तस्य मूलाग्रमध्यानि विस्तीर्णानि यथाक्रमम् । चत्वार्यज्ञुलमानानि सार्थानि त्रीणि तानि च ॥
 यवाः षट् च तथा नाहः षोडशाज्ञुलसमितः । मूलस्य स्यात्तथा मध्ये नाहः पञ्चदशाज्ञुलः ॥
 चतुर्दशाज्ञुलो नाहः चतुर्दशे कमलासन । वक्षोदण्डञ्चतुर्स्त्रिवशदज्ञुलः स्यात्तमायतः ॥
 चतुरज्ञुलविस्तारः षोडशाज्ञुलमानतः । द्विशिखं त्रिशिखं वापि शिखा किञ्चुककुड्मलः ॥
 आयामो वाहृदण्डस्य पञ्चविशाज्ञुलो भवेत् । सार्वं अज्ञुलकं मूलं विस्तीर्णं तस्य मध्यमम् ॥
 दृथज्ञुलं अज्ञुलं साधं वयं तस्य चतुर्मुख । प्रकोष्ठप्रायतं विशत्यज्ञुलं द्वियवाधिकम् ॥
 मूलमध्याग्रविस्तारः दृथज्ञुलस्थज्ञुलोऽपि वा । सार्वस्तथाज्ञुलानि स्युस्त्रीणि विद्याद्यथाक्रमम् ॥
 मुविरं बाहुमूलं स्यादवं बाहुप्रकोष्ठयोः । मियुन कल्पनीयं - स्याश्रीचबाहुरपीदृशः ॥
 आयामः कल्पदण्डस्य षोडशाज्ञुलसमितः । विस्तारस्तस्य मध्ये स्याच्चतुरज्ञुलसमितः ॥
 षोडशाज्ञुलनाहश्च तस्य मध्यः प्रकीर्तिः । आयामः पार्श्वदण्डस्य कार्यो द्वार्तिवशदज्ञुलः ॥
 पार्श्वदण्डपरीणाहश्चतुरज्ञुलसमितः । द्विशिखञ्च कटीदण्डो वक्षोदण्डो नियोगतः ॥
 दण्डयोः पार्श्वयोः सम्यगूर्ध्वदण्डस्य चापतिः । एकविशाज्ञुलो दण्डो जह्नादण्डसमो भवेत् ॥
 मध्याग्रमूलविस्तारः क्रमेण परिपृथगते । अज्ञुलोऽधारिकः सार्वो दृथज्ञुलञ्चतुरज्ञुलः ॥
 जह्नायास्थज्ञुलं मूलं सार्धदृथज्ञुलमन्तरम् । अर्धं च दृथज्ञुलं तत्र त्रिगुणं नहनं मतम् ॥
 कर्त्तुमूलं च मुविरं दृथज्ञुलं षड्यवाधिकम् । कर्त्तजह्नायोरन्ते मियुनं परिकल्पयेत् ॥
 वशदण्डमुरं कटयाः मध्ये निज्ञे निवेशयेत् । शूलप्रमाणमुदितं शूलसंख्यावुनोच्यते ॥
 वंशदण्डः कटीदण्डो वक्षोदण्डस्तदेव च । बाहृदण्डश्च चत्वारः प्रकोष्ठेन तथाविषः ॥
 जह्नादण्डश्च इत्येते शूलदण्डास्त्रयोदश ।

Pālma "kr." XIII : 1-23a

§ 148

उपशूलं प्रकुर्वोति प्रतिमास्त्वितये पुनः । विष्णुव्रह्मशिवानो तु दशतालं प्रचकाते ॥
 शेषाणामय देवानां नवतालं प्रशास्यते । अष्टतालं मनुष्याणां स्त्रीणां चैव प्रशास्यते ॥
 दशतालं च सप्रोक्तं तद्विशितशताज्ञुलम् । नवतालं च संप्रोक्तं ततोष्वाष्टशताज्ञुलम् ॥
 षण्वत्यज्ञुलं प्रोक्तमष्टतालं मनीषिभिः । आसने जानुसधौ च शयने चापि कारयेत् ॥
 तत्र पञ्चदश प्रोक्ताः शूलदण्डाः पृथक् पृथक् । केचिच्चरणमूलं च पार्श्वमूलं च कुर्वते ॥
 चतुरः शेषयेद् दण्डान् विशिखानेव तान् पुनः । दण्डाः सप्तदशैते तु स्थाने प्रोक्ता विषकणैः ॥

एवं शूलं क्रमात् कृत्वा स्थापयेत् परमेष्ठिना । आसने स्थापयेत् पुंसा तत्र स्याज्जानुसंहितम् ॥
जङ्गादिद्विशिखं कुर्याद्बूर्मेकशिखं तथा । एकोनविंशतिर्ज्ञेयाः शूलदण्डास्तथा ललु ॥
शयने च तथा दण्डास्तत ऋष्वं न कारयेत् । न च पादशिलादीनि शयने कारयेद् बुधः ॥
विश्वेन शूलं शयने स्थापयेत् तन्त्रवित्तमः । नालिकेरत्वचां सारं गृह्णीयाद्रज्जुकमैणि ॥
समवृत्ता यथा रज्जुर्नातिस्थूला न वा कृशा । शलाकामानाभिग्रह शूलगन्धिविवर्जिता ॥
न चैवातिदृढा कार्या नातिमृद्धी कदाचन । एवं रज्जुमयं कृत्वा सर्वेष्वज्ञेषु वेष्टयेत् ॥
यथा शरीरे सर्वेषां चतुःषष्ठिः सिराः स्मृताः । शूले तथैव पाशास्तु कर्तव्यास्तन्त्रकोविदैः ॥

Sambatkumāra "Br." VII : 165-177

§ 149

मृण्मयप्रतिमा कार्या शूलदण्डास्त्रयोदशा । स्यामादिसर्ववर्णस्तु लेपयेत् साष्टकोत्तमः ॥
शिलायामपि कर्तव्यं बण्डिकुरुरलेपनम् । ग्रामेषु मृण्मयं श्रेष्ठं प्रजावृदिकरं शुभम् ॥
सर्वभोगप्रदं नित्यं मृण्मयं सर्वकामदम् ।

Kapitjala XI : 63-65a

§ 150

अत्र वर्णविशेषं तु प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥
आसने रक्तवर्णो वा पीतो वा विष्णुरव्ययः । शयने श्यामलो वापि हरितो वा हरिः स्वयम् ॥
याने हरित एव स्यान्महाविष्णुः कृते युगे । श्याम एव तु शूद्राणां शोषाणां च कृते युगे ॥
विप्रक्षतित्रिययोः पीतहरितश्यामलास्त्रयः । वर्णा विष्णोः समुद्दिष्टास्त्रेतायां वर्णकमैणि ॥
बैश्यस्य हरितः श्यामो श्यामः शूद्रस्य वै अवेत् । द्वापरे तु द्विजातीनां पीतश्यामो प्रकीर्तितौ ॥
कली युगे तु सर्वेषां श्यामवर्णः प्रशस्यते । एष एव क्रमः प्रोक्तो विपरीतोऽन्य उच्यते ॥

Sambatkumāra "Śiva" I : 2766-281

§ 151

बण्डिपं ततः कुर्यान्जित्पशास्त्रविचक्षणैः । श्वेतं पीतं तथा रक्तं हरितं कृष्णमेव च ॥
पञ्चवर्णं पृथिव्यादि वर्णनामषिदेवताः । उत्तमा षातवः प्रोक्ताः मध्यमा वृक्षसभवाः ॥
संयोगजाः स्युरधमास्त्रैविध्यमपरं शृणु । वर्णं चाप्यनुवर्णं च संस्कारं च तथैव च ॥
त्रिविष्णो वर्णसंयोगः शास्त्रेषु समुदीरितः । वर्णं इत्युच्यते शुद्धो राजवत्तानि कारयेत् ॥
अनुकारे च ये वर्णाः प्रायशः शुद्धिवर्जिताः । अनुवर्णा इमे प्रोक्ताः सङ्कीर्णन् कथयामि ते ॥

शुक्लो रत्नश्च पीतश्च कृष्णश्चैव चतुर्विधः । सच्छुरास्ते च चत्वारः प्रत्येकं द्विविधः स्मृताः ॥
 शुक्लश्चैव बलक्षणश्च अतेऽपि द्विविध उच्यते । शाहूगोलीरकुन्दाभः शुक्ल इत्यभिसंज्ञितः ॥
 मुक्तास्फटिकचन्द्राभो बलर्द्धं इति संज्ञितः । रत्नश्चाप्यरुणः शोण इति भेदेन कथ्यते ॥
 जपाशोणितसच्छाशो रत्नवर्णोऽरुणो मतः । किञ्चुकाशोकसच्छाशः शोण इत्यभिधीयते ॥
 हरितश्चैव पीतश्च पीतवर्णो द्विधा भवेत् । मनशिलाहरीतालनिभो हरित उच्यते ॥
 हरिद्राकुद्धमाभस्तु पीत इत्यभिसंज्ञितः । श्यामश्च कृष्णवर्णश्च कृष्णवर्णो द्विधा भवेत् ॥
 द्वूर्वामिरकताभश्च श्याम इत्यभिसंज्ञितः । इन्द्रनीलनिभः कृष्णः कृष्णवर्णः प्रकीर्तितः ॥
 शुक्लेन मिश्रितो रत्नो वभूरित्यभिधीयते । शुक्लेन मिश्रितः काषो वर्णकः परिकीर्तितः ॥
 पीतेन मिश्रितः कृष्णः काल इत्यभिधीयते । पीतकृष्णयुतः शुक्लः कर्वरः समुदाहृतः ॥
 एवं सच्छुरजानु वर्णनूहापोहेन योजयेत् । उत्तोज्यं वर्णसंक्षेपस्तैः कुर्यात्त्वोदितैः कमात् ॥*

* * *

मूर्तीना युगभेदेन वर्णभेदो विद्यते । कृते बलक्षणस्त्रेतायां वरुणो द्वापरे पुनः ॥
 पीतः कलो धनश्यामः वासुदेवः परः पुमान् । रत्नः सच्छुर्णो देवः प्रशुभः कनकप्रभः ॥
 श्यामोऽनिरुद्धः कथितः कृतादिषु चतुर्वर्णिः । केशवः कनकप्रस्थः स्यादजुनसमाकृतिः ॥†
 नारायणः श्यामवर्णो माघवः स्फटिकप्रभः । गोविन्दः पश्चिमजलनिभो विष्णुरुदाहृतः ॥
 अरुणाम्बुदसच्छाशो नवुसूदन उच्यते । क्रिविकमः शिखिनिभो वामनो वालसूर्यवत् ॥
 श्रीष्टरः सितपश्याभो हृषीकेशस्तटिप्रभः । पश्चिनाभः श्यामवर्णो वन्धूककुमुमच्छविः ॥
 दामोदरो द्वादशैते कथिताः केशवादयः । वासुदेवदिमूर्तीनां पो वर्णः पूर्वमीरितः ॥
 स एव वासुदेवादित्यतुणी तद्भूश्यामपि । शुद्धस्फटिकसच्छाशो विज्ञेयः पुरुषोत्तमः ॥
 अधोक्षजः श्यामवर्णो नृसिंहो हेमसन्निभः । पीतवर्णोऽच्युतोऽज्ञीव रत्नवर्णो जनादनः ॥
 उपेन्द्रः श्यामलः प्रोक्तो हरिः पीतनियः स्मृतः । कृष्णः कृष्णाम्बुदप्रस्थः चतुर्विशतिमूर्तयः ॥
 सुवर्णनिकषाभा श्रीः श्यामा नूरजुनच्छविः । सरस्वती सिता रत्ना प्रीतिः श्यामनिभाकृतिः ॥
 कीर्ती रत्ना भवेच्छान्तिः स्फटिकाभा समीरिता । तुष्टिः पीता भवेत्युष्टिः श्यामा देव्यः स्मृतास्तुताः ॥
 मत्स्यः स्फटिकसच्छाशः कूर्मः काञ्चनसन्निभः । वराहः श्यामलनिभः बलक्षणकृतिरेव वा ॥
 नृसिंहश्चन्द्रवर्णाभिः प्रक्षादः काञ्चनप्रभः । वामनः श्यामलनिभः कालवर्णो महाबलिः ॥
 जामदग्न्यः सुवर्णाभिः राघवः श्यामलाकृतिः । भ्रतः श्यामलो वर्णो लक्ष्मणः कनकप्रभः ॥
 शत्रुघ्नो रत्नवर्णाभिः सीता हेमनिभाकृतिः । माण्डवी रत्नवर्णाभा ठर्मिला श्यामलप्रभा ॥

* cf. *Vigvashas* VI : 11-27a for parallel treatment.

† cf. *Sripada* IX : 68-96 for parallel list of deities' colors.

श्रुतकीर्ति: सिताङ्गी च हनूमान् कनकप्रभः । अङ्गदो रक्तवर्णभिः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ॥
 युहश्च नीलवर्णभिः कालवर्णो विभीषणः । नीलो नीलनिभः प्रोक्तो जाम्बवान् कनकप्रभः ॥
 वलः क्षीरनिभश्चैव रक्तवर्ण च रेवती । मेघवर्णामो भवेत्कृष्णो रुक्मिणी कनकप्रभा ॥
 सत्यभामा भवेत् श्यामा कल्पी रक्तनिभः स्मृतः । अनन्तः क्षीरसङ्काशो यद्वा हेमसमाकृतिः ॥
 गरुडः कनकप्रस्त्रो ब्रह्मा कनकसन्निभः । विष्णुः श्यामनिभः प्रोक्तो रुद्रः शोणितसन्निभः ॥
 हयग्रीवो वलक्ष्मीं स्यात्सेनानी श्यामलाकृतिः । रक्तवर्णो भवेच्छण्डः प्रचण्डः श्वेतसन्निभः ॥
 जयः पीतस्ततः श्यामो विजयः पश्चसन्निभः । पश्ची गदाघरो हेमः कृष्णः खड्गघरो भवेत् ॥
 शार्ङ्गधारी हेमनिभः श्वेतो वज्रघरो मतः । श्यामो मुसलधारी स्यात्पाशाघृकनकप्रभः ॥
 कृष्णोऽङ्गधारो धाता रक्तपीतवपुर्वरः । विधाता घबलो भद्रः सुभद्रो द्युरुणच्छविः ॥
 कृतान्तः श्यामलो रक्तः सुरविष्वसनः स्मृतः । कुबेराक्षो भवेत्पीतः कुबेरो रक्तदेहभृत् ॥
 दुर्जयः कृष्णवर्णभिः प्रभवः श्वेतसन्निभः । स्पादिष्वभावनो रक्तः पुष्करः श्वेतदेहभृत् ॥
 सम्भवः श्यामलः प्रोक्तः प्रभवो रक्तसन्निभः । सुशोभनो भवेत् श्यामः सुभद्रः श्यामवर्णभाक् ॥
 कुमुदः श्वेतवर्णभिः कुमुदाक्षोऽस्मिसन्निभः । पुण्डरीकः सितः प्रोक्तो कामनः श्यामलाकृतिः ॥
 रक्तो भवेत् शङ्करः सर्वनेत्रोऽस्मितप्रभः । सुमुखः श्यामलः प्रोक्तो रक्ताभः सुप्रतिष्ठितः ॥
 रक्तः सूर्यः सिताभन्द्रो भौमो रक्तः सितो दुषः । दृहस्तिः सुवर्णभिः शुक्रः शुक्लशशनैश्चरः ॥
 कृष्णस्तान्नस्तथा राहुः केतुः कृष्ण उदाहृतः । कामी रक्तः सितो हस्तिवक्त्रो रक्तः षडाननः ॥
 दुर्गा श्यामा सुवर्णभिः धनदः क्षेत्रपालकः । नीलो ब्राह्मी सुवर्णभामा रक्ता माहेश्वरी भवेत् ॥
 कौमारी रक्तवर्णभामा वैष्णवी श्यामलप्रभा । वाराही श्यामवर्णभामा इन्द्राणी श्यामलाकृतिः ॥
 वामुण्डा रक्तवर्णभामा वीरभद्रोऽरुणद्यूतिः । ऊर्येष्ठा नीला भवेदिन्द्रः श्यामोऽस्मिररुणप्रभः ॥
 यमः कालोऽथ निर्द्वितीर्लः श्यामः प्रचेतसः । वायुषूत्रः सितश्वेन्दुः रक्तो रुद्र उदाहृतः ॥
 पुरुषः श्यामलो हेमद्युतिः स्यादच्युतः स्मृतः । सितो रक्तस्तथा पीतः श्यामो रक्तः सितप्रभः ॥
 वध्रुः पीतो धरादीनां वसूनां वर्णसङ्ग्रहः । रक्तः श्वेतः प्रभा पीतः श्यामः श्वेतोऽरुणप्रभः ॥
 वध्रुः पितृणां वर्णोऽयं क्रमेण समुदाहृतः । धूम्रो रक्तस्तथा पीतः श्यामः श्वेतोऽरुणोऽसितः ॥
 वर्णोऽयं महतामुक्तः सप्तानामानुपूर्ववाः । कनकः श्यामलः पीतः कृष्णो रक्तः सितोऽसितः ॥
 वर्णः क्रमेण सप्तानामृषीणां समुदाहृतः । रक्तः पीतः सितः श्यामो रक्तपीतः सितासितः ॥
 विश्वादिपर्स्त्वाराणां वर्णनुक्रमणं कृतम् । श्वेताभामा कनकाभा च श्यामा च कनकप्रभा ॥
 रक्ता कृष्णा च पीता च रूपमप्सरसां मतम् । रक्तः पीतोऽरुणः श्यामः श्वेतो वध्रुश्च कर्वुरः ॥
 वर्णतो हरितः श्वेतः शोणः कुन्दनिभस्तथा । आदित्यानामयं वर्णो द्वादशानां क्रमात् स्मृतः ॥
 शोणश्च हरितो नीलः श्वेतः श्यामलदीषितिः । पीतः कालस्तथा वध्रुः वर्णकः पाटलोऽसितः ॥

एकादशानां रुद्राणां वर्णोऽयं समुदीरितः । अश्विनौ चारुणौ पीतौ मार्कण्डेयस्तथा भवेत् ॥
नारदः स्फटिकः पीतो भृगुदंकस्तथाऽसितः । रक्तो मनुः सनन्दश्च श्यामलः कनकस्तथा ॥
पीतः सनत्कुमारश्च रक्तो हाहा च पीतलः । हहु रक्तस्तथा श्यामः तुम्बुरः किञ्चरः शुकः ॥
रक्तः किपुरुषः श्यामः चित्रसेनस्तथा भवेत् । पीतो विश्वावसुः प्रोक्तो मधुश्च मधुवर्णकः ॥
कैटभः श्यामलः प्रोक्तो वर्णोऽनुक्तोऽवगम्यताम् ।

Pādma "kr." XIV : 48-62, 68-117a

Other materials used for iconographic representations

In addition to the substances already discussed—timber, rock and wood—iconic representations can be made for worship on cloth or on a flat wall-surface (in both cases, “paintings”), or in certain instances fashioned out of precious and semi-precious gems. In §152 we are given certain measurements for a piece of cloth to be used when one intends to draw on it a likeness of the Lord; so also certain details, but with more options given, in §153 and §154. In fact, the latter passage also gives directions for washing the cloth beforehand as well as for measurements of the representations used thereon in the cases of either public or private worship.

Icons made out of precious or semi-precious gems must, of necessity, be smaller in size than other icons. In §155 and §156 some options are given both for various sizes that the images may take and for the stones that may be used in fashioning them.

§ 152

पटे चित्रविधानं तु सांप्रत शृणु भारद । सर्वसिद्धिकरं रम्यं निर्देष्ये नातिविस्तरम् ॥
द्विहस्तं चतुरस्तं तु हस्तमात्रं तु वा पटम् । कापसिमयवा कौमं नवं शुक्लमनाहतम् ॥
Jayakhya XX : 2-3

§ 153

अत्र चित्रमय विद्धि भित्तिकाष्ठाम्बराश्रितम् । पुनर्वर्णकमेणैव चतुर्धा चाम्बरोत्थितम् ॥
तच्च कापसिकोशेयक्षोमशाणमयं तु वै ।

Iāvara¹ XVII : 3-4a

§ 154

चित्रज्ञं स्नाप्य वै द्विज । दाहोत्पादनयुक्त्याऽय सपटं संस्मरेच्च तम् ॥
ससूच्य कमलं तत्र अष्टपद्रं सकर्णिकम् । कर्णिकामध्यसंस्थं तु प्रोच्छ्रायं द्वादशाङ्गुलम् ॥

त्रिविशात्यङ्गुलान्तं च विम्बं लिख्य सुलक्षणम् । लक्ष्म्यादिपरिवाराद्धं लोकेशास्त्रसमावृतम् ॥
संगृह्याद्यजनार्थं तु तत्प्रमाणं द्विजोध्वंतः । मानं कुर्याद् गृहाद् वाह्ये स्थाने प्रासादपूर्वके ॥
हस्ताधिकेऽपि च कृते चित्रविम्बे गृहस्थिते । न दोषः साषकानां तु दारुमृच्छैलजैविना ॥

Javākhya XX : 5-9

§ 155

* त्रिविधा मणिजा प्रोक्ता सौम्याद्येयी तथा समा ॥
चन्द्रकान्तमयी सौम्या चाद्येयी सूर्यकान्तजा । समा स्फटिकजा प्रोक्ता पूर्वा पूर्वा गरीयसी ॥
चित्रं चाप्यधर्घचित्रं च चित्राभासं तथैव च । तृतीयं मणिना कुर्यात्कलं पूर्वोक्तमेव तु ॥
षडङ्गुलं वा षोत्सोधं चतुरङ्गुलमेव च । अङ्गुलं वापि कुर्वन् तं मणिं तु मनोहरम् ॥
बहुवेरे तु कर्तव्यं कर्मची तु(...)राजतम् । कर्मचारिलक्षणं वक्ष्ये कौबेरस्य च साम्प्रतम् ॥
शुद्धलोहेन कर्तव्यं नान्येन तु कदाचन । येन कौतुकय योजयेत् ॥

Vasishtha IV : 916-96

§ 156

सरलानां च वातूनां सम्बन्धेऽनुपायकान् । रत्नाश्रयेण वातूत्ये[स्वर्णे]नार्च्याऽदेशेन वै विना ॥
तथाचेनासनेनैव चक्रपद्मयादिना । न रात्नी प्रतिमा शस्ता व्यायिनां व्यानसिद्धये ॥
केवला लघुमाना च प्रमाणावयवोज्जिता । वणाश्रिभगुरुत्वाच्च स्वामित्वादखिलस्य च ॥
भूतादिदेवरूपत्वात् उत्तमाद्येषु वस्तुषु । नृपश्चार्हति वै नित्यं सविशेषपदे स्थितः ॥

Sktvata XXIV : 14-17

We close this chapter on materials used by citation of two passages—the first of which, §157, lists the specific benefits (*phala*) to be appreciated by those who conscientiously use one or another substance for an icon, the second of which, §158, in addition to listing similar rewards also gives a resumé of the processes we have been reviewing throughout this Chapter Two. That excerpt from *Vishnuksena-samhitā* ends, and with it we end this chapter, by saying that above all, icons are to be made attractive so that *bhakta*-devotees, when they behold an icon, may have a vision of the Lord in all His majesty, beauty and splendor.

* Vasishtha IV : 916-93. || Saṃskṛtamātra "Br." VII : 846-85.

६ 157

सौभाग्यदा शैलजा स्यात् स्वर्णजा पुष्टिदा भवेत् । सुखप्रदा स्यान्मणिजा राजती कीर्तिदा भवेत् ॥
ताम्रजा घनदा प्रोक्ता श्रीप्रदा वृक्षजा मता । कौसुमी सुखदा प्रोक्ता गन्धजा भोगदा मता ॥
प्रत्यग्रस्थापिता वापि मृण्मयी सर्वकामदा । वृक्षादीनाच्च भेदेन कामभेदेन वा नृणाम् ॥
भिद्यते बहुधार्चा वै आत्मा कुर्यात् तद्विधैः ।

Havasūtra "Adu" XV : 49-52a [Adyavar 100.]

६ 158

षोडशाङ्गुलमुत्सेधमुत्तमं संप्रचक्षते । मध्यमं तु तद्वर्त्त स्याद् द्वयङ्गुलं तु कनीयसम् ॥
सुवर्णादिकृतानाच्च लेख्यानां फलकादिषु । मानमेवं विजानाति आत्मार्थमिति कीर्तिम् ॥
उक्तोत्सेषानुरूपेण कार्यं विस्तारलक्षणम् । सुवर्णादीश्च वस्त्राणि शृणुष्वेषां फलानि च ॥
हेमं रूप्यच्च ताम्रच्च रीतिशैलच्च धातवः । दारुष्म मृत्यशस्तानि प्रतिमाप्रतिपादने ॥
दद्यात्मुवर्णजाप्यासां पुष्टिकीर्तिमुखं नृणाम् । रौप्यलोहमयी सा च सुखं सर्वत्र यज्ञति ॥
ताम्रजा प्रतिमा दद्यात्पुत्रपौत्रधनं तु वै । रीतिजाखिलपापानि क्लेशदुःखानि निर्दहेत् ॥
शैलजा प्रतिमा साक्षात्सौभाग्यायुस्मुखानि च । दारुजा प्रतिमा दद्याद्वारोग्यशासि च ॥
मृण्मयी सर्वकामानां फलदात्र विशेषतः । इति भेदानि वस्त्राणि फलान्येषां च नारद ॥
प्रतिमाकरणे प्रोक्तं तदं स्नेहान्महामुने । इति ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शिलासङ्ग्रहणं तदं ॥
दारुसङ्ग्रहणं चैव शूलस्य स्नपनान्मुने । मृत्यसंस्कारादिवत्सर्वभेदमाद्यं महामुने ॥
पूर्वभागे यथेष्टं वा तथा वै पञ्च कारयेत् । अथवा मुनिशार्दूल शृणुष्व प्रतिमाविधिम् ॥
पपोऽद्वयपुराणोक्तविधानेन शिलाग्रहः । शिलाग्रहणपूर्वं यन्मृत्यसंस्कारान्तमेव तम् ॥
विश्वकर्मविधानोक्तं शिल्पलक्षणलक्षितम् । साषकस्याज्ञाया शिल्पी कर्म कुर्यात्समाहितः ॥
सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वावियवशोभितम् । सर्वावियवसंयुक्तं प्रभामण्डलमण्डितम् ॥
पादाङ्गुल्यादिसंयुक्तं भूषणीर्मकुटेन च । विराजमानं कुर्वीत साषकशिशल्पिना सुधीः ॥
क्रियते दर्शनार्थं यद्वक्त्वानां विम्बमुत्तमम् । ततस्य लक्षणं चूहि वक्तु सर्वं न शब्दयते ॥

Vigvaskrena X : 119-134

CHAPTER THREE

ICONOMETRY

Once the material out of which the proposed icon is to be fashioned has been secured, then it is time to turn to technical matters of construction. One of the fundamental concerns of a practicing artisan about to commence his work of making an icon is the determination of the standard of measurement he will use. A chief factor here is whether the icon he is about to make is intended for use in an existing temple structure—in which case its measurements are determined by calculating proportionately to the size of the existing *sanctum sanctorum*, or to the sanctuary doors, or to the *gopura*-tower, or to some other element of the building that will house it—or whether the icon he is about to make is being fashioned first and a temple, as it were, is to be constructed around it later. If this latter is the case, then he has considerable freedom to select a standard of measurement. For example, he may take as one standard of measurement the height of the *yajamāna*-patron, using units of measurement for the icon in proportion to this; or

he may use as a basic unit the length of the middle joint of the middle finger of the right hand of the *ācārya*-director of the project; or he may employ certain units calculated on some other, more abstract principle. In any case, as he plans out the figure he will use as model for the proposed icon, he must take great care to apply these standards of measurement in accordance with traditional usages.

In this chapter we present excerpts in five groupings. The first group has to do with general definitions of and ways to determine basic units of measurement such as "angula" and "tāla". The second group gives data on how these and other units are to be employed when there are such considerations to be taken into account as the form or aspect of the Lord being portrayed, and/or the caste-affiliation of the person eventually to use the icon in worship is a factor. The third group presents passages relating to the measurements used when an icon is to "fit" into an existing temple structure and must therefore be made in proportion to some part of that structure. The fourth group of excerpts brings together data on how the various *karmabimba*-icons* are themselves to be made in proportion to the main icon. And finally, in the fifth group, we find several lengthy passages giving explicit instructions for measuring limb-by-limb and detail-by-detail various kinds of deities in their iconic forms.

Basic units of measurement defined

The first thing to be said about the following excerpts is that there is no unanimity in the texts of the *Pañcarāträgama* in regard to the basic definitions of measuring units. Even in describing the 'angula'—a basic unit approximating an inch—we find different calculations. Hence, larger units based on multiples of the angula-unit, such as the 'tāla' and the 'hasti', will also reveal a certain amount of fluctuation depending on the text read.

According to which text we read, then, there are three, four or five ways of determining the *angula*-unit—see §159, §160, §162, §164, and §165. For example, according to the last-named excerpt in which five types of *angula* units are named, the '*mānāngula*' is calculated to be comprised of 8 *yavas*, in turn comprised of 8 *yūkās*, in turn comprised of 8 *likṣās*, in turn comprised of 8 *keśas*, in turn comprised of 8 *paramāṇus* (a '*paramāṇu*' is more or less equivalent

* See §7, §8, §22, §23 above.

to a visible particle of dust, also called ' *repa*' ; the ' *māndūrāṅgula*' is also comprised of 8 *garus* (or 3 ' *sāñcī*'), but its use seems to be reserved for only certain horizontal or vertical applications ; the ' *mātrāṅgula*' is based on the length of the middle joint of the middle finger of the right hand of the *ācārya* directing the project ; the ' *mūḍhyāṅgula*' is also calculated on the middle finger of the *ācārya*'s right hand, but taking the entire finger as a unit to be divided by four ; the ' *dehāṅgula*' is simply mentioned. According to §164, this latter measure is calculated by taking an icon, dividing it into ten parts, then dividing one of these ten parts into twelve units--which unit is called ' *dehalabdhāṅgula*' .

Obviously, from what can be gleaned from the texts, there is considerable scope for variation in the basic units. Thus when it comes to calculating larger units based on the *āṅgula*-unit, it can be imagined how a ' *tāla*' (=12 *āṅgulas*) and a ' *kasta*' (=2 *tālas*) may range in size ! See §161, §166, §167 and §163. The practical solution among *āsthapati*-artisans seems to be to follow the dictates of one text only, thus avoiding conflicting and confusing testimonies coming from other texts.

§ 159

त्रिविषं तु समाख्यातमङ्गुलस्य प्रमाणतः । मानाङ्गुलं तु प्रथमं मात्राङ्गुलामतः परम् ॥
तृतीयं तु समाख्यातं देहलब्धप्रमाणतः । परमाणुभिरष्टाभिः रेणुरष्टाभिवालुकः ॥
वालुकाष्टाभिरसं च रक्षाष्टमय यूक्षाः । यूक्षाष्टौ तु तिलं चैव यदं चैव तु कीर्तितम् ॥
यदोदराणि चाष्टाभिर्मनाङ्गुलमिति स्मृतम् । मध्यमाङ्गुलिमध्यं तु पर्वमात्राङ्गुलं स्मृतम् ॥
प्रतिमायां विभागेन तालगच्छेन भाजितम् ॥ अङ्गुलं तु समाख्यातं देहलब्धप्रमाणतः ॥

Kapitjala X : 53-57

§ 160

तत्राङ्गुलिविषि वक्ष्ये यथा तदवधारय । पञ्चाङ्गुलिराख्याता उच्यन्ते ता विषाः क्रमात् ॥
मानं मानान्तरं मात्रा मुष्टिर्देहस्तथैव च । वक्ष्यमाणक्रमेणैवां वेदानां लक्षणं शृणु ॥
वातायनपथं प्राप्य ये यान्ति रविरशमयः । तेषु सूक्ष्मा विसर्पन्ति रेणवः परमाणवः ॥
तेष्टौ केशाङ्गुलास्तेष्टौ लीक्षो यूक्षस्तदष्टकम् । तदष्टकं यवास्तेष्टावङ्गुलिः समुदाहृता ॥
तदुत्तमाङ्गुलिः सप्त यवास्तेन तु मध्यमा । यवाः वक्ष्यमा प्रोक्ता मानाङ्गुलमिदं भवेत् ॥
विन्यस्तैस्तयंगष्टाभिर्यवैमनान्तराङ्गुलम् । शालीभिर्वा ऋजुन्यस्तैस्त्रभिर्मनान्तरं भवेत् ॥
आचार्यदक्षिणकरे मध्यमाङ्गुलिमध्यमे । पर्वणोरन्तरं दीर्घं मात्राङ्गुलमुदाहृतम् ॥
चतुष्वर्षा विमजेदेको भागो मुष्टयङ्गुलिः स्मृता ।

Padma "kr." XII : 25-32a

§ 161

मध्यमाङ्गुलिमध्यं च अङ्गुष्ठवलयार्धकम् ॥
यवत्रयाणां मानं च अङ्गुलस्य प्रमाणतः । अङ्गुलैः द्वादशैर्युक्तः ताल इत्यभिधीयते ॥
इदमेनेन तालेन द्विगुणं हस्तमुच्यते ।

Purushottama IV : 96-11a

§ 162

अतः परं प्रवक्ष्यामि अङ्गुलस्य प्रमाणकम् । अणुरेणुभिरष्टैऽस्त्रं सर्वपं स विधीयते ॥
सर्वपैरष्टभिश्चैव तिलमेकं विधीयते । तिलाष्टभिर्यंवं प्रोक्तं यवाष्टस्तिर्यगङ्गुलम् ॥
इति मानाङ्गुलं प्रोक्तं मात्राङ्गुलमिदं शूणु । मध्यमाङ्गुलिमध्यस्य ऊर्ध्वं पर्वस्य तिर्यगम् ॥
मात्राङ्गुलं च द्विविधं देहलब्धाङ्गुलं ततः । अङ्गुष्ठवलयार्धं च अष्टार्धं च तथोन्नतम् ॥
इदं च द्विविधं प्रोक्तं सर्वशास्त्रेषु निभितम् । मानाङ्गुलप्रमाणेन आलयादि विधीयते ॥
मात्राङ्गुलप्रमाणेन कुन्दं कूर्चं सुचं लुवम् । इष्माद्यनलपात्राणि कुर्यात्सर्वाणि देशिकः ॥
देहलब्धाङ्गुलैव प्रकुर्यात्सर्वदेवताः । आलयस्य बशेनैव तथा द्वारबशेन च ॥
पञ्जमानवशेनैव मूर्ति कुर्यात्विवा ततः । तद्विभसव्यहस्तस्य देहलब्धाङ्गुलैन च ॥
पादादिकेशपर्यन्तं तथा चाष्टोत्तरं वातम् । द्वादशाङ्गुलमानेन नवतालानि गच्छते ॥

Purushottama VIII : 7-15

§ 163

जालान्तरगते सूर्ये भाति रेणुगणश्च यः । स एष परमाणुः स्यादष्टाभिस्तैरणुः स्मृतः ॥
अणुभिः कमलोङ्गूतं तैस्तु लिङ्गाष्टभिर्भवत् । ताभिलिङ्गाष्टकेर्युका विद्धि यूकाष्टकं यवम् ॥
अष्टाभिस्तु प्रमाणोत्थैरङ्गुलं च यवोदरैः । गोलकं हि कलश्चैव नाम स्याद् हथङ्गुलस्य च ॥
षट्कलं च स्मृतं तालमध्वनीनवकर्मणि । चतुर्विशतिभिर्भवन् हस्तस्तैरङ्गुलैर्भवेत् ॥
तेनैव हस्तमानेन गुरुशिष्योत्थितेन च । मण्डलादौ तु सर्वत्र निदध्यादात्मकल्पना ॥
भिन्नप्रमाणयागानाभस्त्रभूर्मैकजोतमम् । आच्चद्वादशभिर्मानिमङ्गुलैः परिकीर्तितम् ॥

Panekara IV : 5-10

§ 164

कथं वा वासुदेवस्य निर्मेया प्रतिमा हरे । कति भेदानि विम्बानां शूहि मे कृपया प्रभो ॥
वातायनपर्यं प्राप्य ये भान्ति रविरशमयः । तेषु सूक्ष्माभिसर्पन्ति रेणवः परमाणवः ॥

परमाणुरजः केशलिङ्गयवाष्टकैः । लब्धं मानाङ्गुलं शालि त्रिभिर्मनालताराङ्गुलम् ॥
आचार्यदक्षिणकरे मध्यमाङ्गुलिमध्यमे । पर्वणोरन्तरं दीर्घं मात्राङ्गुलमुदाहृतम् ॥
विनाङ्गुष्ठेन शेषाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभिः कृतम् । चतुर्षा विभजेदेको भागो मुष्टयङ्गुलिः स्मृता ॥
यत्किञ्चित्प्रतिमामानं विभज्य दशषा पुनः । एकं द्वादशषा लब्धं देहलब्धाङ्गुलं भवेत् ॥

Bhārgava Tantra IV : 1-6

§ 165

तुषहीनैरनुसानैरष्टभिर्मध्यमैर्यवैः । उत्तमं सप्तभिर्मध्यमधमं षड्भिरङ्गुलम् ॥
Vispū XIII : 75

§ 166

क्रियादिभेदमेवं स्याद्वस्याम्यङ्गुलिमानकम् । जालान्तरगतोऽकांशुज्योत्स्नायामुत दृश्यते ॥
ज्योत्स्ना...थ रेणुस्याद्वेणोरष्ट तिलं स्मृतम् । तिलाष्टकं यवः प्रोत्तो यवाष्टौ दृश्यङ्गुलिस्स्मृता ॥
श्रीहित्रयोच्छ्रुतं वापि यवाष्टौ तियंगेव वा । अथवाङ्गुलमानन्तु शृणु मे तत्पोषन ॥
देशिकाङ्गुलमध्यस्य मध्या रेखा समा मुने । मध्ये मध्ये करस्याथ करमध्याङ्गुलैः स्वतः ॥
मध्या पर्वसमावृत्तिः मुने मात्राङ्गुलं त्विदम् । इति क्रियाङ्गुलिः प्रोत्ता तास्त्विष्टाङ्गुलिना मुने ॥
विमानस्यापि वेरस्य मानं कार्यं तवाषुना । अथाष्टमङ्गुलानां लुक्लुबयोत्सोरणस्य वा ॥
वेद्या भण्टपकुण्डस्य विषाने समिधश्च वै ।

* * *

अथवावैहि देवर्णं मानमार्गं विधानतः । अष्टमङ्गुलकादीनां मानार्थं वदतो मुने ॥
आचार्यहस्तस्य कनिष्ठिकादैः चतुभिरेवाङ्गुलिभिर्महर्षे ।
मध्याङ्गुलैर्मध्यमध्यपूर्वभागे तियंग्विसर्पद्विरहितं मेयम् ॥
द्वादशाङ्गुलमानं हि तालं इत्यभिधीयते । तालद्वयं भवेद्हस्तमिति मानविदो विदुः ॥
इत्युक्तं त्रिविंश्च मानमङ्गुलीनां प्रभेदतः ।

Vishvaksena X : 12-18a, 20-23a

§ 167

मानोन्मानविभागादेमङ्गुलं हस्तलक्षणम् । सर्वकर्मप्रधानत्वात्प्राच्यमानं मया शृणु ॥
परमाष्वष्टकेनैव त्रसरेणुः प्रकीर्तिः । त्रसरेष्वष्टकेनैव रथरेणुः प्रकीर्त्यते ॥
तैरष्टाभिस्तु वालाग्रं लिक्षा तैरष्टभिर्मता । ताभिर्यूकाष्टभिः स्याता ताश्चाष्टौ यवमध्यकम् ॥

यवाष्टकेरज्जुलं स्पात् चतुर्विशाङ्गुलः करः । चतुर्विशाङ्गुलश्चान्यः स्वाङ्गुष्ठेन तु सम्मितः ॥
 चतुरज्जुलसंयुक्तः स्वहस्तः पचहस्तकः । एभिहृत्स्तेषु कुर्वीत प्रासादं यज्ञमण्टपम् ॥
 प्रतिमां पिण्डिकाच्चापि कुण्डं मण्डलमेव च । तोरणं व्यजचैव सुगाढं पात्रमेव च ॥
 मानहीनं न कर्तव्यं फलप्राप्त्यर्थिभिस्सदा ।

Haysaśīra "Adi" VII : 1-7a (Adyar ed.)

Application of units of measurement to types of icons

The four excerpts here concern themselves with various ways of determining which units of measurement are to be used in particular circumstances. In §168 we see that, depending on what is being depicted by the icon, it will be comprised of a certain number of units ('*tālas*'), the number of *angulas* in each *tāla*-division calculable on an optional basis of "good", "better" and "best" multiples. In the preferable ("best") unit, called '*dūṣṭatāla*', there are 2,400 *angulas*. According to this excerpt from the influential and popular *Pādma-maṅgala*, icons depicting Viṣṇudeva should be divisible into ten *tālas*—all lesser beings made of a measure different from this [Brahma or Śiva icons are 9½ *tālas*, other gods are of the '*nauatāla*'-division, sentinel and guardian icons of the '*asfāḍhatāla*'-division, human representations in units of eight *tāla*-divisions, spirits and demons of seven, dwarf-forms of six and five, demigods of four, *kinnaras* of three, fish-form (*matsya*) of two, serpents of but one]. These '*tāla*'-divisions, it should be noted, have in this case very little to do with actual size or height of one icon in relation to another; rather the divisions are made so that various segments of any icon being fashioned may be given over to the face, the thighs, the chest, etc., in a consistent proportion to the rest of the icon's parts.

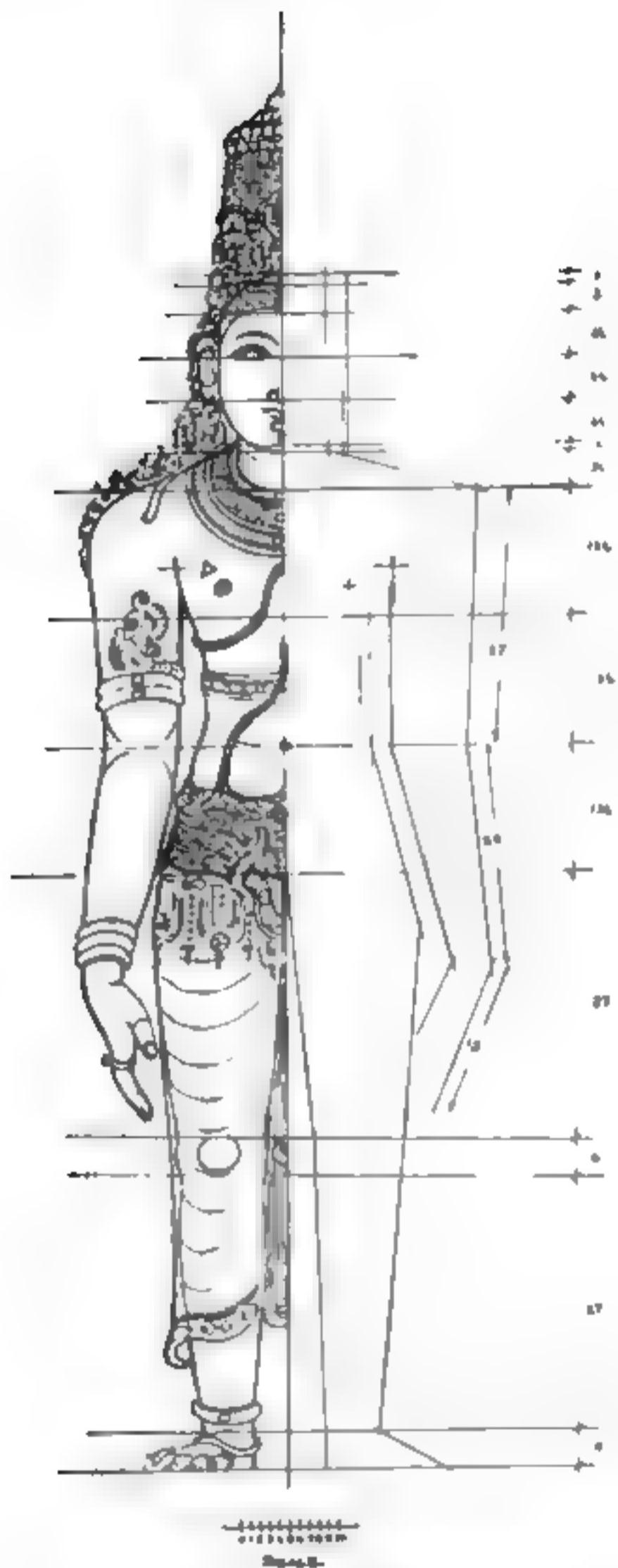
In §169 icons for use in domestic worship are discussed, the standards of measurement differing somewhat according to the substance out of which the icon is fashioned and in relation to the caste-affiliation of the person in whose home the icon will eventually be used.

In §170 we see that the main '*mūlākara*'-icon in a temple is to be used as a standard of measurement by which are determined the proportionate sizes of the various surrounding '*paricāradarata*'-likenesses. While various options are given, the overriding consideration seems to be to preserve the prominent place among the surrounding retinue of the main and central iconic representation of the Lord.

Finally, in §171, it is pointed out certain types of measurements are to be used for temples and their structural parts, for holy instruments of worship, and for icons—in each case the unit being different.

§ 168

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिमामानलक्षणम् ॥
 एकादिदशपर्यन्तं सम्बयोपेयुपां भिदाम् । सालानामुत्तमादीनां रूपाविष्टुतिपूर्वकम् ॥

UTTAMADASATĀLA—MEASUREMENT

(To face entry § 168, p. 67)

यत्किञ्चित् प्रतिमामानं विभज्य दशषा पुनः । एकं द्वादशषा भद्रत्वा तत्रैकांशोऽङ्गुलः स्मृतः ॥
 अङ्गुलं चाष्टषा कृत्वा तत्रैकाशो यवः स्मृतः । तेनैवाङ्गुलमानेन अङ्गप्रत्यङ्गकल्पना ॥
 द्वादशाङ्गुलक मानं तालास्यमिह कथ्यते । द्वादशाङ्गुलकस्तालो मुख्यमेति प्रकीर्तिः ॥
 द्वयङ्गुलं गोलकं ज्ञेय कलेति अपदिश्यते । एकाङ्गुलं भवेन्मात्रा भागो मात्राचतुष्टयम् ॥
 उत्तमाधममध्यानि तालानि कमलासन । एकादिदशपयंतं संख्यया द्वेदयन्ति च ॥
 मीयते दशतालेन वासुदेवः सनातनः । नवार्घंतालौ ब्रह्मेशी नवतालेन देवताः ॥
 अष्टार्घंतालौ द्वारस्था कुमुदादिगणास्तथा । अष्टतालांश्च मनुजान् पिशाचादीश्च सप्तकान् ॥
 षट्तालान् कुञ्जकान् विद्धि पञ्चतालास्तु वामनान् । चतुस्तालानि भूतानि त्रितालाः किञ्चरास्तथा ॥
 मत्स्या द्वितालका ज्ञेयास्तालेनैकेन पश्चगः । दशतालं चतुविशदङ्गुलीनां शतं भवेत् ॥
 उत्तमं मध्यमं विशत्कनिष्ठं षोडश स्मृतम् । नवतालं तु तच्छेष्ठं यच्छतं द्वादशाधिकम् ॥
 अष्टाधिकं शतं मध्यं कनीयमेतुरुत्तमम् । अष्टतालं शतं श्रेष्ठं मध्यमं षण्णवत्यपि ॥
 चतुर्यहीनमधमष्टतालं प्रकीर्तिम् । उत्तमादिकमोऽन्येषु सप्ततालादिषु हृते ॥
 चतुर्भुविहीनं चेत्कमादङ्गुलभिर्भवेत् । पूर्वं पूर्वं यदोक्तं तत् त्रैविष्यमवगम्यताम् ॥
 अर्धोदशार्घाङ्गुलिकं दशतालोत्तमे मुखम् । अर्धेनाङ्गुलिना हीनं मध्यमं संप्रचक्षते ॥
 अर्धेनाङ्गुलिना हीनमेकैकमितरेष्वपि । ध्रुवायामुखमं तालमर्चायां मध्यमं भवेत् ॥
 अधमं परिवाराणां सर्वेषां कमलासन ।

Pādma "kr." XIX : 616-68a [sic.]

§ 169

मात्राङ्गुलिवदेनैव गृहाचार्मानकल्पनम् । नाधिकं हस्तमानाच्च न न्यूनं द्वादशाङ्गुलात् ॥
 अङ्गुलैः प्रतिमामानं वर्णनामुच्यते ऋमात् । हस्तमानमिताच्च स्याद्ग्रवने पूर्वजन्मनः ॥
 अङ्गुलैरेकविशत्या प्रतिमा वसुधापते । विशामेकोनविशत्या द्वाम्यां शूद्रस्य हीनया ॥
 अर्धचित्रं तदाभास भवने भुक्तिवर्णनम् । द्वादशाङ्गुलमानाच्च लोहजा पूर्वजन्मनः ॥
 नवाङ्गुला खत्रियस्य विश सप्ताङ्गुला मता । पञ्चाङ्गुला चतुर्यस्य प्रतिमा भवने भवेत् ॥

Pādma "kr." XXXII : 28-32

§ 170

उच्छ्रूपं मूलबेरस्य चतुर्षा विभजेत् । तत्रैकभागमुच्छ्राय परिवारेषु कल्पयेत् ॥
 मानाङ्गुलेन वा यद्वा देहलघ्वाङ्गुलेन वा । अष्टाङ्गुलसमुच्छ्रायं द्वादशाङ्गुलमेव वा ॥
 द्विगुणं वा यथायोगमुच्छ्रायं परिकल्पयेत् । स्याने मूलप्रतिकृतेः परिवाराश्च ते स्थिताः ॥

आसीनाश्चासने तस्य शश्यायां शयनं विना । आसीना वा स्थिता वाऽपि कामचाराभृतुमुख ॥
 प्रलम्बकलकायामधनविस्तारनिण्यम् । कथ्यते पञ्चतालस्यादायामो धनमङ्गुलम् ॥
 अधियामं च विस्तारं कुर्यात्तिलुकृतं यथा । प्रतिमायास्तदङ्गानां कौटिल्याजंवसिद्ये ॥
 लम्बमानं यदुच्छिष्टं तदर्थं कमलासन । शिखामष्यादिसुषिरं अनेकं तत्र कल्पयेत् ॥
 मूत्राणि सुषिरस्तैस्तैः लम्बयेच्च पृथक् स्वयम् । जानीयादाजंवं तेन प्रत्यङ्गमविचारयन् ॥

Pedma "kr." XXII : 65-72

§ 171

प्रासादमण्टपानां च मानाङ्गुलविधानतः । यागोपकरणानां तु मात्राङ्गुलविधानतः ॥
 देहुलब्धप्रमाणेन प्रतिमां कारयेद्वधं । अङ्गुलैर्निष्कुरित्युक्तं चतुविशतिभिस्तथा ॥
 पञ्चविशतिभिस्तैव प्राजापत्यमुदाहृतम् । षड्विशतिष्ठनुमुच्चिः सप्तविशद्वुग्रहम् ॥

Kapitjala X : 58-60

Measurements of icons prepared for existing temples

The main point to be gleaned from the following eight excerpts, §172-§179, is that when an icon is to be fashioned for a temple already standing, it is to be made in proportion to that structure which will thereafter house it- either in a measurement appropriate to the inner sanctuary itself, or to the doors leading into it, the *cumārtu*-building, its foundations, pillars or some other structural element. In §174, it may also be noted, counsel is given that the *pitha*-pedestal for the icon, the *āśanī*-seat used for it, the *mūrīya* couch and other appointments, too, should be in a measure in keeping with the size of the chamber in which they are to go.

§ 172

प्रतिमालक्षणं वक्ष्ये शृणुत्वावहितस्यादा । वेरमान विमानाद्वा द्वारमानेन वा पुनः ॥
 गर्भमानेन वा झेया मूलवेरप्रमाणेन । मूलप्राभादविस्तारं पद्माहंगु प्रमाणतः ॥
 तस्यार्थं श्रेष्ठमित्युक्तं तदर्थं मध्यमं स्मृतम् । तदर्थमध्यमं प्रादु प्रतिमोन्मेधमत्र वै ॥
 एव प्रासादमानन्तु द्वारमानमतः शृणु । द्वागत्तदाधिकं श्रेष्ठं द्वारमानन्तु मध्यमम् ॥
 द्वारस्य पादहीनं यदधमं प्रतिमोच्छ्रुयम् । गर्भमानं प्रवक्ष्यामि शृणु नारद तत्त्वतः ॥
 त्रिपाददृश्यदीर्घं वा प्रतिमा मोनमा स्मृता । पञ्चभागमपोनुङ्गं प्रतिमा मध्यमा तु सा ॥
 गर्भगेहाधंतुङ्गा या सा वगं प्रतिमोच्छ्रुया । गर्भमानमिति प्रोक्तं चित्रं चाप्यधंचित्रकम् ॥
 चित्राभासविधिश्चेति शृणु नारद सांप्रतम् । काल्योगप्रमाणेन कर्तव्या प्रतिमा शुभा ॥
 चित्रिधं प्रतिमाकर्मं शास्त्रज्ञामस्प्रचक्षने । चित्रं चाप्यधंचित्रं च चित्राभासं तर्थं च ॥

दृश्यन्तेऽवयवा यत्र प्रतिमायां समन्ततः । मानोन्मानप्रमाणाभिस्तच्चित्तमिति पठ्यते ॥
शिलागतायां यस्यां तु पृष्ठभागो न दृश्यते । मानप्रमाणसंयुक्ता सा चित्राभास उच्च्यते ॥
उत्तमं तु कलं चित्रं मध्यमं चार्धचन्द्र(चित्र)कम् । आलेख्यमध्यमं प्रोक्तं प्रतिष्ठाकर्मणि क्रमात् ॥

Viprakaena X : 23-34

§ 173

अत तु प्रतिमायाम पञ्चांशा परिकीर्तिः ॥
प्रासादगर्भभागार्धसमायामा समा भवेत् । पञ्चभागीकृते तत्र त्रिभागैर्मध्यमा भवेत् ॥
त्रिभागीकृतगर्भे तु छिभागा चोत्तमा भवेत् । प्रासादायामभ्यु कर्तव्यो द्वारायामस्तवैव च ॥
प्रतिमा नवहस्तान्ता त्वेकहस्तादिरूप्यते । अत ऊर्ध्वं न कुर्वीत हीनां वापि कदाचन ॥
कालयोगप्रमाणेन कर्तव्या प्रतिमा तथा । त्रिविधं प्रतिमाकर्म शास्त्रज्ञाः संप्रचक्षते ॥
चित्रं चार्धचित्रं च चित्राभासं तर्थैव च । दृश्यन्तेऽवयवा यस्याः प्रतिमायाः समन्ततः ॥
मानोन्मानप्रमाणा हि सा चित्रमिति कीर्तिता । शिलागताया यस्यास्तु पृष्ठभागो न दृश्यते ॥
मानप्रमाणसंयुक्ता सार्धचित्रमिति स्मृता । या स्थितालेख्यरूपेण लिखिता वापि शिल्पिभिः ॥
मानप्रमाणसंयुक्ता सा चित्राभासमुच्च्यते । उत्तमं तु कलं चित्रे मध्यमं चार्धचित्रके ॥
आलेख्ये त्वं च मध्यमं प्रोक्तं प्रतिमाकर्मणि क्रमात् । चतुर्विधं किरीटार्थमस्मिस्तन्त्रे मया श्रुतम् ॥
छत्राण्डपथकूर्मणां कुर्यादाकारेमन्ततः । शान्तिदं पथसंकाशं कूर्मकारं शुभप्रदम् ॥
छत्राकारं तु वा कुर्यादपवा कुक्कुटाण्डवत् । श्रीकार छत्रसंकाशामण्डाकारं सुखप्रदम् ॥
पथाकारं तु वा केचित् कूर्मकारं तु वा पुनः । प्रवदन्ति किरीटान्तं शेषमन्यद् विवर्जयेत् ॥
प्रणीते तु महान् दोषः कर्तुः कारपितुर्भवेत् । पदपथं भवेत् फुलमष्टपर्णं सकर्णिकम् ॥
द्वाराण्डभागविस्तारं तावदुत्सेषसयुतम् । तस्य नालं तु वृत्तं वा चतुरश्च तु वा भवेत् ॥
वृत्तं शिलात्मकं प्रोक्तं छाहृं स्याच्चतुरश्चकम् । आयामोऽन् तु यावान् स्यात् तावांश्चात्र प्रशस्यते ॥
रत्नन्यासस्मृगेव स्यान्नान्यथा नालमिष्यते । ततः पादशिलायाभ्यु छिदं तत्राभिमानतः ॥
चतुरश्च तु वा वृत्तं तद्युक्तां कारयेद् बुधः । स्थाने चैष विधिः प्रोक्त आसीने कथयामि वः ॥
गर्भाणारचतुर्भागं पादपथस्य चोच्छ्रूय । तावदायामविस्तारः शेषं सर्वं तु पूर्ववत् ॥
न चैष शयने धाने विषिरक्तः कदाचन ।

Nanatkumara "Br." VII : 326-51a [sic.]

§ 174

विष्वनिर्माणमधुना वदामि कमलेक्षणे । गर्भविस्तारमानं वा द्वारदैर्घ्यमथापि वा ॥
प्रासादपादमानं वा हस्तमानेन वा रमे । मूलप्रतिकृति कुर्याज्जन्मसवर्धिसिद्धिदाम् ॥

प्रतिमा गर्भविस्तारा श्रेष्ठा स्यात्कमलोद्भवे । नवभागैकहीना तु मध्या प्रतिकृतिर्भवेत् ॥
 कनीयसी पञ्चभागेष्वेका हीना न संशयः । चतुर्भुजं वा द्विभुजं यजमानेच्छया भवेत् ॥
 आसीन वा शयानं वा स्थित यानगतं तु वा । त्रिविक्रमं विश्वरूपं कल्पयेयुर्यथाविधि ॥
 शयानस्याथ वक्ष्यामि प्रमाणं जलजोद्भवे । आयामं गर्भगेहस्य भक्त्वा भागं पुरा रमे ॥
 अष्टादशाद्भागमेकं त्यजेत् पादे शिरस्स्थले । शेषस्य भागमेकं स्यात् किरीटस्य द्विभागकम् ॥
 किरीटशेषयोर्मध्ये भागमेकं परित्यजेत् । अवशिष्टेन भागेन मूलमूर्ति प्रकल्पयेत् ॥
 उत्तमोत्तममेतत्स्यादुत्तमं तूच्यतेऽधुना । गर्भगेहान्तरायामं भक्त्वा षोडशषा पुरा ॥
 मूर्धनस्याने चतुर्भागं पादस्थाने हृष्यं त्यजेत् । अवशिष्टदर्शांशैः स्याच्छयनस्योत्तमो विधिः ॥
 मूर्धनि पञ्च परित्यज्य पादयोस्त्रीन् स्यजेच्चदि । अवशिष्टश्च शयनं मध्यमं समुदाहृतम् ॥
 षड्भिर्मूर्धनि तथा पादे चर्जयेच्चतुरो यदि । अवशिष्टषडंशैस्तु कृता मूर्तिः कनीयसी ॥
 स्थितस्य मूलविम्बस्य शृणु मानं जलोद्भवे । गर्भद्वारसमं विम्बमुत्तमोत्तममिष्यते ॥
 उत्तमं त्वेकभागेन हीनं द्वारस्य वै रमे । त्रिभागहीनं मध्यं स्यात्त्वधमं त्वर्षमानकम् ॥
 आसीनस्याथ वक्ष्यामि विम्बस्य कमलासने । गर्भद्वारं चतुर्धा तु भक्त्वा भागेन वर्षयेत् ॥
 भागत्रयेण संयुक्तां विम्बप्रकृतिमुत्तमाम् । मध्यमस्य हृयोर्भागः कनीयानेकभागकः ॥
 गर्भगेहोन्नतिर्यावित्तदर्शा यानभुच्यते । गर्भद्वारोन्नतेरर्द्धं विम्बं यानगलोपरि ॥
 यानारूढोन्नतिः पूर्णा तत् त्रिभागेन मध्यमा । अष्मा स्यात्तदर्शेन विश्वरूपविधिः शृणु ॥
 उन्नति गर्भगेहस्य भक्त्वा द्वादशाषोपरि । भागमेकं परित्यज्य पीठे भागहृष्यं तथा ॥
 उत्तमो विश्वरूपस्य मध्यमोन्नतिरूपस्यते । ऊर्ध्वे भागहृष्यं त्यक्ता भागत्रयमधस्तथा ॥
 शिष्टस्तु सप्तभिर्भागीविश्वरूपस्य चोन्नतिः । उपरिष्टादबस्ताच्च परित्यज्य त्रिभागकम् ॥
 अवशिष्टस्तु षड्भागः कृता मूर्तिः कनीयसी । लोकाक्षमणविम्बस्य चैवमुन्नतिरिष्यते ॥
 स्थिते देवे तथा देव्यः आसीनास्ते तथैव ताः । स्थितस्य देव्य आसीना असीनस्य स्थितापि वा ॥
 शयानेषु च देवेषु आसीना वा स्थितापि वा । परतन्त्रश्रियादीनामित्यं सृष्टिरुदाहृता ॥
 यानारूढे देववरे देवोत्सङ्घगता यदि । तस्य विम्बस्य सा देवी नान्या पार्श्वे विधीयते ॥
 परतन्त्रास्तु या देव्यः सौम्यवक्त्रा द्विवाहवः । परतन्त्रे कल्पनीया देवस्कन्धसमुन्नताः ॥
 तावत्येवोन्नतिर्भवे स्वतन्त्रे देवयोषिताम् । यानस्कन्धसमारूढां शयानां वा स्थितां तथा ॥
 चतुर्भुजां द्विहस्तां वा स्वातन्त्र्ये परिकल्पयेत् । शयितुर्मूलविम्बस्य शयनं पञ्चधा स्मृतम् ॥
 उद्योगो योगभोगो च सृष्टिः सहार एव च । अनन्तभोगशयने मृदास्तरणकल्पिते ॥
 सोपषानशिरःपार्श्वे न्यस्तहस्तश्च दक्षिणः । वामवाहूपरित्यस्तवामजानूपलक्षितः ॥
 किरीटहारकेयूरवनमालाविभूषितः । श्रीवत्साद्भुः प्रसन्नास्यः ईषदुत्थितकन्धरः ॥

एवं प्रकल्प्य शयनं तन्मानस्याङ्गुलेः पुरा । आगं त्रयोदशं भीत्वा तन्मानस्याष्टसंख्या ॥
 श्रीमूर्म्योर्बिन्दकरणं कुर्यात्कमलसंभवे । अर्चपीठशिरःपाञ्चं प्राञ्जलि स्वस्तिकासनाम् ॥
 द्विभुजां तु श्रियं देवीं पादपीठे वरामपि । देवस्य मौलिपाञ्चस्यभित्तौ स्युः सनकाश्यः ॥
 पृष्ठभित्तौ तु देवस्य स्वलकणशिरोऽन्वितान् । द्विहस्तान्युरुषाकारांश्चकादीनायुधांस्तया ॥
 पादकुहये विधाक्रादीन् देवानञ्जलिसंयुतान् । कल्पयेत्वा शयनं तद्विदुअत्मोत्तमोसमम् ॥
 अनन्तभोगशयने द्विभुजो वा चतुर्भुजः । श्रीवत्साङ्गुः प्रसन्नास्यो योगमेकः समास्थितः ॥
 शेषे शयानो द्विभुजभ्युहस्तोऽयवा भवेत् । श्रीमहावयवा लक्ष्मीरचनापीठपाञ्चयोः ॥
 बद्धाञ्जलिः लगेषाम्ब ऋह्यायाम्ब तपोषनाः । परितः ललु सेवन्ते योगं तमपरं विदुः ॥
 शेषे शयानो द्विभुजभ्युहस्तोऽयवा भवेत् । श्रीवत्साङ्गुः प्रसन्नास्यः श्रीवरम्योः श्रियोऽयवा ॥
 विन्यस्योत्सङ्गयोः पादौ सुखं शेतेऽयवा स्वयम् । श्रीमहावयवा सा श्रीबाहुमूलं समाश्रिता ॥
 देवस्य पादशम्याया अर्चनापीठपाञ्चयोः । ऋह्याया भित्तिदेशे वा गन्धर्वा देवयोषितः ॥
 देवस्य भोगशयनं सेवन्ते नित्यशः किल । सृष्टशाल्यशयनं वक्ष्ये वासुदेवस्य वै रथे ॥
 शेषेऽश्वस्त्रदले वा स्याद्वालभूषणभूषितः । अलकैः सुप्रसन्नास्यो वालो नीलाञ्जकान्तिमान् ॥
 अमृताम्बौ सुखं शेते ऋह्या तस्य जगत्ततेः । नाभीकमलमाश्रित्य बद्धाञ्जलिपुटः स्थितः ॥
 एतत् स्यात् सृष्टिशयनं संहारं शृणु परम्भे । अनन्तभोगशयने सहस्रफणशोभिते ॥
 चतुर्भुहस्तोऽष्टहस्तो वा भ्रूकुटीकुटिलाननः । दण्डाकरालवदनञ्चकाद्यायुधभूषितः ॥
 एक एव स्वयं शेते शयनेऽतिभयङ्गुरः । अर्चनापीठिकापाञ्चं श्रीर्वा लक्ष्मीः लगेष्वर ॥
 कृताञ्जलिपुटो स्यातां त्रिविक्रममयो शृणु । द्विभुजो वा चतुर्बाहुभुजाष्टकपुतोऽभिवा ॥
 सम्यं पादं भुवि न्यस्य तदन्यं व्योम्नि विक्षिषेत् । तृतीयपदविन्यासस्यानं देहीति दानवम् ॥
 पाणिना याचमानस्तु कल्पनीयम् शिल्पिभिः । तमेव वैनतेयस्य स्कन्दोपरि हर्यं प्रभुम् ॥
 उदितं विक्रमं विद्धि विवरणमतः शृणु । द्विहस्तमेकफलं च प्राणादिषु यथाक्रमम् ॥
 वासुदेवादिवदनं वनमालाविभूषितम् । वासुदेवाननादूर्ध्वं देवानां वदनान्यपि ॥
 शृणीणां वदनानि स्युः सङ्कुर्षणमुखोपरि । प्रद्युम्नवदनादूर्ध्वं दैत्यरक्षोमुखान्यपि ॥
 अनिकृद्भुखान्नागगन्धवर्णाणां भुखान्यपि । तत्तन्मुखानामुखरि विविषान्याननान्यपि ॥
 पिशाचाजगरव्याघ्रनरपक्षिमुखान्यपि । क्रमेण कल्पनीयानि तत्तदूर्ध्वं पुनः पुनः ॥
 कण्ठाषोदेशमारम्यं पादान्तं पुरुषाङ्गुतिः । विश्वमूर्तेर्भगवतश्चैवं रूपं प्रकल्पयेत् ॥
 आलयादिषु निर्माय पूजनं त्वतिसाहस्रम् । तस्माम्ब कल्प्या सर्वत्र जगतः क्षेममिच्छता ॥

Sriprabha XII : 1-58

अथात् संप्रवक्ष्यामि मूलबेरसमुच्छ्रयम् । गर्भविस्तारमानं वा द्वारदेव्यमयापि वा ॥
 प्रासादपादमानं वा हस्तमानमयापि वा । यजमानप्रमाणं वा स्तम्भमानमयापि वा ॥
 कुर्याद् ध्रुवप्रतिकृति ग्रामादेरनुकूलिकाम् । प्रतिमा गर्भविस्तारतुल्या श्रेष्ठा चतुमुखः ॥
 नवभागैकहीना तु प्रतिमा मध्यमा भवेत् । पञ्चभागैकहीना तु अवन्या परिकीर्तिता ॥
 सप्तधा गर्भविस्तारं विभज्य द्वौ विवर्जयेत् । शिष्टभागसमुच्छ्राया श्रेष्ठा स्पादयवाऽन्नज ॥
 मध्यमा पञ्चसून्यशैः त्रिभिर्द्वाम्यां कनीयसी । द्वाराद्यर्थसमुच्छ्राया श्रेष्ठा पादाधिका पुनः ॥
 मध्यमा द्वारमात्रा तु कनिष्ठा मध्यमा भवेत् । द्वारं बोडशाधा कृत्वा न्यूनैकद्वित्रिभिः क्रमात् ॥
 श्रेष्ठा मध्या कनिष्ठा स्पादित्य पादादिषु क्रमात् । उत्तमा पञ्चभिर्हस्तैः त्रिभिरेकेन वेतरे ॥
 स्थितस्य कौतुकस्यायमुच्छ्रयः समुदीरितः । गर्भगेहस्य विस्तारं त्रिधा भक्त्वा द्वयी भवेत् ॥
 उत्तमा पञ्चधा श्यशैः भव्यमाधंकनीयसी । आसीना चायवा श्रेष्ठा गर्भविस्तारसमिता ॥
 नवभागैकहीना तु मध्यमा पञ्चधा कृते । एकोना चरमा प्रोक्ता सप्तधा चद्भिरुत्तमा ॥
 सप्तधैव त्रिभिर्मध्या त्रिधा द्वाम्यां कनीयसी । द्वारादिषु स्थितस्यैव समासीनोश्रिति. क्रमात् ॥
 हस्तैः सप्तभिरासीना श्रेष्ठा मध्या तु पञ्चभिः । त्रिभिर्जंघन्या वस्यामि शायनस्यापिचोश्रितम् ॥
 आयामं गर्भगेहस्य भक्त्वा बोडशाधा पुनः । चतुरो मूर्धि सन्त्यज्य भागौ द्वौ पादतस्तथा ॥
 अवशिष्टदशासेन शयितस्योत्तमोश्रितः । आयाममष्टधा कृत्वा हित्वा द्वौ मूर्धि पार्श्वतः ॥
 एकमण्डा चरणतः शिष्टाद्वैत भव्यमा । आयामं सप्तधा कृत्वा मूर्धि द्वावेकमङ्गुतः ॥
 हित्वा कनिष्ठाशेषेण शायनस्याकृतिर्भवेत् । विस्तारे वा चतुर्षा तु कृते तेष्वेकमुद्धरेत् ॥
 शिष्टेन द्विगुणेन स्याच्छ्रयनस्योत्तमोश्रितः । कृत्वैवं पञ्चभागेन स्याच्छ्रयनस्य मध्यमा ॥
 गर्भविस्तारमानेन शायनस्याधमा भवेत् । द्विगुणा द्वारमानेन शायनस्योत्तमोश्रितः ॥
 अव्यधिमानैर्भव्या स्यात्सपादा चरमा भवेत् । उत्तमादिकमो याद्युग्र द्वारमाश्रित्य कीर्तिः ॥
 ध्रुवबेरस्य यादृक् स्यात् स्तम्भाद्याश्रयणेऽपि च । सप्तभिः पञ्चभिर्हस्तैः त्रिभिः श्रेष्ठा यथाक्रमम् ॥
 यानेऽप्यासनवन्मानं विश्वरूपं स्थितं थया । गर्भगेह त्रिधा कृत्वा द्विभाग चोत्तमं भवेत् ॥
 पञ्चधा तु कृते तस्मिन् त्रिभागो मध्यमो भवेत् । गर्भधिमध्यमं भास्त्रा सर्वसाधारणो विधिः ॥
 यजमानाद्यनुगुणो विधिरद्याभिषीयते । लब्धांशमङ्गुलीकुर्यात् प्रासादस्य चतुमुखः ॥

यत्किञ्चित्कौतुकायामं विभज्य दशधा पुनः ॥

एकं द्वादशधा भागं कृत्वा सेष्वेकमङ्गुलम् । उच्छ्रायः प्रतिमाया स्यान्महामानाङ्गुलाश्रयः ॥
 प्रासादादीश्वर तेनैव कुर्यान्मानान्तरेण वा । वेदिका पीठशिविका रथादीनां विधिः पुनः ॥
 मानान्तराङ्गुलेनैव भवेन्नान्येन केनचित् । यागोपकरणानां च कुर्यान्मानाङ्गुलेन च ॥

होमाङ्गानि सुवादीनि कुणमुष्ट्यञ्जुलाश्रयः । देहलब्धाञ्जुलेनैव प्रतिमाङ्गानि कल्पयेत् ॥
 यैर्यावद्विभागांशीरन्व्य (च?) मानमुदाहृतम् । मानाङ्जुलेन तन्मानमञ्जुलीकृत्य तत्तुनः ॥
 आयव्ययादौ संयोज्य ग्रामादेयञ्जुभं भवेत् । तत्तथा वक्ष्यते ब्रह्मन् इदानीमवधायताम् ॥
 लब्धांशमञ्जुलीकृत्य तदञ्जुलमथाष्टभिः । वर्धयेद् हासयेन्वैव पुनर्छदिशसंख्यया ॥
 आयं शिष्टाङ्जुलं ज्ञेयं व्ययैनंवभिरेवयेत् । दशभिः क्षपयेच्छिष्टमञ्जुलं व्ययसंज्ञितम् ॥
 आयः समग्रशुभदो व्ययः स्वल्पशुभावहः । प्रतिकूले विपयसि ग्रामादे कमलासन ॥
 त्रिभिर्वृद्धौ अयोऽष्टाभिः शिष्टं योनिरुदाहृता । एवजो घूमस्तथा सिंहः आ वृषो गदंभः करी ॥
 काक इव्युव्यते योनिः सा शुभा शुभलक्षणा । एवजः सिंहो गजोऽनड्वान् शुभयोनिः शुभावहः ॥
 घूमव्यांशस्तरश्चानः प्रतिकूला वियोनयः । अष्टाभिर्वर्षंते हानौ सप्तविशतिसंख्यया ॥
 शिष्टमृकमिति प्रोक्तं ग्रामादेस्तच्चुभं भवेत् । नवभिर्वर्षंते हानौ सप्तभिः शिष्टमञ्जुलम् ॥
 वारान्ते शुभदाः सौम्याः कूराḥ स्थुर्भयदायिनः । वृद्धौ चतुर्भिर्नवभिः शिष्टं हानावथांशकम् ॥
 तस्करो भुक्तिशस्तिष्ठ धन्यो नरपतिः किलवः । सुनीतिः प्रीतिरायुष्मान् एतेऽशाः समुदीरिताः ॥
 मानाङ्जुलैर्छदिशभिः मानं तालाहृयं मतम् । द्वौ तालौ कथितो हस्तस्तेष्टां वनुरुच्यते ॥
 स एव इष्टः सप्तुगः कोशस्तैः पञ्चभिः शतैः । कोशोऽतुर्भिर्गोपानं योजनं तच्चतुर्गुणम् ॥
 ग्रामस्य यजमानस्य राजो जनपदस्य च । आयादिरनुकूलभेतप्रतिमाः सर्वसिद्धिदाः ॥
 आयादिरेष विज्ञेयो मूलवेरसमाश्रयः । न तदञ्जेषु विम्बेषु लोहत्रिष्वितरेषु वा ॥
 श्रद्धादिम्बेषु विज्ञेयः तथा भवनकौतुके । . . .

Padma "kr." XII : 1-24, 326-526

§ 176

प्रतिमायो प्रवक्ष्यामि प्रमाणं सविशेषतः । गेहच विम्बानुगुणं विद्यत्यतन्त्रविहामः ॥
 यजमानानुरूपं स्यात्प्रभाणं तत्र काश्यप । चतुरञ्जुलमारम्य चतुरञ्जुलवृद्धितः ॥
 यावदष्टोतरशतं अञ्जुलीनां भवेद् द्विज । विम्बं सौवर्णकं कार्यमत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥
 रूप्यं ताङ्गशिलाविम्बं यतद्वाम श्रियं भवेत् । गर्भगेहप्रभाणाथ प्रतिमा सोत्तमा भवेत् ॥
 नवभागादेकहीना यज्यमा प्रतिमा द्विज । पञ्चभागादेकहीना अधमा विद्धि काश्यप ॥
 गर्भविस्तारमाने तु सर्वदा विजितेन्द्रियः । गृहीत्वा पञ्चभागे तु पञ्चभागात् त्रिभागकम् ॥
 त्रिभागेम्यो द्विमाणं वा श्रेष्ठं यज्याधमं विदुः । द्वारप्रमाणमुदित पादार्थाधिकमेव वा ॥
 उत्तमाखममध्यानां प्रमाणमिति कीर्तितम् । . . .

Vivāhatra XXII : 21-28a

73

६ 177

कार्या गृहानुरूपाच्चा गृहं वाचनिरूपतः । न्यायोऽयं पीठिकादीनामपि ज्ञेयो विचक्षणैः ॥
Vid्या XII : 80

६ 178

प्रासादयुक्ता प्रतिमा कर्तव्या तन्त्रवित्तमैः । प्रतिमायुतं वा तत्र प्रासादं तु समाहरेत् ॥
अत्र तु प्रतिमाषाम बहुधा विनिकीर्तितम् । प्रासादगभैगाहस्यं आयामस्त्वधमो भवेत् ॥
पञ्चमागे कृते तस्मिन् गृहगो यज्यमो भवेत् । त्रिभागीकृतगर्भे तु द्विभागं चोत्तमं भवेत् ॥
पादायामश्च कर्तव्यो द्वारायामस्तथैव च । प्रतिमा नवहस्तान्ता एकहस्तादिश्चते ॥
अत ऊर्ध्वं न कुर्वीत हीनं वापि कदाचन । अतोऽन्यं संप्रदद्यामि प्रतिमोच्छ्रूयविस्तरम् ॥
उद्देशद्वारत्सुल्यं वा स्तम्भमानमयापि वा । शुद्धद्वारसमं वापि द्वारात् पादाधिकं तु वा ॥
द्वादशान्यर्धमुत्सेषं त्रिविषं प्रतिमोच्छ्रूयम् । द्वारयोदशभागैकं हीनं वा प्रतिमोच्छ्रूयम् ॥
तस्माद् द्विभागहीनं वा त्रिभागानां तु वा पुनः । स्थानकस्य प्रमाणं हि आसनस्योच्यतेऽधुना ॥
द्वारात् पादाधिकं वापि द्वारायर्धमयापि वा । आसनस्य प्रमाणं हि शयनस्य तयोच्यते ॥
ततो द्वारद्वयं वापि तद्द्वारादर्थकं तु वा । शयनस्य प्रमाणं हि न च न्यूनाधिकं भवेत् ॥
उत्ताना तु यथाकामं आयामस्य प्रकीर्तितम् । शैलं च प्रतिमा तत्र कदाचिदपि शाययेत् ॥
स्थानकं तु प्रशस्तं स्यात् शैलस्य तु विशेषतः । कालयोगप्रमाणेन कर्तव्या प्रतिमा शुभा ॥

* * *

दशतालक्रमेणैव कौतुकं कारयेद्दुष्टः । ध्रुवं पत्स्यानकं यद्दन्मूलबेरं यथाक्रमम् ॥
तथैव कुर्यात्कर्माच्चा जङ्गमन्तु चतुर्विषम् । अतीव रूपसंपन्नं प्रथमे वयसि स्थितम् ॥
भक्तानां दर्शनार्थाय क्रियते तन्मनोहरम् । देवविम्बमुपादेयं शङ्खायायुधभूषितम् ॥
सर्वाभिरणसंयुक्तं सर्वलक्षणलक्षितम् । शङ्खं चक्रं गदा पदं भारयन्ते चतुर्भुजम् ॥
सृष्टिद्वीजं तथा पर्यं चक्रस्थितिनिबन्धनम् । कटिकालम्बितं वाऽम भावितस्य विशेषतः ॥
वामहस्ते तदा तस्य गदां चैव तु कारयेत् । दक्षिणोऽध्वं (ध्वेन) हस्तेन धारयेच्चक्रमुत्तमम् ॥
अष्टारं द्वादशारं वा चतुर्विशदरं तु वा । नेमि तु मध्यमे चैव ज्वालाषड्भिः समन्वितम् ॥
विष्णुम्भषट्कोपेतं च सुवृत्तं च सुशोभनम् । धारयेच्चक्रराजानं वामोऽध्वेन करेण च ॥
शङ्खायामं तथा तालं ज्वालायुक्तं सितप्रभम् । तर्जनीमध्यमाम्यां तु शङ्खं चक्रं च धारयेत् ॥
तद्वारणकराग्रेण बाहुसीमान्तमेव च । कर्णान्तं वा ललाटान्तं ज्वालान्तं शङ्खचक्रयोः ॥
दक्षिणाभयहस्ते तु धारयेत्पश्चकुड्मलम् । अङ्गुष्ठतर्जनीमध्ये अङ्गुष्ठाच्चोत्थितं शुभम् ॥

तले विकसितं हस्ते लिखेत्यन्नं सुशोभितम् । अथोमुखे वामहस्ते चतुस्तालं गदां न्यसेत् ॥
 गुल्फान्तं पीतवस्त्रेण आदयेत्कौतुकं हरे । ललाटान्तं शिरपृष्ठे शिरश्चकं तु कारयेत् ॥
 तन्मध्ये चक्रनालं स्याच्चक्रजालां विना क्रमात् । कुर्यादै चक्रवृत्तं तु प्रभासहितमेव च ॥
 एवं चतुर्भुजानां तु वेराणां शयनं तथा । एवं चतुर्भुजं कुर्यात्कर्मचार्चा पार्थिवेन च ॥
 महावेरविभागैकं चतुर्भागैकमेव वा । उत्थाय प्रतिमा प्रोक्ता स्नपनार्थं तर्यव च ॥
 तत्त्वभागैकभागं वा चतुर्भागैकभागतः । द्वादशाष्टाङ्गुलं वापि बलिविम्बस्य लक्षणम् ॥
 तीर्थकं तत्समा चैव बालशानस्य तत्समा । शङ्खचक्रमदापचैः चतुभिः कृतलक्षणम् ॥
 पीताम्बरघरं देवं चतुर्बहुं किरीटिनम् । स्थानके स्थानकं कुर्यात्कर्मचार्चिरमुत्तमम् ॥
 आसीने आसनं वापि स्थानकं वापि कारयेत् । महावेर तु शयने आसनं स्थानकं तु वा ॥
 यानके तु महावेरे यानकं स्थानकं तु वा । लोकाकान्तस्य यो नित्यं विश्वरूपस्य वा पुनः ॥
 स्थानकं तु प्रकुर्वीत सर्वत्रैव चतुर्भुजः । हरेरंशावताराणां सर्वेषां च यथाक्रमम् ॥
 चतुर्भुजं तु कुर्वीत कर्मचार्चा जग्ञाम् दुषः । इति संक्षेपतः प्रोक्त प्रतिमालक्षणं शुभम् ॥

Vasishtha IV : 34-45, 100-122

§ 179

प्रमाणं संप्रवक्ष्यामि प्रतिमायां विशेषतः । कौतुकस्य वशं देहं कुर्यात्तत्त्वविचक्षणः ॥
 तत्प्रमाणे प्रवक्ष्यामि यजमानानुरूपतः । हाटकं राजते रूपं कास्यं रजतमुच्यते ॥
 ताङ्गे दाह शिलांश्चैव लोहं षड्विषमुच्यते । मात्रादिका समारभ्या उच्छृण्यं चतुर्ज्ञुलम् ॥
 षड्ज्ञुलं वा कर्तव्यं गणिजं लिम्बमुच्यते । चतुरष्टाङ्गुलां वापि द्विषट्काङ्गुलमेव च ॥
 चतुर्दशाङ्गुलं वापि द्वार्णिशाङ्गुलमेव वा । चतुरष्टमशीतिर्वा शतमष्टोतरं तु वा ॥
 एवं सौवर्णकं विद्धि अत ऊर्ध्वं च कारयेत् । कास्यं ताङ्गे शिला दाह प्रतिमां कारयेत्सुधी ॥
 एकहस्तादिनारम्भ यावत्काम्यं च कारयेत् । केचित् षड्ज्ञुलं विश्र लोहदारमयानि च ॥
 तद्वच्चमितिकर्तव्यमिति गार्ण्येण भाषितम् । मात्रप्रमाणमारम्भ द्विगुणं त्रिगुणं तु वा ॥
 मुने पञ्चदश प्रोक्ता कनिष्ठानामनुक्रमात् । प्रासादद्वादशाद्विम्बं प्रवक्ष्यामि समाप्ततः ॥
 गर्भमानप्रमाणेन प्रतिमा चोत्तमा भवेत् । नवभागविहीनं तु मध्यमं दिम्बमुच्यते ॥
 पञ्चभागैकहीनं तु अधमं परिचक्षते । गर्भविस्तारमानं तु सप्तभागं विभाजयेत् ॥
 पञ्चभागं गृहीत्वा तु पञ्चभागत्रिभागकम् । त्रिभागस्य द्विभाग वा उत्तमाधममध्यमम् ॥
 उत्तमं द्वारतुल्यं वा पादाधिकमयापि वा । अध्यर्धमपि वा कुर्यादुत्तमाधममध्यमम् ॥
 शुद्धद्वारसमं वापि पादाधिकयं द्विजोत्तम । द्वारं तदर्धमित्युत्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥
 शुद्धद्वारं द्विजश्रेष्ठ षोडशोनैव भाजयेत् । एकद्वित्रिविहीने तु श्रेष्ठं मध्ये कनिष्ठकम् ॥

75

स्तम्भमानप्रमाणेन अथवा कारयेद् द्विज । स्तम्भं तदर्थमानं वा प्रतिमां कारयेत् सुधीः ॥
 द्वारमानसमं वापि नवभागैकहीनकम् । पञ्चभागैकहीनं वा स्थानकोच्छ्रुयमुच्यते ॥
 द्वारं तदर्थमित्युक्तमासनस्य विशेषतः । पादाधिकर्णं द्विजश्रेष्ठं शयनं च निबोषत ॥
 द्वारस्य द्विगुणं वापि अध्यर्दं कारयेद् बुधः । न्यूनाधिकर्णं न कर्तव्यं शयनस्य विशेषतः ॥
 आसनस्थानयानानि यथाकारं प्रकल्पयेत् । मूलबेरानुरूपेण कर्मचारी कारयेत् सुधीः ॥
 द्वादशाष्टाङ्गुलं वापि कर्मचारी लक्षणान्विताम् । बलिवेरं तु कर्तव्यं यात्रावेरं तथैव च ॥
 अष्टाङ्गुलप्रमाणेन कृत्रिमालयकौतुकम् । चनुम्तालं त्रितालं वा कारयेद्यागकौतुकम् ॥
 स्नानविम्बं द्वितालेन कल्पयेत्तन्त्रवित्तमः । शहूचक्रगदापद्मैः चतुर्भिः कृतलक्षणैः ॥
 पीठिकोपरि विन्यस्य यथालक्षणसपुतम् । सर्वसामेव मूर्तीनां कर्मचारी चतुर्भुजम् ॥
 प्रसन्नं संस्थितं विम्बं सा पूजाहैं समुच्यते । शपनासनयानेषु कर्मचारी स्थानकं भवेत् ॥

Kapitaja XI : 38-62

Comparative measurements of main and functional icons

As already pointed out in Chapter One (see §7-§23), most temples have, in addition to the main, immovable icon, several other images of it for use in certain practical routines. These functional figures (*karmabimba*) are of different types, depending on the particular use to which they are put—bathing, processions, etc. In the following eight passages, §180-§187, we learn that in all cases these are to be smaller than the *mūlebra* in the main shrine, and a number of options for selecting the proportionate measurements of these functional images to the central icon are given. The first selection, §180, is a miscellany of considerations for icon measurements, but after that we find, in the following passages, a straightforward presentation.

§ 180

विम्बमानमयो वस्थे शृणु गुह्यं महामुने । आसनं शयनं वापि यानारुदं स्थितं तु वा ॥
 वासुदेवादिकं वापि केशवादीनयापि वा । मत्स्यादीन्वा विशेषेण यजमानो गुस्सतथा ॥
 यजमानोदयाद्वापि गर्भद्वारवशान्तु वा । पादाधिष्ठानमानं वा हस्तमानमयापि वा ॥
 तालमानमयो वापि यद्वाङ्गुलवशात्तु वा । अङ्गुलं त्रितयं प्रोक्तं मात्रं मध्यं च मुष्टिकम् ॥
 मानप्रमाणमुन्मानपरिमाणोपमानकम् । लम्बमानं षडेतानि मानानि कथयाम्यहम् ॥
 उत्तुङ्गं मानमित्युक्तमुन्मानं विस्तृतं भवेत् । नाभिर्मानं प्रमाण स्यादन्तरं चोपमानकम् ॥
 सूत्रं च लम्बमानं स्यादेतैर्मानैः समायुतम् । षण्मानं च तथैवोक्तमन्यथा दोषकुद्धवेत् ॥

चित्रं वाप्यधर्मचित्रं वा चित्राभासमयापि वा । चित्रं सर्वज्ञदृष्टं स्यादर्थचित्रं तु सार्थकम् ॥
आभासं पठभित्तिस्थ त्रिविधं परिकीर्तितम् ।

Anuruddha XII : 1 9a

§ 181

ध्रुवबेरसमुच्छ्राये विभक्ते दशाधा रमे ॥
भागद्वयेन कर्मचार्मीत्सवं तु बरानने । विम्बमेकादशांशेन दशांशैशशयनं भवेत् ॥
बलिविम्ब नवाशेन तैर्थविम्बमयाष्टकः(प्र) । षडंशैस्त्वनं वेरमित्यमुच्छ्रायकल्पनम् ॥
मूलबेराङ्गुलं यदा गृहीत्या प्रथमं रमे । कर्मवेरो यथोच्छ्रायं षड्विशाङ्गुलिभिर्भवेत् ॥
चतुविशाङ्गुलं यदा भवेदष्टादशाङ्गुलम् । षोडशाङ्गुलमानं वा द्वादशाष्टाङ्गुलं तु वा ॥
षड्ङुलं वा कल्पाणि चतुरङ्गुलमेव वा । पूर्वोक्ताङ्गुलमानेषु कर्तव्यं विम्बमुत्तमम् ॥
बहुवेरे विधिरयं कथितः कमलासने । एकबेरेऽप्येष एव विधिः कल्प्यो मनीषिभिः ॥
आसीनं वा शयानं वा यानगं भौलकौतुकम् । तेषां समं वा कुर्वीत तिष्ठेयुर्वा यथालचि ॥
नित्योत्सवार्थविम्बस्य सर्वत्रैव स्थितिर्भवेत् ।

Sripragama XIV : 56-13a

§ 182

कर्मवेरं विद्याच्च विधिवेरं तथैव च । तत्प्रमाणं विद्याच्च यात्रायां द्विजसत्तम ॥
मूलबेरस्यानुगुणं कर्मचार्मी विद्यषीत च । द्वादशाङ्गुलमानं वा न्यूनं वा चतुरङ्गुलैः ॥
कर्मवेरं विद्याच्च यात्रायां द्विजसत्तम । कृत्रिमालयविम्बस्यादष्टाङ्गुलमितिद्विज ॥
यागवेरं चतुर्भागं त्रिभागं वापि कारयेत् । कल्पयेत् स्यानविम्ब च द्वितालोच्छ्रायसंयुतम् ॥
शास्त्रवक्त्रगदापद्मं चतुर्लक्षणलक्षितम् । यथालक्षणसंयुक्तं पीठिकोपरि विन्द्यसेत् ॥
भूतीनामेव सर्वसां कर्मचार्मी स्याच्चनुभुजम् । विम्बं मुशोभनं चैव प्रसन्नं पूज्यमेव च ॥
ध्रुवबेरसमुच्छ्राय त्रिषा भुक्त्वाऽथवा द्विज । चतुर्धा वा भुनिश्चोष्ठ तेष्वेकोच्छ्रायकं भवेत् ॥
कल्पाणकौतुकस्यं वमुत्त्वाचर्चाप्रमाणत । तृतीयाशेन वा कुर्याच्चतुर्थशेन वा पुनः ॥
कर्मचार्मी बहुवेरस्य क्रमोऽयं परिकीर्तिः । एकबेरे तदर्था तु तत्तुर्याशाधिकापि वा ॥
उत्सवाचार्मी तृतीयाशमुच्छ्राय त्रिषा भवेत् । शश्यासनम्यानविधौ ध्रुवाचार्मी विहिता यथा ॥
तथाविधानि कार्याणि कर्मचार्मीप्रभृतीन्यपि । शयाने ध्रुववेरे तु स्थितं वायोनमेव वा ॥
कर्मादिकौतुकं कुर्याच्चत्यकल्पाणकौतुकम् । मर्वत्रैव स्थितं कुर्यात् पीठकल्पात् मुने शृणु ॥

Vivāhāstra XXII : 36-47

६ 183

मूलबिम्बतृतीयांशसमुत्सवकौतुकम् । स्नपनप्रतिमा चापि तदुत्सेषा प्रकीर्तिता ॥
बलिबिम्बप्रतिकृतिः शयनोत्थानकौतुकम् । कर्मबिम्बच निर्मेयं मूलतालप्रमाणतः ॥
ज्ञाहो भागे ध्रुवे न्यस्ते नैवाङ्गपरिकल्पना । लौकिकेनैव विम्बेन कुर्यान्नेमित्तिक बुषः ॥
ध्रुवबेरार्द्धमानेन कौतुकं लोहनिर्मितम् । लौकिकं तेन कुर्वात सर्वै देवक्रिया सुधी ॥
चक्रेण बलिदानं स्यात् तथा तीर्थाविगाहनम् । कूर्चेन शयनं कार्यं ज्ञाह्यमूलार्चनाविधी ॥
देवे वा मानुषे स्थाप्ये ज्ञाहो कर्माणि विन्यसेत् । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं सर्वं तैरेव पूर्यते ॥
स्थानयानासनविधी ध्रुवबिम्बं यथाकम्ब । कर्मचार्दीनि तदृत् स्यात् ध्रुवे तु शयिते पुनः ॥
तिष्ठेद्वासीत वा कामं कर्माद्यचार्य यथामति । नित्योत्सवप्रतिकृतिः सर्वत्रैव स्थिता भवेत् ॥
कर्मादिविम्बषट्कच श्रीभूमिसहितं भवेत् । यद्वा श्रीभूमिसहितमेकं वा मुखकौतुकम् ॥

Bhāgavata Tantra IV : 102-110

६ 184

कर्माचार्दिशकृतिप्रकारं कर्यतेऽषुना । कर्माचार्य ओत्सवाचार्य च बल्यचार्य च तथैव च ॥
स्नानतीर्थंभयाचार्य च स्वापोत्थानार्चया सह । प्रतिमाः षड् विधातव्याः पूजायामुत्तमा भवेत् ॥
तिसृभिर्द्यमा ज्ञेया आद्या या चरमा भवेत् । बहुवेरे विधिरयं कथितः कमलासन ॥
एकवेरे तु कर्माचार्य स्नपनाचार्य च नेष्यते । ध्रुवबेरसमुच्छ्रूये विभक्ते दशषा सति ॥
एकशेष प्रतिकृते कर्माचार्याः समुच्छ्रूयः । द्वादशांशेन यद्वा स्यात् षोडशांशेन वा भवेत् ॥
यद्वाऽष्टादशभागेन चतुर्विशाशमेव वा । महाबेराङ्गुलापेक्षा यद्वा तस्याः समुन्नतिः ॥
चतुर्विशाङ्गुला यद्वा भवेदष्टादशाङ्गुला । षोडशाङ्गुलमाना वा यद्वा स्याद् द्वादशाङ्गुला ॥
अष्टाङ्गुलाऽथवा यद्वा षडङ्गुलसमुच्छ्रूया । चतुरङ्गुलमाना वा यद्वा मानाङ्गुलेन तु ॥
पूर्वोक्ताङ्गुलमानानि कर्तव्यानि यथारुचि । बलितीर्थप्रतिकृतिः शयनोत्थानकौतुकम् ॥
कर्माचार्यसमितोत्सेषः कथितः कमलामन । कर्मबिम्बसमुत्सेषस्त्रिगुणः परिशिष्टयोः ॥
स्नपनोत्सवकार्यार्थं विम्बयोरुभयोरपि । भजकत्वा त्रिषा चतुर्षा वा ध्रुवबेरसमुच्छ्रूयम् ॥
एकभागे नलोत्सेषं कुर्यादुत्सवकौतुके । उत्सवाचार्यतृतीयांशं तुयाशं वाम्बुजासन ॥
कर्मकौतुकमान स्याद् बहुचरितयं कमः । एकवेरे तदर्था तु तत्त्वाशकमेव वा ॥
उत्सवाचार्यं तृतीयांशमुत्सेषोऽथवा भवेत् । स्थानयानासनविधी ध्रुवबिम्बं यथाकृतम् ॥
कर्माचार्दीनि तदृत्स्यात् ध्रुवे तु शयिते पुनः । तिष्ठेद्वासीत वा कामं कर्माद्यचार्यं चतुर्मुखः ॥
नित्योत्सवप्रतिकृतिः सर्वत्रैव स्थिता भवेत् ।

Pādma "kr." XIX : 1-16a

इत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि कर्मचिर्यास्तु लक्षणम् ॥
 मूलबेरस्य दीर्घस्य त्रिभागैकं तु कौतुकम् । वेदभागैकभागं वा भूतभागैकभागिकम् ॥
 श्रेष्ठं भव्यमहीनं तु त्रिविषं कौतुकं भवेत् । मूलबेरायतार्थेषु भूतभागैकभागिकम् ॥
 उत्सवप्रतिमायामं स्नपनस्य तथा भवेत् । तदगुणाङ्गैकभागं तु बलिबेरोच्छ्रयं भवेत् ॥
 कर्मचिर्याः प्रमाणं वा कुर्याद्वा लक्षणं भवेत् । अथ वा कुरु कर्मचिर्या मूलबेरस्य सांप्रतम् ॥
 उत्तीर्णोहैः कृता पुण्या नोत्तीर्णोहैः कृता शुभा । त्रिगुणाङ्गाङ्गुलोत्सेषं अथवाङ्गादशाङ्गुलम् ॥
 षोडशाङ्गुलकं वापि द्वादशाङ्गुलमेव वा । अथ वाष्टाङ्गुलोत्सेषं बलिविष्वमधोच्यते ॥
 पादाविकदशंकं तु अङ्गुष्ठाङ्गुलिना मुने । बलि विष्वोच्छ्रयं कृत्वा चोत्तमं परिकीर्तितम् ॥
 एकादशाङ्गुलोत्सेषं बलि भव्यमकौतुकम् । अष्टाङ्गुलं वा कुर्वति बलिविष्वाषमं स्मृतम् ॥
 तीर्थविष्वं तथैव स्यादिति शास्त्रस्य निभ्रयम् । हीनमानं तु कर्तव्यं मूलविष्वात्कदाचन ॥
 षडङ्गुलायता चैव तैव कार्या विजानता । मूलबेरं त्रिभागैकभूतसवप्रतिमा भता ॥
 उत्सवप्रतिमायामं स्नपनार्थात् कारयेत् । इति कर्मचिर्यादीनां विविषं मानमीरितम् ॥
 विष्वाचारविधानेन यथायोगं समाचरेत् ।

Vipraksepa X : 426-542

इत्यमीषा प्रमाणानि शृणु नारद सांप्रतम् । वर्णवत्यङ्गुलायामभूतमस्योच्छ्रयं भवेत् ॥
 इतः पक्षाङ्गुलैर्हीनं भव्यमस्योच्छ्रयं भवेत् । एकपञ्चाशादित्युक्तमभमस्योच्छ्रयं भवेत् ॥
 इत्युक्तमादिवेराणामुत्सेषं त्रिविषं स्विति । एकवेरप्रतिष्ठायां अथमं वेरमुच्यते ॥
 कर्मचिर्या नोत्तमं मानमुक्तं तन्मात्रतो भवेत् । इति शीलभयी यत्र स्वाप्यते प्रतिमा मुने ॥
 एकवेरविधानेन तथायं विषिष्यते । इत्येकं बहुवेराणामुक्तमुत्सेषलक्षणम् ॥
 उत्सेषस्यानुरूपेण कायं विस्तारकं मुने । बहुवेरप्रतिष्ठायां देवीनां लक्षणं शृणु ॥
 देवस्य बाहुमूलान्तं देवीनामिति चोच्छ्रयम् । स्तनान्तं वा मुनिश्रेष्ठ चोच्छ्रयं परिपूर्यते ॥
 देवीनां दक्षिणे हस्ते पर्यं मुकुलकं न्यसेत् । पर्यं तु बामहस्ते स्यान्महांश्चयमवाप्नुयात् ॥
 राजा कलहमाज्ञोति तस्माद्वलेन वर्जयेत् । इत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि कर्मचिरिष्वोच्छ्रयम् ॥
 चतुर्विषातिमानन्तु उत्तमं नारदावचि । द्वादशाङ्गुलमायामं भव्यम वेरमेव दै ॥
 अष्टाङ्गुलायतं यत्तद्वमं परिकीर्तितम् । नित्योत्सवस्य विष्वस्य द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥
 अष्टाङ्गुलमधा वापि चतुरङ्गुलमेव वा । एवं ज्ञात्वा मुनिश्रेष्ठं कारयेद्वलिकौतुकम् ॥
 महोत्सवस्य द्वार्विषाच्चैकं वा दीर्घमुच्यते । अध्यर्थाङ्गुलहीनं वा अङ्गुलद्वयहीनकम् ॥

त्रयाङ्गुलविहीनं वा चौत्सवस्य महामुने । तीर्थार्थं स्नपनस्यार्थमुत्सवार्थं तथैव च ॥
 मूर्त्यगावे मुनिश्रेष्ठ विम्बमेकेन चाप्यलम् । वस्य विम्बस्य वक्यामि लक्षणं शृणु नारद ॥
 विशत्यङ्गुलमानं यदुत्तसं वेरमुच्यते । द्वादशाङ्गुलमानं यन्मध्यमं वेरमुच्यते ॥
 अष्टसप्ताङ्गुलिर्वापि चतुरङ्गुलिरेव वा । कारयेल्लक्षणोपेतमधमं परिचक्षते ॥
 मूलबेरादिविम्बानामित्युक्तं लक्षणं भुने । इत ऊर्ध्वं प्रवद्यामि शृणु नारद सांप्रतम् ॥
Viprakaṇa X : 82-99

§ 187

कर्माचार्दिषु वेरेषु तत्सर्वं कारयेत्यथा । व विधिः शयितस्यैष स्थापनादि प्रकीर्तितम् ॥
 शयितस्य तु कर्माचार्दि स्थानकं त्वासनं तु वा । संस्थाप्य वामुदेवास्यं न सङ्कुर्षणमिष्यते ॥
 तथा सङ्कुर्षणं प्राप्य प्रशुम्नं नार्चयेद्वृष्टः । प्रशुम्नस्थापनाचर्यां कर्माचार्दि नानिरुद्धिका ॥
 कर्माचार्दि सर्वथा कार्यं मूलविम्बानुसारिणी । विषेषमन्वसप्रोक्तं शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥
 एवं संक्षेपतः प्रोक्तं जङ्गमस्थापने भुने । घन्यं यशस्यमायुष्यं सर्वकामप्रदं सदा ॥
Viprakaṇa XVII : 9-13

Detailed measurements for specific parts of icons

In the following nine excerpts detailed measurements are given for use in planning out how to fashion an icon. Here is the very heart of iconometry. The illustration accompanying this chapter is, in fact, drawn from data found in §194.

In the first selection, §188, we find detailed but brief measurements to be used in making icons—with specifics given for the head, eyes, nostrils, chin, thighs, etc. In §189, some over-all measurements from top to toe are given, with a “good” and a “best” option offered for dividing this length into smaller units. Girth-measurements are also given, as are specifics for limbs such as hands, the thumbs, the finger-nails, and even the palm-lines. §190 speaks of three types of measurements—‘*māna*’ referring to height, ‘*pramāṇa*’, referring to thickness, and ‘*uṇmāṇa*’, referring to width. Specifics are given for the head, hair, ears, eyes, hands, feet, nails and palm-lines. Introduced here are instructions for showing icons with (and without) *bhāṅga*-bands in their stance—the term ‘*abhāṅga*’ meaning a figure that stands straight, the top-knot, nose, chin, navel and mid-points between the knees and ankles all along one plumb-line; the term ‘*somabhāṅga*’ referring to figures that “bend” at the hips, neck, etc.; and the term ‘*atībhāṅga*’ used for icons (such as Rāma, Viṣṇu recumbent and Kṛṣṇa crawling or lying) that have a number of “curves” shown in their bodies—the main object being to suggest where these *bhāṅga*-bands come in relation to the proportions given for the entire body.

In the fourth selection, §191, with increasing detail, specific measurements are given for icons—even for the teeth and the hairs on the body! This text, one that is found repeated verbatim in three very popular *samhitās*, closes with the counsel that, above all, an icon is to be made beautiful and attractive to devotees.

In §192 we have measurements given for icons made of different materials, and in §193 we have yet another passage giving specific measurements for various parts of an icon.

In both §194 and §195 we have specifics given for iconometry of female forms—even to such details as the diameter of the nipples, how far apart they are from center to center, the depth of the cleavage, etc.

The final excerpt in this chapter, §196, has to do with the measurements applicable to the wings of winged creatures—presumably Garuda, gandharvas, kinnaras, etc.

§ 188

प्रतिमामानमधुना शृणु काशयप सुव्रत । एकाङ्गुलं स्यादुल्लीषं केशान्तस्याय श्वङ्गुलम् ॥
ततः प्रभृति षट्विशशद्यवमानं भवेद् द्विज । दृक्सूत्रं तन्तु तद्वत् स्यान्नासापुटयुगान्तिभम् ॥
चुबुकान्तं च तद्वत्स्यात्केशान्तादि द्विजोत्तम । चुबुकान्तं वक्त्रमानमष्टोतरशतं यवम् ॥
वाद्याङ्गुलं स्यात् विस्थानमूरुमानं द्विजोत्तम । षट्विशत्यङ्गुलोच्छायस्तद्वज्ज्ञोच्छूयं भवेत् ॥
अवशिष्टांशमानं स्यादुक्त(मान?)मयो शृणु । दशतालेऽध्यमे वक्त्र मतं शतयवं द्विज ॥
तद्वदेव भवेत् स्यानं ऋयमूनशतद्वयम् । यवानां कथितं जह्ना तावदुच्छायसंयुता ॥
. . . कथितं द्विजपुञ्जव । असुवाहत्वात्सूक्ष्मन्ते मया चाभिहितं द्विज ॥

Vivekāṅgula XXII : 61-67

§ 189

उत्सेष्मानं मूर्धादिपादान्तमनुपूर्वंशः । लब्धानां देहतस्तावदङ्गुलीनां शतेन च ॥
चतुर्विशतिमानेन प्रतिमां परिकल्पयेत् । उल्लीषमङ्गुलमितं केशान्तं श्वङ्गुलं मतम् ॥
दृक्सूत्रान्तं तदारम्य षट्विशशद्यवसम्मितम् । तद्वशासापुटान्तं स्यात्तद्वच्च चुबुकावधि ॥
तेन केशान्तमारम्य मुखमानं मुनीश्वर । अष्टोत्तर यवशतं चिबुकावयवावधि ॥
गलमध्यङ्गुलं सार्वं श्वङ्गुलं कण्ठमिष्यते । हिक्कासूत्र समारम्य हृदयान्तं मुखेरितम् ॥
ततः प्रभृति नाम्यन्तं सार्वं सत्रिदशाङ्गुलम् । ततः प्रभृति मेढान्तं तद्वदुत्सेष्मिष्यते ॥
तन्मूलज्ञानपर्यन्तं त्रिन्यूनं त्रिदशाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमुत्सेष्वं जानुमण्डलमिष्यते ॥
जानोरवस्तादक्षान्तमूरुमानमुदीरितम् । ततस्तालान्तमुत्सेष्वं चतुरङ्गुलसम्भितम् ॥
देहलब्धानि यावन्ति दशतालेऽभिपूजिते । विभज्य तावदुक्तानि मध्यमे प्रतिमाविधौ ॥

व्योदशाङ्गुलं वक्त्रं त्रिस्थानं चतुरङ्गुलम् । वड्विशत्यङ्गुलोत्सेषमूरुमानमुदाहृतम् ॥
 अथमे दशताले तु मुखं शतयवं मतम् । त्रिस्थानं सावदेवास्यादूर्ध्ववशतद्वयम् ॥
 जह्ना च तत्समोत्सेषा मुख्येनान्यसमं स्मृतम् । विशदवशतं पादं द्राघिमा कमलापते ॥
 अङ्गुष्ठं वेदमानं स्यातथायामा च तर्जनी । एकविशद्वायामा मध्यमाङ्गुलिरिष्यते ॥
 त्रिशद्वानामिका स्यात्कनिष्ठा अङ्गुष्ठापि च । यवेश्च पञ्चभिर्युक्ता पाणीं च चतुरङ्गुला ॥
 हिकान्तयोरघो बाहुरङ्गुलीसप्तविशति । तताग्नि बन्धान्तं वड्विशत्यङ्गुलायतम् ॥
 यवद्वयेन च युतं भणिबन्धासलं पुनः । मध्यमाङ्गुलिपर्यन्तं अङ्गुलं सप्त कथ्यते ॥
 पञ्चाङ्गुलमधाङ्गुष्ठं तर्जनी तद्वदायता । वड्वयवैश्चाधिकायामा मध्यमा तु वडङ्गुला ॥
 अथवा वड्वयवाश्चापि तर्जन्यानामिका समा । कनिष्ठाङ्गुष्ठतुलिता मांसलग्नं नसं स्मृतम् ॥
 एकाङ्गुला नसायामा शिष्टा वड्वयवसम्मिता । बाहुवल्लोपवाहुस्याच्चतुरङ्गुलमायतम् ॥
 चतुर्यवं चोर्ध्वकणं नालं पञ्चाङ्गुलायतम् । लिङ्गं पञ्चाङ्गुलायाम् युज्ञं तु चतुरङ्गुलम् ॥
 सार्वाङ्गुलविस्तारं ललाट तदनन्तरम् । द्वादशाङ्गुलविस्तारं बालबन्धसमाहृति ॥
 ततस्तु कर्णयोर्मध्यं सार्वं सत्रिदशाङ्गुलम् । दशाङ्गुलमधस्तस्य विस्तारं चुक्तस्य तु ॥
 सपादं द्वयङ्गुलं पूर्णं बापतुल्याहृतिर्भवेत् । गूलमध्याङ्गुलविस्तारो शीवायाः कमशो भवेत् ॥
 नवाङ्गुलं तथैकोनं सार्वं सप्ताङ्गुलं तथा । हिकान्तयोरघो बाहुर्मूलयोरन्तरं भवेत् ॥
 यवैश्चतुर्भिर्विस्तीर्णं सचत्वारिंशदङ्गुलम् । कक्षयोर्मध्यविस्तारः अंगुलस्सार्वविशति ॥
 अष्टादशाङ्गुलं भानं स्तनयोरपि चान्तरम् । ओडशाङ्गुलविस्तारं तु न्द्रमध्यमुदाहृतम् ॥
 अङ्गुलं चाङ्गुलं सार्वं द्वयङ्गुलं सचतुर्भुजम् । अङ्गुलेनोन्नतं गूलं तेन सार्वेन भव्यमम् ॥
 द्वाभ्यां यवाभ्यां मूलेन द्वयङ्गुलेनाग्नमुश्रतम् । वड्वयं सुषिरं तस्य पुटमध्यं चतुर्यवम् ॥
 पुटपार्श्वस्य विस्तारो द्वियवः परिकीर्तिः । उत्सेषोऽष्टाङ्गुलस्तस्य नासिका तिळपुष्पवत् ॥
 उत्सरोङ्गायतं सार्वं चतुरङ्गुलमिष्यते । विस्तारोऽष्टाङ्गुलस्तस्य परं सार्वाङ्गुलायतम् ॥
 विस्तीर्णमङ्गुलं तस्य पाली चैकयवायता । चिकुकोऽष्टादशयवः विस्तारो यवसम्मितः ॥
 गुल्फं पादाङ्गुलोत्सेषं दर्पणोदरसन्निभवम् । विस्तीर्णवियवौ तुल्यी राजदत्ती चतुर्यवौ ॥
 द्वार्त्रिशद्वशनाः कल्प्या यवाशास्त्रं विचक्षणैः । जिह्वा वडङ्गुलायामा विस्तीर्णा अङ्गुलैर्भवेत् ॥
 रेखात्रयाङ्गुलत्रीवा हिकासूत्रात् स्तनस्थिति । एकादशाङ्गुलं वृत्तं द्वयङ्गुलं स्तनमण्डलम् ॥
 चतुर्यवं चूचुकं स्यात् स्तनमण्डलमध्यगम् । चतुर्यवं नाभिगर्तं दक्षिणावर्तमिष्यते ॥
 अत्यर्धमङ्गुलं वृत्तमध्याङ्गुलोन्नतम् । उष्णीषात् पृष्ठके शान्तमेकाधिकदशाङ्गुलम् ॥
 उष्णीषात् पार्श्वके शान्तं द्वादशाङ्गुलमानकम् । कर्णयोरन्तर विषात् सार्वं सत्रिदशाङ्गुलम् ॥

मूलमध्याग्रभागेषु पृष्ठग्रीवा यथाक्रमम् । विस्तीर्णा नवभिस्तार्द्धुलैन्वभिस्तया ॥
 मध्ये करतले रेखा मध्यमा मूलमास्थिता । कनिष्ठामूलमारम्भ रेखा मध्यमगा भवेत् ॥
 मध्यमाङ्गुलितजंन्यो निर्मातव्या विचक्षणः । अङ्गुष्ठमूलमारम्भ तज्जन्यन्तरम् मध्यमा ॥
 तयोऽस्त्र रेखयोर्मध्ये तज्जनीमूलगामिनी । रेखा कल्प्या यथाशास्त्रं शावाभिज्ञेन शिल्पिना ॥
 ललाटस्य च विस्तारस्पादमध्यङ्गुलो भवेत् । तस्याधस्ताद् भ्रुवौ कल्प्या चत्वारिंशत्यायतौ ॥
 मध्ये यवेन विस्तीर्णे यूकाये चापसन्निभे । तयोर्मध्येऽनवयवं अष्टादशयवायतम् ॥
 चक्षुः कनीनिकायामो विस्तारत्र यथः स्मृतः । अङ्गुलं श्वेतविम्बस्य विस्तारं कृष्णमण्डलम् ॥
 यवोनमङ्गुलं ज्योतिस्तन्मध्ये यवसम्मितम् । यूकमानन्तु तन्मध्ये दृष्टिः पक्षमावली पुनः ॥
 अशीतिः पक्षमरोमाणि वक्षायाम्बसितानि च । दृष्टङ्गुलं चक्षुयोर्मध्यं मध्यमा श्रुत्यपाङ्गयोः ॥
 चत्वारिंशत्यवं कर्णविस्तारो दृष्टङ्गुलो भवेत् । ऊर्ध्वकर्णस्य चायामस्सहार्द्धतुरङ्गुलः ॥
 नालं पश्चाङ्गुलमितं विस्तारः वद्यवं पुनः । पश्चान्तुर्यंवा नाली नालतुल्यं प्रकल्पयेत् ॥
 अवणस्य च पिप्पल्या मध्यगतं चतुर्यवम् । श्रिवक्षकर्णपिप्पल्या गल्लपात्रमिव स्थितम् ॥
 बन्धनं अङ्गुलं रन्ध्रं नेत्रसूत्रसमुन्नतम् । नासिकामूलमध्याग्रविस्तारः कर्यते क्रमात् ॥
 अष्टादशाङ्गुलाशाणि अघरोदरमिष्यते । कटिप्रदेशविस्तारस्यङ्गुलस्तार्द्धविषतिः ॥
 ऊर्ध्वमूलस्य विस्तारस्तार्द्धं सविदशाङ्गुलम् । अग्रमेकाङ्गुलं सार्धद्वयङ्गुलं मध्यमिष्यते ॥
 दृष्टङ्गुलो मूलविस्तारो लिङ्गस्य समुदाहृतम् । विस्तीर्ण अङ्गुलं मूलं मध्यमष्टाधिकं पुनः ॥
 विस्तीर्णमत्रं मुष्कस्य द्वार्तिशत्यवसम्मितम् । विस्तीर्णमेकादशभिरङ्गुलैरुद्धमध्यमम् ॥
 अर्थं दशभिरेव स्याद्विस्तीर्णं कलशोद्भव । नवाङ्गुल आनुचकं सार्धमष्टेन्दुसभिमम् ॥
 मूलं नवाष्टौ मध्ये स्याज्ज्ञायां सार्धसप्तकम् । विस्तीर्णो नलकाभागस्सार्धेऽचतुरङ्गुलः ॥
 अङ्गुलिमूलस्य विस्तारः अङ्गुलस्सचतुर्यवः । सार्धपञ्चाङ्गुलं मध्यं अर्थं सार्धद्वयङ्गुलम् ॥
 सार्धमष्टाङ्गुलं मूलं बाहू सप्ताङ्गुलः पुनः । मध्येऽग्ने तुल्यविस्तारे प्रकोष्ठावयवं पुनः ॥
 सार्धेन सप्तमिष्टूले विस्तीर्णं सार्धपञ्चविः । मध्ये चतुर्भिरग्ने स्यान्मणिबन्धस्य तूच्यते ॥
 पश्चाङ्गुलाधीसहितस्तद्वक्तरतलं स्मृतम् । अङ्गुष्ठे मूलविस्तारो दृष्टङ्गुलो मध्यमाङ्गुलम् ॥
 सषद्यवं तु मुष्ट्यग्रमङ्गुलेनैव सम्मतम् । तज्जन्या मूलविस्तारो नवभिस्तमितो यवैः ॥
 मध्यमेकाङ्गुलं सप्तयवमग्रमुदाहृतम् । मूलं दशयवं मध्यं मध्यमायाथवा नव ॥
 अग्रमेकाङ्गुलं प्रोक्तमितरा तज्जनी समा । मूलमष्टौ कनिष्ठाया यवास्पत्वैव मध्यमे ॥
 अष्टभिस्त्र भवेत्तस्या बधस्तात्कुदस्तिः । आयामोत्सेषविस्तारैः ककुद तज्जतुर्यवम् ॥
 षट्क्रिशदङ्गुलं बाह्योर्मध्यं विस्तारपृष्ठतः । षट्क्रिशतिश्राङ्गुलानां कक्षयोरन्तरं भवेत् ॥
 पृष्ठमध्यस्य विस्तारो ङ्गुन् सप्तदशाङ्गुलः । विस्तीर्णः पश्चार्तिशत्या श्रोणीपाश्चेस्तयाङ्गुलैः ॥

कटिप्रदेशविस्तारः षड्विशत्यज्ञुलो भवेत् । पट्टिशदज्ञुलं मध्ये ककुदस्य कटेस्तथा ॥
 दृचज्ञुलोन्नतिरेतस्य स्फीतौ तन्मध्यमाज्ञुलम् । अष्टाज्ञुलं स्तने मूलं मध्यं सप्ताज्ञुलं भवेत् ॥
 अग्रय श्यज्ञुलविस्तारमूर्वोर्मूलादिषु चिषु । भवेत्क्षेण विस्तारसार्धस्सन्निदशाज्ञुलः ॥
 द्वादशाज्ञुलयुक्तः स्यात्तर्यैव द्वादशाज्ञुलः । जान्वष्टाज्ञुलविस्तारं सार्धमष्टाज्ञुलो भवेत् ॥
 अज्ञामध्यस्य विस्तारो नलका चतुरज्ञुलम् । चतुर्यवाधिका चैव गुल्फम् चतुरज्ञुलः ॥
 विस्तारयामं त्रिगुणं सर्वेषां नहनं मतम् । अभीतिदेवा वरदो मुख्यो वामेतरः करः ॥
 स्तनसूत्रसमं कार्यमज्ञुलाग्रं करस्य तु । तयोर्भवेदन्तरालं द्वादशाज्ञुलमानकम् ॥
 अज्ञुष्ठतर्जनीमध्ये सनालं कमलं भवेत् । वरदे कमलाकारं लिखेत्करतलोदरे ॥
 अधोमुखे वामहस्ते मुख्ये कुर्यादि गदां शुभाम् । अघन्ययोस्मुकरयोः शङ्खं चक्रं निवेशयेत् ॥

Bhagava Tantra IV : 9-84 [sic.]

§ 190

अतः पर प्रबद्ध्यामि प्रतिमामानमुत्तमम् । मानं प्रमाणमुन्मानमिति मानं त्रिष्ठा भवेत् ॥
 मानमुत्सेष्यमानं स्यादुन्मानं नहन मतम् । मानं च तिर्यगूर्ध्वं यस्तत्प्रमाणमिहोच्यते ॥
 तत्र प्रतिकृतेस्तावत्तदज्ञानां च कथ्यते । उत्सेष्यमानं मूर्धादिपादान्तमनुपूर्वकः ॥
 लब्धाना देहतस्तावदज्ञुलीना शतेन तु । चतुर्विशतिमानेन प्रतिमां परिकल्पयेत् ॥
 उष्णोषमज्ञुलमिति केशान्तं श्यज्ञुलं मतम् । दृक्सूत्रान्तं तदारम्य षट्टिशद्यवसंमितम् ॥
 तद्विशासापुटान्तं स्यात्द्वच्च चिनुकावधि । तेन केशान्तमारम्य मुखमानं चतुर्मुखः ॥
 अष्टोत्तरं यवशत चिनुकावयवावधि । गलमष्टाज्ञुलं सार्धं श्यज्ञुलं कण्ठमिष्यते ॥
 हिक्कामूत्रं समारम्य हृदयान्तं मुखे स्थितम् । ततः प्रभृति नाम्यन्तं सार्धं सन्निदशाज्ञुलम् ॥
 ततः प्रभृति मेढान्तं तद्दुत्सेधमिष्यते । तन्मूलाज्ञानुपर्यन्तं त्रिन्यून निदशाज्ञुलम् ॥
 चतुरज्ञुलमुत्सेष्य जानुमण्डलमिष्यते । अक्षान्त जानुनोषस्तादूल्लुत्पमितीरितम् ॥
 हतस्तालान्तमुत्सेष्यं चतुरज्ञुलसमितम् । देहाज्ञुलानि यावन्ति दश तालेऽभिपूजिते ॥
 विभज्य तावन्त्युक्तानि मध्यमे श्रूयतां क्रमः । त्रयोदशाज्ञुल बक्त्र त्रिस्थानं च तदज्ञुलम् ॥
 षट्टिशद्यज्ञासमुत्सेष्यमुत्तरेणेतरत्समम् ॥
 अष्टमे दशताले तु मुखं शतयव मतम् । त्रिस्थानं तावदेव स्यादूरुर्यवशतद्वयम् ॥
 जह्ना च तत्समोत्सेधा मुख्येनान्यत्सम मतम् । विशद्यवशत पादद्राघिमा कमलासन ॥
 अज्ञुष्ठं वेदमात्रं स्यात्तदयामा च तर्जनी । एकत्रिशद्यवायामा मध्यमाज्ञुलिरिष्यते ॥
 त्रिशद्यवानामिका स्यात्कनिष्ठा श्यज्ञुलापि च । यद्वश्च पञ्चभियुक्ता पाण्डीं च चतुरज्ञुला ॥

हिक्कातन्तयोरधो बाहुरङ्गली सप्तविशतिः । ततश्च मणिवन्वान्तं षड्विशत्यङ्गलायतम् ॥
 यवद्येन च युतं मणिवन्वान्तं पुनः । मध्यमाङ्गुलिमूलान्तं पञ्चाशाद्यवसंमितम् ॥
 पञ्चाङ्गुलमयाङ्गुष्ठं तर्जनी तद्वायता । षड्यवैश्वाधिकायामा मध्यमा तु षड्ङुला ॥
 आयता षड्यवैश्वापि तत्समानामिका यता । कनिष्ठाङ्गुष्ठतुलिता मांसलग्ननखादिः ॥
 एकाङ्गुला नखायामा शिष्टा षड्यवसंमिता । बाहुवच्चोपबाहुः स्याच्चतुरङ्गुलमायतः ॥
 चतुर्यवं चोर्ध्वंकर्णं नालं पञ्चाङ्गुलायतम् । लिङ्गं पञ्चाङ्गुलायामं मुष्कं तु चतुरङ्गुलम् ॥
 सार्धाष्टाङ्गुलिविस्तारं ललाटं तदनन्तरम् । द्वादशाङ्गुलविस्तारं बालचन्द्रसमाङ्गुति ॥
 ततस्तु कर्णयोर्मध्यं सार्धं सत्रिदशाङ्गुलम् । दशाङ्गुलमध्यस्तस्य विस्तारं चिनुकस्य तु ॥
 सपादं दृष्टङ्गुलं पूर्णं चापतुल्याङ्गुतिर्भवेत् । मूलमध्याद्विस्तारः श्रीवायाः क्रमशो भवेत् ॥
 नवाङ्गुलं तर्जनीकोनं सार्धं सप्ताङ्गुलिस्ताया । हिक्कातन्तयोरधो बाहुमूलयोरन्तरं भवेत् ॥
 यवैश्वाद्यतुभिर्विस्तीर्णं सचत्वारिंशदङ्गुलम् । कक्षयोर्मध्यविस्तारः अङ्गुलः सार्धविशतिः ॥
 अष्टादशाङ्गुलं मानं स्तनयोरपि बान्तरम् । षोडशाङ्गुलविस्तारं तुन्दमध्यमुदाहृतम् ॥
 अष्टादशाङ्गुला श्रोणीरघरोदरमध्यते । कटिप्रदेशविस्तारः अङ्गुलः सार्धविशतिः ॥
 ऊरमूलस्य विस्तारः सार्धं सत्रिदशाङ्गुलम् । अथमेकाङ्गुलं सार्धदृष्टङ्गुलं मध्यमध्यते ॥
 दृष्टङ्गुलो मूलविस्तारो लिङ्गस्य समुदाहृतः । विस्तीर्णं अङ्गुलं मूलं मध्यमध्याधिकं पुनः ॥
 विस्तीर्णमेकादशभिरङ्गुलैरुच्यमन्तम् । अस्त्रं दशभिरेतस्य विस्तीर्णं कमलासन ॥
 नवाङ्गुलं जानुचक्रं पार्श्वमध्येन्दुसन्निभम् । मूलं नवाष्टीं मध्यं स्याज्ञाहृतां सार्धसप्तकम् ॥

विस्तीर्णो नलकाभागः सार्धश्च चतुरङ्गुलः ॥

अङ्गुष्ठमूलस्य विस्तारः अङ्गुलः सचतुर्यवः । सार्धपञ्चाङ्गुलं मध्यमध्यं सार्धषडङ्गुलम् ॥
 सार्धमष्टाङ्गुलं मूलं बाहु सप्ताङ्गुली पुनः । मध्याद्ये तुल्यविस्तारे प्रकोष्ठाद्यवः पुनः ॥
 सार्धेन सप्तमिर्मूले विस्तीर्णं सार्धपञ्चविः । मध्ये चतुर्विरेते स्यान्मणिवन्वस्य तूष्यते ॥
 पञ्चाङ्गुलार्बसहितः तद्वल्करतलं स्मृतम् । अङ्गुष्ठे मूलविस्तारो दृष्टङ्गुलो मध्यमाङ्गुलिः ॥
 सप्तदृष्टवं तु मुष्टद्यमङ्गुलैर्व संमितम् । तर्जन्या मूलविस्तारो नवभिः समितो यवैः ॥
 मध्यमेकाङ्गुलं सप्तयवमध्यमुदाहृतम् । मूलं दशयवं मध्यं मध्यमाया यवा नव ॥
 अग्रमेकाङ्गुलं प्रोक्तमितरा तर्जनीसमा । मूलमष्टीं कनिष्ठाया यवाः सप्तैकमध्यमा ॥
 षड्यवाङ्गुलमध्येभ्यः पादोना नखविस्तृतिः । मध्ये करतले रेखा मध्यमा मूलमुत्पिता ॥
 कनिष्ठामूलमारभ्य रेखा मध्यमग्रा भवेत् । मध्यमाङ्गुलितर्जन्योर्निर्मतिभ्या विचक्षणीः ॥
 अङ्गुष्ठमूलमारभ्य तर्जन्यन्तरङ्गं मध्यमा । तयोऽप्तं रेखयोर्मध्ये तर्जनीमूलगामिनी ॥
 रेखा कल्प्या यवाद्यास्त्रं शास्त्राभिज्ञेन शिल्पिना । ललाटस्य च विस्तारः सपादद्वयङ्गुलो भवेत् ॥

तस्याषस्ताद् भूवी कल्प्यौ चत्वारिंशष्ठ्यायतौ । मध्ये यवेन विस्तीर्णं यूकाग्रे चापसन्धिभे ॥
 तथोर्मध्यं नवयवं अष्टादशायवायतम् । अक्षुः कनीनिकायामो विस्तारम् यवः स्मृतः ॥
 अज्ञुलं शेतविष्वस्य विस्तारं कुण्डमज्ञुलम् । यवोनमज्ञुलं ज्योतिस्तन्मध्ये यवसंमितम् ॥
 यूकामाना तु तन्मध्ये दृष्टिः पद्मावली पुनः । ऊर्ध्वा समन्विता सार्वत्रज्ञुला दशभिर्यैः ॥
 विस्तीर्णा तु यवायामा विस्तारस्तु तदर्थकः । असीतिः पद्मरोपाणि वक्त्रग्राघ्यसितानि च ॥
 दृष्टज्ञुलं चकुषोर्मध्यं मध्यं च श्रुत्यपाज्ञयोः । चत्वारिंशष्ठ्यवं कर्णविस्तारो दृष्टज्ञुलो भवेत् ॥
 ऊर्ध्वा कर्णस्य चायामः सहार्धचतुरज्ञुलः । नालं पञ्चाज्ञुलमितं विस्तारः दृष्टवः पुनः ॥
 पञ्चाच्चतुर्यवा नाली नालतुल्यं चतुर्मुख । श्रवणस्य च पिप्पल्या मध्यगतं चतुर्यवम् ॥
 त्रिवक्त्रकर्णपिप्पल्या गल्लपात्रमिव स्थितम् । बन्धनं अज्ञुलं रन्ध्रं नेत्रसूत्रसमुप्रतम् ॥
 नासिकामूलमध्याग्रविस्तारः कर्यते कमात् । अज्ञुलं चाज्ञुलं सार्वदृष्टज्ञुलं सचतुर्यवम् ॥
 अज्ञुलेनोभतं मूलं तेन सार्वेन मध्यमम् । द्वाम्यां यवाम्यां मूलेन दृष्टज्ञुलेनाग्रमुक्तसम् ॥
 दृष्टवं सुषिरं तस्य पुटमध्यं चतुर्यवम् । पुटपार्श्वस्य विस्तारो द्वियवः परिकीर्तिः ॥
 उत्सेषोऽर्धज्ञुलस्तस्य नासिका तिलपुष्पवत् । उत्तरोष्ठायतं सार्वं चतुरज्ञुलमिष्यते ॥
 विस्तारोऽर्धज्ञुलस्तस्य परं सार्वज्ञुलायतम् । विस्तीर्णमज्ञुलं तस्य पाली वैकयवा मता ॥
 चिदुकोष्ठो दशमवौ विस्तारायामसंमिती । गुल्फं पादाज्ञुलोत्सेषं इर्षणोदरसन्धिभम् ॥
 विस्तीर्णवियवौ तुल्यौ राजदन्तौ चतुर्यवौ । द्वार्तिशदृशनाः कल्प्या यवाशास्त्रोक्तवत्मेना ॥
 चिह्ना वडज्ञुलायामा विस्तीर्णं अज्ञुला भवेत् । रेखान्तराद्विकृता श्रीवा हिक्कासूत्रात् स्तनस्थितिः ॥
 एकादशाज्ञुलं वृत्तं दृष्टज्ञुलं स्तनमण्डलम् । चतुर्यवं चूचुकं स्यात् स्तनमण्डलमध्यगम् ॥
 चतुर्यवं नाभिगतं दक्षिणावतेमिष्यते । अध्यर्थमज्ञुलं वृत्तमक्षमध्यज्ञुलोभतम् ॥
 उष्णीषात्पृष्ठकेशान्तं एकाधिकदशाज्ञुलम् । उष्णीषात्पृष्ठकेशान्तं द्वादशाज्ञुलमानकम् ॥
 कर्णयोरन्तरं विद्धात् सार्वं सत्रिदशाज्ञुलम् । मूलमध्याग्रभागेषु पृष्ठश्रीवा यवाकमम् ॥
 विस्तीर्णा नवमिः सार्वरज्ञुलैर्नवमिस्तया । अष्टामिङ्ग्र भवेत्तस्या अवस्तात्कुदस्थितिः ॥
 आयामोत्सेषविस्तारैः ककुदं तन्मध्यतुर्यवम् । दृष्टिशदृशज्ञुलं वाह्नोः मध्यं विस्तारपृष्ठतः ॥
 दृष्टिशतिश्चाज्ञुलानां कक्षयोरन्तरं भवेत् । पृष्ठमध्यस्य विस्तारो जहन् सप्तदशाज्ञुलः ॥
 विस्तीर्णा पञ्चविशत्या श्रोणीपात्र्वी तथाज्ञुलैः । कटिप्रदेशविस्तारः दृष्टिशत्यज्ञुलो भवेत् ॥
 दृष्टिशदृशज्ञुलं मध्ये ककुदस्य कटेस्तथा । दृष्टज्ञुलोभतमेतस्य स्फिचौ तन्मध्यमज्ञुलम् ॥
 अज्ञुलं स्तनयोर्मूलं मध्यं सप्ताज्ञुलं भवेत् । अञ्च अज्ञुलविस्तारमूर्वोर्मूलादिषु त्रिषु ॥
 भवेत्कमेष विस्तारः सार्वः सत्रिदशाज्ञुलः ।
 द्वादशाज्ञुलयुक्तः स्यात्येव द्वादशाज्ञुलः । जान्वष्टाज्ञुलविस्तारं सार्वमष्टाज्ञुलं भवेत् ॥

जङ्गामध्यं सुविस्तीर्णं नालिका चतुरङ्गुला । चतुर्यंवाधिका चैव गुल्फश्च चतुरङ्गुलः ॥
 विस्तारमानं त्रिगुण सर्वेषां नहनं मतम् । अभीतिदो वा वरदो मुख्यो वामेतरः करः ॥
 स्तनसूत्रसमं कार्यं अङ्गुलामं करम्य तु । तयोर्भवेदन्तरालं द्वादशाङ्गुलमन्जज ॥
 अङ्गुष्ठतंजनीमध्ये सनालं कमलं भवेत् । वरदे कमलाकारं लिखेत्करतलोदरे ॥
 अधोमुखे वामहस्ते मुख्ये कुर्याद् गदा शुभाम् । चतुस्तालायतां मूले स्थूलामध्ये कृशामृजुम् ॥
 अङ्गुलं मूलनहनमध्ये नहनमङ्गुलम् । द्वधङ्गुलं सार्धमितरद् गदामध्यं चतुर्मुख ॥
 कटिप्रसव्यं करयोरन्तरं द्वधङ्गुलं भवेत् । कटिस्पृग कर कुर्यात् प्रसव्यं गदया विना ॥
 उद्धरेद्वाहुसीमान्तमूर्ध्वंहस्तौ षटायुधौ । बाहुप्रकोष्ठयोर्मध्यं मूलमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥
 मध्यं दशाङ्गुलमिनमग्रमान मुखं स्मृतम् । ऊङ्घौ हस्तद्वयाङ्गुष्ठौ सहानामिकया नतम् ॥
 तज्जनीमध्यमाम्यां तु धारयन्त तथाऽम्बुजम् । चक्रं सुदर्शनं षृतं द्वादशाङ्गुलमानकम् ॥
 अष्टाङ्गुलमरक्षेत्रं द्वधङ्गुला चक्रपिण्डिका । तदृत्स्याश्रेमिवलयं चतुर्ज्वलासमन्वितम् ॥
 नाभावुभयतो ज्वाला त्रिशिखावतंशोभिता । अध्यर्धंद्वधङ्गुलोत्सेषा विस्तीर्णधिर्धिकाङ्गुला ॥
 अरणि यवतुल्यानि नेत्रतुल्यानि वा पुनः । अष्टौ द्वादश वा षड् वा षड्ज्वालं शाहूमिष्यते ॥
 विस्तरोऽष्टाङ्गुलस्तस्य द्वादशाङ्गुलमायतम् । प्रदक्षिणावतंयुतं ज्वालामं शाहूचक्रयोः ॥
 केशान्तेन समं यद्वा नेत्रसूक्ष्मेण तस्समम् । सार्धाङ्गुलान्तरादूर्ध्वं जानुनी द्वधङ्गुलान्तरे ॥
 जङ्गुयोविशतियवमन्तरालं प्रशस्यते । अक्षयोस्त्र्यङ्गुलं भद्र्य तयोः सप्ताङ्गुलं भवेत् ॥
 चरणाङ्गुष्ठयोर्मध्यं नवाङ्गुलमुदाहृतम् । शृजुस्थितस्य चरणं शस्यायां शृजु दक्षिणम् ॥
 इतरत्कुचितं सप्तविशत्यङ्गुलमन्तरम् । अङ्गुष्ठयोगुल्फमध्यं चतुरङ्गुलमिष्यते ॥
 जान्वन्तरालमुदितं सार्धं सन्निदशाङ्गुलम् । सध्येतरकरं मौलेश्वान्तं विनिवेशयेत् ॥
 प्रसारयेद्वामहस्तं आजानु कमलासनं । दक्षिणे कमलं वामे गदा हस्ते प्रकल्पयेत् ॥
 भिष्टते प्रतिमा भङ्गस्त्रिभिरेतैश्चतुर्मुख । अभङ्गसमभङ्गाम्यामतिभङ्गेन चैव हि ॥
 शिरोमध्ये नासिकाप्ये आस्यमध्ये गलस्य च । मध्ये च हृदये नाभी मध्ये लिङ्गस्य वामतः ॥
 भागे षडङ्गुले चोरौ वामे मध्ये च गुल्फयोः । लम्बयेत्सूत्रमाभङ्गं भिन्ना च प्रतिमा मता ॥
 मधोक्तप्रतिमामानादूना वा त्रिभिरङ्गुलैः । शिखामणिगतं सूत्रं वामपूरिगमध्यगम् ॥
 वामे ललाटे मकरे वामे वामे च चक्षुषी । नाभी मध्ये नलकयोर्मध्ये च यदि लम्बयेत् ॥
 समभङ्गविशिष्टा सा न्यूनैषा चतुरङ्गुलैः । मूर्छिन् वामे ललाटे च वामनेत्रस्य मध्यगम् ॥
 आस्यमध्ये तथा नाभी दक्षिणे गुल्फमध्यगम् । सूत्रं प्रलम्बयेदेव अतिभङ्गा तु सा मता ॥
 न्यूना पञ्चाङ्गुलैरेषा प्रतिमा पूर्वमानतः । अतिभङ्गं शयानाया प्रशस्तो रामकृष्णयोः ॥

तादध्येन तु सामान्यं सौम्यमानं पुरोच्यते । ऋज्वास्यमविकारं च व्यापकं त्वेकमूर्तिम् ॥
 शूभागं सुसमे शुद्धे मालमुक्तीर्यं तेन वै । निरूप्यावयवानां च स्त्रम विस्तृतिपूर्वकम् ॥
 अष्टाधिकशतांशो यः स्वोप्तेरङ्गुलं च तत् । द्वे अङ्गुले कला नेत्रं गोलकं भाव एव च ॥
 अङ्गुलादष्टभागो यः स यवः परिकीर्तिः । षट्कलं च परिज्ञेयं तालं विम्बादिकर्मणि ॥
 मुखाङ्गनाभिमेढुकमास्तालमानास्त्वयोरुद्युक् । द्विकले च तथा अङ्गे गुल्फं जानुर्गलं च कम् ॥
 अङ्गुलं अङ्गुलं ज्ञेयमित्युन्मानमुदाहृतम् । जटाधराणां विम्बानां दीर्घहस्तवदशेन तु ॥
 चतुष्कलं च त्रिकलं मानं मानाद्विः शिपेत् । त्रिपञ्चसत्पशिखरो भौलिरष्टकलोप्तः ॥
 निर्जटानां ललाटोद्धौ ग्रन्थुं वा सुषोभनम् । तालेन हासवृद्धी तु कार्ये त्वत्र व्यपेक्षया ॥
 यथोदितेषु भागेषु एककेनाङ्गुलेन तु । बास्यनासाललाटार्यं बदनांशं भजेत् त्रिषा ॥
 ततोऽप्तः कलामानं ध्राणं स्यात्तिलपुष्पवत् । कलार्थेन तु विस्तारं सोप्तिस्तत्पुटद्वये ॥
 नासाप्रासनिर्मुक्तं गोद्धीमानं चतुर्यवम् । तच्चतुर्यवमानेन ध्राणाग्रेणान्तरीकुराम् ॥
 अष्टाङ्गुलं चोतरोष्ठमधरोष्ठं तु चाङ्गुलम् । गोलकं चितुकं वित्त सृकिष्यौ चतुरङ्गुले ॥
 आदत्य नासिकांशस्य यज्यभागसमाप्तिः । कुर्यान्नेत्रश्रुतिच्छिद्धे तत्र नेत्रे कलान्तरे ॥
 कलायामसमं दैर्घ्यत्कलार्थेन तु विस्तृतम् । यदुत्पलदलाकारं द्वियवेनाधिकं तु तत् ॥
 कुर्यात्पिण्डदलाकारं नेत्रार्थं वृत्ततारकम् । तारादैर्घ्यत्रिभागेन त्वाद्यस्यान्यस्य चाषिका ॥
 यवेनैकेन सार्थेन ज्योतिस्तत्पञ्चभागिकम् । त्रिभागेनापि विहृतं तत्पदललोचन ॥
 द्विषड्यवं नेत्रकोशं विस्तारेण यवाधिकम् । सार्वाङ्गुलद्वयं दैर्घ्यदि भ्रूलते द्विकले स्मृते ॥
 मध्यतो द्वियवे बालचन्द्रतुल्ये क्रमवते । तदन्तरं कलार्थं च तत्कोटी समसूचके ॥
 शोत्रे दृष्टङ्गुलविस्तीर्णे आयामेन द्विगोलके । द्वियवः कण्ठपरिषिः पर्वणी द्वे चतुर्यवे ॥
 भव्यं ताम्यां तथा विद्धि द्वोणी सार्वाङ्गुला तु वै । कलार्थेन तु तच्छिद्धं पाशमानं यथारूपि ॥
 अङ्गुलाद् द्विकलान्तं तु वैषम्यमपि तत्र तत् । अन्तच्छिद्धविनिर्मुक्तं तद्विज्ञेयं चतुर्यवम् ॥
 सदलसूरणोपेतमेवं शोत्रद्वयं स्मृतम् । चतुष्कलं ललाटं तु शिखरे द्वे द्विगोलके ॥
 उच्छ्रयात् अङ्गुले चैव अग्रतोङ्गुलविस्तृते । केशभूमेः समुद्धूतं ललाटोपरि संस्थितम् ॥
 कुर्यात्कलार्थमानं तु वक्रं चालकसञ्चयम् । कपोलपरिषिः कुर्यात्कण्ठत्कण्ठगतं समम् ॥
 तन्मध्ये वर्तुलो गण्डो परिच्छन्नो पुरोदितः । शिरसः परिणाहं तु वित्त षट्त्रिषादङ्गुलम् ॥
 शोत्रकोटिद्वयान्वैव मस्तकस्य यदन्तरम् । तत् षोडशाङ्गुलं वित्त वतिम्यां पृष्ठस्तस्या ॥
 सार्थतालं परिज्ञेयं ललाटात्कण्ठगुहान्तरम् । सत्कम्बुसवृशी श्रीवा मूलमध्यापतो हि सा ॥
 परिषेद्विदिषाकला एकविषाङ्गुलाग्रतः । अष्टादशाङ्गुला चैव स्वांशात् अशेन विस्तृता ॥

तन्मूलं विस्तृतो स्कन्धो तुङ्गो वृत्तायतो समौ । षडङ्गुलं तदाहुल्यं बाहुमानं तथोच्यते ॥
 स्कन्धोत्तमाङ्गं त्रिकलं सन्ध्यन्तं षट्कलं स्मृतम् । सन्धेवेऽमणिबन्धान्तं मानं नवकलं स्मृतम् ॥
 मणेऽध्यमशाखान्तो हस्तः सप्ताङ्गुलो मतः । परिज्ञेयं कलाहीनं तन्मानं मध्यमाङ्गुले ॥
 तच्चतुर्यवहीनाच्च सनामा तु प्रदेशिनी । द्विकला च परिज्ञेया साङ्गुष्ठा तु कनीयसी ॥
 द्विपर्वा च स्मृतोऽङ्गुष्ठः सर्वाभ्याङ्गुलिविस्तृताः । सर्वासा मूलपर्यन्ताद् ग्रासयेच्च यवं यदम् ॥
 अग्रपर्वाद्यमानेन कार्या लिङ्गोपमा नस्ताः । मानमङ्गुष्ठमूलस्य परिषेष्टुरङ्गुलम् ॥
 तच्चतुर्यवहीन च ज्ञेयं त्रिष्वङ्गुलीषु च । न्यूनाङ्गुले कला सार्धा प्राग्वद् हासश्च वेष्टनात् ॥
 अङ्गुष्ठमङ्गुल चाग्रात्सिस्तोऽन्या षड्घवा इति स्मृता । अर्धाङ्गुलाग्रतो न्यूना वित्त मध्यं कमङ्गतम् ॥
 न यलक्ष्मो (चलक्षा) चाग्रात्साङ्गुलाद्विकलं करम् । ईषत्रिष्वतलं चैव लक्ष्म रेखाविभूषितम् ॥
 शाखामूलावधेः पाणी बाहुल्यं द्वे यवेऽङ्गुलम् । चतुर्यवाधिकं चैव मणिबन्धावधेः स्मृतम् ॥
 मध्ये कलार्थंहीनं तु तदाहुल्यमुदाहृतम् । मणिबन्धावधेवहुवेष्टनं षट्कलं स्मृतम् ॥
 सन्धेः सप्तकलं वित्त साङ्गुलं श्यवमप्युत । हीनमर्धाङ्गुलेनैव मूलादौ नवगोलकम् ॥
 तथैव सन्धेरूप्यं तु विस्तारः प्राग्वदत्र च । अत्रापि पूर्ववद् दृष्टया कार्याङ्गितस्या क्षितिः स्वयम् ॥
 तालं गलावधेस्त्यक्त्वा तन्मानेनान्तरीकृते । स्तनद्वयं समं कुर्यात्तदारा च समांसला ॥
 निङ्गं हृद्गोलकाधेन ऊर्ध्वंतो रत्नराडपुतम् । स्तनाम्यां त्रिकलौ पाशो त्रियवं स्तनमण्डलम् ॥
 यदोप्रतं तथा चामात् विस्तृतं तेन चूचुकम् । लोचनं त्रियवं सार्धं कक्षमानमुदाहृतम् ॥
 स्कन्धमानविनिर्मुक्तं पृष्ठमंसावधेः समम् । द्रोणीनिकाशसदृशमध्वराशेः समांसलम् ॥
 कक्षान्तर्वेष्टनं वित्त पञ्चतालं सलोचनम् । विनाङ्गुलद्वयेनैव द्वे ताले द्विगुणीकृते ॥
 यदत्रयसमायुक्ते वित्त तत्कुक्षिवेष्टनम् । त्रियदोनं कलामानं विशेयं नाभिमण्डलम् ॥
 तन्मानं तु श्यदोनं तु तन्निष्वत्वं विषीयते । परिधिनाभिमध्ये तु प्रितालः सत्रिलोचनः ॥
 षड्गोलकं च तन्मानं परिष्यथं कटे: स्मृतम् । करिकुम्भोपमौ पीनौ परितः पञ्चगोलकौ ॥
 स्तिक्षी कौपीनराजी च द्वयङ्गुला मूलतः स्मृता । परितोऽङ्गुलमानासौ मेदौ तु त्रिकलं स्मृतम् ॥
 चतुर्यवं च तत्कोशं वेष्टनं तु षडङ्गुलम् । द्वयङ्गुलौ वृषणो दैव्यान्मूलान्तं समविस्तृतौ ॥
 परितो द्वयङ्गुलं वित्त वायुरुद्धं सुवर्तुलम् । ऊर्मान परिज्ञेय मध्यभूमेन्वाङ्गुलम् ॥
 षट्कलं मूलदेशाच्च अग्रान्तं त्रिकलं स्मृतम् । हीनमेकाङ्गुलेनैव द्विकलं जानुमण्डलम् ॥
 विस्तारेणोऽन्तत्वेन चतुर्यवसम तु तत् । जङ्गामूले परिज्ञेये वेष्टनं नवगोलकम् ॥
 द्विसप्ताङ्गुलकं मध्ये सार्धपञ्चकलं ततः । अत्रापि वेष्टनाद्वित्त तृतीयांशेन विस्तृतिम् ॥
 मध्यमूलावसानेभ्यो विस्तारमनुगृष्टः । भुजाम्यां मध्यदेशस्य तथाङ्गुलिगणस्य च ॥
 ऊर्ध्युग्मस्य जङ्गाम्यामापादा द्विपहस्तता । सतालमागमानं च देव्यं वै चरणं स्मृतम् ॥

पाणीं द्विगोलकतले तन्मध्ये साङ्गुले कले । त्रिकलं चाप्रतश्चैव बाहुल्येन कलासमम् ॥
 पदमङ्गुष्ठनिकरात् त्रियबोनं प्रकीर्तितम् । बाहुलं च कलामानं गुल्फदेशाच्च साङ्गुलम् ॥
 कनीयोऽङ्गुलिमूलाच्च गुल्फान्तं पिण्डिकाङ्गुलम् । जङ्गावसानदेशाच्च वेष्टनं सप्तलोचनम् ॥
 कलाहीन तदैवाग्रात्परिणाहो विधीयते । चरण विधिना तेन कूर्मपृष्ठं समाप्त्य च ॥
 अङ्गुलेन च तदैव्यादङ्गुष्ठस्य च दीर्घता । पञ्चाङ्गुलः परिज्ञेयः परिविस्तस्य लाङ्गुलिन् ॥
 यद्वयाधिका कार्या तदैव्यतु प्रदेशिनी । अङ्गुष्ठायामतुल्याय कार्या वै पदमध्यगा ॥
 मध्याङ्गुले द्विरष्टांशहीना तदनु या स्थिता । तदृतदनुगा या च त्रिपर्वस्तास्तु पूर्ववत् ॥
 सयुक्ता नखजालेन कूर्मपृष्ठोपमेन च । द्विकलं तु यवाधीनं पादतज्जनिवेष्टनम् ॥
 चतुश्चतुर्यवोनं च तच्छेषाणां प्रकीर्तितम् । अशेन वेष्टनाज्ञेय सर्वासा चैव विस्तृतम् ॥
 सर्वे समासलाः सौम्याः समास्त्ववयवाः शुभाः । दशनावलिबाह्यस्ये दण्डे सप्तयवोन्नते ॥
 यद्वयोन्नतं मान मध्यदन्तचतुष्टये । तत्सक्तगानां सर्वेषां मानं वित्त चतुर्यवम् ॥
 त्रियव द्विजविस्तारमग्रान्मूलाद्यवद्वयम् । तत्सार्धं मध्यदेशाच्च सर्वे दन्ता निरन्तराः ॥
 लोमप्रदक्षिणावत्तमयुग्जन्मोत्थितं शुभम् । सुनिश्चितं हितं चैतन्मानमध्यभिचारि यत् ॥
 मनोहारित्वमेकत्र रूपलायप्यभूषितम् । सर्वदा चानयोवित्त अन्योन्यत्वेन संस्थितम् ॥
 सप्तौन्दर्यं तु मानस्य क्वचिदाक्रम्य वर्तते । लावप्यस्य क्वचिन्मानं समाच्छाद्यावतिष्ठते ॥
 यथाभिरूपवान् लोके दरिद्रोऽप्येति मान्यताम् । विरूपोऽप्यतिवित्ताढघो नारूपो तैव निर्धनः ॥
 एवं द्वयोज्जितं विम्बमनादेयत्वमेति च । आदेयमेकयुक्तं च नित्यं यस्मान्मुनीश्चराः ॥
 सम्पद्माने च सौन्दर्ये भक्तानुग्रहकाम्यया । मन्त्रसन्निविशक्तिवै सफला हृवतिष्ठते ॥
 सा सम्यक् प्रतिपन्नस्य विष्ये दृग्गोचरस्थिते । आमूर्त्याङ्गादयत्याशु ज्ञात्वैव यत्नमाषरेत् ॥
 मानोन्मानप्रमाणानामय सौन्दर्यसिद्धये । ऋजोः सुसमपादस्य अङ्गुलं चरणान्तरम् ॥
 तदै विषमपादस्य अग्रातालसमं स्मृतम् । तत्पाणिद्वयमध्यात्तु परिज्ञेय द्विगोलकम् ॥
 स्थित्यर्थं ब्रह्मनाडचा वै तथा मार्गद्वयस्य च । सूत्रेण सुसमे कुर्यादिहोत्ये दक्षिणोत्तरे ॥
 समपादस्य विम्बस्य ललाटान्मेद्यमस्तकम् । प्रसार्य सूत्रमाच्छाद्य तेन नाभिहृदन्तरम् ॥
 ग्राणाग्रमलकानां च सिद्धिर्यस्तिलकोर्ध्वंगः । एवं विषमपादः स्यादधाङ्गुष्ठाग नयेत् ॥
 गात्रसाम्यं समापाचं क्षेत्रात् क्षेत्रगतेन च । सूत्रेण सर्वविम्बानां वैषम्यविनिवृत्तये ॥
 चतुस्त्रिद्वयश्चिपरितः परिशुद्धा यतः शुभा । अशुभा परिशुद्धा तु विम्बोत्थावयवी स्थितिः ॥
 ललाटमश्ववक्रस्य विस्ताराद् द्वादशाङ्गुलम् । अष्टलोचनमायामादप्रतश्चतुरङ्गुलम् ॥
 कलाधंसुषिरे घाणरन्धे भागान्तरीकृते । अष्टाङ्गुले तु हनुके सूनिवप्यौ द्वेष्य तत्समे ॥
 मध्यतः शोत्रशुक्री हे इयङ्गुले द्विकलोन्नते । द्वयङ्गुलं घाणवश तु तदूर्ध्वं द्विकलं स्मृतम् ॥

वित्त वक्तव्यिकासं च द्वियर्बं चाग्रतः क्रमात् । तमेव हि थवांशेन हन्त्वन्तं तनुतां नयेत् ॥
प्राणवशस्य पक्षो द्वौ मध्यमिम्नी च संहतौ । यवद्वयेन सार्वेन दृग्प्राणाभ्यां तु चान्तरे ॥
अयो दलं तु दृग्दोषेयं वमानेन सञ्चितम् । ललाटं सालकं प्राग्वद् दृढमध्यं साञ्जुला कला ॥

Sattvata XXIV : 916-180 = Iāvara¹ XVII : 92-180 = Sriprastha XIII · 106 95

§ 192

अष्टतालाधमा ज्ञेया देव्यस्युभाष्टतालिकाः । दशष्ठा नवधा चेष्टं मानं कृत्वैकमंशकम् ॥
भद्रकृत्वा द्वादशष्ठा ज्ञेयं स्वाञ्जुलं येन मीयते । पीवाहृष्ट्राभिमेद्रान्तं मुखमानेन कल्पयेत् ॥
तद् भद्रकृत्वा मूर्जिन कण्ठाहृष्टिजानुदेशे समं त्वसेत् । अङ्गोरुद्धिगुणी कार्यी वाहृ चावानुलम्बिनी ॥
किञ्चिद्दूनाः प्रमाणेन ज्ञेयाद्वैतोपवाहकः । किरीटमधिकं कुर्यात् पदं नालं च मानतः ॥
तिर्यक् वोडशसूत्राणि सप्ताधर्णिं च कल्पयेत् । तिर्यगूर्ध्वगतैः सूत्रैमुखे द्वादशष्ठा कृते ॥
केशपञ्चमसूत्रस्यं मध्यकान्तरितं इयोः । पदयोरकिणी कार्ये पदमानेन विस्तृते ॥
तयोर्मध्ये शुभा नासा कार्याद्विगुणायता । तारे सूक्ष्मान्तसूत्रस्ये कंबीरी(?) पुटसंमिती ॥
कुर्याद् भ्रूसूत्रगी कणी नेत्रे नेत्रान्तरायते । सारके सत्त्विभागस्ये उयोतिष्ठी तत्त्विभागतः ॥
नेत्रवशासिकाप्रोच्छं निम्नं मूलं तदर्थतः । निष्यावाभी निम्नपुटो भ्रूमध्यं नेत्रमध्यवत् ॥
अवरस्तत्समोऽन्योऽष्टगोजिकामानमध्यतः । कण्डिमास्तु नासावत् विस्तारम् तदर्थवत् ॥
तुटुकी नेत्रसूत्रस्यी तद्विस्तारेण सम्मिती । ललाटकण्ठविस्तारो भासिकाद्विगुणो भर्तः ॥
चिकुका कण्डमूलात् नासिकाद्विगुणायता । स्तनान्तरं मुखं विद्याद् द्विगुणं चैव कण्ठयोः ॥
कण्ठाद् द्विगुण एवेष्टो नाभिदेशे तु विस्तारः । कटी नेत्राधिकस्त्र्यांसं स्तनकक्षान्तरं विदुः ॥
तावत् कक्षांसमध्यं च कारयेत् स्कन्धमुष्टतम् । कटिवत् सन्धिकक्षान्त्रं प्रकोष्ठं नासिकाधिकम् ॥
तत्र मध्यमयोर्मनिं नासिकाधरयोगतः । कल्पयेदर्थपवर्णे तथा तर्जन्यनामिके ॥
तयोरत्यर्थपवर्णे तथाङ्गुष्ठकनिष्ठिके । तले नेत्राधिकायामे मध्यमायामविस्तारे ॥
तत्राङ्गुष्ठप्रदेशिन्योर्नेत्रसंमितमन्तरम् । अन्तरं मध्यमातुल्यं कनिष्ठामणिबन्धयोः ॥
मणिबन्धस्तु नासावत् ततोऽङ्गुष्ठान्तरं तथा । द्विगुणो वाहृविस्तारो नेत्रोनं चैव कोर्पे ॥
सर्वत्र द्विगुणो नाहो वाहृ गोपुञ्जवञ्जुमी । मध्यमापवर्णी पूर्वे समे क्षेत्रं तदर्थकम् ॥
अष्टांशोनानि पवर्णित ततो देशिन्यनामयोः । पादोनानि कनीयस्या योक्तव्यान्यनुरूपतः ॥
तर्जनी मध्यमापवर्णसमे चाङ्गुष्ठपवर्णी । सर्वाङ्गुलीषु कार्यः स्युरवपवर्णितो नखाः ॥
नाहोऽङ्गुष्ठस्य नासावदष्टांशोनस्ततोऽन्ययोः । तताद्वैतं कनिष्ठायां वृत्ते मुखसमे स्फियौ ॥
ऊरु मुखवदक्षयूनं जानु जङ्गा मुखार्थतः । मुखायततली पादौ पुरस्ताङ्गुष्ठया समी ॥

कूर्मोन्नती कमोनोन्वी तत्राज्ञुष्टी तदर्थकी । प्रदेविन्यो च ततुल्ये हीना: सेषा नस्ताभस्तम् ॥
 अनज्ञुष्टान्विपर्वणो नसा रक्तार्थचन्द्रवत् । नाहोऽज्ञुष्टेन्यमध्यावत् तर्जन्यज्ञुष्टदैर्घ्यवत् ॥
 अष्टाशोनाः क्रमादन्याः कारयेदनुरूपतः । कर्णपाशी च केशाभ्यं शूषा वस्त्रायुषानि च ॥
 सश्रिवेशाभ्यं योक्तव्या यथाशोभं विजानता । विशालवलाताम्रे पदमले चैव लोचने ॥
 साधारणीद दृष्टिः स्यात् पश्यतां नाथ ऊर्ध्वंगा । पटे वा लेखयित्वैवं तं पटं साधकः स्वयम् ॥
 एकान्ते तु प्रतिष्ठाप्य पूजयेन्नित्यमादरात् । विम्बोच्चार्षं तु पीठोच्चमायामो विम्बमानतः ॥
 केशान्मुलमानो वा पथतुल्यो जलाश्रयः । नाधिकं पीठमिष्टं तु जड़मस्य षडज्ञुलात् ॥

Vippa XIV : 76 106

६ 193

विम्बमानं तु नवशा प्रोच्छयात् संविभज्य च । भाग भागं तु तं भूयो भवेद् द्वादशशा मुने ॥
 तदज्ञुलं तु विम्बस्य तेनाज्ञावयवास्तवः । दर्शनीयाभ्यं गुरुणा शिल्पिकस्य समासतः ॥
 चिदुकाच्च ललाटान्तं स्यादुक्तं द्वादशाज्ञुलम् । ललाटादूष्वतो विप्र अज्ञुलेनोपतं शिरः ॥
 द्वादशाज्ञुलविस्तीर्णं त्रिगुणं परिणाहतः । विस्तारा दृष्टज्ञुली कर्णं तन्मानद्विगुणोच्चितम् ॥
 कनिष्ठायसमं विद्धि रन्ध्रं श्रोत्रस्य चान्तरात् । कर्णभागावयोर्घ्वस्थमानेनाधीज्ञुली स्मृती ॥
 कर्णचिद्वद्रात् वै बाह्ये कर्णमध्येऽज्ञुलोऽवटः । अज्ञुलं कर्णपाशाभ्यां व्यासो वा स्यादयेच्छया ॥
 भूलता वाशिलेखाया(सेव) जायामाच्चतुरज्ञुला । वर्षाज्ञुलेन विस्तीर्णं मध्ये स्थूलाद्यतः कृशा ॥
 भूसन्धिरज्ञुलसमो नासा तु चतुरज्ञुला । चतुरज्ञुलाच्चाद्रतः कार्या तिलपुष्पाकृतियंथा ॥
 नेत्राभ्यामन्तरं विद्धि दृष्टज्ञुलं नेत्रभूस्तया । दैर्घ्येण दृष्टज्ञुलं नेत्रं तदायामेन चाज्ञुलम् ॥
 अध्येन तारकं मध्ये ज्योतिस्तत् अंशसंमितम् । आणाधाज्ञुलैव पादहीनेन कल्पयेत् ॥
 गोजिका मुनिशार्दूल एकाशेन ततोऽधरः । उत्तराख्यो हृष्टस्थं तु प्रमाणेनाज्ञुलः स्मृतः ॥
 दृष्टज्ञुलं चिदुकं विप्र उच्छ्रायेण भ्रकीतितम् । विस्तारदृष्टज्ञुल विद्धि सूक्षणी चतुरज्ञुले ॥
 द्विद्व द्विहस्तमाने च कर्णपात्योः परस्परम् । कपोलमूर्छ्वं शशिवत् तन्मध्ये चतुरज्ञुली ॥
 मुखगण्डो समी कुर्यात् सुसंपूर्णौ भनोहरी । कर्णोच्चायस्यज्ञुलस्यादिस्तारात्तच्च नारद ॥
 अष्टाज्ञुलं च परिधेस्त्रिगुणं परिकीतितम् । कष्ठादधःस्थितं वद्मो यावत् स्पन्दावर्षि द्विज ॥
 उप्रतत्वेन विहितं सदैव द्वादशाज्ञुलम् । द्विगुणं चैव विस्ताराद् दृष्टज्ञुलं स्तनमण्डलम् ॥
 एतयोद्भूचुके कुर्यादिष्टमांशा स्वकाज्ञुलात् । परस्परं च स्तनयोरत्तरं द्वादशाज्ञुलम् ॥
 अष्टाज्ञुली स्मृतौ चासौ विस्तरेण महामते । प्रोप्रतत्वेन वै कुर्यात् स्वन्धमूर्छ्वं षडज्ञुलम् ॥
 उच्छ्रायेण तु नाम्यन्त स्पन्दादै द्वादशाज्ञुलम् । परिविनाभिदेशस्य चत्वारोऽशास्तु पञ्च वै ॥

अङ्गुलं नाभिरन्धं तु क्रमान्विमं द्विरङ्गुलम् । कुर्यात् प्रदक्षिणावर्तं नाभिमेदान्तरं मुने ॥
 उच्छ्रायेण तु संपादं सुसम द्वादशाङ्गुलम् । नाम्यावधेस्तादुदरं सपादं चतुरङ्गुलम् ॥
 शेषं तत्कटिभूभागं विस्तारेणोदरं मुने । द्विसप्ताङ्गुलमानं स्यात् परिघेस्त्रिगुणं हि तत् ॥
 त्रिषट्काङ्गुलविस्तीर्णं कटिमानं विधीयते । चतुःपञ्चाशदङ्गुल्यः परिघिस्तु कटे स्मृतः ॥
 षट्त्रिशाङ्गुलमानेन परिघिस्तु कटे स्मृतः । कुर्यात् प्रजननं विप्र उच्छ्रायेण षडङ्गुलम् ॥
 द्वयङ्गुलेन तु विस्तीर्णं वृषणौ चतुरङ्गुलौ । त्रिचतुर्मुष्कसंपूणौ ऊरुदण्डौ ततो द्विज ॥
 उच्छ्रायेण प्रकर्तव्यौ चतुर्विशाङ्गुलौ समौ । पृथुमूलौ क्रमात् कामी सलानौ गजपाणिवत् ॥
 विस्तारेणाथवा कुर्याद्वृहमूल नवाङ्गुलम् । षट्त्रिशाङ्गुलमानं स्याद्वृहमध्ये तु वेष्टनम् ॥
 ऊरुम्यामवसाने तु वेष्टितं चैकविशतिः । अङ्गुलं मुनिशार्द्वलं परितो जानुमण्डलम् ॥
 विस्तारेणोन्नतश्चापि जानुम्यामथ मे शृणु । द्विद्वादशेनाङ्गुलानां जङ्घोच्छ्राय इहोन्न्यते ॥
 षडङ्गुलेन विस्तीर्णं जङ्घामूलं प्रकीर्तितम् । जङ्घामध्ये तयोर्नाहि ॥
 जङ्घावसाने विस्तारे ज्ञेयः पञ्चाङ्गुलो मुने । तमेव त्रिगुणीकृत्य तस्यैव परिघिर्भवेत् ॥
 गुलफादधरस्यङ्गुलं स्यात्पदोच्छ्रायस्तु नारद । तत्पार्णिणपृष्ठतो यावदङ्गुलाग्रं द्विजोत्तम ॥
 भ्रवेत्पादस्तु दैर्घ्येण बङ्गुलानां द्विसप्तकम् । षडङ्गुलेन विततः कूर्मपृष्ठोन्नतः क्रमात् ॥
 चतुरङ्गुलदैर्घ्येण अङ्गुष्ठं द्वयङ्गुलं ततः । त्रिगुणं वेष्टनं तस्य दैर्घ्यात्त्पादतोऽधिका ॥
 पादप्रदेशिनी कार्या तत्समीपस्थिताङ्गुलिः । अङ्गुष्ठस्य समा कार्या तत्पादोना त्वनामिका ॥
 अनामिकायाः पादेन हीना पादकनीयसी । अशेन विद्धि सर्वासां पर्वमानं तु नारद ॥
 पर्वाधिनं नसाः कार्या अर्धेन्दुसदृशाः शुभाः । षट्त्रिशाङ्गुलं मानं पृष्ठमसादधि स्मृतम् ॥
 गोमुखं वा क्रमान्विमं यावदिशाङ्गुलं भवेत् । मध्यप्रदेशाद्विततः पृष्ठवंशोन्नतः क्रमात् ॥
 सुश्लेषणश्चाविभक्तश्च विभक्तश्च यथा मुने । संमीलनं मीनयुक्तं कक्षा पञ्चाङ्गुला स्मृता ॥
 सुवर्तुलौ स्फिजौ कायी विस्तारात् षोडशाङ्गुलौ । सुविभक्ते च वीने च करिकुम्भोपमे शुभे ॥
 अष्टस्तात् स्कन्धशीर्षस्य बाहुः स्याद् द्वादशाङ्गुलः । अष्टादशाङ्गुलं विद्धि उपबाहुं द्विजोत्तम ॥
 मणिबन्धप्रदेशस्तु तत्र अङ्गुलं उच्यते । मध्यमाङ्गुलिपर्यन्तं मणिबन्धावसानतः ॥
 द्वादशाङ्गुलमानं तु स्कन्धं स्यात्परिवर्तुलम् । चतुरङ्गुलविस्तीर्णं परिघेस्त्रिगुणं स्मृतम् ॥
 मूलतश्चोपबाहुर्वं पञ्चाङ्गुलमुदाहृतम् । त्रिगुणं च तथा नाहं तं क्रमाद् हासयेन्मुने ॥
 गोपुरुषसदृशाकृत्या तथा स्यात् अङ्गुलं मुने । मणिबन्धप्रदेशस्तु विस्तारेण च वेष्टनात् ॥
 नवाङ्गुलप्रमाणेन पाणेमनिभतः शृणु । मणेरङ्गुलिमूलं तु विद्धि सप्ताङ्गुलं सदा ॥
 पञ्चाङ्गुलप्रमाणेन तिर्यग्विस्तरमुच्यते । निम्नं करतलं कुर्याच्छुभरेखाविभूषितम् ॥
 तत्र मध्याङ्गुलं विद्धि विप्र पञ्चाङ्गुलं तु वा । तस्या द्वे पार्श्वतोऽङ्गुल्यावूने त्वर्षाङ्गुलेन वै ॥

तत्पूर्वमांशहीनां च नित्यं कुर्यात् कनीयसीम् । सार्वश्चलमङ्गुष्ठं द्विपर्वं परिकीर्तिम् ॥
 त्रिपर्वाङ्गुलयः शेषाः पर्वाख्येन नस्ताः स्मृताः । गोपुच्छसदृशाः कार्या अङ्गुल्योऽङ्गुलमानतः ॥
 पादहीना कनिष्ठा स्यात् सपादश्चाङ्गुलोऽङ्गुला । स्वप्रमाणस्य विस्तारात् त्रिगुणं विद्धि वेष्टनम् ॥
 कूर्मपृष्ठनस्ता सर्वे अग्रतश्चार्थचन्द्रवत् । लिङ्गाङ्गुर्ति मूलदेशान्मानमेषामनिश्चितम् ॥
 सलोमदन्तकेशानां मानं शोभाविकल्पितम् । केशरलकजाल तु ललाटोपरि शोभितम् ॥
 ललाटोच्चर्वाङ्गुलच्छादि कुर्यात् त्रिवलिसयुतम् । मनोहरा तावयवाः सर्वे कार्याः सुलक्षणाः ॥
 समानविषमा विप्र सत्कासत्का विशेषतः । मानेनानेन वै कुर्यात् विष्वं विप्र सुलक्षणम् ॥
 शतमष्टोत्तरं पुर्णमङ्गुलानां स्वकाङ्गुलैः । उच्छ्रायेण द्विजश्रेष्ठं मूर्धनेः पादतलावधि ॥
 हारनूपुरकेयूरमेललामीलिशोभितम् । पीनाङ्गुमध्यदेशाच्च समानवलिशोभितम् ॥
 शेषं व्यानोदितं सर्वमुक्तानुकृं प्रकल्पयेत् ।

Javāgkhya XX : 9-66॥

६ 194

अथ श्रियादिदेवीनां निर्माणविधिरुच्यते । दशतालादिना येन तालमानेन कल्पयते ॥
 देवो देव्यः श्रियादास्तु कल्पनीयाभ्यनुमुख । तदनन्तरतालेन नाधिकेन समेन वा ॥
 पावन्त्यो पाप्तं यन्मानाः श्रियादे शूलयष्टयः । तन्मानास्ताप्तं तावस्यः कथ्यन्ते संप्रति कमात् ॥
 पञ्चतालमितायामा वंशयष्टिभ्यनुमुख । विस्तारस्यङ्गुलो मूले सह षड्भिर्यौरपि ॥
 पञ्चतालमितायामा वंशयष्टिभ्यनुमुख । विस्तारस्यङ्गुलो मूले सह षड्भिर्यौरपि ॥
 अघ्यतस्यङ्गुलः सार्वः अङ्गुलः पुनरभतः । चतुर्दशाङ्गुलो अघ्ये मूले पञ्चदशाङ्गुलः ॥
 नाहोऽप्ते वंशयष्टे स्यात्सार्वं सत्रिदशाङ्गुलम् । चतुरुप्तः सुवृत्तो वा दण्डः कल्पयत् शिल्पिभिः ॥
 अङ्गुलैः सप्तविशत्या वक्षोदण्डः समायतः । विस्तारो मध्यमस्तस्य अङ्गुलः षड्घवाधिकः ॥
 अङ्गुलदेशभिर्नाहिः सह पञ्चभिरङ्गुलैः । किंशुकस्येव मुकुलं तस्याप्ते द्वे प्रकल्पयेत् ॥
 बाहुमूलं चतुर्विशत्यङ्गुलायाममिष्यते । अङ्गुलाधीर्धिको मूलविस्तारस्तस्य कल्पयते ॥
 अङ्गुलो मध्यविस्तारः तस्याप्तं द्वयङ्गुलं भवेत् । अष्टादशाङ्गुलायामः प्रकोष्ठस्तस्य मूलतः ॥
 विस्तारस्यङ्गुलो मध्ये द्वयङ्गुलः सचतुर्यंवः । द्वयङ्गुलोऽप्ते तथोमूलशूलयोः सुषिरं भवेत् ॥
 आयामः कटिदण्डस्य भवेत्पञ्चदशाङ्गुलः । विस्तारो मध्यमस्तस्य अङ्गुलः सहषड्घवः ॥
 नहन मध्यतस्तस्य भवेत्पञ्चदशाङ्गुलम् । षडङ्गुलः पार्श्वयष्टे परिणाहः प्रकीर्तिः ॥
 पार्श्वदण्डौ कटीवक्षःशूलयोविनियोजयेत् । षड्विशत्यङ्गुलायाममुरशूलमुदाहृतम् ॥
 अङ्गुलो मूलविस्तारस्तस्याप्तं द्वयङ्गुलं भवेत् । विस्तीर्णं द्वयङ्गुल मध्य शूलस्य च चतुर्यवम् ॥

पुरुशूलसमायार्थं जङ्घाशूलं प्रकल्पयेत् । सुविरं च तयोर्मूलमग्रं मिषुनमेतयोः ॥
 अनुरूपरिणाहानां विगुणं नहनं मतम् । त्रयोदशविवं शूलं कृत्वा पूर्वोक्तमानकम् ॥
 जलाधिकासाद्यखिलं कुर्याच्छ्रीस्यापने यथा । स्वातन्त्र्ये पारतन्त्र्ये च रत्नन्यासपुरस्तरम् ॥
 शूलादि स्थापयेद्वज्जुवेष्टनादि यथापुरम् । कुर्यादावर्णलेपान्तं मानाद्यष्ठ निदर्श्यते ॥
 उत्सेष्मज्जूलशर्तं विशामास्याय कथ्यते । उच्छ्रीष्ममज्जूलमितं श्वज्जूलं च शिरो भवेत् ॥
 सार्वं त्रिभिर्यैरक्षिसूत्रान्तं चतुरज्जूलम् । सञ्ज्ञमात्सुटसूत्रान्तं तद्वद्मभोरुहानन ॥
 चिकुकान्तं पुटादवक् सपादचतुरज्जूलम् । चतुरज्जूलमाना स्याद् ग्रीवा हिक्कागुणासतः ॥
 त्रयोदशाज्जूलमितं स्तनसूत्रान्तमीरितम् । अतो नु नाभिसीमान्तं भवेत्पचादशाज्जूलम् ॥
 श्रोणी षडज्जूलायामा योनिः सार्वज्जूलित्रयम् । कटिमानं भवेत्सार्वं श्वज्जूलं चोरुरायता ॥
 बज्जूलैः पञ्चविशास्या सार्वजंज्घा च तत्समा । सार्वं च श्वज्जूलं जानुस्तद्वद्वशतलावधि ॥
 विस्तारोऽष्टाज्जूलस्तस्य द्वादशाज्जूलमायतम् । प्रदक्षिणावर्तयुतं ज्वालाग्रं शज्जूलक्ष्योः ॥
 केशान्तेन समा यद्वा यद्वा सूत्रेण तत्समम् । सार्वान्तरांशुना पूर्वा गुञ्जानि द्वयज्जूलान्तरे ॥
 जङ्घयोर्विशतियवमन्तरालं प्रचक्षते । अक्षयोस्त्वज्जूलं मध्यं स्तनयोः सप्तमाज्जूलम् ॥
 चरणाज्जूल्योर्मध्यं नवाज्जूलमुदाहृतम् । अक्षात्परतरं तालमज्जूलं त्रिभिरज्जूलैः ॥
 अर्घेन चायतं है च तर्जनी स्याद्यवाधिका । यवोना मध्यमान्ये है यवहीने यथाक्रमम् ॥
 पाणिपाश्चपरिच्छेदो भवेत्च चतुरज्जूलः । गुल्फं तथा परिमितं तद्विशास्यज्जूलायतम् ॥
 हिक्कान्तयोरघो वाहुः सहार्वकोनविशतिः । अज्जूलानि प्रकोष्ठं स्यात्दायामः षडज्जूलः ॥
 तद्वच्च मध्यमा शिष्टा सार्वपञ्चदशाज्जूला । दशाज्जूलं शिरोमानं विस्तारोऽष्टाज्जूलो भवेत् ॥
 ललाटस्य पुरोऽनुस्यादशीतियवसंमितम् । अष्टाशीतियवं मानं तदनन्तरमिष्यते ॥
 आयामः शब्दणस्य स्याद् द्वाविशाद्यवसंमितः । नालायामस्तथाचोर्ध्वं पिष्पत्या द्वियवो मतः ॥
 नालस्य मूलविस्तारः षडयवैस्तुलितो भवेत् । अग्रं चतुर्यव ग्रीवा मूलं चैव षडज्जूलम् ॥
 सार्वं पञ्चाज्जूलाधर्णिं स्कन्दं च द्वयज्जूलं भवेत् । हिक्कान्तयोरघो वाहोर्मूलं द्वाविशादज्जूलम् ॥
 अष्टादशाज्जूलमुरस्तनयोरपि मण्डलम् । अज्जूलैः पञ्चदशभिः परिच्छिङ्गं यथातयम् ॥
 नवाज्जूलं च विस्तार उत्सेष्मधापि तादृशः । द्वादशाज्जूलविस्तारः स्तनयोर्मध्यमिष्यते ॥
 कृष्णमण्डलविस्तारो द्वयज्जूलं चतुरानन । नाहस्तु कुक्षिमध्यस्य स्यात् त्रयस्त्रिशदज्जूलः ॥
 श्रोणीमध्यपरीणाहाः सप्त पञ्चदशाज्जूलः । कटिमध्यपरीणाहो विशत्या सैक्याऽज्जूलैः ॥
 षट्विशादज्जूलो नाहस्तया स्यादूरमूलयोः । त्रिशदज्जूलनाहस्तु भवेदूर्वोस्तु मध्यम् ॥
 चतुभिः सह विशत्या जानुनाहस्तयाज्जूलैः । नहनं जङ्घयोरेकविशत्यज्जूलमिष्यते ॥
 द्वाविशास्यज्जूलः सार्वो नाहमध्ये च जङ्घयोः । नहनं जङ्घयोरग्रं भवेदेकादशाज्जूलम् ॥

एकादशाङ्गुलं चाक्षवृत्तमण्डलनाहनम् । एकाङ्गुले चाक्षवृत्तं मध्यमं नहनं मतम् ॥
 षडङ्गुलं तलाग्रं स्यादुत्सेषम्भूतुरङ्गुलः । दृष्टङ्गुलोऽङ्गुष्ठविस्तारस्तर्जन्येकाङ्गुला भवेत् ॥
 मध्यमादितराङ्गुल्यो यवहीनाः क्रमात् पुनः । अङ्गुष्ठनखविस्तारस्यङ्गुलः परिकीर्तिः ॥
 तर्जनी पादहीना स्यात्क्रमादन्या यवोपत्ताः । अष्टादशाङ्गुल मध्य मूलं बाह्योस्त्रयाधिकम् ॥
 प्रकोष्ठमूलनहनं भवेत्पादशाङ्गुलम् । द्वादशाङ्गुलमध्यान्तं मणिबन्धो नवाङ्गुलः ॥
 विस्तीर्णं तालमध्यर्थं चतुरङ्गुलमिष्यते । अङ्गुष्ठमूलमध्यर्थमङ्गुलं नखमङ्गुलम् ॥
 निःसूतं क्रियवं प्रोक्तं पर्वद्वयसमन्वितम् । तर्जन्यङ्गुलविस्तारः सहाष्टांशाङ्गुलो भवेत् ॥
 सपादाङ्गुलविस्तारा मध्यमाङ्गुलिरिष्यते । अष्टसप्तयवैः शिष्टैस्त्रिपर्वा च चतुष्टयी ॥
 पार्श्वकेशान्तमुष्णीषादारम्य स्यादशाङ्गुलम् । आरम्य पार्श्वकेशान्तात्समासाद् दृष्टङ्गुले भ्रुवी ॥
 षडङ्गुला यथा भ्रुः स्याद्यवमध्यायपूकका । अन्तरालं नवयवं भ्रुवोस्यङ्गुलमीक्षणम् ॥
 अङ्गुलायामविस्तारा वेदितव्या कनीनिका । यवोनमङ्गुलं कृष्णज्योतियौकप्रमणकम् ॥
 परितः कृष्णविम्बस्य अङ्गुलं श्वेतमण्डलम् । मध्यतोऽङ्गुलविस्तारं नयनं शूर्पमीनवत् ॥
 ऊर्ध्वपक्षमायता सार्वश्यङ्गुला पादविस्तारा । अङ्गुलायाममितराहिस्तारो यवसमितः ॥
 वशीतिः पक्षमरोमाणि कलानि कुटिलानि च । दृष्टङ्गुलं चक्षुषोर्मध्यं नासिकामूलमङ्गुलम् ॥
 विस्तीर्णमुञ्जतं वापि मध्यमध्यर्थमङ्गुलम् । अपि दृष्टङ्गुलमध्यर्थं वद्यवं सुषिरं भवेत् ॥
 चतुर्यवं तयोर्मध्यं पुट्यार्थं चतुर्यवम् । अपाङ्गाल्कर्णमूलान्तं चत्वारिंशद्यवं मतम् ॥
 दृष्टङ्गुलः कर्णविस्तारो विवरं च चतुर्यवम् । चतुरङ्गुलमध्यर्थमोष्ठमुत्तरमायतम् ॥
 यवविस्तारमधरमेकाङ्गुलसमायुतम् । दृष्टङ्गुलं चैव विस्तारं चिदुकं दृष्टङ्गुलायतम् ॥
 आपीडा नासिका युक्ता करण्डगुकुटान्विता । कर्णिका मणिकेयूरकटकवयहारिणी ॥
 रत्नकूर्पसिरवाना पुष्पान्वरपरिष्कृता । स्तनवन्यतुलाकोटिसर्वामिरणभूषिता ॥
 लज्जाभङ्गेन देवस्य पार्श्वे वामेतरे स्थिता । हस्तेन वारिजं कुलं वामेन किल विभ्रती ॥
 ऊरुप्रदेशविश्रान्तसम्बोतरकराम्बुजा । यद्वान्यथा हस्तयोस्याभिष्टप्तकनकप्रभा ॥
 बासनेऽभयदो हस्तो दक्षिणो वरदोऽपरः । दक्षिणे पश्यमथवा सम्यः कटकमुद्रितः ॥
 पारतन्त्र्ये विषिरयं स्वातन्त्र्ये तूष्यते यथा । चतुर्भुजां जघन्याम्यां हस्ताम्यामञ्जवारिणीम् ॥
 शाहूचक्षररां वापि मुख्याम्यां वरदायिनीम् । अमीतिदां च कोटीरवारिणीं भयवर्जिताम् ॥
 वसुन्धराह्यां देवीं द्विहस्तां कनकप्रभाम् । दक्षिणाभयदामन्यहस्तेन वसुदायिनीम् ॥
 गृहीतदाढिमफलां यद्वा वामकरेण वा । चिन्तारत्नं घारयन्तीं हेमसिंहासने स्थिताम् ॥
 कामपादेन सस्पृष्टनिधिकुम्भामलङ्गूताम् ॥
 कल्पकानोकहञ्चायां समाधित्य स्थितां तथा । वामे पार्श्वे महीं देवीं द्विहस्तां श्यामलप्रभाम् ॥

स्तनवन्धविहीनां वा कुण्डलापीडवजिताम् । सुस्थितां सव्यपादेन चान्येन स्तोककुचिताम् ॥
 पुष्पं दक्षिणहस्तेन धारयन्तीं शुचिस्मिताम् । ऊरुप्रदेशविश्रान्तवामहस्तामलङ्कृताम् ॥
 सोतरीयां यथाधोगं स्वातन्त्र्ये श्रीरुदाहृता । योगलक्ष्मीस्तु श्रीवत्सं भोगलक्ष्मीद्विष्टार्घ्योः ॥
 वीरलक्ष्मीस्तु वै शेषं पृथगभवनकल्पनम् । रतिः सरस्वती तुष्टिदेव्यो देवस्य दक्षिणे ॥
 रतिः सिन्दूरसङ्काशा स्फटिकाभा सरस्वती । हरितालनिभा तुष्टिः श्रीवदाभरणादयः ॥
 पारतन्त्र्ये विधिरयं स्वातन्त्र्ये तूच्यते विधि । रत्यादयभ्रनुहस्ता मुख्यौ स्यातां रते करी ॥
 वरदाभयदावन्यौ पाशाङ्कशधरौ पुनः । मुख्यौ हस्तौ सरस्वत्या दक्षिणो ज्ञानमुद्दितः ॥
 विज्ञानपुस्तकं वामे जघन्ये दक्षिणे करे । अक्षसूत्रधरं वामे सर्वे वज्रादयः स्थिताः ॥
 तुष्टेश्वरं पूर्ववन्मुख्यौ जघन्यौ शङ्खपम्बुजम् । कीर्तिः प्रीतिश्वरं शान्तिश्वरं वामे देवस्य संस्थिताः ॥
 वामाङ्क्यः सुस्थिताः स्युरीषदन्येन कुचिताः । ऊरुप्रदेशविश्रान्ता वामाः पुष्पवराः परे ॥
 कीर्तिः स्फटिकवर्णभा नीलाभा प्रीतिरित्यते । शान्तिः श्यामनिभा चैव सर्वालङ्कारशोभिता ॥
 पारतन्त्र्ये विधिरयं स्वातन्त्र्ये चापि पूर्ववत् । स्थिते देवे स्थिता देव्य वासीना वा यथारुचि ॥
 आसीनेऽपि सर्वैव स्युः स्वातन्त्र्ये सिंहविष्टरे । पश्चासनस्थाः सर्वास्ताः प्रशस्ताः स्वस्तिकासने ॥
 पश्चासना च पश्चा स्यात् श्रीस्तु स्यात् सिंहविष्टरे । पूर्वादी तु दले पश्चे वासुदेवादिमूर्तयः ॥
 आप्नेयादौ दले भूयः चत्वारं श्वेतकुञ्जरा । शङ्खपश्चनिधीशानावषस्तात्पादपार्घ्योः ॥
 अन्योन्यमुखमालोक्य स्थिती लम्बोदरौ तथा । भूम्यादयो बहिर्देव्यो दिक्ष्वष्टावष्टमु स्थिताः ॥
 इन्द्रादयोऽय दिक्षाला देवीनां च वहिः स्थिताः । वलयेषु चनुर्षु स्युश्चतस्रो वेत्रपाणयः ॥
 स्त्रियः स्थिताः परिष्कारैः सर्वैरेव परिष्कृताः । . . .

Pādma "kr." XXI : 1-900 [sic]

§ 195

श्रीदक्षिणे धरा वामे देव्यौ देवस्य कल्ययेत् । रतिसरस्वती तुष्टिदेव्यो देवस्य दक्षिणे ॥
 कीर्तिः प्रीतिश्वरं शान्तिश्वरं वामे देवस्य संस्थिताः । अष्टभिर्वा चत्तसृभिः द्वाम्यां यद्वैक्यापि वा ॥
 विना वा देवदेवेशं सश्रीवत्सं निवेशयेत् । देवीनान्तु श्रियादानां विशेषश्वेषं कल्यने ॥
 रेखात्रयाङ्कुता ग्रीवा हिक्कामूत्रात् स्तनस्थिति । एकादशाङ्कुलं वृत्त द्वयङ्कुलं स्तनमण्डलम् ॥
 चतुर्यवं चूचुक स्यात् स्तनमण्डलमध्यगम् । अष्टादशाङ्कुलमुरः स्तनयोरपि मण्डलम् ॥
 अङ्कुलैः पञ्चदशभिः परिच्छब्द यथा तथा । नवाङ्कुलश्च विस्तारो उच्छ्रेदश्चापि तादृगः ॥
 द्वादशाङ्कुलविस्तारः स्तनयोर्मध्यभित्यते । कृष्णमण्डलविस्तारो द्वयङ्कुलं परिकीर्तितम् ॥
 श्रोणी पडङ्कुलायामा योनिस्सार्वाङ्कुलत्रयम् । अवलानुगुणैरन्यैरम्बररपि भूषणं ॥

भ्रूषयेन्मकुटं यद्वा धर्मिलं वा प्रकल्पयेत् । अस्वतन्त्रा यदा देव्यः द्विभुजाः पार्श्वभूमिषु ॥
चतुर्भुजास्ताः स्वातन्त्र्ये द्विभुजा वा यथामति । दक्षिणेतरभागस्था दक्षिणे पुष्पधारिणी ॥
वामेतरस्थिता देवी वामे कमलधारिणी । अन्येन चोरुविश्वास्ताः कल्पयेच्छिल्पतन्त्रवित् ॥

Bhāgavata Tantra IV : 91-101

§ 196

कलार्धमान दीर्घं च तद्वशं गजपृष्ठवत् । स्वायामदीर्घं तत्पथयुगलं कुञ्जिदेशगम् ॥
तदेव दैर्घ्यादधैर्न विस्तृत हसपक्षवत् । स्वपक्षमानाद् द्विगुणं तत्पुच्छं शतशाखकम् ॥
सपक्षमिममायाम सत्यं त्ववयवान्वितम् । सर्वेषां वित्तं सामान्यं विशेषात्म्यमयोच्यते ॥
ऊरुद्वयान्लयेद् ह्लासमझुलानां त्रयं तथा । जह्नाकाण्डोच्छ्रुते कुर्याज्जह्नाम्यां चात्र वेष्टनम् ॥
बिम्बात्म्यं मणिबन्धस्य सममूलान्महामते । जालदेशात्तदधैर्न सह चार्धाङ्गुलेन तु ॥
पादे जालं परिज्ञेयं विस्तारेण पड़झुलम् । शेषं सत्योदितं सर्वं सर्वेषां वित्तं सर्वदा ॥
कि तु पादोज्जितौ पक्षी दैर्घ्यातहलविस्तृतौ । एषा चोहुयमानानां स्वायामा पक्षविस्तृतिः ॥
पक्षानां च परिज्ञेया स्थितानामधंलक्षणा । एतदादाय मानं तु पुच्छभूपक्षवर्जितम् ॥

Nātivata XXIV, 2276-2300 = Śāṅkara³ XVII : 228-235 = Śāṅkara³ XIII : 143-150

CHAPTER FOUR P E D E S T A L S

Although this is not the next concern of the *sthapati*-artisan chronologically, we take up in this fourth chapter excerpts dealing with pedestals and bases. Our selections are divided into three topical groupings—although, of course, in the longer passages, there is overlapping—the first of which is concerned with the materials used in making the pedestals upon which icons are placed. The second grouping has to do with the shapes given to pedestals to accord with the posture of the icon supported, as well as sizes in keeping with the height of their icons or in proportion to other elements. The third grouping has to do with certain technical details—decorations, various structural variations, etc.—that give rise to different types of pedestals.

A closing section of this chapter concerns the *prabhā*-element, that is, the arc-element that runs up from the pedestal to form a frame around the icon.

Concerning materials used in making pedestals

Materials from which a pedestal is made are generally to be selected with an aim to complement in some way the icon which it supports. However, there is no consistency to be found in the texts in regard to the selection of materials for a pedestal. Stone seems to be the favored material, the only base that is prescribed is one studded with or fashioned from gems. See §197-§202

§ 197

प्रतिमानां तु सर्वासां पादाधारं शिलामयम् । रन्नानामपि सर्वासा लोहं कुर्यात् पादतः ॥

Vaishnava V : 36

§ 198

लोहस्फटिककाठानां प्रतिमानां यथाविधि । पादपीठं तु शेलं स्यादलजानां तु लोहजम् ॥

Saṃskritakāṇḍa "Br." VII : 96

§ 199

सजातीयं हि यत्पीठं विम्बस्य मुनिसत्तम् । तदनन्तफला विद्धि क्षेमारोप्यसुभिक्षदम् ॥
विम्बेन सह यत्पीठं भिन्नं तच्छोभनं भवेत् । भोक्षदं कीर्तिदं चापि दद्यात्परिमितं फलम् ॥
राजनं (तं) हेमविम्बस्य पीठं भवति शोभनम् । ताङ्गं रजतस्योक्तमीरितं तस्य शैलजम् ॥
शैलजं शैलजस्योक्तं दारुजस्यापि दारुजम् । मृण्यस्य च दारुकं शैलजं दारुजस्य च ॥

Jayadekbya XX : 89-92

§ 200

*पीठार्थं भिन्नवर्णं च तद्रूपा वा यथेच्छया । अङ्गाङ्गभावगुणवद् दूपदां तु महामते ॥
काठलोहमणीनां चाप्यलाभे सति वै शुभम् । सति लाभे न वै कुर्याद्विषयं व्यत्ययं च वा ॥
त-कालयेव चाहृत्य रलाधारां शिलां शुभाम् । पुस्त्रीनपुस्त्रीत्याभिशिलाभिस्यात्या
(स्त्रितय) हितम् ॥

विम्बार्थं विद्धि चाभावात्सर्वं विम्बोपलान् वै । नियिद्ध भगवद्विभवं रत्नपीठमयोपलात् ॥
लक्ष्म्याद्या देवताकारारस्त्वोपलाः सर्वंसिद्धिदाः ।

Sattvata XXIV : 75-79*

* Sattvata XXIV : 76a = Tāra¹ XVII : 73c.

प्रतिमा यन्मयी कल्पता प्रभाषीठादि तन्मयम् । यद्वा सौवर्णविम्बस्य राजतं ताग्रमेव वा ॥
लोहेन चेदुत्तमेन प्रतिमा निर्मिता भवेत् । तदनन्तरलोहेन प्रभाषीठादि कल्पयेत् ॥
त्रिलोहजायामर्चायां सुवर्णं वा प्रभादिकम् । रत्नस्फटिकजाना तु प्रतिमानां प्रभादिकम् ॥
लोहजं स्मर्यते ऋग्न् रहस्यमिदमीरितम् ।

Padma "kt." XXXII , 33-36a

अतो भिन्नासनारुदा स्वाश्रमे स्वाश्रमान्तरे । तस्माच्चलानामचनां भिन्नं पीठं शुभप्रदम् ॥
चलस्थिरविभागेन विहितं सर्वं एव हि । मृष्यया लेशतः प्रोक्ताः प्रान्तपीडास्तु केवलाः ॥
इदानीं सविशेषेण वक्ष्ये भज्ञासनात् वै । सांप्रतं भद्रपीठानां दारजानां च लक्षणम् ॥
व्यापकं हि यदन्येषां शैलहेमादिकात्मनाम् । द्विषट्काञ्छुलमानाच्च द्विहस्तान्तं भागमते ॥
कुर्यादञ्छुलवृद्धपा तु भद्रपीठगणं शुभम् । त्रिविघ्नैरञ्जुलैः प्रावद्यथाभिमतलक्षणैः ॥
द्विदशाञ्छुलपर्यन्ताः सर्वे संक्षिप्तलक्षणाः । सर्वेकहस्तनिष्ठास्तु मध्यमानाः प्रकीर्तिताः ॥
अत ऊर्ध्वं द्विहस्तान्ता मानतो वितताः स्मृताः । आद्याचार्च क्रमशो विद्वि प्राधान्यं षोडाशतरम् ॥
कलाशिक्षेन सह वै अर्ध्यं पुष्पादिनाच्चनात् । सप्तणालाभतुष्यादाः सर्वे सप्तशब्दान्विताः ॥
एकपादाम्बरस्था(न)ये बोद्धव्याः पादिवेविना । प्रणालरहितास्तेवै पादगात्रविभूषिताः ॥
दर्पणोदरवल्कार्याः परिशिष्टा महामते । मुक्तामालासमोपेतैरर्धंचन्द्रैः सदर्पणैः ॥
कणिकाविततोपेतैः कणिकाकमलच्छदैः । हंसैर्विद्याधरैश्चापि संयुक्तैरन्तरान्तरा ॥
यथाशोभानुरूपेण एवं संपाद्य सांप्रतम् । बाहुल्यं भद्रपीठीयं प्रणालेनोपशोभितम् ॥
तदाराध्यस्य वै कुर्यादुत्तरेण तु सर्वदा । स्वात्मनो दक्षिणे भागे तल्लक्षणमयोच्यते ॥
विस्तृते भद्रपीठस्य तृतीयाशेन मध्यतः । पूर्वोद्दिष्टेन दैर्घ्येण शूक्ष्मं वा रचनान्वितम् ॥
प्रोल्लसन्तं यथा भाति स्नानार्थं निखनेततः । समाशेनाग्रतो भागैः विभज्य सुसमैस्त्रिभिः ॥
मूलतः कण्ठदेशाद् द्वौ भागौ बाह्याद्विशोध्य च । त्रिधार्चं मूलतः कृत्वा मध्यमं व्रजनिर्गतम् ॥
जलोपभोगकान्तोऽपि विद्वि भागद्वयोपरि । रचनोपर्यदुद्विष्टा कार्या कर्माणिनी(?)च या ॥
मकराननरूपा मा त्याज्या कापिललक्षणा । तृतीयाशेन विस्ताराद् भूगतः साङ्ग्रिसन्ततिः ॥
समुद्गता न वै कुर्याद्बाहुल्यरचनान्विता । सर्वतोभद्रविम्बैव मध्यतो गात्रकान्विता ॥
भूषयेद् गात्रदेशेभ्यः पुर्णं पत्रैस्तु साङ्घुरे । अवेच्छशिक्षिक्षाकारलाभ्यनै स्वधियाऽथवा ॥
कुर्यात्तदुत्तरे पथं सचकं केवल तु वा । आनतं तं बहिः कुर्यादभोगं वाननं महत् ॥
तेदाननं तथेशान्ये भागान्तेन सुसयुतम् । विधेय च तथाभोगं दक्षिणावर्तलक्षणम् ॥

Purushottama XL : 70-91

Shape and proportions for pedestals

In general a pedestal is shaped to accommodate the icon it supports, whether the icon be standing, sitting or lying. Consequently, and in accordance with the icon's posture, one finds square, round, rectangular or oblong pedestal shapes. Should there be more than one icon on a single base, that is a ' *bahubera*' group, then of course also the pedestal will be shaped to accommodate the members of the group. Regardless of the general contour of the pedestal, however, such platforms are made to resemble a lotus' pericarp surrounded by petals in full or partial bloom. The number of petals circumscribing any pedestal varies, though the numbers most often given are 8 and 12.

The vertical height of a pedestal is determined in some proportion to the height of the icon it bears. Most generally, the base is one-third the height of the icon. Its thickness, and the area it covers within the sanctuary, is to be determined in proportion to the sanctuary, or to the doors leading into it, or by one or another consideration relative to the icon or to a grid-pattern assigned to the floor-plan of the *sanctum sanctorum*.

§ 203

योनयोन्येव कुर्वीत प्रभापीठयुतान्यपि । अचार्यां तु त्रिष्ठा हृत्वा तत्रैकं पीठमुच्यते ॥
चतुर्तुलं चतुरश्च वा पूर्वोक्तं पीठमुच्यते । तथा पादसमं कुर्पादिस्तारं तु प्रवक्षते ॥
दलं च पादमानेन अत्यध्यं समुदाहृतम् । पीठोत्सेषसमन्वीव विस्तारायाममेव च ॥

Vasishtha IV : 97-99

§ 204

अचार्यामं त्रिष्ठा हृत्वा पद्मेकेन कल्पयेत् ॥
उपानहादिपञ्चाङ्गयुक्तं वृत्तं मुखावहम् । चतुरश्च मनोहारि विस्तारतुलितायति ॥
तृतीयभागविहितप्रभाशङ्कुद्वयाद्वितम् । पीठोत्सेषं त्रिष्ठा हृत्वा पद्मेकेन कल्पयेत् ॥
दलेद्वादिशभिर्युक्तमष्टाभिर्वा यथारुचि । सावद्वृष्ट्वदलोपेत यद्ये विमुलकण्ठिकम् ॥
उपच्छदसमायुक्तमीषत्कुलाम्बुजाकृति । पादमानं दलायामं केवलं वा सरोकुहम् ॥
पीठं वा केवलं वापि सुषिर नैव कारयेत् । स्थितस्य कौतुकस्येद पीठनिर्मणमीरितम् ॥

Padma "kr" XIX : 16b-21 = Śrīprāna XIV : 136-18

§ 205

विम्बायामे त्रिष्ठा कल्पते कार्यमेकेन पीठिकाम् । उपाहानादिभिर्युक्तं एवांशैर्वतुलं शुभम् ॥
विस्तारतुलितायामं चतुरश्च मनोहरम् । तृतीयांशे तु संकल्पप्रभा शङ्कुद्वयं द्विज ॥
पीठोच्छ्रायं तथा हृत्वा कुपदिकेन पञ्चजम् । युक्तं दलेद्वादिशभिरष्टाभिर्वा यथेच्छया ॥

तदुच्छायतलं कुर्यान्मध्यमे शुभकणिकम् । उपच्छन्दयुतं चैव पुल्लपङ्कजसन्निभम् ॥
 अङ्गिमान दलोपेतं केवलं वाय पङ्कजम् । वीठं वा पदमथवा सुषियुक्तल्लु कारयेत् ॥
 स्थिताच्च पीठमंकदप्तिरुदितेयं द्विजोतम् । चतुरथयुत वापि स्यादक्तायमयापि वा ॥
 प्रतिमानोच्छ्रुयं वापि तत्तृतीयांशमेव वा । आसीनस्य भवेत्पदं दलं बहुभिरन्वितम् ॥
 मनोजया तया युक्त विपुल वायवा द्विज । प्रसव्याधिन्तु सकुञ्ज्य लम्बयित्वेतरं पुनः ॥
 यथोक्तमासन देवं समध्यमितमुस्थितम् । आधारलम्बितम्याप्ने कल्पयेत्पङ्कजं द्विज ॥

Vivarakshma XXII : 45-56 = Bhāngava Tantra IV : 111-116
 = Pañcama "kr" XIX : 16b 24

॥ 206

वेरोच्छ्रुयं विधा कृत्वा भागेक पीठकोच्छ्रुयम् ॥
 पत्तभागेकभागन्तु . . . स्थानकोच्छ्रुयम् । अथवा पीठमेव वा शृणु नारद सांप्रतम् ॥
 पादपदं भवेत्कुल्लभट्टपदं सकणिकम् । द्वारात्पादांशविस्तारं तावदुत्सेषसंयुतम् ॥
 तस्य नालं भवेदृतं चतुरथन्तु वा पुनः । वृत्त शिव इति प्रोक्तं चतुरथं पितामहः ॥
 हस्तमात्रसमायामं तन्मान नेह उच्यते । स्थानकस्येदमास्यातमासनस्योच्यतेऽधुना ॥
 गर्भद्वारयुगाङ्गं तु पादपदोच्छ्रुयं भवेत् । तावदायामविस्तारो पूर्ववृत्त शेषमुच्यते ॥
 एतद्याने न शयने कार्यं नैव कदाचन । इत्युक्तं मूलबेरादिविष्वानां लक्षणं मुने ॥
 लक्षणं चासनस्यापि तवेदानीं प्रदशितम् ।

Vivarakshma X : 356-42a || Vāmashīva IV : 62-67

॥ 207

वृत्तं वा चतुरथं वा पादपीठं तु तद्वेत् । प्रतिमायां शिलामय्यां शिलायां च स्थितिर्भवेत् ॥
 स्थाने पादशिलायां च शूलार्थं मुखिरद्वयम् । इष्टकाभिस्तथा कुर्यात्पीठिकां च शिलोपरि ॥
 उत्सेषम्भ्रपि चायामो भूमिभागप्रमाणतः । द्वाराष्टभागमयवा पादाष्टकमयापि वा ॥
 प्रतिमाष्ठांशमयवा पादपीठप्रमाणकम् । वृत्तं वा चतुरथं वा पादपीठं यथा भवेत् ॥
 वृत्ते च चतुरथे च पदं चोपरि कल्पयेत् । स्थानकेषु विष्विहृषेष आसीने द्विगुणं भवेत् ॥
 शयने तावदुत्सेषं प्रतिमायामसंमितम् । पर्यादिपीठमयवा देहलङ्घाङ्गुलैः पुनः ॥
 कुर्याद् द्वादशभिः प्राशुं विस्तीर्णं द्विगुणाङ्गुलैः । पञ्चविंशद्वलयुतं यदा षोडशभियुक्तम् ॥
 दलेद्वदिशभियंद्वा युक्तमष्टभिरेव वा । अङ्गिमानवशेनैव दलानां द्राघिमा भवेत् ॥
 कर्ष्वच्छदेन सयुक्तं ततोऽल्पदलसंयुतम् । मध्ये कणिकया युक्तं किञ्चित्कुल्लाम्बुजाकृतिम् ॥
 दिव्ये भागे स्थितस्यैष विष्टरः समुदीरितः

Pañcama "kr." XIII : 59-68a

विम्बमानाद्यथापीठं कुर्यादेवस्य तच्छृणु । चतुरश्चं तु तद्विद्धि चतुरश्रायतं तथा ॥
 विम्बोच्छ्रायसमं पीठं परितश्चैव विस्तृतम् । तदधौनोच्छ्रृतं कुर्यादितत्सामान्यलक्षणम् ॥
 चतुरश्रस्य पीठस्य कथितं च महामुने । चतुरश्रायतस्यार्थं प्रमाणमवधारय ॥
 विम्बाधौनं तु विस्तीर्णं तत्प्रमाणेन चोन्नतम् । समं देवस्य दैर्घ्येण चतुरश्रायत तु तत् ॥
 कुर्यात्तुङ्गालयस्थानां देवतानां सदेव हि । चलानां वेशप्रसंस्थानां विम्बानां पीठमन्यथा ॥
 कुर्यात् स्कन्धसमं दैर्घ्यात् स्तनमानान्विनं तु वा । आपादाज्जानुपर्यन्तं विस्तारेणोच्छ्रेण च ॥
 ऊ(तदू)ष्वेनाथवा कुर्यात् विस्तारं चापि चोन्नतिम् । उक्तोन्नतेवा विप्रेन्द्र स्यादधौनं तु विस्तृति ॥
 तच्चतुर्भागहीनं तु त्रिभागं चार्षमेव वा । तुङ्गत्वं विहितं पीठे चलविम्बस्य सर्वदा ॥
 धातुद्रव्यस्य चाभावात् स्थिराणामेवमेव हि । हृत्वा तु तदधः कुर्यादुपपीठं प्रमाणतः ॥
 त्रिभागेनाथं पीठस्य प्रणालं भव्यतो भवेत् । तन्मानेन तु तदीषं स्वमानादप्ततः पुनः ॥
 अशंशमानेन विस्तरं तस्यापि अशंशमन्तरात् । खातव्यमग्रतो मूलात् तत् कुर्यान्मकराननम् ॥
 वराहकूर्मवक्त्रं वा सुभूषणमय केवलम् । उच्छ्रायं नवधा युज्ज्याच्चतुरश्च तु भण्डलम् ॥
 भागद्वयेन भूस्पर्शं कुर्याज्जान्वह्निसज्जितम् । धण्टा(टा ?)कार तदूष्वें तु वृत्त भागद्वयोन्नतम् ॥
 वृत्तोपरि ततः कुर्यात्कण्ठभागद्वयोच्छ्रृतम् । तं च भागेन भागेन परितः सप्रवेशयेत् ॥
 अर्धेभागेन निष्कान्तमेकांशेन तदूष्वंतः । कुर्याद्दृं मेखलां विप्र भागेनाधौनं कुम्भवत् ॥
 साधौनोपरि भागेन चतुरश्रां तु मेखलाम् । जलाधार स विज्ञेयो द्विगुणं चोष्वंविस्तृतम् ॥
 तत्परंशेन तुलापीठं निम्नखातेन खातयेत् । तदूष्वें कमलं कुर्याश्रातिनिम्नं च नोन्नतम् ॥
 देवतास्तत्र कर्तव्या दलस्थाः पूर्वचोदिताः । तासां वा पूजनार्थं तु केवलं विस्ततच्छ्रदम् ॥
 पीठोच्छ्रायात् पादेन तदूष्वें कमलोच्छ्रृतम् । संभवे सति वै भिन्ना(न्न?)मभिन्नां(न्न?)सन्यसंभवे ॥

Jayakbya XX : 70-88

Details of construction and decoration of pedestals

There are three excerpts given here. In the first, §209, we learn that when construction of a pedestal within the sanctuary is undertaken a pit is first dug. Into it are placed some gems (*ratnanyusa*), over which is put a cover that also serves as a foundation for the pedestal. It may be worth noting that the pedestal spoken of here, to be constructed on top of this stone cover, is made of bricks. This passage names as ' *sundisima*' that type of pedestal which is decorated with lion-motifs. *Suyama*-couches are also mentioned in the closing lines.

In excerpt §210 what seem to be various options to choose from for decorating the vertical orders of the pedestal are given. All around the base, then, one may have inscribed conch-motifs, or discus-motifs, lines of *hamsa*-swans, chains of bells, etc. The finished pedestal

is to have various guardian deities invoked in and around its parts; thus the base for the icon is vibrant with divine powers and presences. The benefits that come to one who chooses certain motifs for a pedestal are alluded to in the closing verses.

In the last excerpt of this section, §211, we find certain technical names given. First is a list of 16 varieties of pedestals, and among those named are "Anantāvara", "Pukṣamandira", "Kumalāṅka" and "Cakrabhūṣita". Some of the varieties seem to be combinations and mutations of these. Also found in the latter portion of this passage are names for the vertical orders of pedestals. For the most part these names suggest an analogy to the human anatomy.

§ 209

तदप्यालोङ्घ मासं तु तत्रैव परिवासयेत् । ततो गर्भगृहे पीठं कुर्यच्छूलसमन्वितम् ॥
हस्तमात्रां भुवं लात्वा पञ्चग्रन्थेन सेचयेत् । नपुंसकशिलायां तु स्थापयेत् परमेष्ठिना ॥
रत्नादि विन्यसेत् तत्र ततः पुंसा पृथक् पृथक् । बज्रमौक्तिकवैदूर्यं प्रवालस्फटिकादिकान् ॥
चन्द्रकान्तं महानीलं ब्रह्मरागं तथैव च । पूर्वस्यो दिशि बज्रं तु दक्षिणस्यां तु मौक्तिकम् ॥
पश्चिमायां तु वैदूर्यमुत्तरस्यां तु विदुमम् । आरेय्यो स्फटिक चैव मैत्र्ह्यां पुष्यकं तथा ॥
बायव्यां चन्द्रकान्तं च नीलमीशानगोचरे । मध्यमे ब्रह्मरागं च विन्यस्यैवं प्रदक्षिणम् ॥
विश्वेन प्रोक्षयेत् तोयैस्ततः प्रणवमुद्रया । निवृत्या चाक्षतास्तत्र यथादिक्षु च विन्यसेत् ॥
तत्र पादशिलां चैव ततः सर्वेण विन्यसेत् । वृत्तं वा चतुरश्रं वा पादपीठं तु तद्भवेत् ॥
प्रतिमायां शिलामव्यां शिलां चैव विनिखिपेत् । शिलायामुषरिष्टात् शेषाणां पीठकल्पना ॥
भवेत् पादशिलायां तु शूलार्थं सुषिरद्वयम् । इष्टकाभिस्ततः कुर्यात् पीठिका तु शिलोपरि ॥
उत्सेष्यापि चायामो भूमिभागप्रमाणतः । द्वाराष्टभागमयवा पादाष्टकमयापि वा ॥
प्रतिमाष्टांशमाणं वा पादपीठप्रमाणतः । वृत्तं वा चतुरश्रं वा पादपीठं यथा भवेत् ॥
वृत्ते वा चतुरश्रे वा पश्चं चोपरि कारयेत् । स्थाने तु पीठिका प्रोक्ता आसने द्विगुणा भवेत् ॥
उत्सेष्यापि चायामस्तत्र पश्चासने समम् । तथानन्तासने चैव वृत्तमेव भविष्यति ॥
पीठिका किञ्चिदायामा चतुरश्रा तथोच्छृता । सिंहासने तु सा प्रोक्ता सिंहैश्च विविधैवृता ॥
शप्ने तावदुत्सेषः प्रतिमायाभसमितः । आसादे गर्भभागं तु सप्तष्ठा परिकल्पयेत् ॥
ज्ञाह्य तु मध्यमं भागं दैविक तदनन्तरम् । तृतीयं मानुषं चैव पैशाचं चापरं विदुः ॥
एकवेरविधि. प्रोक्तो दैविके बहुवेरकम् । मानुषं किञ्चिदाधित्य आसनं तु विधीयते ॥
दैवमानुषभागाभ्यां शयनं परिकल्पयेत् । केचित्तु नवधा भागं गर्भगेहस्य कुर्वते ॥
तत्रापि मध्यमं ज्ञाह्यं दैविकं तदनन्तरम् । तृतीयं पैतृकं भागं चतुर्थं मानुषं भवेत् ॥
पञ्चमं चापि पैशाचं भागमाहुर्मनीषिणः । प्रतिष्ठा दैविके चैव परिवारस्तु पैतृके ॥
मानुषे चायुधानि स्युः पैशाचे तु न किञ्चन । विशूलं स्थापयेत् तत्र रत्नस्पृष्ट विचक्षणः ॥

Sanatkumara "Br." VII : 105-126

अथ दार्वादिकानां तु घातृत्वाना ममाहितः । रचनासन्निवेश च स्त्रीमानां निषोष्टु ॥
 तथा स्त्रीभविमुक्तानां शूभागाऽग्निवेशिनाम् । बाहूल्यं च मविस्तारात्तृतीयांशसमं स्मृतम् ॥
 प्रणालं तत्यम् दैर्घ्यादिस्तुतेवार्धंमपितम् । विभज्य मुसमैर्भाग्निरघम् बलवत्सुरा ॥
 स्वल्पा द्वादशसम्यक्तु मध्यमास्तु द्विसप्तकं । द्विरष्टसंस्थैर्वितास्तत्राद्यानां तु मध्यतः ॥
 विधेयं पद्मभिर्गौमतु पीठ शूद्धण सम शुभम् । शुवृत्तं चतुरथं वा स्वपद्मं केवलं त्वच ॥
 चक्राम्बुद्धयुक्तं वा नदुच्छायं विधीयते । अर्धंभागेन बाहुन्यात्तत्मार्धं सकजस्य च ॥
 समं सचक्रपद्मस्य तयोः पूर्वोक्तलक्षणम् । विहितं किन्तु विप्रेन्द्र चतुरथस्य कल्पयेत् ॥
 कोणेषु शङ्खनिर्मणं शङ्खाद्यं वा चतुर्टयम् । बतुंलस्य न ते कार्याः तथैव कमलोद्धृव ॥
 चक्रपद्मवियुक्तस्य चतुरथाश्चयस्य च । यदुक्तं चक्रपद्माभ्या अर्धं तु द्वादशमञ्जज ॥
 न केवलस्य विहितं मन्त्रं मन्त्राः सदस्य च(?) । नदव्यं निष्वनेन्मध्यात् द्वयं द्वयं समन्ततः ॥
 खातं भाग समं चैव सार्धं दैर्घ्याद्विधीयते । जलाश्रयं तु परितः खाताद्वाद्वासम वहि ॥
 सोपवीतं च विहितं बन्तरेखाश्चयमित्यने । द्वादशाग्रहानां च इत्येषामशकल्पना ॥
 विहिता काष्ठकर्णाणां शैलजानामपि द्विज । भङ्गादिभक्तिभिर्भाग्निमन्त्रं यत्कल्पितं पुरा ॥
 सन्मध्ये मुनिभिर्भग्निः सर्वं पूर्वोक्तमाचरेत् । भागद्वयं द्वयं चैव परितो निष्वनेत्रमात् ॥
 जन्माश्रयं तु भागेन साधेन परितः स्मृतम् । ततोष्वेमुक्तमान यस्तत्र तद्विहितं तु वै ॥
 विभज्य तत् घोडशधा मध्ये भागाष्टकेन वै । विधेयमविलं प्राग्वत् भागात्पादेन वै सह ॥
 परितो निष्वनेद् द्वोणीं शङ्खान् भागद्वयेन तु । जलाश्रयं तु विहितं पादोनेन द्वयेन वा ॥
 आपाद्य चक्रं प्रागुक्तं कमलाद्यं यथोदितम् । नवपद्मयो शुर्यात् सस्थितं आर्चने विभोः ॥
 यथा यथा च विस्तारं समन्वृत्य तथा तथा । आदाय खातपूर्वोम्ब्यो मध्यदेशे तु योजयेत् ॥
 विभक्तं भवते येन क्षेत्रं चेदम्बुद्धस्य च । नवानामपि पद्मानामथ मन्त्रवराश्रितम् ॥
 पद्मं साधारणाज्जालं युज्यतेऽम्बुद्धित यथा । इनि विस्तीर्णभागानां विभाग हि यथोदितम् ॥
 कृत्वाऽथ रचयेद्यन्नाद्वाद्वाल्यं भेदलादिकैः । जलाश्रयमभेनादौ तदुद्देशात्कमेण तु ॥
 शोषयित्वानुपादेन बाहूल्यं दिक्चतुर्टयात् । त्रिचतुः पञ्च वा षड् वा तत् पुच्छाश्रितेभवेत् ॥
 त्रिष्णा विभक्तं सोणीषं सपद्मं भेदलात्रयम् । चतुर्विभक्तेनोणीषं भेदलाषट्कमध्यमम् ॥
 कुर्याद्विकिञ्जिणीजालद्वयेन नलिनीं शुभाम् । मुनिभक्ते तु बाहूल्ये षोडा कमलसम्भव ॥
 भागेनोणीषवर्गं तु शूद्धगाश्रयवद्ववेत् । तदधः शुक्लिकाकारं सूक्ष्मं छिन्नं विधीयते ॥
 अधस्ताच्छुक्तिभागस्य वृत्तं कुर्यात्सकर्णिकम् । वृत्तासतं च विहितं चतुरथं समन्ततः ॥
 सदशस्त्रितयं कुर्यात्मेदलानां सुलक्षणम् । सपादाश्वोक्तपादेभ्यः विचित्किञ्चिद्यथाक्रमम् ॥

स्थितिरन्तरसूत्रीया विभागजननी हिता । सन्त्यज्योष्णीषपीठांशं गरुडं च वृत्ताञ्जलिम् ॥
 स्ववक्त्रेणापरेणैव युक्तं पाणिद्वयेन तु । कुर्यात्पूर्वपिराम्यां वा मन्ये(घ्ये) भद्रासनस्य च ॥
 गङ्गायमुनयोमंध्ये वक्षणं यादसां पतिम् । मध्यतस्तदुदग्भागे भद्रपीठस्य कल्पयेत् ॥
 पार्श्वद्वये प्रमाणस्य समुद्रं रत्नपात्रधृत् । विषेय सौम्यभूति च दिव्यैर्जलबरैः सह ॥
 दिक्बतुप्क्रमतः शेषमाप्युर्य विज्ञाणीगणैः । द्रव्यत्रे चलविम्बे वा अङ्गुलैः परिनिमिते ॥
 अतोर्ध्वं तु नृपादीनां हितं नानानिवेशनम् । महाधनानां चान्येषां शुभेष्टुनां च कीर्तये ॥
 नानाघर्मप्रतिष्ठानां तत्र तावत् समाचरेत् । राजा वा साधकश्चान्यो लोकदं स्वगंद हि यत् ॥
 वृषोत्सर्गफलेनाग्नु निवृत्ति तम्य कर्मणः । कृत्वा तदनु वै कुर्याद्वै सस्थापनं पुनः ॥

Popkara XI.I : 3. 38

§ 211

* विम्बानामुपविष्टानां चतुरथं तु तद्वेत् । चतुरथायतं चैव प्रोत्पितानां सदेव हि ॥
 वृत्तवृत्तायतत्वेन हृनयो रूपमन्यथा । याऽङ्गुलैः परमाणूत्थैराराधकमयैस्तु वा ॥
 धत्तेऽर्चा तु समायामद्वाराद्वा मन्दिरोत्पितात् । तन्मानेन तु पीठस्य दैर्घ्यमर्घेन विस्तृतिः ॥
 द्वारोर्ध्वच्छ्व त्रिरत्नानि एकपूर्वाणि वै पुरा । सन्त्यज्य द्वादशांशाद्वै अथ पीठोन्नतिस्त्रिभिः ॥
 शेषेणांशसहैन प्रतिमा ओत्पिता भवेत् । अथ वा वाहनास्त्रा न्यूना वा मध्यमोत्तमा ॥
 चतुर्भिर्द्विदिशांशैस्तदुपविष्टस्य ओत्पितः । विहिता चास्य सर्वत्र प्रतिमार्घेन विस्तृतिः ॥
 हत्यांशकविलुप्ता वा चतुर्याशोज्जिताऽथवा । परिवारवशेनैव चातुरात्म्यस्य वै पुनः ॥
 अलुप्तांशं च विहितपीठायामं च सर्वदिक् । चतुर्दिग्दृग्मतस्यैव एकदिग्दृग्मतस्य च ॥
 सदेव दैर्घ्यं द्विगुणं लाञ्छनैरावृतस्य च । सार्वं चानावृतस्यैव तद्वाहृत्यं पुरोदितम् ॥
 चतुर्जमेकपीठानां केवलं लक्ष्मवर्जितम् । एकैकं लक्ष्मभेदेन तत्सत्यं वित्त वै पुनः ॥
 अनन्तासनमाद्यं च द्वितीयं पक्षमन्वितम् । कमलाङ्कं तृतीयं तु चतुर्थं चक्रभूषितम् ॥
 एवं हि सर्वसामान्यं पीठानां हि द्विरष्टकम् । भेदभिन्नं समासेन पुनरेव निवोधत ॥
 दिसु लक्ष्माणि पीठानां वित्त कण्ठगतानि च । अन्योन्यसश्रिवेशाच्च तेषां वाहात्मना पुनः ॥
 चक्राम्बुजाम्यां तत्स्थाम्यां लुप्ताम्यामय तत्स्थितेः । ताम्यामन्योन्ययोगाच्च दिव्यनन्तस्त्रमाश्रयात् ॥
 द्विद्वयात्मना द्वयात्मना वा बहुत्वमवधार्यताम् । परेनोर्ध्वंगतेनैव द्वयं चक्रेण तद्वहि ॥
 एवं हृषोगतेनैव परिज्ञेयं द्वयं द्वयम् । उपरिष्टात् पयाम्यां अष्टमकं द्वयं द्वयम् ॥
 द्वितयव्यत्ययाच्चान्यत्परिज्ञेयं मुनीश्वराः । अन्तर्बहिः स्थितिवशाच्चक्षमद्वयस्य च ॥
 अव्यत्ययादनयोर्वित्त ऊर्ध्वंभागाच्चतुष्टयम् । अष्टमोभागादेवमेव चतुर्जमपरं तु वै ॥

* Itavasi XVII : 202-209 = Satyavati XXIV : 238-273.

पीठानामष्टकमिदमधस्तादूर्ध्वंतस्तु वा । युक्तमेकेन च कुर्यान्वक्रेण कमलेन वा ॥
 चक्राकारास्तु विहिता हेकञ्चमसमाश्रिताः । बहवोऽपि तलास्तद्वदीष्टै कर्णिकान्विताः ॥
 इति लाञ्छनसचारो बहुधा तन्मयोदितम् । यस्मिन् प्रकृतिभूते तु पीठे तदधुनोच्यते ॥
 कृत्वा द्विर्देशघार पीठं पुरायामात्समैः पदैः । एकेन चरणं जह्नाकलशी च त्रिभिस्त्रिभिः ॥
 कण्ठवीथीमर्थेन षडभिः कण्ठं तदूर्ध्वंतः । भागेन कण्ठसूत्रं सु शुत्तिकांशत्रयेण तु ॥
 उष्णीषं च तदूर्ध्वं तु कुर्यादिशद्वयेन वै । निर्गमः स्वदलेनैव विहितश्चरणस्य तु ॥
 चतुर्दिश्यु महात्मानः क्षेत्रतो खण्डिकः स्मृतः । सर्ववृत्तं षट् कुर्यात्पत्त्वैर्वर्तकैर्युतम् ॥
 परितोशद्वयेनैव कण्ठीठं प्रवेशयेत् । अन्तःप्रवेशमेकेन वीर्यंसेन मलस्य च ॥
 कुर्याद् गलप्रवेशस्य समां सूक्ष्मस्य निःसृतिम् । शुक्तेरघः कण्ठसूत्रभागात्पादेन निमितम् ॥
 ददनान्तं समासेन शत्तेः संस्कृतोभागात्पादेत् । उष्णीषष्टज्ञानामश्रिसाम्यं यथास्त्वितम् ॥
 षट्वद्वूषयेष्टक्तिमर्कैर्विजपत्त्वैः । तत्रोपरिष्टात्परिष्टि चतुर्शकसमितम् ॥
 सन्त्यज्य निस्तेद् द्वोषीमंशनिज्ञा समन्ततः । विस्तृतेर्भव्यभागेऽपि स्वव्यंशेन च निर्गमम् ॥
 तन्मानं चतुरथं तु पीठसेनादिनिर्गतम् । तत्त्वायतस्त्रिष्ठा कृत्वा पक्षभागी क्षयं नयेत् ॥
 अनुपादेन चामूलासम्यक् लाङ्गूलवक्त्रवत् । अग्रतो मूलदेशात्मक कृत्वादी वै विषा त्रिष्ठा ॥
 शूयस्तश्चित्तनेन्मध्याज्जलं याति यथा द्रुतम् । सूकराननतुत्यं तु भवत्येवं गुनीश्चराः ॥
 कुर्यादै शङ्खसदुवां मकरास्योपमं तु वा । अलनिर्गममेतद्वै पीठेषुदितलक्षणम् ॥
 न कुर्यात्कर्मविज्ञानां आशमादिमित्तात्मनाम् । चित्रमूलकाष्ठजानां तु चलानां तु विशेषतः ॥
 तथैव चतुरथस्य चतुर्मूर्तिगतस्य च । प्रनालमयगौ भूतेष्यतः संसिद्धिहानिकृत् ॥
 प्रयोजनं विना काचित् न क्षतिस्तस्य तद्विना । सामान्यस्य तु वै यस्मादाषारस्य विशेषतः ॥
 सप्रणालं भवेत्सीठमासनं च प्रणालकम् । भूरि नीरादिना स्नानं यत्र यज्ञति साषकः ॥
 प्रत्यहं तद्विना तत्र प्रत्यवायो भवेत्स्फुटम् । एवमेव वृहद्विष्टं भूषितानां विषीयते ॥
 धातुशीलोत्तितानां च निमित्तस्नपनार्थतः । भद्रासनगते कर्मविष्टे तस्य समाचरेत् ॥
 सततं च यथालाभं दधिक्षीरघृतादिना । तोयेन तत्रयेष्टलाङ्गूलां वा प्रतिश्वहम् ॥
 यथा नाक्रम्यते पादैः जन्तुभिस्तन्महादिदम् । अतः प्रनालं विहितं निषिद्धमत एव हि ॥
 जन्मान्तं वा जगत्यन्तं कैरवान्तं गलान्तकम् । पट्टिमद्वान्तलं पञ्चभेदं सर्वेषु धामसु ॥
 तत्संस्थापनकाले तु देवानां दिग्द्वये हितम् । प्रावप्रत्यगाननानां च तदुदग्दिग्दगतं शुभम् ॥
 उदग्दक्षिणवक्त्राणां प्रागभागे विहितं सदा । तत्युनर्भद्रपीठीयदेवाद्वामेऽर्थसिद्धिकृत् ॥
 सदैवाराषकाना तु विलोमाद्विपरीतदम् । इत्येवं पीठलक्ष्मापि समासात्कथितं मया ॥

The additional element called the 'Prabhā' or encircling arc

The decorative element that runs up from the base to form a frame around the icons is called a "prabhā". The etymology of this word has to do with "light" and "radiance", and so this element must in some sense be analogous to the halo-effect seen in Western religious art. In both excerpts here, §212 and §213, the *prabhā* is described as emitting light, in the first case, and depicted with three or five tongues of flame, in the second case.

As for the shape of this *prabhā* it may describe either a full circle or it may rise up straight from the base and culminate in an arch over the icon's head. Its size is in accordance with the height of the icon or icons it frames, but in every case it is to be made so as to be pleasing and beautiful.

In actual practice we encounter *prabhās* made of cardboard, wood and other foil-covered materials. However, in excerpt §213, it is stipulated—as, indeed, is also found to be the case in temples throughout India—that the *prabhā* be made of metal when the icon and its *śāna-*base are of metal construction. Normally such *prabhā*-elements require props to keep them standing upright, and these are mentioned also in §213.

As for the decoration and other details of construction, these are given briefly in §213. Here we may note that the vertical uprights of the frame are to resemble stalks—suggesting yet another kind of origin for the *prabhā*-motif.* Decorations of the frame may take the form of representations of various incarnations and *mūrti*-aspects of the Lord. Some indications of measurements are also given.

§ 212

विम्बानुसारतो वृत्तां प्रभां वृत्तायतन्तु वा । मनोहरां विद्ययाच्च तेजोराशिभिरन्वितम् ॥

Vishnudharmottara XXII : 60

§ 213

वृत्तां वृत्तायतां वापि प्रभां विम्बानुसारतः ॥
कुर्यान्मनोहरो यस्मात्तेजोराशः प्रभा मता । दृशज्ञुलं काण्डमानं स्यात्पुष्पक्षेत्रं तदधंकम् ॥
अर्धज्ञुलं भवेत् क्षेत्रं काण्डं तदनुपूर्ववत् । वेत्रं तदनुभूयोपि ज्वालामालोपरिस्थिता ॥
अर्धज्ञुलान्तरालास्युज्ज्वलाः पञ्चशिखास्तथा । त्रिशिखा वा यथायोगं दक्षिणावतंशोभिताः ॥
युग्मा वा स्युरयुग्मा वा काण्डे काण्डे प्रकल्पयेत् । दशावतारमूर्तीर्वा मीनाद्याः केशवादिकाः ॥
प्रभायाः पाञ्चयोः पृष्ठे शङ्खनालं प्रकल्पयेत् । विम्बे यानाघिरुद्दे तु कर्तव्या तोरणप्रभा ॥
अन्तर्बहिश्च दाढ्यर्थमायस तु निवेशयेत् । विम्बं प्रभामासनं वा लोहं परिकल्पयेत् ॥

Pālma "kr." XIX : 276-33

* In South India *dharmas* are often decorated with leaves of banana-trees, the trunks coming down along either side of the entrance. This is invariably done at times when auspicious events take place ..weddings, etc. It may be that this festive motif is carried over into the *prabhā*-design also.

CHAPTER FIVE
ICONOGRAPHICAL DESCRIPTIONS
of
Vyūhas, Avatāras, Mūrtis, and Female Deities

Strictly speaking according to Sri-vaisnava theology, the Lord is One. Yet, because of His inner Dynamic Vitality and His Creative Activity, He is comprehended by men in different modes, appearances, forms and energies. The array of shapes given to the Divine One are startlingly numerous to one casually surveying their descriptions. In this central portion of our Sourcebook we bring together the descriptions of all the shapes of the Lord as well as of His attendant deities and the subsidiary, functionary divines. But, it must be remembered, theologically these are all traceable to an issue in One Source.

In this chapter, divided into four sections after a brief introductory portion, we look at the iconographical descriptions of the *Vyūhas* ("modes"), *Avatāras* ("appearances", "incarnations"), *Mūrtis* ("forms"), and *Dēvis* ("female deities"). The next chapter, Chapter Six, turns from the most important shapes of the Lord to other forms of Viṣṇu and to passages relating to His close Attendants—namely, Ananta, Garuḍa, Viśvaksena and Sudarśana. In the following chapter, Chapter Seven, all the passages describing the divine beings and lesser attendants that populate the precincts of the temple compound are given. The order of presentation we have followed in these three chapters has been based on two considerations: one, the hierarchical ranking actually found to operate in Śrī-vaiṣṇava (and Pāñcarātra) temples starting with the Lord at the center and moving out from there in ever-expanding circles (*āvaraṇas*, a term also—appropriately—used to refer to the "courtyards" of a temple compound) to the outermost periphery of the world of man; the other, an order provided in what is perhaps the most popular text among the *samhitās* of the *Pāñcarātrāgama*, the influential *Pādma-samhitā* (see "Kṛiyāpāda", XXII: 1-72), gives authentic literary support also for our order.

Some introductory reflections on the unity and diversity of Viṣṇu

The first ten excerpts here, §211-§223, may serve as an introduction to the theological background against which one must attempt to see all the iconographical descriptions that follow. Our remarks can at best be but indicative, however. In His Ultimate Mode of Being, the Lord is, of course, indescribable, full of all qualities, neither male nor female, having no shape or form. But, among His infinite qualities is that of Mercy. Out of His Mercy, He chooses to take forms and shapes, to make appearances, to undertake activities, etc., by which He may be apprehended. These are His *Vyūha*-, *Avatāra*-, *Mūrti*- and *Sakti*-modes of revelation, as well as the other shapes and forms that attest to His Existence as the Transcendent One.

In terms of our iconographical concerns, the most sublime of His Higher Forms that can be depicted is His "Para"-aspect, sometimes also called Viṣṇu in the form of "Para-viṣṇudeva". The difficulties of depiction are readily understandable, when one considers that this Form should display all "qualities", reveal all the Divine Decorations (see Chapter Eight, below), yet attest also to His Unity. Consequently, in excerpts §211-§218, we find that Paravīṣṇudeva may be depicted with two hands or four, may be seated, standing or reclining, and may be shown alone or in company of other deities; here, as in so many collations, we find no consistency among the prescriptions for icons depicting the Divine.

In §219–§222, alluding to a number of reasons and justifications for this action, we learn that the Paravāsudeva form itself takes different modes at different times and places to undertake different activities associated with creation, preservation and destruction and that these may be iconographically distinguished from one another by the color given and the weapons held, etc. There are four of these different (*Vyūha*) modes, and while they are spoken of in general terms here, they are taken up specifically in the next section of excerpts.

§ 214

वरदाभयहस्तं च द्विभुजं पदलोचनम् । रेखाप्रयेन चक्रेण शङ्खेन च करहृषे ॥
अश्चित्त निविकाराद्विस्थितं परमशोभनम् । अन्यूनानतिरित्तैः स्वैर्गुणीः पद्मिरलङ्घतम् ॥
समं समविभक्ताङ्गं सर्वावयवमुन्दरम् । पूर्णमाभरणैः सुभैः सुधाकल्लोलसङ्कूलैः ॥
रश्मिभूतैरभूतैः स्वैरञ्जुताद्विरचञ्जुतम् । एका मूर्तिरियं दिव्या परास्या वैष्णवी परा ॥
Lakṣmi Tantra X : 13-16

§ 215

ध्येयः परो जगन्नाथो देवोऽनन्तसमन्वितः ॥
वरदाभयदेनैव शङ्खकाञ्छितेन तु । वैलोक्योदृतिदक्षेण युक्तः पाणिहृषेन तु ॥
शान्तं सवित्स्वरूपस्तु भक्तानुग्रहकाम्यया । अनौपम्येन वपुषा हृष्टैर्मूर्तिं मूर्तिं गतः ॥
विश्वमाण्याययन् कान्त्या पूर्णेन्द्रियुतनुत्स्यया । रविभिर्भास्करो यदृत् समुद्र इव बीचिभिः ॥
स्वमूर्तिभिरमुक्ताभिरञ्जुतादिभिरन्वितः । दीप्तिमङ्ग्लरमूर्तेस्तु सुधाकल्लोलसङ्कूलैः ॥
पूर्ण आभरणैः सर्वनिविकाराञ्छिविग्रहः । ततः सुषुप्तिव्यूहस्य वक्ष्ये ज्यानमनुतमम् ॥
वेदकत्वेन भगवान् ब्रह्मसवलिताकृतिः । स्तम्भवरकणिकामध्ये स्थित्वा वेदत्वमेति च ॥
स्वयमेवोपकारात् कर्मिणां ब्रह्मायजिनाम् । प्राग्भाग्यादुत्तरं यावत् गुणभेदेन लाङ्गूलिन् ॥
विभजत्यात्मनास्मानं बासुरेवः परः प्रभुः । अनुजिमत्स्वरूपस्तु प्राग्भाग्ये वह्यगुणात्मना ॥
बलसंचलिनेनैव भानेनास्तेऽथ दक्षिणे । ऐश्वर्येन च वीर्येण प्रत्यग्भागे प्रतिष्ठितः ॥
तेजशक्त्यात्मना सौम्ये सस्थितः परमेश्वरः ।

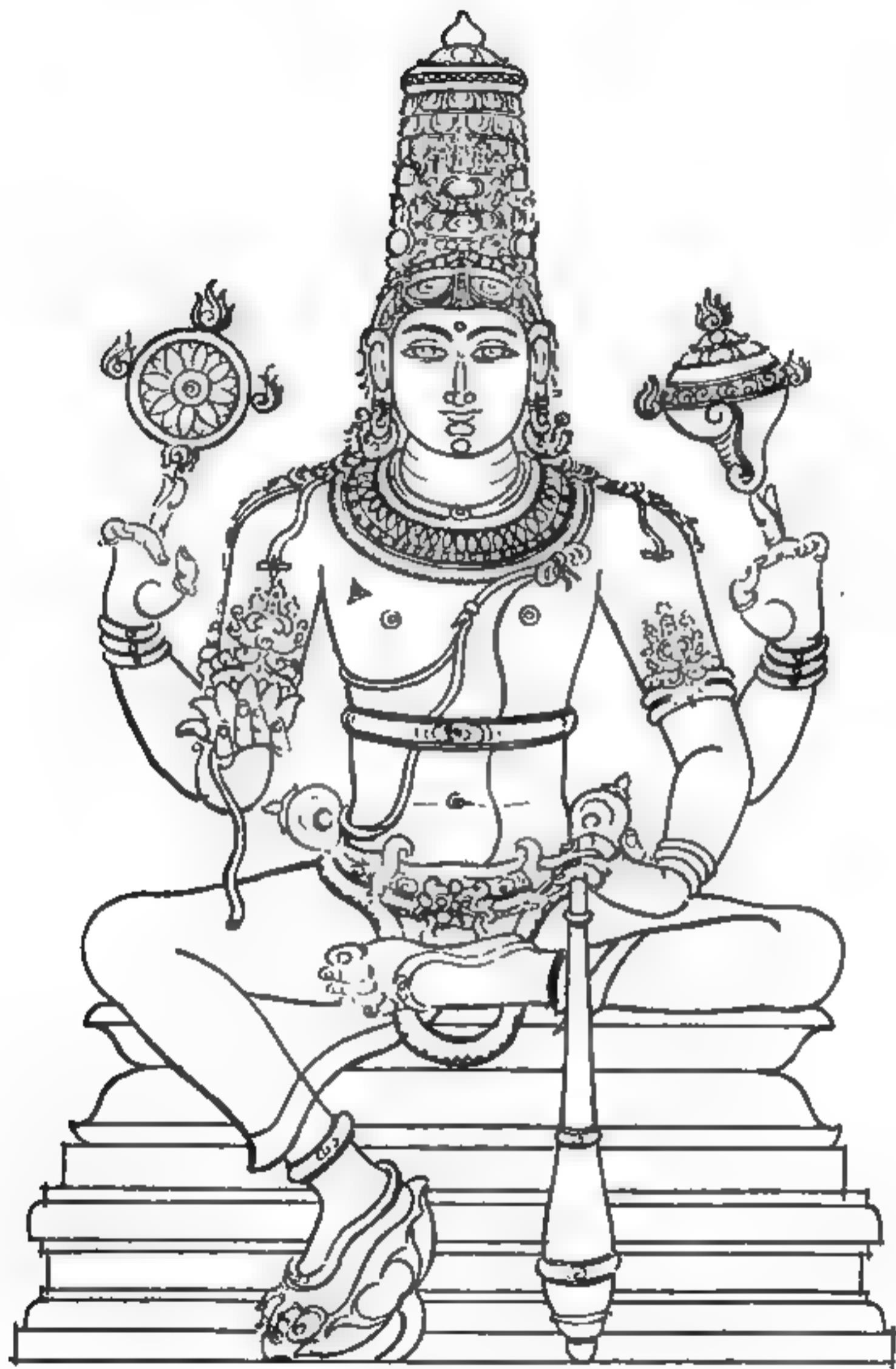
Iśvara¹ XXIV . 736-83a

§ 216

एवं नत्वा ततो ध्यायेन्मनव्यूहं यथास्थितम् । अम्यन्तरे विमनस्य गर्भभूमी तु मध्यतः ॥
सरसीरहमास्थाय सस्थितं पुरुषोत्तमम् । प्रावृद्गलदसन्दोहविलसदिव्यविग्रहम् ॥
सर्वदेवमयं देव सर्वोपां तेजसां निधिम् । सर्वलक्षणसम्पूर्णं सर्वज्ञादिगुणीयुंतम् ॥

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY SYSTEM

PARAVĀSUDEVA

(To face entry § 217, p. 113)

वपुषा सुन्दरेणैव दिव्येनादिष्कृतेन च । मुख्यं भवनिशं देहादालोकं शानलसणम् ॥
 प्रयत्नेन विनाशाननाशकृद्यायिनां महत् । घनकुच्चितनीलालिदलिताङ्गनसन्निभः ॥
 कर्पूरघूसरं दिव्यैः पुष्पसंबलितान्तरैः । किरीटमकुटाकान्तैः शोभितं स्वशिरोरुहैः ॥
 बालचन्द्रप्रतीकाशकालोद्यत्तिलकोज्वलम् । सुभ्रूं च सुनसं शान्तं सविलासस्मितावरम् ॥
 किञ्चिदारत्तगोक्षीरशुद्धनीलाल्बलोचनम् । शीतलैदैष्टिपातैस्तु जगदाप्यायकारिणम् ॥
 विलसदृगण्डफलकं अवणोज्वलकुण्डलम् । मुखसौन्दर्यनिष्पन्दचुबुकस्थलशोभितम् ॥
 विकलङ्कुशरच्चन्द्रविलसन्मुखमण्डलम् । कम्बुशीवं पीवरांसं दीर्घबाहुं महोरसम् ॥
 चतुर्भुजमुदाराङ्गं विलसत्पाणिपङ्कजम् । पीतकौशेयवसनं निष्पन्नाभि तनूदरम् ॥
 चारुरुयुगलं चारजङ्गाद्वितयमुज्वलैः । मणिनूपुरभूषार्द्धैः विलसत्पादपङ्कजम् ॥
 दिव्यगन्धानुलित्याङ्गं दिव्याम्बरधरं तथा । दिव्यलङ्गवेष्टनोपेतं दिव्यालङ्गारमण्डितम् ॥
 अनेकरत्नसंचितकिरीटमकुटोज्वलम् । कौस्तुभेनोरसिस्येन श्रीवत्सेनाप्यलङ्कृतम् ॥
 रत्नकाञ्चनसन्मुक्तायुक्तया वनमालया । सद्यासूत्रया चैव शोभितं परमेश्वरम् ॥
 मुख्यदक्षिणहस्तेन भीतानामभयप्रदम् । श्रीणीतटनिविष्टेन वामहस्तेन लीलया ॥
 ध्रियमाणं गदा गुवी निषणां धरणीतले । पश्चाद्दक्षिणहस्तेन चक्रं कालानलघुति ॥
 प्रणवध्वनिगर्भं तु हिमाद्रिशतशोभनम् । शङ्खं वामकरेणापि दधानमतुलप्रभम् ॥
 स्वदेहतेजसंभूतज्वालामण्डलमध्यगम् । करुणापूर्णहृदयं जगदुद्धरणोद्यतम् ॥
 अभिन्नपूर्णषाङ्गुष्ठविभवेनोपवृहितम् । योगिष्येयमजं नित्यं जगज्जन्मादिकारणम् ॥
 साक्षात्लक्ष्मीपर्ति देवं व्यायेन्नारायणं प्रभुम् । एवं शयानमासीनं यानारुद्धमषापि वा ॥
 परं व्यूहं वैभवं वा द्विभुजं वा चतुर्भुजम् । अष्टवाहादिकं वापि नानाभूषणसंयुतम् ॥
 नानास्त्रगणसंयुक्तं रूपं भगवतस्तथा । लक्ष्म्यादिशक्तिजालं च व्यायेद्वृक्तिसमन्वितः ॥

Livara¹ IV : 80-102

§ 217

शङ्खं चक्रं गदा पर्यं चतुर्भिर्धारियेत् मुजैः । अर्चनीयः परो देवः शुद्धस्फटिकसन्निभः ॥
 सृष्टिबीजं तथा पर्यं चक्रं स्थितिनिबन्धनम् । गदां संहारबीजं तु शङ्खं मुक्तिनिबन्धनम् ॥

Parama III : 16-17

§ 218

सुवर्गद्यायुधानान्तु विन्यासं मुनिसत्तम । परमात्मभावार्थ(च) प्रथमं शृणु नारद ॥
 श्वेतपर्वतसन्निभं भक्तिदशां(?) गरुदमनि सस्थितम् । सर्वदेवनमस्तृत कमलासनाद्यभिपूजितम् ॥

सर्वभूषणभूषितं द्विचतुर्भुजं द्विपदं मुने । स्वात्मदेहविराजितं कनकप्रभमध्वरं दधत् ॥
 इतिष्यायन्मुनिश्रेष्ठं सर्वदेवमयं ततः । ष्यायन्तोत्साधते तस्य सम्यग्जानं तु नारद ॥
 इति ते दर्शितं साक्षान्मूर्तिन्तु परमात्मनः । अस्य मूर्तस्य वक्ष्यामि विन्यासचायुषस्य च ॥
 अस्य दक्षिणहस्ताये चक्रचाषःस्थितस्य च । स्वागतावस्थितो हस्तपदं वा हरिनारद ॥
 अष्टःस्थितस्य हस्ताये चाक्षमालान्तु विन्यसेत् । एवं दक्षिणहस्तानां वामपार्श्वस्य चोच्यते ॥
 वामपार्श्वस्य हस्तानां चोर्ध्वशङ्कुं बरप्रदम् । सगदाकटिहस्तं स्यादित्यन्तु परमात्मनः ॥
 Viprakeena XI : 1-8

§ 219

प्राच्यां सितेन वपुषा सूर्यकान्त्यधिकेन तु । व्यक्तिमन्येति भगवान् वासुदेवात्मना स्वयम् ॥
 पद्मरागसमानेन तेजसा समनन्तरम् । उदेति दक्षिणस्यां वै प्रभुस्सङ्कुर्षणान्मना ॥
 घर्मशुरश्मिसंतप्तशतधामाधिकेन तु । रूपेण पश्चिमस्यां च व्यक्तं प्रद्युम्नसंशया ॥
 शारदृगगनसंकाशवर्णेन परमेश्वरः । समाप्तं उत्तरस्यां चाप्यनिरुद्धात्मना ततः ॥
 Bhagvata IV : 8-11

§ 220

पुनरप्ययोगेन प्रागुद्भवमध्यमे दले । सितकृष्णेन वपुषा चानिरुदं स्मरेत् प्रभुम् ॥
 उदक्षिणमध्यस्ये प्रद्युम्नं भावयेच्छदे । रूपेण कृष्णपीतेन खप्ययावसरे तु वै ॥
 प्रत्यगदक्षिणमध्यस्ये पीतरक्तवपुर्वरम् । स्मरेत् सङ्कुर्षणं देवं प्रतिक्रोतः क्रियाविधी ॥
 मध्ये प्रागदक्षिणस्यां च सितरक्तेन तेजसा । वासुदेवो जगन्नाथो भावनीयो महामते ॥
 अतिशुद्धाशयत्वेन स्फटिकोपलब्दिभुः । स्थानभेदं सभासाद् स चकास्ति द्वयात् वै ॥
 गृह्णाति शबलं रूपमुपसंहारलक्षणम् । . . .

Bhagvata V : 22-27a. Icvara¹ XXIV : 130-133

§ 221

चातुरात्म्यं तदाद्यं वै शुद्धसंविन्मयं महत् । वल्लभकेन्दुसहस्राभमानन्दास्पदलक्षणम् ॥
 बीजं सर्वक्रियाणां च द्विकल्पानां पदास्पदम् । चातुरात्म्यं तु तद्विद्वि द्वितीयममलेक्षण ॥
 नित्यं नित्याकृतिघरं तेजसा सूर्यवर्चसम् । भिन्नं सितादिभेदेन चोर्ध्वधिसंस्थितेन च ॥
 कैवल्यभोगफलदं भवबीजक्षयङ्कुरम् । चातुरात्म्यं तृतीयं तु सुधासन्दोहसुन्दरम् ॥
 स्थितयुत्पत्तिप्रलयकृत् सर्वोपकरणान्वितम् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय समुदेत्यस्तमेति च ॥

* चतुर्थं विद्धि तद्यस्य विश्वं तिष्ठति शासनात् । घते सितादिकं रूपं चतुर्धा पत्कृते युगे ॥
 रक्ताद्यं सितनिष्ठं च प्रेतायां हि महामते । पीतं कृष्णं सितं रक्तं संप्राप्ते द्वापरे युगे ॥
 कलौ कृष्णं सितं रक्तं पीतचानुक्रमेण तु । युगसङ्ख्या चतुष्के तु विभति परमेश्वरः ॥
 विभिन्नमूर्तिसामान्यं रूपं यत्तन्निबोध मे । सितरक्तं कृतान्ते तु रक्तपीतमतः परम् ॥
 पीतकृष्णं च तदनु कृष्णशुक्लमनन्तरम् । भेदः प्रागुदितैश्चेय आयुषाम्बरलाञ्छनैः ॥
 समत्वादन्यथाद्युन् विभागोऽत्रावधार्यते ।

Skttexta V : 82-92a

§ 222

वनमालाधराः सर्वे श्रीवत्सकृतलक्षणाः ॥
 शोभिताः कौस्तुमेनैव रत्नराजेन वक्षसि । जाग्रत्यदे स्थितं देवं चातुरात्म्यमनुत्तमम् ॥
 स्थित्युत्पत्तिप्रलयकृत्सवोपकरणान्वितम् । दिव्यं तच्चिन्तयेष्यस्य विश्वं तिष्ठति शासने ॥
 Lakṣmi Tantra X : 396-41

§ 223

आदिमूर्तिः परो देवो वासुदेवः सनातनः । द्वितीया तु परा मूर्तिस्सङ्कृष्णं इति स्मृतः ॥
 प्रद्युम्नास्या तृतीया तु मूर्तिरेषा सनातनी । चतुर्थी तु भवेन्मूर्तिरनिरुद्देति संजिता ॥
 चतुर्थो मूर्तयस्त्वेताः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् । आसने शयने याने प्रतिष्ठाप्याः पृथक् पृथक् ॥
 वासुदेवः परा मूर्तिः स्थापनीया द्विजोत्तमैः । द्वितीया स्थाप्यते मूर्तिः सत्रियैः मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥
 प्रद्युम्नास्या तु विश्रेन्द्र वैश्यैस्त्याप्या मुमुक्षुभिः । शूद्रैः संस्थाप्यते मूर्तिरनिरुद्दो जगद्गुरुः ॥
 भैदेस्त्रभिस्त्रभिर्विप्र एकैको भिद्यते पुनः । वणस्त्रन्यासभेदेन भेदात्म परिकीर्तिताः ॥

Vigvakeena XI : 143-148

The four Vyūha-Modes described

The four Vyūha-modes of Paramāśudeva (=Viṣṇu) have the following names: Viṣṇudeva, Samkarṣapa, Pradyumna and Aniruddha. These names are usually maintained in this order inasmuch as it was in this order that the modes became manifest—although strictly speaking these modes appeared simultaneously.

Viṣṇudeva is described as 4-armed, bearing the cakra-discus, śrīṅkha-conch, gadā-mace and padma-lotus; in some cases, however, He may extend the "abhaya"-hasta in place of

* cf. Itvara³ XXIV : 142-148

the lotus and hold a palm-leaf book in place of the mace. His color is lustrous or white, and He is usually dressed in yellow. See §224-§232.

Saṅkarṣapa, also four-armed and holding the same weapons, is distinguished by the order in which these objects are held in the various hands, although he may also be shown holding the *lāṅgala*-plow and *mūḍha*-pestle or *astra*-arrows and *khadga*-machette in place of the lotus and mace; his color is usually light or pink, and He is usually dressed in blue. See §233-§244.

Pradyumna, described in excerpts §245-§253, is normally shown to be reddish in color, wearing a red-colored garment. In His hands, in addition to the *śankha* and *cakra*, He may wield either the *śārṅga*-bow and *astra*-arrows or the *khadga*-machette and *śūla*-trident or the *gadā*-mace and *padma*-lotus or else extend the "varada" and "abhaya" hand-gestures.

Aniruddha is to be depicted as black in color, wearing yellow garments. His four hands hold either *śankha*, *cakra*, *dāṇḍa* (=*gadā*) and *padma* or else *śārṅga* and *astra* along with "varada" and "abhaya" hand-gestures. As in the case of all the others, He may sometimes be found with His Consort(s). See §254-§264.

In regard to the colors given in these specific passages the meticulous reader may wish to compare them with the general injunctions found earlier, in §151, above in Chapter Two.

The four *Vyūha*-modes are a hallmark of Sri-vaiṣṇava theology; the main place where these are found depicted iconographically nowadays is on the directional facets of vimāna-towers—Vāsudeva facing East, Saṅkarṣapa facing South, Pradyumna facing West and Aniruddha facing North.

§ 224

वासुदेवो गदाशङ्खकाम्बुजधरस्सूर्तः ।

Markandeya VIII : 10a

§ 225

वासुदेवः शङ्खचक्रकौमोदकीधरः ।

Garuda [ms.]

§ 226

तत्राचं भगवदूपं हिमकुन्देन्दुकान्तिभृत् । चतुर्सुर्जं सौम्यवक्त्रं पुण्डरीकनिभेषणम् ॥
पीतकौशेयवसनं सुवर्णध्वजशोभितम् । मुख्यदक्षिणहस्तेन भीतानामभयप्रदम् ॥
विद्याकौशस्तु वामेन सङ्घीतश्च शङ्खराट् । पृष्ठगे ह्यपरास्मस्तु प्रोद्यतं दक्षिणे त्वरि ॥

Iśvara¹ XXIV : 117-119

cf. Viṣṇu VI . 64-65 (See also Viṣvakṣena XX . 141b et passim)

§ 227

वासुदेवेति विल्यातं ततोऽन्यत् समपद्धतः । वासुदेवामिषः सोऽपि ह्येकवक्त्रश्चतुर्भुजः ॥
चक्राद्यायुधसंयुक्तस्तस्य कृत्यं निशामय । स्थित्ये चक्रं सरसिंजं दधानं सृष्टये पुनः ॥
मुक्तये पाञ्चजन्यं च गदां संहृतये तथा । भयूरवण्ठवत् इयामः पीतनैसर्गिकाम्बरः ॥
स्तुरन्मकुटकेयूरकाञ्चीमञ्जीरमण्डितः । स वासुदेवो भगवान् सृष्टिस्थित्यन्तभुक्तिदः ॥

Bṛhadbrahma I : xii : 100-103

§ 228

चतुर्भुजेरुदाराङ्गैः शङ्खचक्रादिचिह्नितैः । नानाष्वजविचित्राङ्गैर्वासुदेवादिसंज्ञितैः ॥
अङ्गैः स्वं प्रविभज्यास्ते विभुर्नामि स्वलीलया । तत्राचां भगवद्गूपं हिमकुन्देन्दुकान्तिमत् ॥
चतुर्भुजं सौम्यवक्त्रं पुण्डरीकनिभेक्षणम् । पीतकौशेयवसनं सुपर्णज्वजभूषितम् ॥
मुख्यदक्षिणहस्तेन भीतानामभयप्रदम् । तयाविधेन वामेन दधानं शङ्खमुत्तमम् ॥
अपरेण दधानं च दक्षिणेन सुदर्शनम् । वामेन च गदां गुर्वीं निषणां वसुधातले ॥
संचिन्तयेत् पुरोभागे वासुदेवमितीदृशम् ।

Lakṣmi Tantra X : 26-31a

§ 229

आदिमूर्तिर्वासुदेवः पूर्वमेवोदितो भया ॥
दक्षिणोद्धर्वे गदा यस्य वामोद्धर्वे चक्रमुज्ज्वलम् । ब्रह्मोशी पार्श्वंगो नित्यं शेषमन्यच्च पूर्ववत् ॥

Hayagrīva "Adi" XXI : 16-2 [Adyar ms.]

§ 230

शङ्खचक्रगदापद्धरं श्रीवत्सवक्षसम् । पीताम्बरं चतुर्बाहुं वासुदेवं विचिन्तयेत् ॥

Lakṣmi Tantra XXXVIII : 54

§ 231

सर्वालङ्कारसहित देवदेवं परात्परम् । श्रीमूनीलाधिपं सत्यं वासुदेवं नमाभ्यहम् ॥

Parāśara XIII : 99

§ 232

वासुदेवस्य वक्ष्यामि रूपं वै वायुधानि ते । गोक्षीरस्फाटिकाकारं श्यामाकृतिमवोऽपि वा ॥
पीतवस्त्रबरं वापि रक्ताम्बरमधापि वा । शङ्खचक्रगदाहस्तं सर्वाभरणभूषितम् ॥

सर्ववियवसंपूर्णं चतुर्बाहुविराजितम् । सर्वलिङ्गारसंयुक्तं वासुदेवं विचिन्तयेत् ॥
 वक्ष्याम्यस्त्रं तु हेतीनां विन्यासं ते महामुने । अस्य दक्षिणहस्तामे चक्रशावस्थितोऽभ्युजम् ॥
 वामोघ्वंशहृष्मन्यस्मिन् गदास्य(?) चाप्यधोमुखम् । श्रियं तु दक्षिणे पाश्वे वामे पुष्टि तु विन्यसेत् ॥
 तुष्टि वा वामपाश्वे तु कारयेन्मुनिसत्तम् ।

Vigvaksena XI : 9-14a

§ 233

सङ्कुर्षणः शङ्खकञ्जचक्रकौमोदकीघरः ।

Garuda [ms.]

§ 234

सङ्कुर्षणं गदाशङ्खवारिजं चक्रमाणयः ॥

Mārkaṇḍeya VIII : 10b

§ 235

सङ्कुर्षणमतः शृणु । गदाशङ्खाम्बरकाणि चारयन्ते चतुर्भुजम् ॥

Pālma "kr." XVI : 37

§ 236

बलदेवाऽतुर्बाहुः कुण्डलैकविभूषितः ॥

लाङ्गूली मुसली देवो गदापश्चरो विभुः । शङ्खचक्रगदापाणिः कर्तव्यो वरदोऽथवा ॥

Hayaśīra "Adi" XXI : 46-5 [Adyar ms.]

§ 237

शङ्खचक्रगदापाणि पीताम्बरविभूषितम् । सङ्कुर्षणं न्यसेद्याम्या दिशि बालार्कसञ्जिमम् ॥

Vigvaksena XX : 142

§ 238

चक्रशङ्खगदाशूलघर कामादिरूपिणम् । यजेत्सङ्कुर्षणं देवं सर्वकामफलप्रदम् ॥

Parāśara XIII : 93

§ 239

तुषारनिचयाकारं नीलवस्त्रं चतुर्भुजम् । स्मरेत् सङ्कुर्षणं सीरसौनन्दकघरं परम् ॥

Lakṣmī Tantra XXXVIII : 55

VĀSUDEVA

(To face entry § 232, p. 118)

Google

§ 240

सिन्दूरशिखराकारं सीम्यवक्त्रं चतुर्भुजम् ॥
अतसीपुष्पसंकाशवसनं ताललाञ्छितम् । मुख्येन पाणियुग्मेन तुल्यमाद्यस्य वै विभोः ॥
सीरं तच्चकहस्तेऽस्य मुसलं तु गदाकरे । दक्षिणे चिन्तयेद्धारे सङ्कुर्षणमितीदृशम् ॥

Lakṣmi Tantra X : 316-33

§ 241

कि तु द्वितीयमूर्तेवै शुभे पाणितलद्वये ॥
स्फुटो रैखामयः शङ्खः सुव्यक्तं लाङ्गूलं महत् । रम्येषुणा तृतीयस्य दक्षिणश्चिह्नितः करः ॥
तुर्पस्यासिवरेणैव शङ्खं बाम्या करद्वये । अवाङ्मुखः करवशाद्वर्घ्ववक्त्रः स्वभावतः ॥
एतावता लक्षणेन व्यक्तिभावं गतेन च । भावस्थितिं निवन्नाति व्यूहेऽस्मिन् साधकस्य तु ॥

Levara¹ XXIV : 846-87

§ 242

तथाविदे गदा बामे निषणा बसुचातले । सिन्दूरशिखराकारमेकवक्त्रं चतुर्भुजम् ॥
अतसीपुष्पसङ्काशवासोमृताललाञ्छितम् । मुख्येन पाणियुग्मेन तुल्यमाद्यस्य वै विभोः ॥
सीरं तच्चकहस्तेऽस्य मुसलं तु गदाकरे । प्रावृष्णिशासमुदितसद्योतचयदीषिति ॥

Levara¹ XXIV : 120-122

§ 243

शङ्खचक्रगदापाणिं धृतश्रीवत्सकौस्तुभम् । तथा सङ्कुर्षणं ध्यायेज्जातरूपसमप्रभम् ॥

Vipṇu VI : 66

§ 244

शृणु सङ्कुर्षणस्य तु । बालसूर्यप्रतीकाशससङ्कुर्षण इति स्मृतः ॥
पीतवस्त्रघरस्साक्षाच्चतुर्बाहुविराजितः । सर्वावियवसंयुक्तस्सर्वाभरणभूषितः ॥
सर्वालङ्कारसंयुक्तशशङ्खचक्रघरस्सदा । इति साङ्कुर्षणं रूपमस्य वै दक्षिणे करे ॥
ऊर्ध्वं चक्रं त्वधो हस्ते मुसलं विन्यसेत्सुधीः । वामोर्ध्वशङ्खमित्युक्तं पुण्डरीकं त्वधःकरे ॥
इक्षिणे तु श्रियं बामे पुष्टि सस्यापयेद्दुष्टः । इति सङ्कुर्षणश्चोक्तं प्रद्युम्नं शृणु नारद ॥

Vivavakseena XI : 15-19

§ 245

द्वूर्वामिरकतप्रस्त्रं प्रद्युम्नं च तथा स्मरेत् ।

Vipṇu VI : 87a

§ 246

वरदाभग्नमतं च निमग्नोद्धरणक्षमम् । प्रद्युम्नं संस्मरेदक्तं रक्तवाससमीश्वरम् ॥
Lakṣmi Tantra XXXVIII : 56

§ 247

शङ्खचक्रप्रमोपेतं चतुर्वाहुविराजितम् । प्रद्युम्नं पश्चिमे न्यस्य शातकुम्भनिशं मुने ॥
Viṣvakaṇa XX : 143

§ 248

दरकौमोदकीकञ्जचक्षि प्रद्युम्नं उच्यते ।
Guruḍī [ms.]

§ 249

प्रद्युम्नश्चाङ्खचक्राम्ब्या सह दण्डधरोऽजवान् ।
Markaṇḍeya VIII : 11a cf. Pādma "kr." XVI : 38a

§ 250

पीताम्बरं चतुर्वाहुं सर्वाविवयसंयुतम् । शङ्खचक्रगदापाणिं सर्वाभरणभूषितम् ॥
सर्वालङ्कारसयुक्तमित्य प्रद्युम्नरूपकम् । दक्षिणोघ्वकरे पश्चमधः कौमोदकीं न्यसेत् ॥
वामोघ्वाधस्थिते हस्ते शङ्खचक्रन्तुं विन्यसेत् । इत्यं प्रद्युम्नमूर्तन्ते देवधैर्वर्णितोऽभुता ॥
Viṣvakaṇa XI : 20-22

§ 251

चक्रशङ्खसिशूलादिधरं विद्यादिदायकम् । सर्वाभरणभूयाङ्गं प्रद्युम्नमनिशं भजे ॥
Parāśara XIII : 105

§ 252

प्रावृणिशासमुदितखद्योतनिचयप्रभम् । * रक्तकौशेयवसनं मकरध्वजशोभितम् ॥
सौम्यवक्त्रं चतुर्वाहुं तृतीयं परमेश्वरम् । मुख्यहस्तद्वयं चास्य प्रावत्तुल्यं महामते ॥
कामेऽपरस्मिन् शाङ्गं च दक्षिणे बाणपञ्चकम् । अपरे चिन्तयेद्गामे प्रद्युम्नमिति कीर्तितम् ॥
Lakṣmi Tantra X : 34-36

* Ivara¹ XXV : 123-124. || Lakṣmi Tantra X : 34-36

§ 253

प्रद्युम्नश्च चतुर्बाहुः शाहूचक्षवरः प्रभुः । चक्रं दक्षिणे दद्यात् वामहस्ते धनुस्तथा ॥
शाहूं च दक्षिणे दद्यात् गदां वामे च दापयेत् । प्रद्युम्नं कारयेद्देवं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥
स्त्रियौ चैवास्य कर्तव्ये सञ्ज्ञचर्मधरे शुभे । रतिप्रीत्योर्मध्यगतं कम्बुप्रीवं सकामुकम् ॥
द्विभूजं शरहस्तं वा प्रद्युम्नं कारयेत् बुधः ।

Hayasīra "Ādi" XXI : 6-9a

§ 254

अनिरुद्धो गदाशङ्कुवनजारिकरो मतः ।

Garuda [ms.]

§ 255

वशिदण्डाङ्गशाहूश्च अनिरुद्ध इति स्मृतः ॥

Markapdeya VIII : 10b

§ 256

शाहूचक्रगदापाणि पीताम्बरविभूषितम् । अनिरुद्धं न्यसेतस्मिन्नुत्तरे नीलरूपिणम् ॥

Viprakalesa XX : 144

§ 257

शाहूचक्रवनुखङ्गवरं सर्वार्ददायकम् । सर्वालङ्घारसंयुक्तमनिरुद्धं यजेत्सदा ॥

Parāśara XIII : 111

§ 258

अनिरुद्धश्चतुर्बाहुः कम्बुप्रीवस्मुशोभितः ॥
दक्षिणे च सथा पद्ममनिरुद्धस्य दापयेत् ॥

Hayasīra "Ādi" XXI : 9b-10 [Adyar ms.]

§ 259

अनिरुद्धोऽरिदण्डाङ्गपद्मपाणिश्चतुर्भुजः ॥

Pādma "kr." XVI : 38

§ 260

नीलाम्बुद्धप्रतीकाशमनिरुद्धं तर्थव च ॥

Visnu VI : 67b

§ 261

* अञ्जनाद्विप्रतीकाशं सुषीताम्बरवेष्टितम् । चतुर्भुजं विशालाशं मृगलाञ्छनभूषितम् ॥
आदिवत् पाणियुगलमाशमस्य विचिन्तयेत् । दक्षिणादिक्षमेणाद्य द्वाम्यां वै शङ्खसेटकौ ॥
दधानमनिरुद्धं तु सोम्यभागे विचिन्तयेत् । बनमालाघराः सर्वे श्रीवत्सकृतलक्षणाः ॥

Lakṣmi Tantra X : 37-39

§ 262

शाङ्खं शरोऽथ विभ्राणं वरदं चामयप्रदम् । संस्मरेदनिरुद्धं च पीतं विशदब्राससम् ॥

Lakṣmi Tantra XXXVIII : 57

§ 263

पृथक्कृत्य स्वमात्मानमास्तेजन्तासनो हरिः । अनिरुद्धात्मको देवः श्रीभूमिष्यां सह प्रभुः ॥
भव्ये कीरणेवं श्वेतद्वीपाख्ये हेमनिर्मिते । प्रासादे सेव्यमानम् योगिभिर्विविधैरपि ॥
चण्डारीद्वारपालैऽहं कुमुदाषनुजीविभिः । पक्षीन्द्रविष्वक्सेनाम्यां सेव्यमानो मुदान्वितः ॥
श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजेयः शाश्वतो भ्रुवः । अनिरुद्धो जगत् स्वांशैरिन्द्रादैः परिपालयन् ॥

Bṛhadibrahma I : xiii : 183-186

§ 264

अनिरुद्धं वदामोऽथ शूण् नारद तस्ततः । नीलजीमूतसङ्खाशं कालाञ्छनचयोपमम् ॥
शङ्खचक्षवरं देव पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् । सर्वाभिरणसंयुक्तं सर्वावयवशोभितम् ॥
सर्वालङ्कारसंयुक्तं अनिरुद्धमतीत . . म् । गत्य वामकरे चोर्बे शङ्खमन्यकरे गदाम् ॥
दक्षिणोर्बे न्यसेच्चक्रमन्यत्राभयमिष्यते । अनिरुद्धं जगन्नाथं अनन्तोपरिशायिनम् ॥
श्रियं दक्षिणतः पाश्वे पुष्टि वामेऽस्य विन्यसेत् । शयने सति मूलाचार्द्विभुजं वा चतुर्भुजम् ॥
कल्पयेन्मुनिशादूलं सर्वसंपत्मुखावहम् । देवस्य वामपाश्वे तु श्रियं पुष्टि तु विन्यसेत् ॥
अथवा कल्पयेदेवं मौलिपाश्वे श्रियं मुने । चित्रं वाप्यर्द्धचित्रं वा चित्राभासन्तु वा मुने ॥
यजमानेच्छया कुर्यादेवीनां लक्षणं क्रमात् । इत्यं श्रियादिमूर्ति ते पूर्वपूर्वा गरीयसी ॥

Viśvaksena XI : 23-30

* Lakṣmi Tantra X : 37-38. || Iṣvara³ XXIV : 125-126

The Avatāra—incarnations described

While the preceding *Vyūha*-modes proceed from the " *Para* " form of the One Lord He manifests Himself in terrestrial shapes as well in His " *Apara* " forms. Chief among these are the *avatāra*-incarnations of the Supreme One in animal, half-animal-half-human, and human beings. In excerpt §266, we learn that the reason God takes these visible and familiar shapes is for the welfare (*upakāra*) of the universe. In §267, we have textual evidence to support the worship of one or another of the incarnational forms in separate shrines ; different expectations can be realized by devoting oneself to one or another of the incarnational forms with appropriate liturgical responses. In §269 §380 we have collated the entries from the available *Pāñcarātra* literature that describe the individual, popular incarnations. In the following pages we shall take up each of these incarnations briefly, one by one.

§ 265

तत्राष्टभुजमाकारं कल्पयित्वा सुवाहनम् ॥
सायुधं सपरिवारं च उदयार्थी प्रपूजयेत् ।

Parama III : 125-13

§ 266

अष्टब्दाहुस्तदाराभ्यो रक्तपथे जनार्दनः । वाहनेनायुधेश्वापि परिकारैश्च संभृतः ॥
मनन्तः पश्चगः प्राण्यो पश्चिमायां च पश्चिराद् । देवस्य बामतो लक्ष्मीर्दक्षिणेन सरस्वती ॥
आम्नेष्यां दृढिरेव स्यान्नैकृत्यां सिद्धिरुच्यते । वायव्यां मतिरुद्दिष्टा शान्तिरोशानगोचरा ॥
शङ्खं चक्रं गदा पदं लङ्घं ल्लेटं शरं धनुः । इत्यायुषानि देवस्य करेष्वष्टसु पपञ्च ॥
उरसा कौस्तुमं रत्नं श्रीवत्सं च समुद्धन् । लोकोपकारसिद्धपर्य अनेकं रूपमास्थितः ॥

Parama IV : 79-83

§ 267

अवतारेऽयवा कुर्यादिर्चनावेरमन्त वै । अत्र किञ्चिद्दिशेषोऽस्ति मत्स्यादीनात्मु नारद ॥
प्रवक्ष्यामि मुनिश्रेष्ठ शृणु मत्स्यादिकान् क्रमात् । वहिरावरणे कुर्यादिवतारालयं दुष्टः ॥
मण्टपे गोपुरे वापि प्राकारे वा स्वतन्त्रकम् । सर्वकामप्रदं पुण्यमायुरारोग्यवर्धनम् ॥
जयलक्ष्मीविष्वद्यथर्य स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः । अवतारार्चनफलं लोकेषु परिपूर्यते ॥
पर्वते वा वने वापि ग्रामे वा नगरेऽपि वा । कारयेल्लक्षणोपेतं प्रासादादीन् क्रमान्मुने ॥
स्वतन्त्रेणैव वाचास्मिन् परतन्त्रेण वा मुने । कारयेत् प्रतिमामन्त्रं पूर्वोक्तद्व्यसंयुतम् ॥
संस्याप्य विष्वित्तेषां पूजयेत् दिने दिने । स्वतन्त्राचार्चिविषाने तु सूर्तिभेदविषि शृणु ।
बलिविष्वोत्सवादीश्च वासुदेवादिकान् नयेत् । मूलमूर्त्यनुसारं तु कुर्याद्विष्ववतारके ॥

123

यजमानेच्छया चास्मिन्यथाकामं समाचरेत् । परिवाराणि सर्वाणि पूर्ववत् क्रमयोगतः ॥
कल्पयेदवताराणां स्वतन्त्राचार्चिवानके । द्वाराद्यावरणान् सर्वान् कुर्याच्चैव स्वतन्त्रके ॥
मुक्त्या युक्तिविशेषेण क्रियते शास्त्रबुद्धिमान् । एवमुक्तप्रकारेण प्रतिमां कुरुते यदि ॥
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकं स गच्छति ।

Visvaksena XI : 312-323a

§ 268

श्रीवत्सेनाच्छ्रुतोरस्काञ्जटामुकुटसंयुतान् ॥
किरीटिनो वा कुर्बीति कर्मविष्वाम्भ लोहभान् । विष्णोरंशावताराणां कर्माचार्चिदास्तु कीरुकाः ॥
Padma "kr." XVIII : 46b-47

Matsya

Matsya, the fish-incarnation of Viṣṇu, is generally depicted in a readily-recognizable fish shape (§269 and §276), although sometimes the representation will have a fish-like body and a human face, and occasionally it will reveal a human body with a fish-like face (§275 and §279), or it may even be a human shape (§272). Whatever shape is given, the worshipper is to recall Nṛsiṁha (§269). Matsya may be shown with one eye (=profile ?), with two or three eyes (§276) ; his color is generally white (§269 and §274) but this is not standardized (§270). He may be shown in a ferocious aspect, with jaws gaping wide (§274, also §270).

Matsya carries the discus and other weapons or emblems, depending upon the number of arms found. The "matsya" or other mudrās may also be depicted, as also certain objects may sometimes be held in his hand (e.g., lotus, fire). He may be depicted as standing alone, or he may be shown with Śri, with Śri and Bhū, with Śri and Bhū and Nila, or with an encircling entourage of eight other fish-like creatures. The walls behind where Matsya is installed may be made to resemble water (§269 and §272).

Measurements are also given (§270, §271 and §272). It is believed that certain specific benefits are derived through the worship of the matsya-form (§269).

§ 269

मत्स्यादि चावताराणां मदशोद्धूवरूपिणाम् । स्थापनं च समासेन प्रवक्ष्याम्यषुना क्रमात् ॥
तत्र मत्स्यावतारस्य स्थापनं कमलोद्धूव । शृणुष्वैकमनाः पूर्वं सर्वपापहरं परम् ॥
सारात्सारतमं गुह्यं भुक्तिभुक्तिसुखप्रदम् । मस्त्याकृतिं महाकायं शुक्लवर्णं तु कारयेत् ॥
कच्छ(आस्य)पुच्छसमायुक्तं पक्षपादसमन्वितम् । गर्भजालसमायुक्तं शतावलिसमन्वितम् ॥
फलके वा पटे मध्ये आत्मार्थाय लिखेत् क्रमात् । परार्थं च क्रमात् कृत्वा मीलयेत्मुविचित्रितैः ॥

शतपत्रमया तु (?) मत्स्यरूपे वरं तु माम् । व्यायेशारायणे साक्षात्सर्वकामसुखप्रदम् ॥
अष्टायुधपरीवारं छत्रचामरभूषितम् । सर्वयोगीश्वरेण मामनिरुद्धं जलात्मकम् ॥
व्यायेदेवादिसंयुक्तं आत्मार्थस्य परस्य च । एवं व्यात्वा विधानेन ततः स्थापनमाचरेत् ॥

Vishnu XIV : 1-8

§ 270

वड्विशदञ्जलायामं तदर्थेन तु किस्तृतम् ॥
दैर्घ्याष्टमांशसंयुक्तं पुच्छं कृच्छ्रं तु कारयेत् । रोहितं विवृतास्यन्तु षोडशाञ्जुलमानता ॥
यवैकं पृष्ठरोमन्तु पुच्छोद्धर्वं कोडगं तथा । कृतस्यंविषस्येह रोहितस्य मुखोदगतम् ॥
नारायणाञ्जं कुर्वीत आगुलं तन्मुखोदगतम् । एवं नूमत्स्यं मत्स्यं वा स्थापयेद्यस्तु मानवः ॥
सर्वज्ञत्वं भवेत्स्यं सर्वापिन्दुक्तिरेव च ।

Hayashira "Adi" XX : 1b-5a

§ 271

मत्स्याकारं भवेद्यस्तु षोडशाञ्जुलमुक्तम् । वडञ्जुलं सु वैपुल्यं मानाख्यं परिकल्पयेत् ॥
Markandeya VIII

§ 272

तत्र मत्स्यस्य कायश्च दैर्घ्यद्वि षोडशाञ्जुलम् । वशाञ्जुलं तु वैपुल्यान्मीनाख्यं परिकल्पयेत् ॥
शूलं मत्स्याकृतिं कृत्वा शिलामृत्काष्ठजं तु वा । अर्धचित्रेण वा कुर्याज्ज्वाभासेन वा पुनः ॥
समुद्रं तु लिखेद्धित्तौ परस्योपरि कल्पयेत् । पञ्चायुषान् लिखेद्धित्तौ छर्वादीन् परिकल्पयेत् ॥
नारदेनापि मनुना समम्यचित्तमादरात् । कर्माचादीनि विम्बानि सौम्यवद्राष्टुर्भुजाः ॥
आसीना वा स्थिता वाऽपि शङ्खचक्रगदाधराः ।

Padma "kr." XVII : 2-6a

§ 273

चक्रशङ्खघरं देव सर्वभिरणसंयुतम् । मत्स्यशीवहर्ति वन्दे श्रीभूनीलादिसंयुतम् ॥

* * *
चक्रशङ्खगदापभशाञ्जंवाणासिष्वारिणम् । विभु लेटघरं देवं किरीटाद्यैरलङ्घृतम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं वनभालविराजितम् । मत्स्यनारायणं वन्दे श्रीभूनीलाधिपं सदा ॥

शार्ङ्गचक्रगदापदशङ्कवाणासिधारिणम् । शूलवज्जाङ्कुशधरं मत्स्यग्रीवमहं भजे ॥

• • •
चक्रवज्जाङ्कगदापदशङ्कवाणासिधारिणम् । शैटवज्जाङ्कुशधरं वज्जिशूलधरं विभूम् ॥
किरीटहारकेयूरकटकादिविभूषितम् । श्रीभूमिसहितं देव मत्स्यग्रीवमहं भजे ॥

• • •
वराभयगदाचक्रवज्जाणघनुर्घरम् । शूलखेटाम्बुजधरं वज्जपाशधरं विभूम् ॥
श्रीभूनीलाखिषं देवं अरिनाशनकारणम् । मत्स्यग्रीवहर्इ वन्दे भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥

• • •
अग्निचकधरं देवं किरीटादिविभूषितम् । मत्स्यग्रीवहर्इ वन्दे सर्वमृत्युविनाशनम् ॥
मत्स्यग्रीवमहं वन्दे परात्परमजं विभूम् । सर्वशानुक्षयकरं सदाशिवपितामहम् ॥

Parshara XXVIII : 6, 20-21, 25, 27-28, 30-31, 36-37

§ 274

श्वेतवर्णं तथा लहू षड्झं षट्स्वरौन्यसेत् । व्याप्यं तद् व्यापकं चैव कुर्यान्मन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
दष्ट्राकरालमत्युपं शार्ङ्गचक्रधरं विभूम् । मात्स्यरूपहर्इ व्यायेत्सर्वविद्याप्रदायकम् ॥
Rig-Veda XXII : 14-15

§ 275

मत्स्याननहर्इ देवं चक्रवज्जुशधरं विभूम् । सर्वाभिरणसंयुक्तं श्रीभूनीलाखिषं भजे ॥
Parshara XV : 24

§ 276

मत्स्यादीन् शूणु नारद । शतपत्रमयस्याथ पुण्डरीकस्य मध्यमे ॥
पद्मासनस्थं मत्स्याष्टपरीतं कनकप्रभम् । त्रिनेत्रं द्विभुजं चैव प्राङ्मुखं पद्मधारिणम् ॥
सर्वाविष्वसंपूर्णं सर्वाभिरणभूषितम् । मत्स्यादिमानिं भूतिभित्थमुक्तं च नारद ॥
पद्मपूर्वदले मत्स्यं राजतच्चाय विन्यसेत् । सौम्यदिग्दलमध्ये तु मत्स्यं ताम्रनिभं न्यसेत् ॥
नैऋत्यदिग्दले मत्स्यं कृष्णवर्णं तु विन्यसेत् । वार्णे दिग्दले मत्स्यं रत्तवर्णं तु विन्यसेत् ॥

MATSYA

(To face entry § 275, p. 126)
(See Appendix II)

Digitized by Google

Ong na from

— 7 —

वायव्यदिग्दले मत्स्यं स्यामवर्णं तु विन्यसेत् । सोम्यदिग्दलमत्स्यं तु ताङ्रवर्णं तु विन्यसेत् ॥
ईशानदिग्दले मत्स्यं रक्तवर्णं तु विन्यसेत् । इत्यष्टदिग्दलस्थैस्तु मत्स्येरभिमुखीकृतम् ॥
मत्स्याभिमानिनं मूर्त्तं तव स्नेहात्प्रदर्शितम् । अस्य दक्षिणपाञ्चं तु श्रियं पुष्टि परत्र तु ॥

Vigvakaena XI : 31-38

Kūrma

The incarnation of Viṣṇu as Kūrma is generally recognized by the tortoise form, the icon being either a full tortoise (§280, §281, §282 and §285) or a human body having a tortoise head (§280 and §284) or a tortoise body with a human head (§280). The favored color seems to be black (§277 and §278), although it is permissible to show Kūrma as a golden color (§279, §281 and §283). The figure may be surrounded by a halo (§280), or it may be depicted *in* within the disc of the moon (§284).

The number of limbs varies, and so do the weapons carried (§278, §283 and §284), the decorations borne (§285 and §286); Kūrma may also be shown with the *svastika*-sign and displaying the "kūrma"-mudrā. His open mouth (§281) may suggest that he is reciting the Vedas; it may also afford space for an emergent Govinda to be placed (§280). Kūrma may be shown with one eye (=profile!—§277), with two or three eyes (§278). His general aspect may be ferocious (§283) or benign (§284), but in either case the *utnubera*-icon should be depicted as benign (§279).

Kūrma may be displayed with Śri and Puṣṭi (§278) or with Śri and Bhūmi (§284); he may (also?) be surrounded by twelve other tortoise forms (§278). The background against which he is placed may be painted to reveal him carrying the mountain and/or in company with other deities (§279). Specific as well as proportionate measurements are available (§279, §280 and §282).

§ 277

अथ वद्ये समासेन कूर्मस्यापनमन्वज । सर्वकामप्रदं पुंसां भुक्तिमुक्तिकलप्रदम् ॥
महाजलाण्डे व्यात्वा तत्र स्यापनसंमतः । तन्मध्ये तु ततः परं व्यात्वा केसरमन्त्रिणम् ॥
तन्मध्ये तु तदा व्यायेत्कूर्माकारमनुत्तमम् । एकचन्द्रं महाकायं कृष्णवर्णं जगत्पतिम् ॥
द्वितीयामरसंयुक्तं सर्वालक्ष्मारशोभितम् । परिवारसमायुक्तं व्यायेत्तं कूर्मरूपिणम् ॥
स्वगृहे वाऽलये वापि आत्मार्थस्य परस्य च । व्यात्वा संपूजयेद्विम्बं कच्छपेन्द्रं सनातनम् ॥
मत्स्याकारस्य कूर्मस्य विम्बं पश्चिमभागतः । कारयेद्विम्बमन्यानि गलान्तपरिमाणकम् ॥
तद्विम्बाग्रे चतुर्वर्षत्र पादहस्तसमन्वितम् । शङ्खाद्वायुधसयुक्तं कृत्वा स्थापनमारभेत् ॥

Viṣṇu Tantra XV : 1-7

§ 278

विन्यसेन्मत्स्थरूपं वै कूर्ममूर्ति ततदशृणु । कालाऽनगिरिप्रस्थं त्रिणेनं स्वाञ्जशोभितम् ॥
चतुर्बहुयुतच्चैव सर्वाभरणभूषितम् । अञ्जनभूमृतसन्निभूर्ति द्वादशपत्रे वर्ततमान्वे ॥
पद्मसमाख्यस्कासनयुक्तः कूर्मशरीरी विष्णुरिहास्ते । शङ्खचक्रघरञ्चैव पद्महस्तस्तथैव च ॥
ततो द्वादशकूर्मा हि देवोऽप्यभिमुखीकृतः । अस्य दक्षिणहस्तेन चक्रपद्मे करान्तरे ॥
बामोद्धर्वशङ्खभित्युक्तं पद्मवाघःस्थिते करे । ग्रावनमतोऽन्नद्वादशपत्रास्त्वारीरेः द्वादशकूर्मः ॥
अञ्जनवर्णप्रव्यशरीरेरावृतमूर्तिः स्वाभिमुखस्थैः । अस्य दक्षिणपार्श्वे तु श्रियं विन्यस्य बुद्धिमान् ॥
पुष्टि वामे न्यसेदेवं कूर्ममूर्तिरुदाहृतः ॥

Viprakeerna XI : 39-45a

§ 279

कूर्मवत्कूर्ममूर्तिं तु कल्पयेत्कमलासनं । तपनीयनिर्मं कूर्मं विस्तारं द्वादशाञ्जलम् ॥
शिलामृतकाष्ठजं पथपीठे संस्थापयेत्त्रामुम् । आमासे वार्धचित्रे वा कीरोदमधनं लिखेत् ॥
कम्बुजेन्द्रस्य पृष्ठे तु मन्दरं पर्वतोत्तमम् । तस्य दक्षिणपार्श्वे तु वासुदेवं सनातनम् ॥
मन्दरस्य गिरेष्वे न्यस्तहस्तं जगद्गुरुम् । वामपार्श्वे गिरेस्तस्य छहाणं सहशङ्खरम् ॥
वासुकेः पूर्वभागं तु गृह्णन्त्यसुरराक्षसाः । पुच्छभागं तु गृह्णन्ति वासुकेर्वतागणाः ॥
कर्मचार्दीनि विम्बानि सौम्यवक्षाभ्युर्मुजाः ।

Pedma "kr." XVII : 7-12a

§ 280

दैर्घ्यं त्रितालसंयुक्तं तदूर्ध्वं परिमण्डलम् ॥
चतुश्चरणसंश्लिष्टं चतुरञ्जुलमानया । कपोलदूयमध्यातु गोविन्दन्तु समुद्रतम् ॥
कृत्वा चागुलकपर्यन्तमुद्गच्छन्तं सुरोत्तमं । नृकूर्मं कारयित्वैवं कूर्मं वा स्थापयेत् यः ॥
स्ववंशोत्तरणं तस्य जायते मुक्तिरेव च ।

Hayasīra "Aśi" XXIII : 66-8a

§ 281

कूर्मतमा कूर्मवदेवो छ्यातव्यस्त्वय लाङ्गलिन् । द्ववत्कलकवर्णभैस्वसामर्यजलाश्रयः ॥
शक्त्यादिककलाद्वन्द्वितयाङ्गध्रिः सनातनः । शान्त्यादिककलादयश्च प्रोद्गिरस्तु श्रुतिवयम् ॥
अतसीपुष्पसङ्खाशः शङ्खचक्रगदाधरः । मखोपकरणाङ्गश्च निमग्नोद्धारणकामः ॥

स्वशक्तिविभवाधारमिच्छाज्ञानक्रियाचिषम् । नानाविशेषविज्ञानस्फुलिङ्गोमिसदोदितम् ॥
दारयन्तं स्थितं हार्दमनूनं मोहमुल्बणम् । नदज्ञादमनास्थेयं तमजं परमेश्वरम् ॥

Livara¹ XXIV : 260-264

§ 282

कूर्मवत्कूर्ममूर्तिन्तु षडष्टाङ्गुलविस्तृतम् । आनन्दन्तु षडङ्गल्यं कूर्मचैव षडङ्गुलम् ॥
शेषन्तु गलभागेन कल्पयेच्छिल्पिवित्तमः । शिलाकृत्वाष्टजं पश्चं पीठे संस्थापयेत्प्रभुम् ॥
ममाचार्दिषु विम्बानि सौम्यवक्त्रं चनुर्भुजम् । . . .

Markandeya VIII

§ 283

आधायोल्लिखिताकारमाषारास्यं स्मरेत्प्रभुम् । कूर्ममुद्रान्वितं कूर्मवक्त्रं निष्टप्तस्त्रमभम् ॥
शाङ्कुपथधरं कूर्मं स्वस्तिकेन विष्णुं स्मरेत् । मुख्यन्तमनिशं तेजो देहाङ्गीपणमुत्कटम् ॥

Pancharatra XXIV : 22-23

§ 284

शाङ्कुचक्षरं देवं चन्द्रमण्डलमध्यगम् । श्रीश्रुमिसहितं देवं किरीटादिविभूषितम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं वनमालाविराजितम् । गदापथधरं शान्तं कूर्मश्रीवमहं भजे ॥

• • •

चक्रशाङ्कुभयवरगदापथादिषारिणम् । शाङ्केणासिखेटाप्तिशूलपाशधरं विभुम् ॥
किरीटादिषरं शान्तं परशु मुमलं हलम् । कूर्मश्रीवमहं चन्द्रे चन्द्रमण्डलमध्यगम् ॥

Parashara XXIX : 6-6, 12-13

§ 285

चक्रशाङ्कुधरं देवं कूर्मस्त्रं हरिं विभुम् । सर्वाभरणभूषाङ्गं श्रीकूर्ममनिशं भजे ॥

Parashara XV : 123

§ 286

शाङ्कुचक्षरं देवं सर्वाभरणभूषितम् ॥
सर्वकारमजं देवं कूर्मस्त्रं हरिं भजे ।

Brha XXII : 336-337

Varāha

Varāha, the boar-incarnation of Viṣṇu, may have an all-over boar shape (§287) but he is more often shown with a boar-face only and a human body (§291, and §292; see also §288 and §289). His ears should be "curved" (§288), his jaws large (§287), and at least his karmabera-like ness benign (§290 and §291). His coloring will preferably be crystal (§290 and §291) or white (§289, §290 and §291) or "luminous" (§289), but he may also be black (§287, §290 and §291), green (§292) or blue (§289). His body is said to represent the sacrifice (§287 and §295). Specific measurements are available (§288 and §293).

The number of arms varies from four (§290, §291, §292 and §293) to sixteen (§289). He will be showing at least the śikha and cakra (§288, §289, §290, §291, §292, §293, §294 and §295) and in some cases also the gada-club (§288, §291, §292 and §293). Other weapons are mentioned as appropriate for other hands (either eight or sixteen, according to §289); as well, he may sport the upavita-cord (§290) and display the śivatā-mole (§290¹, §291 and §294). He is also shown with a kṛiṣṇa-crown (§289 and §291).

While one of his right hands will touch his waist (§290, §292 and §294), with another of his limbs he will be shown holding, lifting, embracing or otherwise touching Earth (§288-§289)—during which pose he may also be sniffing her with his snout (§289 and §290), touching his nose to her breast (§291), and/or touching her thigh (§290). Earth has certain characteristics of her own to be maintained (§290, §291 and §292). Varāha thus with Bhūmi may also be shown with Lakṣmī (§293), or with all three consorts (§289 and §295). His foot may be placed on the cosmic serpent (§288 and §289).

As the first excerpt, §287, indicates, when Varāha lifts high the Earth it is to be recalled that thus the Lord lifts man from his woful state.

§ 287

तं यजपुरुषं (वपुषं) बहु वासुदेवमर्ज हरिम् ॥

स्यायेद्वे सूकरात्मानमञ्जनाद्रिसमप्रभम् । यज्ञाङ्गचित्कृताह्वा च महाव्याहृतिदण्डिणम् ॥
भूर्भुवस्स्वशरीरं च शब्दशब्दाक्षयानम् । निर्णुदन्त प्रपञ्चानामविद्यापद्ममञ्जसा ॥
वैयेन पोत्रप्रान्तेन त्वक्षयेनामलेन च । वामनावासितानां च जीवानां भवेषान्तये ॥
महाविभूतिर्भगवान् पूर्णपाद्गुम्यविग्रहः । स्वकर्गरजान्तराद्वय तत्त्वादादाय चाञ्जलिम् ॥
करोति सेचनं दोषं दधानां च स्वतेजमा । स्थूलस्थेण तमर्जं वहिरारघनाविधी ॥
आध्मात वायुना यद्दिनिर्धूपाङ्गारपवंतम् ॥

Sattvata XII - 466-520

॥ 288

वक्रं कलाष्टकायामं प्रोथमस्य द्विगोलकम् ॥
 हनू सप्ताङ्गुले चास्य सृक्षिकम्यो द्विघञ्जुले मते । सप्ताङ्गुलं मुखं प्रोक्तं वक्रौ सार्वकलौ द्विजौ ॥
 नासारन्धं भवेन्नेत्रं यवहीनेऽशिणी मते । किञ्चिद्दके स्मृते श्रोत्रे द्विगोलकसमायते ॥
 अतुष्कलं कर्णमध्यं तदधं च तदुद्धितम् । वस्त्रञ्जुला भवेद् श्रीवा नेत्रैकं चोत्वणं तु सा ॥
 शेषं नृसिंहवत्कार्यं वराहस्य तु विग्रहम् । शेषाहिविष्वतं पादं बाहुना वारयन् धराम् ॥
 वाहुं वामेऽथवा लक्ष्मीं गदाचके तु दक्षिणे । एवं नरवराहन्तु कृत्वा यः स्थापयेन्नरः ॥
 भवोदधिसमुत्तारं राज्यं चाहतकष्टकम् । प्राप्नुयान्नात्र सन्देहो ह्यमुच दिवि वा भूवि ॥

Hymns "Adu" XXIII : 186-24

॥ 289

चक्रशङ्कगदाप्रधनुवर्णासिधारिणम् । वज्रायुषधरं देवं वन्दे वाराहरूपिणम् ॥

• • •

चक्रशङ्काभयवरकणिवालापवारिणम् । श्रीमदादिवराहं तं देवं जानुधरं विभुम् ॥
 भजे भूमिधरं वन्दे कणमूळिन स्थितं हरिम् । वराहश्रीवेषाद्यं किरीटादिविभूषितम् ॥

• • •

शङ्कचक्रगदाप्रधनुवर्णासिधारिणम् । शूलवज्रामिसेटादिपाशाङ्गुष्ठधरं विभुम् ॥
 सदा वराभयहृलधरं नीलोत्पलप्रभम् । वन्दे वराहश्रीं तं सर्वाभरणभूषितम् ॥

• • •

अतुष्क्रधरं देवं किरीटादिविभूषितम् । वराहनर्तसिहं तं भजे राज्यजयप्रदम् ॥

• • •

गदाचक्रधरं देवं सर्वाभरणभूषितम् । श्रीमूनीक्षिणिं देवं शूलवराहमहं भजे ॥

• • •

अग्निचक्रधरं देवं सर्वाभरणभूषितम् । अ्यागेहराहश्रीं तं भयरोगार्तिनाशनम् ॥

Parshara XXX : 10, 13-14, 17-18, 21, 26, 32

॥ 290

वाराहं शूण् वद्यामि राजावत्तिनिर्भं मुने ॥
 शङ्कवर्णन्तु वा श्यामं सर्वलक्षणलक्षितम् । नवदौवनसम्पूर्णीं सर्वाविष्ववसुन्दरीम् ॥

131

नारीणामुतमा देवीं सुकेशां पङ्कजाननाम् । विद्युल्लताप्रभां वापि इयाभां वापि कृताऽञ्जलिम् ॥
 सर्वालङ्कारसयुक्तां निमग्नां जगतीं शुभाम् । वामदोष्णा समालिङ्गय प्रोद्धृत्यालिङ्गय सुस्थिताम् ॥
 वामेन बाहुनाश्चिष्य जिघन्देवीमुख प्रभुम् । वामेनालिङ्य हस्तेन तस्याः स्कन्धं तपोनिष्ठे ॥
 गृहीत्वोरु दृढं तस्या दक्षिणेन करेण च । उदाराङ्गं चतुर्द्वांश्चक्षर प्रभुम् ॥
 दक्षिणे तु न्यसेच्चकं वामे शश्वं तु विन्यसेत् । इत्यं वराहरूपं ते प्रथमं परिषठ्यते ॥
 अथवा कोडवक्ष्रच भाकायं सुदृष्टकम् । सर्वलक्षणसप्तश्च श्रीवत्साञ्छुतवकासम् ॥
 तिर्यक्संस्थितयूत्रच रूपं वैवं महात्मनः । वराहं मध्यम प्रोक्तं सक्षेपात्तु तपोनिष्ठे ॥
 अथवा शृणु वटयामि रूपं वराहरूपिणम् । उद्धृत्य नासिकातुन्यं वामहस्तस्य कोर्परम् ॥
 वामपाञ्चाधंभागे तु निरीक्षन् कोर्परं सदा । कटिप्रदेशमालम्ब्य पाणिना दक्षिणेन तु ॥
 एवं रूपं महाविष्णोः शश्वच्चक्षरम्य च । अस्य दक्षिणहस्ताये चक्र शश्वं परेव (ण) हि ॥
 इति वराहमूर्तस्य त्रिष्णा रूपान्तु दशितम् । एवमुत्तस्य रूपस्य त्रिष्णाकारस्य नारद ॥

§ 291

विष्णोमंहावराहस्य निर्माणमगुनोच्यते । नस्तालकष्ठपर्यन्तं वक्त्रसृष्टिराहवत् ॥
 चतुर्भुजं शश्वच्चक्षरादिणं स्फटिकप्रभम् । पीतवस्त्रं मुकुटिन श्यामलाङ्गुलिमेव चा ॥
 सतिर्यक्संस्थित सूत्रे दैविके स्थापयेत्यदे । शयनं यानक चैव वराहस्य तु नेष्यते ॥
 स्थापयेदेकबेरं तु शश्वच्चक्षराधरम् । आसनेऽपि तथा रूपं जह्यस्थाने श्वरुभवेत् ॥
 दिव्ये तु स्थानके चैव श्वरुं नैव कारयेत् ॥ उद्धृत्य घरणीं देवी वामहस्तस्य कूर्पे ॥
 कटिप्रदेशमालम्ब्य पाणिना दक्षिणेन तु । जिघन् देव्याः स्तन देवः श्रीवत्साङ्गं किरीटवान् ॥
 कृताऽञ्जलिपुटा देवी इयामवर्णा मुमध्यमा । कल्पनीया मही देवी देवे तिष्ठति पश्यज ॥
 आमीने तु तथामीना पुष्टहस्ता वसुन्धरा । वामपाञ्चं प्रतिष्ठाप्या वराहवपुषो हरेः ॥
 आरोपितव्या देवस्य वामोन्मङ्गे वसुन्धरा । आलिङ्गिना च हस्तेन वामेन प्रेक्षितानना ॥
 कमर्चिनादिप्रतिमा आमीना वा स्थिनापि त्रा । देव्या सह कोडवक्ष्रा सौम्यवक्ष्रा चतुर्भुजा ॥
 Padma "kr." XVII : 12-21

§ 292

निर्माणं च वराहस्य कथयामि यथानथम् । पुरुषाकारं वागुमन्तं वक्त्रं वागहवत् भवेत् ॥
 शश्वच्चक्षराधारि चतुर्भुजमन्तिनम् । स्फटिकाभं भाकाय एनद्वाराहलक्षणम् ॥
 पीतवस्त्रं मुकुटिना मेनकाकारमेव चा । देव च समुपदृन्यं वामहस्तेन कूर्पे ॥

आलम्ब्य भानुभागे तु पाणिना दक्षिणेन तु । आसीने तु तथारूपं ब्रह्मस्थाने.....द्वैत् ॥
आसीने तु तदासीना पुण्यहस्ता वसुंघरा । वामपाञ्चं प्रतिष्ठाप्य वाराहवपुषो हरेः ॥
कर्मचार्दिप्रतिमात्वासीना वा स्थितापि वा । देव्या सह क्रोडवक्त्रा सामान्या वा चतुर्भुजा ॥

Markandeya VIII

§ 293

चतुर्बहुर्वराहस्तु शेषः पाणिपदे धृतः । धारयन् बाहुना पृथ्वी धारयन् कमलामथ ॥
पादलधा धरा कार्या यदा लक्ष्मीर्भुजस्थिता । वराहं कारयेदेवं शङ्खचक्रवदाधरम् ॥
सप्तताली प्रशस्येते नृवराहनृकेसरी । नवतालावभ्यषिकौ पुरस्तात् कथितौ सब ॥

Hayasīra "Ādi" XXIII

§ 294

कटिप्रदेशमालम्ब्य पाणिना दक्षिणेन तु । विष्णुरूपं महाकारं सुतप्तं सूकराननम् ॥
सर्वलक्षणसंपन्नं धीवत्साकृतवक्षसम् । एवं मदिग्रहं ब्रह्मन् शङ्खचक्रधरं परम् ॥

Viṣṇu Tantra XVI : 5-6

§ 295

शङ्खचक्रधरं देव सर्वाभरणभूषितम् ॥
श्रीभूमिनीलासहितं भजे यज्ञवराहकम् ।

Sesa XIII : 66-6a

§ 296

मृगाश्च भूषरं देवं चक्रशङ्खधरं विभुम् । किरीटादिविमूषाऽन् भूवराहमहं भजे ॥

Parīkṣāra XV : 140

Vāmanas

Vāmanas, the dwarf-incarnation of Viṣṇu who conquered the evil king Mahabali and redeemed the earth and sky by so doing, is to be differentiated from the Vāmanas that is recounted among the twelve mūrti-forms of the Lord. Both "Vāmanas" are described in the following group of excerpts—generally speaking the two-armed descriptions belonging to the avatāra-incarnation (§297-§300; but also including the four-armed forms described in §301 and §302), and the four-armed descriptions belonging to the mūrti form. It is hoped that by having the two "Vāmanas" together, thus, they can be more easily understood to be separate and distinct beings.

The dwarf Vāmanas is consistently said to be dark or black in color. With one of his two hands he may be begging for the Earth in outstretched supplication (§297, §298 and §299), in some other descriptions he is said to be carrying an umbrella (§200 and §301) and/or a small jug (§300). He carries (under one of his arms? —§297, §298 and §299) a *danda*-stick. He is said to wear an *upavita*-cord (§297, §298, §299, §300 and §301 !) and to have a *anklet*-taut (§297, and §300, cf. §299). In addition to a loincloth (§297 and §298 ?) he wears a yellow-colored garment (§297). When he is displayed in a shrine of his own, other deities may be painted on the walls—Gareja, Brahma, Ganga, Jambavati, et al.

As for the mūrti-form of Vāmanas, he usually has four arms, and bears the *śāṅkha* and *chakra* along with either the *padma* and *gaṇḍa* (§305, §306 !, §307 and §308) or in some other combination that includes *danda* and extra-arms (see §304).

§ 297

वामनं वामनाकारं स्थापते दण्डवारिणम् । शीङ्गीमेललया युक्तं प्रहृसूतविराजितम् ॥
कौपीनाभ्यादनवरं द्विवाहुं नरकृपवत् । कृष्णाजिनवरं देवं शुद्धस्फटिकसंजिभम् ॥
काकपश्चवरं देवं रथाताळकमोभितम् । ईचल्कुचितसम्बाहितं वामनानं वसुन्पराम् ॥
वासीनो वा कायानो वा स्थितं वा यदि भूयते । वाहनं विहुगेशस्य पीठिकायां सुस्तस्तिष्ठतम् ॥
एकवेरविधानं चेत् स्थापयेद् वह्नाः परे । वह्नवेरविधाने तु वैलोक्याकमणोदत्तम् ॥
भूवनत्रयदातारं समार्थं सपुरोहितम् । पादोदधिसमुद्घूला गङ्गामाकाशगोमिनीम् ॥
तर्जन्या वामना वरपि मिदिनेत् समुद्घूलम् । चरनं सम्बद्धमुच्छ्वासे स्थापते पीतकाससम् ॥
काकुचक्षवदातारदग्धनुपाकादि वारिणम् । कुर्यात्

Mālīkadeya VIII

§ 298

वामनस्य हरेमूर्ति वकुथा संश्वकते ॥
वामनं वामनाकारं स्थापते दण्डवारिणम् । द्विमुखं भेललादामणोभितं शोभनाकृतिम् ॥
कौपीनाभ्यादनवरं वृक्षाजिनवरं विभूम् । वज्रोपदीतिम् काकपश्चसंयुतकुन्तलम् ॥
ईचल्कुचितसम्बाहितं दक्षिणेन वह्नुस्तिष्ठतम् । दक्षिणेन तु हस्तेन वामनानं वसुन्पराम् ॥
शोभितं ज्ञानाकारं दिवतं वा शयनासनम् । अथवा गरुडाकृं कल्पयेत्कमलासनम् ॥
एकवेरविधानं चेत्स्थापयेद् वह्नाः परे । वह्नवेरविधानं तु वैलोक्यकमणोदत्तम् ॥
दिव्यं प्रकल्पयेहित्ये भावेऽप्टमृजसयुतम् । चतुर्मुखं वा वह्निर्वाहुभिर्वा समन्वितम् ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वं तु वामनं वामनाकृतिम् । तस्यापसम्ये दैत्येन्द्रं बलि करकवारिणम् ॥
भूवनत्रयदातारं समार्थं सपुरोहितम् । वामपार्श्वं तु पक्षीन्द्रं मुष्टिना शुभ्रवातितम् ॥

वामभित्तौ विषातारमुपरिष्टादवस्थितम् । क्रममाणस्य देवस्य सव्याङ्गिकालनोद्धतम् ॥
पादोदकसपुद्धूतां गङ्गामाकाशगामिनीम् । तजंत्या वामया चापि निर्दिशान्तं समुद्धृतम् ॥
चरणं सब्दमत्युच्चैः इयामलं पीतवाससम् । शशुचक्षुदालङ्गनुपाशादिशारिणम् ॥
जाम्बवन्तं च भित्तौ तु भेरीताढनतत्परम् । देवर्घिणसह्यातान् कृताङ्गलिपुटान् स्थितान् ॥
भित्तौ कृत्वा ततः कर्मचिच्चौ चैव चतुर्भुजाम् ।

Padma "kr." XVII : 416-54a

§ 299

वामनस्य वदामोऽन् रूपं शृणु महामुने ॥
सुस्थितं पद्मनाभेन वामनं वामनाकृतिम् । वालकुञ्जरसङ्काशं वृहत्सकन्धं महामुजम् ॥
इयामलं नीरजाक्षं तु आयताङ्गविलोचनम् । क्षोणीतलं पदन्यासैलौलयस्त्रिव नारद ॥
जटाटवीसमायुक्तं सर्वेषां च मनोहरम् । छिमुञ्जं सश्वहस्तेन मुष्टिना दण्डधारिणम् ॥
आकुचितं वामपादं स्वागतं दक्षिणं भूतम् । हारकुण्डलकेयूरभूषणीभूषितं मुने ॥
लम्बयशोपवीतेन मेललानां त्रयेण च । संवृतं युक्तरूपं तु काश्यपं लहूचारिणम् ॥
कौपीनषारिणं वापि पीतवाससमेव च । रक्षार्थं विष्टपानां तु वामनस्थमुपागतम् ॥

Vishvakesha XI : 656-71

§ 300

कमण्डलं यशसूत्रं सशिखं अवधारिणम् ॥
तेजःपुञ्जसमं देवं वामनं पुष्पं भजे ।

Sesa XXV : 56-6a

§ 301

चक्रशङ्खचतुर्शशधारिणं वामनं हरिम् । लक्ष्म्या सह विभूषाङ्गं विप्ररूपघरं भजे ॥

Parshara XV : 186

§ 302

भुजत्रिगोलकायामवक्षोविस्तारशोभितम् ॥
पाणिपादतुरीयाशप्रवृद्धिरसं तथा । ऊर्ध्वांगिहितयापामविहीनमुखयुग्मकम् ॥
कटिस्फक्क्षपार्ष्वनाभीषु तद्विष्वं वामनं भुषः । कृत्वा सस्थापयेदेवं मोहनाशाय सर्वेषां ॥

Hayagrīva "Ad." XXIII : 226-24

§ 303

वामोद्धर्व कौमुदी यस्य पुण्डरीकमधःस्थितम् । दक्षिणोद्धर्व सहस्रारं पाञ्चजन्यमधस्थितम् ॥
सप्ततालप्रमाणच वामनं कारयेत्सदा ।

Hayamītra "Ādi" XIII : 14–16a

§ 304

पद्मदण्डारिसाहूस्त्रो वामनः शशुचक्रधूर् ॥

Padma "kt." XVI : 336

§ 305

अरिकीमोदकीकञ्जदरवारी तु वामनः ।

Garuda (m)

§ 306

शशुचक्रादापाणिर्विमलस्यान्वयीरितम् ।

Markapūrṇeya VIII

§ 307

चक्रशङ्खगदापशष्ठारिणं भूरभापतिम् । नमामि वामनं देवं सर्वालङ्घारभूषितम् ॥

Parigraha XV : 63

§ 308

वामन उच्यते ॥

कर्णिकारदलप्रल्यं रक्तवस्त्रं चतुर्भुजम् । सर्वादिववसंपूर्णं सर्वालङ्घारभूषितम् ॥

सर्वाभिरणसंयुक्तं सर्वसिद्धिप्रदं वरम् । प्रथमे तु करे चक्रमधः शशुं च दृश्यते ॥

गदा च वामहस्ते तु हृष्टः पद्मं च शोभते । वामनास्यं तु विप्रेन्द्र विज्ञेयोऽयं विलक्षणः ॥

Viprakosa XI : 1836–188

§ 309

विद्धि वामनरूपस्य लक्षणं किन्तु लाङ्गूलिन् । ललाटनासावक्त्रेभ्यः समादायांङ्गुलवृयम् ॥

मस्तकस्योपरिष्टात् जटाबन्धं प्रकल्पयेत् । जटावसानमायामं यथा स्यात्पञ्चतालकम् ॥

Sattvata XXIV : 235b–237a—*Iāvara*¹ XVII : 236–237—*Śrīprabha* XIII : 151–152

Trivikrama

As in the case of the preceding "Vāmana" entry, here, too, we have two "Trivikramas". First to be distinguished is the incarnational form—recalling the story of how Vāmana, Visu-incarnate, swelled to great size and covered in two steps the entire creation, coming back in his third step to crush the wicked Mahabah; Trivikrama is the name of this gigantic, high-stepping savior. He is usually identifiable iconographically by his size and the fact that one foot is raised high, the other placed near the king (§312, and §311)—although there are variations on this: §313). According to §310, he is depicted either as black or golden in color, wearing silken garments and having all decorations. He may have either two or four arms (§312 and §313; §310 and §311), holding the *sankha* and *akra* in either case. An alternative way of showing him, according to §313, is on Garuda's back.

As for the mūrti-form known as Trivikrama, he is recognized by the following four weapons: *sankha*, *akra*, lotus and club or stick. Nothing more of significance is available in the literature about him—see §314, §315, §316 and §317.

The description found in §318 is not clear whether it refers to the *avatāra* or the mūrti "Trivikrama".

§ 310

सच्चुर्जणस्य भेदोऽयं त्रिविक्रममधो शूणु । तप्तहाटकसच्छाशं स्यामवर्णनिभं तु वा ॥
सवलिङ्गारसंयुक्तं सवविष्ववशोभितम् । सवभिरणसंयुक्तं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् ॥
शत्रुघ्नशक्तिप्रदापाणि सवंदेवनमस्तृतम् । त्रिविक्रमस्य संप्रोक्तं लक्षणं तु य.....दिवम् ॥

Vishnusena XI : 179-181

§ 311

दक्षिणोऽर्द्धं गदा यस्य पक्षजं चाव्यषःस्थितम् ॥
वामोऽर्द्धं संस्थितं चक्रं अवश्यात्मं प्रदृश्यते । बहुगणं वामपादं दक्षिणं शेषपृष्ठगम् ॥
बलिवचनसंसत्तं वामनचाव्यषःस्थितम् । त्रिविक्रमेति सा मूर्तिः स्थापिता राज्यभोगदा ॥

Hayashira "Adi" XXIII : 216-23 (Adyar ms.)

§ 312

पक्षात्मात्मवरं देवं क्षर्वपादंक्षेविष्णम् ।

Parigata XV

§ 313

त्रिविक्रममितशशृणु । चतुर्भुजो वा द्विभुजस्सव्यं पादं महीतले ॥
मस्तके सुरराज्यं च (मस्तकेऽसुरराजस्य ?) पाद सव्येतरं दिवि । विन्यस्य याचते भूयस्सव्ये-
तरकरेण तम् ॥

वरणी देहि देहीति एष एव त्रिविक्रमः । कल्पयेद्दैनतेयस्य स्कन्धोपरि जगत्पतिम् ॥
स एव यानारुद्धस्यादुदितश्च त्रिविक्रमः ।
Visnutilaka VI : 425-428a

§ 314

परशस्त्रारिदण्डास्त्रः शृणु विक्रमवाभनः ।
Markandeya VIII

§ 315

कीमोदकीचक्रदरकञ्जधारी त्रिविक्रमः ।
Garuda (ms.)

§ 316

चक्रस्त्राङ्गदण्डास्त्रधरः कार्यस्थितिविक्रमः ।
Padma "kr." XVI : 33a

§ 317

चक्रस्त्राङ्गदापथधारिणं शूपति विभूम् । सर्वावरणशूषाङ्गं नमामि श्रीत्रिविक्रमम् ॥
Pargata XIII : 56

§ 318

शालुचक्रधरं देवं विभू तेजोमयं विभूम् । त्रिविक्रमं बासुदेवं तं भजे विश्वरूपिणम् ॥
Sesa XXV : 10

Narasimha

Narasimha, the leonine incarnation, may be shown in a variety of ways—seated or standing, ferocious or benign, alone or in company, and combinations of these. Normally, he is shown with a lion's head and a human body (§321, §322, §323 and §327). In his more ferocious aspects he is shown with three eyes, big and bulging (§321, §322, §327, §329 and §332), his mouth gaping open (§321, §322 and §339), his fangs shown (§319, §321, §322, §328, §329 and §339), his mane heavy and hanging (§328, §335 and §339), his tail slaying the earth (§333). His claws will be sharp (§323), and he may be shown rending open the demon on his lap, if he is seated (§319, §323, §329 and §330).

His color is usually bright or white (§320, §321, §322, §323, §327, §324, §335 and §336), but he may also be yellow (§320), or his original color may be obscured because he is besmeared with red (§321 and §322). He may be surrounded by a fiery nimbus (§320). In most depictions he will be wearing an *upavita*-cord, and numerous ornaments.

Usually he will be shown with four arms, carrying at least the *sankha* and *cakra* (§324, §325 and §326); but he may also be shown with two, eight, ten or sixteen or more arms (§323, §328, §329, §334 and §340), hence with various ornaments and weapons.

In his more benign aspects—and he may be shown in these either standing or sitting—he will show some sign of yogic inclinations or else be shown with one or more of his Consorts, holding various weapons according to the number of arms he has (§319, §321, §322, §323 and §332). He may also be shown in the company of Brahma or others (§322, §323 and §334).

Other forms Narasimha may take are : as the Cosmic Lion licking up all creatures (§319), as the embodiment of all Truth, Knowledge and Bliss (§336), as a combination form associated with Varsha (§337), or as combined in some essential way with the Sudarshana motif—either holding the discus as a weapon (§338) or else merged with it into one combined icon (§339).

As for precise measurements, these are available (§319 and §341); according to the last excerpt, §341, one may control the desired benefits of worshipping Narasimha by turning to icons of him that have utilized different measurements.

§ 319

तिर्यङ् नृसिंहदेवस्य तथा विपुलमाननम् । बर्तुलेऽस्य तथा नेत्रे कक्षी तालमिती शुभी ॥
भ्रुवी ह्याकुचिते वक्ते विकृतं चक्रदण्डकम् । लेलिहाना तथा जिहा समुद्धतस्तं शिरः ॥
दंष्ट्रेऽज्ञुलविनियते वक्ताम्रे च सिते तथा । त्रिकलाभ्यधिकं वक्तः पञ्चनेत्राधिका कटिः ॥
त्रिकलाभ्यधिके शोरु आनू अपि कलाधिके । जङ्घे सार्वकले मध्ये विस्तृते श्रोणिभागतः ॥
ऊब्बी किञ्चित् सृती पादो बाहुमूले कलाधिके । किञ्चित्किञ्चित्तथा हीनी पर्यन्ते चोपबाहुकौ ॥
विपुरित्यं नृसिंहस्य कुर्यादेशिकसत्तमः । जानुदेशे च संस्थाप्य विदारितमहासुरम् ॥
भूषितं दैजयन्त्या तु मालया श्रीसमन्वितम् । शश्वचक्षरं देवं नृसिंहं कारयेत् दुधः ॥

Narasimha "Adi" XXIII : 15-21.

§ 320

नदशादमनास्येयं तमजं परमेश्वरम् । निष्ठप्तकनकाभं च ध्यायेदेवं नृकेसरिम् ॥
ज्वलदग्निस्फुलिङ्गाभिः स्वदेहोत्थाभिरावृतम् । रथाङ्गशाहूधातारं बृहन्मूर्ति सुभीषणम् ॥
सत्सत्यकरजश्रेणिदीप्तेनोभयपाणिना । सयच्छन्त विया सम्यग्भविना साभयं वरम् ॥
अभृताभ्यातमेघाभमसृताहरणं विभृम् । पीताम्बरघरं ध्यायेदेववक्ष चतुर्भुजम् ॥

श्रोणीतदापितकरं शङ्खचक्रविभूषितम् । मध्यतो दक्षिणेनैव वहन्तं गिरिरूपघृतं ॥
शुद्धज्ञानानुविद्धं च कर्मसम्भवभीतिहम् । दिशन्तं स्वधिया सम्यग्भक्तानां भक्तवत्सलम् ॥
मन्थामधितदुग्धाब्धिं क्षोभयित्वा प्रकाशितम् । अमृतं खुत्खादीनां प्रतिपक्षमनामयम् ॥
शुद्धं चानश्वरं भाव्यं मायारूप्यार्णवमध्यगम् । आत्मामृतमनौपम्यमाहारञ्चंसकर्मणा ॥

Sattvata XII : 73-80. cf. Ivara¹ XXIV : 266-271

§ 321

गलादधस्तान्नररूपधारी परत्र सिहाननभृत्स्वरूपः । दिग्भूति नेत्राणि हुताशनार्कप्रभाच्छितान्येव
विभीषणानि ॥

शङ्खचक्रघरं चैव सर्वाभरणभूषितम् । सर्वावियवसंपूर्णस्तर्वसिद्धिकरशुभः ॥
चक्रच दक्षिणे हस्ते शङ्खं वामे न्यसेद्वृष्टः । श्वेतपर्वतसङ्खाशं सर्वदुःखविशोधनम् ॥
रक्तचन्दनलिङ्गाङ्गं कालाभ्रोदमनिस्त्वनम् । शरदिन्दुकलादंष्ट्रं कुरु हाटकनाटकम् ॥
संफुल्लवदनं शरवद् दुष्टानामतिभीषणम् । एवं रूपं नृसिंहस्य कृत्वा पूर्वं मृदा मुने ॥
पर्यङ्गुकलितं कृत्वा वासीनं विष्टरे शुभे । हस्तयोः कोपरे तस्य जान्वोरपरि विन्यसेत् ॥

Vishvakesha XI : 68-63

§ 322

गलान्तनररूपं च महासिंहमतः परम् । श्वेतपर्वतसङ्खाशं रक्तचन्दनच्छितम् ॥
नीलजीमूतपादं च रक्षसां भयदायकम् । सर्वदुःखहरं पुसा सर्वंसिद्धिकरं शुभम् ॥
श्वेतदंष्ट्रं विकासास्यं रक्तवृत्तोपदृष्टिकम् ।

•

योगपट्टसमायुक्तमासीनं सम्यगासने ॥

हस्तयोः कूर्पं न्यस्य पदजानू तु सस्थितः । श्रीभूमीस्यां समोपेतं ब्रह्मशङ्करसंयुतम् ॥

Vishnu Tantra XVII : 3-6a, 7b-8

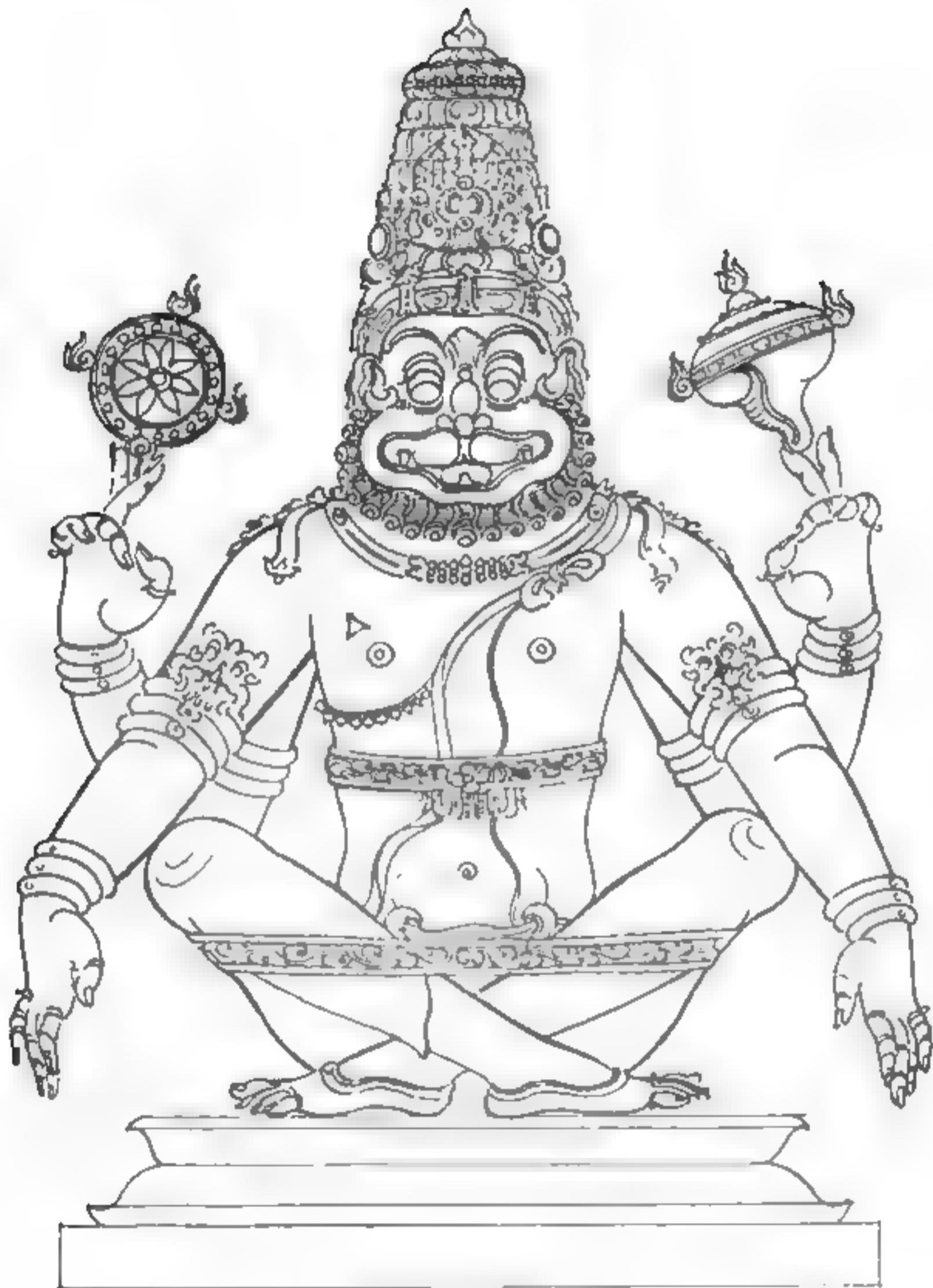
•

•

•

§ 323

नृसिंहमूर्तिवंदुष्टा तत्र काचित्प्रदर्शयते । वक्त्रं केसरिणो वक्त्रं व्याजास्यं दंष्ट्रया युतम् ॥
भुक्टीकुटिलं भीमं त्रिणेत्रं मुकुटोज्वलम् । अङ्गान्तरं नरस्येव चतुर्भुजमुदायुषम् ॥
रक्तक्षुरुसंयुक्तं श्रीदत्साङ्गुविराजितम् । शुद्धस्फटिकसङ्खाशं शङ्खचक्रविराजितम् ॥
पर्यङ्गुद्वन्धसंयुक्तमासीनं सम्यगासने । प्रसार्यं जानुनोर्हस्तौ मुल्यो विस्तारिताङ्गुली ॥
दम्भोलिनीमनखिनौ भागे दिव्ये प्रतिष्ठितम् । एकद्वेरविधानं चेदासीनो वा स्थितोऽपि वा ॥
शङ्खचक्रगदापाणिः स्थितश्वेतकमलासन । अथवा दैविके भागे सिंहविष्ठरविष्ठितम् ॥

YOGANARASIMHA

(To face entry § 322, p. 140)

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARIES

श्रीभूमीभ्यां सहासीनं बद्धपर्यङ्कवन्वनम् । यद्वा भूमितले पादमेकं संस्थाप्य दक्षिणम् ॥
 अपरेण सुखासीनो विष्ठरे विषुले दृढम् । यद्वा प्रसार्य जानूर्ध्वमुत्क्षिप्योपरि जानुनः ॥
 वामहस्तं प्रसार्यन्विहस्तं कृत्वाऽभयप्रदम् । दक्षिणं जानुनोऽधस्तात् स्थापयित्वा तदासने ॥
 श्रीभूमिसहितो दिव्ये तिष्ठन् भागे यथापुरम् । यद्वाष्टभुजसंयुक्तनूर्सिंहं परिकल्पयेत् ॥
 चक्रं लङ्घं च बाणं च अभयं दक्षिणे भुजे । पाञ्चजन्यं गदां शाङ्कं वामबाहुषु कारयेत् ॥
 जानूपरि तथा वाम हस्तमेकं प्रसारयेत् । यद्वा भुजयुगं जानुदृयस्योपरि कल्पयेत् ॥
 अथवा षोडशभूजो नरसिंहः प्रशस्यते । चक्रं लङ्घं म परञ्जुं शूलं बाणं तथाङ्कशम् ॥
 वज्रं च दक्षिणभुजप्रदेशेष्वितरेष्वपि । शत्रुं चर्मं गदां शक्तिं शाङ्कं पाशं च तोमरम् ॥
 शिष्टौ करौ यथापूर्वं स्थापयेऽजानुनोद्दियोः । वामजानूर्ध्वं कुर्यादिष्टस्तादितरं पुनः ॥
 उत्सङ्गे देवदेवस्य हिरण्यकशिषु ग्निपुम् । नखैविदारितोरस्कं शवद्रुषिरपङ्कुलम् ॥
 रुद्धिरस्तोभसंभूतसिराणां वामसङ्कुलम् । कुर्याच्च दक्षिणे पाश्वे विविमन्यत्र शङ्करम् ॥
 प्रह्लादं गरुडं चापि पाश्वयोस्तत्र कारयेत् । स्वतन्त्रे नरसिंहे तु कर्मविम्बानि कारयेत् ॥
 अनुर्भुजं वा सवंत्र चासीनं सुस्थितं तु वा । श्रीभूमिसहितं चापि रहितं चापि कारयेत् ॥
 कर्मचिनादिप्रतिमा सौम्यवक्त्रां चतुर्भुजाम् । . . .

Padma "kr." XVII : 22-41a

§ 324

नूर्सिंहश्चकलजगदाशङ्कवरः सूतः । . . .

Padma "kr." XVI : 40a

§ 325

चक्रपद्मगदाशङ्कनूर्सिंहः स्याङ्क्यानकः । . . .

Markandeya VIII

§ 326

नरसिंहश्चतुर्बहुशशङ्कचक्रगदाधरः ।

शत्रुचक्रधरो चापि विदारितमहासुरः ॥

Hayasirsa "Adi" XXIII

§ 327

बहुधा नूर्सिंहमूर्तीश्च तत्र काचिप्रदृश्यते । आननं सिहत्रङ्कल्या नग्नदण्डया स्मृतः ॥
 चतुर्बहु विशालाक्ष स्फटिकाभसमन्वितम् । श्रुतुदीकुटिलं भीम कल्पयेत्पृथुमत्तम् ॥

Markandeya VIII

141

§ 328

तत्र सिंहं महावर्ष्टं महावक्त्रं महासटम् ॥
श्रीवत्सवक्षसं श्रीशं कौस्तुभेन विराजितम् । अष्टवाहुं सुविस्तीणं प्रष्टायुषधरं हरिम् ॥
रक्तकेशं च रक्तासां व्यायेत् सिंहं महावलम् ।

Iśvara^a XI : 26-4a

§ 329

विभ्राणं शक्तिखङ्गं ज्वलनमयं सृष्टीं कुन्तवन्तौ कुठारम्, चक्रं शत्रुघ्नपाशान् हलमुसलगदा-
लेटशूलाभ्यं दोभिः ।
प्रथालीढं तमीढे त्रिनयनलसितं पिङ्गकेशं सुदष्टम्, देवं एवार्थयोगासनलसितचतुष्प्रक्षमास्यं
नुसिंहम् ॥

Parashurāma XXV : 10

§ 330

उद्याद्वाम्बत्महेनप्रभमशनिनिभं अथर्विस्फुरन्तम्, बहुधावत्त्वय (?) विद्युतिवित्तसदाभूषणं
भूषणीभ्य ।

दिव्येरादीप्तनिशितललसद्वाहुरण्डेरनेकं, संभूतं भिन्नदैत्येश्वरतनुमतनुं नारसिंहं नमामि ॥

Iśvara^a XXIII : 19

§ 331

तर्वाभरणभूषणाङ्गं सर्वदेवमयं विभूम् ।
सर्वायुधधरं देवं भजे शत्रुघ्नकेसरिम् ॥

Iśvara^a LXII : 126-13a

§ 332

तर्वाभरणभूषणाङ्गं त्रिनेत्रं सौम्यविश्रहम् । श्रीभूनीलाधिषं देवं नारसिंहमुपास्महे ॥

Iśvara^a XXVII : 6

§ 333

जपापुष्पप्रतीकाशं द्विभुजं रक्तलोचनम् ॥
करो भूमौ प्रतिष्ठाय लेलिहन् सचराचरम् । वासफोट्य भूमौ लांगूलमाञ्छयुक्तं सुरेश्वरम् ॥
पुञ्चसिंहमिति रूपातं सर्वलोकभयङ्करम् ।

Iśvara^a IV : 73b-75a

§ 334

पञ्चवक्त्रं महाभीमं कालानलसमप्रभेम् ॥
 अष्टमालाघरं रौद्र कर्णभारेण (कर्णभरण ?) सयुतम् । सर्पयज्ञोपवीतं च पञ्चाननसुशोभितम् ॥
 भूजैः परिषसङ्काशैः दशभिश्चोपशोभितम् । अक्षसूत्रं गदा पदं शङ्खं गोक्षीरसन्निभम् ॥
 धनुश्च मुसल चैव तथा चक्रेण मण्डितम् । बाणं वरदखड्जं च सर्वदेवैरूपासितम् ॥
 मकुटं च महाभीमं शुद्धस्फटिकसन्निभम् । चन्द्राव्यजनसुवर्णाभं इन्द्रकोपनिभं तथा ॥
 पूर्वादि चोत्तरान्तं तु ऊर्ध्वमण्डिनिभं मुखम् । एतं भेहरिति स्वातं सर्वव्याधिविनाशनम् ॥

Ishvara IV : 766-81

§ 335

चतुर्भुजं त्रिणेत्रं च शङ्खचक्रघरं शुभम् ॥
 शशिकोटिसहस्राभं हिमकुन्देन्दुसन्निभम् । सहस्रादित्यसङ्काशं किरीटमकुटोज्वलम् ॥
 शतरुद्रसहस्राभं सटाचकोज्वलं मुखम् । योगपट्टपिनद्वाङ्गं आसीनं पश्यपीठके ॥
 जान्वारुद्रलस्तभुजं इन्द्ररत्नसोज्वलम् । यज्ञोपवीतसंयुक्तमुत्तरीयकशोभितम् ॥
 दिव्यसिंहासनारुदं सर्वज्ञानमयं परम् । श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं नानारत्नविभूषितम् ॥

Ishvara IV : 626-66

§ 336

सत्यज्ञानमुखस्वरूपममलं क्षीराभिमध्यस्थितं, योगारुदपतिप्रसन्नवदनं भूषासहस्रोज्वलम् ।
 अथकं चक्रपिनाकसामयकरं विभ्राणमर्क्ष्यविभ्राणमिन्द्रमिन्द्रधवलं लक्ष्मीनृसिंहं भजे ॥

Parashara XV : 160

§ 337

चक्रचटकघरं देवं त्रिनेत्रं चोग्रविप्रहम् । विश्वरूपमजं सौम्यं वराहनृहरि भजे ॥

Sopar XXVIII : 19

§ 338

विश्वरूपमुदाराङ्गं सुदर्शननृकेसरिम् ॥
 ज्वालामालाघरं देवं भजे तं विश्वतोमुखम् ।

Sopar XXIV : 156-16a

§ 339

सुदर्शनस्थ हृदये विष्ठितं नृहरि हरिम् । स्फटिकाचलसङ्काशं परशतसटाकुलम् ॥
 प्रलयाभ्युदनिघोषगम्भीरगहनघ्वनिम् । शङ्खचक्रघरं द्वाम्यां कराम्यामितरौ पुनः ॥

• प्रसार्य जानुनोर्भीमं नखदम्भोलिभीषणी । व्यत्यस्तचरणद्वन्द्वमासीनं पदविष्टरे ॥
भुकुटीकुटिलं योगपट्टिकादृडब्रह्मनम् । व्यादाय बकश्चकुहरं दंष्ट्रिणं स्फुटिताष्वरम् ॥
त्रिणेत्रमस्तिलाकल्पकल्पितं अहुगजितम् ।
Padma "car." XXXI : 257-261a

§ 340

नरसिंहविशेषोऽस्ति चतुर्सप्ततिविष्टहः । नरसिंहेति मूर्तीनां नामषेवं सुकृत्यते ॥
प्रथमं स्वयंनृसिंहः स्यादिषानां योक्षसिंहकम् । विजयं नृसिंहकं चैव छत्रार्थं नरसिंहकम् ॥
दीर्घसिंह च दृष्टानां विहृणं च नृसिंहकम् । पूर्णसिंहाद्विसिंहः स्यात्लक्ष्मीसिंहावृभावपि ॥
विजयलक्ष्मीसिंहार्थं योगयोगेश्वरावपि । दीप्तिसिंहाद्विसिंहः स्यात्पृष्ठं भूतप्रमाणिनम् ॥
ज्वालानृसिंह उर्ध्वं च ओ घोरं च नृसिंहकम् । विदारणनृसिंहः स्यादहोवलनृसिंहकम् ॥
स्तंभसिंहमहामिहपातालनरमिहकम् । वक्ष्यं चानन्तसिंहं च गृहणप्रमनावपि ॥
आवेशनरसिंह च अदृहासनृसिंहकम् । नवव्यूहनृसिंहः स्यान्त्वकसिंहं दिशो दश ॥
चण्डसिंहारसिंहं च प्रसादं इहसिंहकम् । विष्णुरौद्रं च मार्ताण्डं चन्द्रभैरवसिंहकम् ॥
पृथिवीवायुसिंह च आकाशनरमिहकम् । ज्वलनाधारसिंहः स्यादमृतं हूंसं तयैव च ॥
आत्मसत्यं च यज्ञं ऋषादप्रभासकम् । विश्वरूपं वितारं च चतुर्सप्ततिविष्टहम् ॥
इत्येवं नरमिहं स्यादायुषानां विभेदकम् ।

Vibhagavatula IV : 7-17a [mc]

§ 341

नृसिंहम्य नुने वित्त परितश्चाटलोचनम् । ततोऽठवण्डदेशाच्च कुर्यात्कर्णद्वयोत्प्रियतम् ॥
तत्कर्णद्वयमानेन ललाटान्नं नयेत्पुनः । प्रमाणात्प्रावप्रणीताच्च संरम्भाधाणलक्षणः ॥
प्रफुल्लविक्षिद्वद्धाणदग्नान्वितं भवेत् । तच्चिद्रै पूर्वमानाच्चार्थस्य वै वियवाधिकम् ॥
सगोलमुनराङ्गेषु मकलादां च लोचनम् । अधरोर्ण परिज्ञेयं सचतुर्यवमङ्गलम् ॥
सार्वं चनुकाल वक्ष शेषायामो हनो स्मृतः । तदिकाम परिज्ञेयः नेत्रमानं यवाधिकम् ॥
अग्रतो हासमायाति सृतिव्यन्तं हि चाङ्गुलम् । सर्ववृत्तं तदधेन नेत्रयुग्मं सविस्मयम् ॥
पूर्ववद्विस्तृत शोत्र कलादेन तदुत्तैः । तुच्या चेन्द्रकलायुग्मयोगस्य भूस्तिगोलका ॥
तन्मध्यं तु कलामान शङ्खावनोग्म महत् । भागमान समावृत्तं कार्यं तच्चिद्रसि स्फुटम् ॥
देव्येण मार्यंताल च इमाघरस्यानन स्मृतम् । विष्वारेण ललाटाच्च नन्मानं हृष्णज्ञुलोज्जितम् ॥
मौम्यरूपम् च विभो प्रोग्यतम्य कलोज्जितम् । नच्चनुधांशमानेन पोत्रदेवस्य विस्तृतिः ॥

तस्योपरिष्टाद्वाहूत्यं तत्समं चाङ्गुलं त्वधः । हनुद्वयस्य वै मानं सार्धं सप्ताङ्गुलं स्मृतम् ॥
 शेषमाननरन्ध्रं तु सृक्षिणीभ्यां यदन्तरम् । तदिकासश्च सार्धेन कलार्थेनाग्रदेशतः ॥
 स एवाङ्गुलमानेन विज्ञेयः सृक्षिणीद्वयात् । ग्राणरन्ध्रश्च वकोक्ते(त्ये?) दण्डे त्वर्धकलोक्ते ॥
 नासावशं यथापूर्वं कदलीनाडिष्टवत् । शोत्रे बाजिमुखोक्ते तु को(कि)टे: सप्तकलान्तरे ॥
 तत्तुल्ये लोचने किंतु प्रान्ततीक्ष्णे यवोजिते । एतेषा विहिता प्रीवा ह्यङ्गुलद्वितयेन तु ॥
 प्रत्येकदेशात्सयुक्ता सौम्यमूर्त्युदिता च या । विनोच्छायेण नृहरे: यस्य गात्रस्य या प्रमा ॥
 सा सा सवेष्टनाद्वयासात्कलार्थेनाधिका भवेत् । वक्षःकटघुदरांसस्फक्कलामानाधिकानि च ॥
 तथैव नखपत्राणि देहश्चास्य समासलः । संपूर्णो दक्षिणावर्तेलोमभिभ्रातिकुञ्चितः ॥
 त्रिचतुर्पञ्चवक्त्रस्य विनैवोर्ध्वंभुवेन तु । दक्षिणोत्तरवक्त्राभ्यां हास कुर्याद् द्विगोलकम् ॥
 विकासः सिहृवक्त्रोक्तः उदग्वक्त्रस्य तत्र च । समो दृक्सन्निवेशस्तु चतुर्णां मोक्षसिद्धये ॥
 आरोग्यभोगकैवल्यप्राप्तयेऽर्थाङ्गुलेन च । कुर्यात्सव्याप्तसव्याभ्यामयो दृक्सन्निवेशनम् ॥
 सहपूर्वानिनेनैव सम्यक् प्रत्यक्ष्मुखस्य च । निष्का(ष्ठा)सायामविस्तारग्राणदृग्भूतिष्वय ॥
 हिष्टियेकक्षितिन्यस्तदृग्मुखं दक्षिणं शुभम् । तदृच्च प्रोक्तदृग्वक्त्रमुत्तरं सर्वंसिद्धिकृत् ॥
 स्वकार्यसूचनाशून तन्मन्त्रस्य च सन्निधि । अतोऽन्यथा समाश्रित्य शान्तिमस्ते च मन्त्रराद् ॥
 नित्यं तत्सन्निधानाच्च भूतवेतालराखसाः । आदर्शनात्पलायन्ते आविशन्ति च दर्शनम् ॥
 आदाय शिरसा मन्त्रिसमाप्तां संप्रयान्ति ते । अतः समाचरेद्यतयेन स्याद्विम्बसन्निधिः ॥
 न हि तत्सन्निधानादै कम्भिदारभते शुभम् । वराहदण्डं सिहाकं तथा चिपिटनासिकम् ॥
 विधेयं पश्चिमं वक्त्रं पञ्चवक्त्रस्य वै विभोः । अस्याधरोत्तराभ्यामप्योष्ठाभ्यां समता भवेत् ॥
 विभिन्नताङ्गुलार्थेन ताभ्यां तन्मध्यगा स्फुटा । कार्या दशनपाली वै मूलमध्याग्रतः समा ॥
 कलार्थेनोत्वणं वृत्तं तदगण्डद्वितयं ततः । द्विकलं चायतः इमश्रु कला चार्धकला क्रमात् ॥
 सम्बन्धवेणः पूर्वोक्तमानेन शुभकृद्वेत् । सिहसूकरवन्मुख्यवक्त्राणां सौम्यतां नयेत् ॥
 प्रभाणं दृग्माताल्लक्षाद्वयवहारमयात् वै । विकासश्चवक्त्रोक्तः सौम्यरूपस्य भूभृतः ॥
 तदायोक्तस्तु नृहरे: प्रागुक्तो यः समाचरेत् । तथा वक्त्राङ्गुभावित्वे विभोः शक्तीश्वरस्य च ॥
 हारनूपुरवस्त्रसंकटकाङ्गुदभूपिता । मात्योपकीतकेयूरमकुटाद्युपशोभिता ॥
 प्रतिमा मन्त्रमूर्तीनां कृता भवति सिद्धिदा । यत्पुरा पञ्चधा प्रोक्तं वाहनं प्राणदेवतम् ॥
 तस्य विम्बसमुत्थेन तालेन मुखमण्डलम् । द्वयङ्गुलं तु ललाटोक्तं जटावन्धो द्विलोचन ॥
 द्वयङ्गुलेनोश्वतः कर्ण उरः पञ्चकलं स्मृतम् । अष्टाङ्गुलं तदुदर कटिः पञ्चाङ्गुलोश्वता ॥
 नवाङ्गुलोश्वतावूरु जानुनी द्वयङ्गुले स्मृते । अष्टाङ्गुलोच्छृते जङ्घे द्वयङ्गुले पदपिण्डके ॥
 शममेक कलाहीनं तदग्रीवायाश्च वेष्टनम् । विम्बनुत्या परिज्ञेया सर्वदा साङ्गविस्तृति ॥

तद्विभागाधिकं वित्त वेष्टनं हृदरस्य च । परिधिः कटिदेशस्य चतुर्वेशाधिकस्तु वै ॥
 विम्बोक्सदृशं वित्त तद्वर्वोमूलवेष्टनम् । तदेव जङ्घामध्यस्य जङ्घान्तस्य तदेव हि ॥
 पादं पञ्चकलायामं चतुरङ्गुलविस्तृतम् । द्वयङ्गुलं पाञ्चिणदेशाच्च अङ्गुष्ठोऽर्धकलासमः ॥
 विशेया अङ्गुदेशाच्च यवेनाङ्गुलयः क्रमात् । नाभिरन्ध सुविस्तीर्णं द्वयधंलोचनविस्तृतम् ॥
 मध्यमाङ्गुलिपयंतं मणिवन्धामवाङ्गुलम् । त्रिकलः पाणिविस्तारः तप्त्वा निशितोन्नताः ॥
 सदाहृमस्तकं वित्त उच्छ्रायेण द्विलोचनम् । शुजोपभुजयुग्मं यत्तत् द्वितालसमं स्मृतम् ॥
 कलाधैर्नाधिकं विम्बवाङ्गोस्तद्वाहृवेष्टनम् । विम्बोऽतां सद्विधीहौर्वं स्तनभूलोचनोल्बणा ॥
 वृत्तवैपुल्यमानेन लोचने पदापत्रवत् । अङ्गुग्मं नर्तसिंहोत्थं ध्राणाग्रं शुक्चचुवत् ॥

Sattvata XXIV : 1806-227a, Tāvratrī XVII : 181-227, Śrīprabhasa XIII : 96-142

Parasurāma

Parasurāma, the brahmin incarnation of Viṣṇu who opposed domination by the kṣatriya rulers, is usually recognized by the fact that he is shown carrying an ax (parasi) and by his virile figure. In the three excerpts below we learn that he can be shown alone or in a group-standing or seated, having two or four arms. In all cases he is to be depicted with matted hair. See §342, §343 and §344.

§ 342

आसीनं द्विभुजं शान्तं जटामुकुटधारिणम् ॥
 परशुं सशारं चापं दक्षिणेतरहस्तयोः । भारयन्तं सुवर्णामिं ग्राहम्या लक्ष्म्या विराजितम् ॥
 श्रीवत्सेनाङ्गुतोरस्कं सोपवीतोत्तरीयकम् । स्थितं वा कल्पयेद्वेवमेकबेरं विषेः पदे ॥
 बहुबेरे पदे दिव्ये देवीं वामे प्रकल्पयेत् । चतुर्भुजा च कर्मचार्चा जामदग्न्येन वा समा ।
 भङ्गवयसमोपेतं त्रयस्त्रिशत्सुलक्षणम् । यद्वा चतुर्भुजं कुर्याज्जामदग्न्यं चतुर्मुख ॥
 शङ्खचक्रबरं शाङ्गंशरहस्तं यथापुरम् ।

Pādmas "kr." XVII : 636-60a

§ 343

जामदग्न्यस्य रामस्य रूपं वक्ष्याम्यतः परम् ॥
तस्य वर्णभिं द्विभुजं श्वेतरत्नकम् । आसीनं तु प्रमन्नास्य ग्रह्यलक्ष्मीसमावृतम् ॥
 सर्वलक्षणसंपूर्णं सर्वभिरणभूषितम् । सर्वालङ्गारसंयुक्तं जटामण्डलभूषितम् ॥

परशु दक्षिणे हस्ते वामे चाप पत्रिणम् । वामे कमण्डलुं वापि चाक्षसूत्रं तु दक्षिणे ॥
इत्यं रूपं मुने तुम्यं जामदग्नेस्तु वर्णितम् ।

Vigvaskona XI : 71b-75a

§ 344

जामदग्न्यं तु कुर्वीत जटामुकुटमप्पितम् । चतुर्बाहुं महाभागं सर्वधनान्तकं प्रभुम् ॥
दक्षिणे परशु हस्ते वामे दद्यात्था षनुः । सद्गं दक्षिणहस्ते तु वामहस्ते तु खेटकम् ॥
कुठारहस्तं द्विभुजं कुर्याद्वा रेणुकासुतम् ।

Hayaśirpa "Ādi" XXIV : 25-27a

Rāma

One of the most popular incarnations of Viṣṇu among Vaishnavas of all schools is as Rāma, the noble king and ideal husband. In the Pāñcarātra literature, then, we are not surprised to find a number of variants on the favorite themes indicating Rāma's presence. Generally, however, he is depicted with a bow in one hand, the arrows being either held in the other hand or in a sling on his back. Also, Rāma is rarely shown alone—he is most often found as the center of a group, flanked on either side by Sītā, his wife, and Lakṣmaṇa, his brother. Not uncommonly, Hanumān, the converted monkey-deity, is shown in a worshipful attitude as a fourth member of the group.

In excerpt §346, we are presented with a number of options for presenting Rāma—standing in the tribhūti-stance, seated, enthroned, reclining—and in the company of his extended family. Here, the members of primary group are given as three-dimensional icons while the other brothers and their wives--Bharata and Māndavi, Satrughna and Śrutakīrti—and others are to be presented on a mural in the background. Measurements for both the icons and the painted figures are given. Rāma's color is black here.

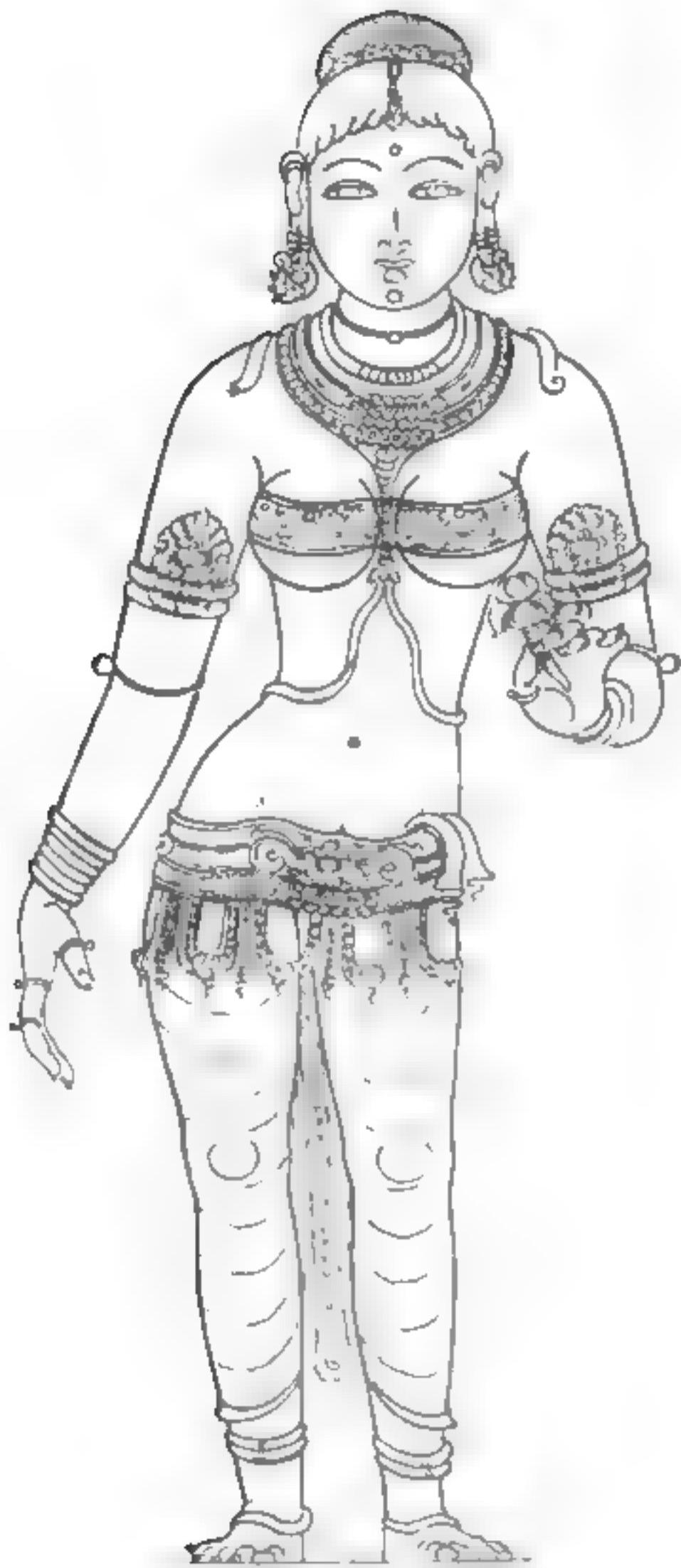
In §348 and §350 the rarely seen “vīrāsana” posture—Rāma seated with Sītā on his lap—is described. More conventional descriptions are given in §347, §349 and §351, the latter one giving more dimensions for use in making metal icons.

The two closing excerpts, §353 and §354, are given over to descriptions of Hanumān—the former in a terrible stance, the latter in a benign attitude.

§ 346

रामस्य राघवस्याय लक्षणं वक्ष्यते ऽधुना ।
त्रिभङ्गं द्विभुजं रम्यं श्यामवर्णं किरोटिनम् । श्रीवत्साङ्कं प्रमन्त्राभं यद्वा रामं चतुर्भुजम् ॥
चक्षुस्थित दक्षिणेन चरणेन तरेण तु । कुचितेनाङ्गिणा स्तोकं शरशाङ्गं धनुर्धरम् ॥

उदरेच्च ललाटान्तं वामहस्तं धनुष्वरम् । अन्तरालं मुखमितं शरहस्तं तु दक्षिणम् ॥
 कटिसूत्रसमं कुर्यान्मुखमानं सगोलकम् । अन्तरालं भवेन्मुष्टेः कटिसूत्रम्यं च द्वयोः ॥
 अपराम्या च हस्ताम्यां शङ्खं चक्रं च धारयेत् । मुखं दक्षिणतो भङ्गं मध्यकारं तु वामतः ॥
 कट्यां दक्षिणतो भङ्गः किञ्चिद्द्विज्ञवयं मतम् । कम्बुग्रीवं महोरस्कं त्रयस्त्रिशत्सुलकणम् ॥
 पञ्चदीर्घं चतुर्हृष्टं पञ्चमूर्धमं षडुप्रतम् । सप्तरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥
 बाहू नेत्रान्तरं चैव हनुर्नासा तथेव च । स्तनयोरन्तरं चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥
 श्रीवा प्रजननं पृष्ठं हस्ते जह्ने च पूज्यने । मूढमाण्यद्वृलिपर्वाणि केशदन्तनखत्वचः ॥
 इमानि पञ्च सूधमाणि कथितानि पयानघः । कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च धार्णं स्कन्धो ललाटिका ॥
 षडुप्रतमिदं प्रोक्तं सप्तरक्तमतः शृणु । पाणिपादतलं रक्तं नेत्राद्वान्तं नसानि च ॥
 तानुजिह्वाधरोष्ठं च सप्त रक्ता इमे स्मृताः । स्वरः सर्वं च नाभिश्च त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ॥
 उरशिशरो ललाटश्च त्रिविस्तीर्णं प्रकीर्तितम् । एव लकणसयुक्तं सर्वलोकमुखावहम् ॥
 कुर्यादाशरथि रामं मानादित्रयमयुतम् । लक्षणं कारयेद्वामे तथालक्षणलक्षितम् ॥
 जानकीं दक्षिणे पार्श्वं देवी वेदिसमुत्थिताम् । भरतं दक्षिणे भित्तीं समुश्रीवविभीषणम् ॥
 शत्रुघ्नं चाङ्गदं चैव हनूमन्तं च वामतः । दिव्ये भागे स्थितस्यैव परिवारादिकल्पनम् ॥
 भद्रामने समामोनं त्यक्त्वा तत् सशर धनुः । अभयो दक्षिणो हस्तो वामस्तु वरदो भवेत् ॥
 जानकीं तु भुवामीना भवेद्धक्षिणपार्श्वंतः । लक्षणो वामपार्श्वं तु स्थितश्च रचिताऽजलि ॥
 यद्वा महाहंशयने शयानं परिकल्पयेत् । पृष्ठतो शौलिपार्श्वं तु जानकीं स्यात् सुखासना ॥
 कुट्टयस्थाः पूर्ववन्मवें कर्तव्या लक्षणादयः । पवनात्मजमारुद्धो यानं वा सशरासनः ॥
 एकवेगविधाने तु राघवो ऋग्नाणं पदे । शरचापधरं कुर्यात् स्थितं लक्षणलक्षितम् ॥
 अथवाऽभयदं हस्तं दक्षिणं दक्षिणेतरम् । कटिसूत्रं करं कुर्यात् वरदं वा यथारुचि ॥
 दक्षिणोनरथोभित्यो परिवारं यथापुरम् । गमम्य भूप्रदेशान्तं भरतं परिकल्पयेत् ॥
 लक्षणं च कपालान्तं चुकुकान्तमथार्जिं वा । शत्रुघ्नं वण्ठमध्यानं मवें चापशरान्वितां ॥
 भङ्गादयश्च तदृन्युं केशवन्धममन्विता । भुवद्विगुणमायाममध्यर्धं वा समुप्रतम् ॥
 केशवन्धो भवेदेषा श्रीवन्धरहितान्तथा । त्रामं मुण्डिधरं हस्तं दक्षिणं भग्नस्य वा ॥
 वामं देव्या भुजे न्यस्तं स्वातन्त्र्ये परिकल्पयेत् । शत्रुघ्नो लक्षणश्चापि स्वातन्त्र्ये भरतो यथा ॥
 भरतः द्यामलकारो लक्षणं कनकप्रभः । शत्रुघ्नो रक्तवर्णाभं श्रीमलक्षणमयुतः ॥
 माण्डवी भरतस्य स्यादूमिला लक्षणस्य तु । श्रृतकीर्तिर्भवेदेवी शत्रुघ्नस्याम्बुजासन ॥
 सीता श्रीरित्रं कर्तव्या कल्याणव्रह्मकणा । करण्डकामीलिधरा कवरीवालकैर्युता ॥
 विभ्राणा वामहस्तेन सर्वमीकृहकुट्टमलम् । ऊप्रदेशविश्रान्तवामेनरभुजाऽथवा ॥

SITĀ

(To face entry § 346, p. 148)

ऊरुप्रदेशविश्वान्तसव्यहस्तसरोहा । सव्येतरेण विभाणा रत्नकञ्चुकबन्धना ॥
 हिरण्यवर्णी सीता स्यान्माण्डवी पाटलप्रभा । कमिला श्यामवर्णभी श्रुतकीर्तिः सितप्रभा ॥
 षम्मिल्लसंयुता देव्यो भरतादेव्यतुमुख । हनूमान्वानराकार कर्तव्यो हेमसन्निभः ॥
 कुच्छिताद्रमहाबालं प्रह्लकायमवस्थितम् । आस्यं पिषाय हस्तेन दक्षिणेतरेण तु ॥
 वस्त्रप्रदेशमाच्छाद्य विनीतवदवस्थितम् । केदो वन्धयुतं कुर्यादुच्छायस्तस्य वक्ष्यते ॥
 रामस्य बाहुपर्यन्तमुन्मानं अशमेव वा । अर्धं वा पादमधका यथाविभवमुप्रतिः ॥
 सुग्रीवं वानराकारं रामबाहुसंच्छ्रयम् । प्राञ्जलि वेत्रसहितं स्थितं मुकुटधारिणम् ॥
 हारादिभूषणैयुक्तं कुर्यात्कनकपिङ्गलम् । अङ्गदं वानराकारं राममानार्धमुप्रतिम् ॥
 कृताञ्जलिपुटं वेत्रक्षुरिकामौलिघारिणम् । केशबन्धयुतं वापि वन्धुजीवसमद्युतिम् ॥
 विभीषणं महाकायं घोरं कालायसप्रभम् । दध्टाकरालवदनं भुकुटीकुटिलेक्षणम् ॥
 रक्ताक्षं मुकुटोपेतं कृताञ्जलिपुटं स्थितम् । रामस्य बाहुपर्यन्तं समुच्छ्रायं प्रकल्पयेत् ॥
 कृताञ्जलिपुटं सौम्य निषादाधिपति गुहम् । नीलनीरदसङ्काशं राममानार्धमुप्रतिम् ॥
 स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्य च राघवस्योभयं भवेत् । दिव्ये भागेऽथवा ज्ञात्ये गर्भगेहे स्थितो यदि ॥
 स्वतन्त्रो राघवः प्रोक्तः पदे पूर्वोदिते यदि । चतुर्भुजा गर्भगेहे कल्पितः कमलासन ॥
 पश्चाद्विमानशोभार्थं कल्पितः परवानयम् । स्वतन्त्रे राघवे विम्बान् कर्माद्यर्थं प्रकल्पयेत् ॥
 अन्यास्तत्सदृशं रामं लक्षणं जनकजात्मजाम् । सिहासने सहैकस्मिन् प्रभया च परिष्कृतान् ॥
 यदा चतुर्भुजान् कुर्यात् कर्माद्यचर्ची चतुर्मुख । दीवारिकांश्च स्वातन्त्र्ये कल्पयेद् द्वारपार्श्वयोः ॥
 नलं च दक्षिणे पाश्चें जाम्बवन्तं तथोत्तरे । जाम्बवान् स्वर्णवर्णभी नलः शुक्लसमप्रभः ॥
 क्षुरिकावेत्रहस्तो च बद्धकल्याणकञ्चुकी । नीलं मेनापति कृत्वा विष्वक्सेनपदे न्यसेत् ॥
 गुहो वा तत्र संस्थाप्यो विष्वक्सेनोऽथवा स्वयम् । रामस्य पुरतः कल्प्य भारुतिमुखमण्डपे ॥
 गहडो वा यथापूर्वं परिवारान् प्रकल्पयेत् ।

Pādmas “kr.” XVII : 606 112a

§ 347

कुर्याद्वाशरथि रामं दशतालं चतुर्भुजम् ॥
 शरकामुकहस्तच्च शङ्खचक्रधर प्रभुम् । दक्षिणोऽर्धे भवेच्चकं वामोऽर्धे शङ्खमेव च ॥
 दक्षिणाधो भवेद्वाणो वामाधो षनुरेव च । द्विभुज शग्हस्तं वा वामं कुर्यात् सकामुकम् ॥
 कृत्वैवं राघवं रामं सर्वलक्षणसंयुतम् । त्रूरवान्त्रुविनाशाय स्थापयेत्सर्वकामदम् ॥

Hayashira “Ādi” XX : 286-31 (Adyar ms.)

६ 348

अथ व्यानमहं वक्ये रामस्याङ्गुतकर्मणः । कालगेषसमज्ज्ञायं वीरासनसमन्वितम् ॥
 दक्षहस्ताग्रविलसज्जानमुद्गाभिशोभितम् । वामजानुकटिन्यस्तवामपाणिविराजितम् ॥
 वामपार्श्वस्थया देव्या करविन्यस्तपश्यया । विद्युभिभाङ्गयाश्चिष्टं सीतां सर्वविभूषिताम् ॥
 माणिक्यमकुटोङ्गासिमीलिपाविस्मिताननम् । नानारलविभूषामिः परिभूषितविप्रहम् ॥
 सर्वाभरणसंयुक्तं पाञ्चं लक्षणसेवितम् । सुप्रीवहनुमत्रस्यैः अन्यैः मुनिभिर्युतम् ॥
 Vyasa II (ss.)

६ 349

वामे भूमिसुता पुरस्तु हनुमान् पाञ्चात् सुमित्रासुतः, शशुभ्रो भरतश्च पार्श्वयुगले वाम्यादिकोणेषु च ॥
 सुप्रीवश्च विभीषणश्च युवराद तारासुतो जाम्बवान्, शश्ये नीलसरोजकोमलरुचि रामं भजे ए्यामलम् ॥
 Parashara XV : 302

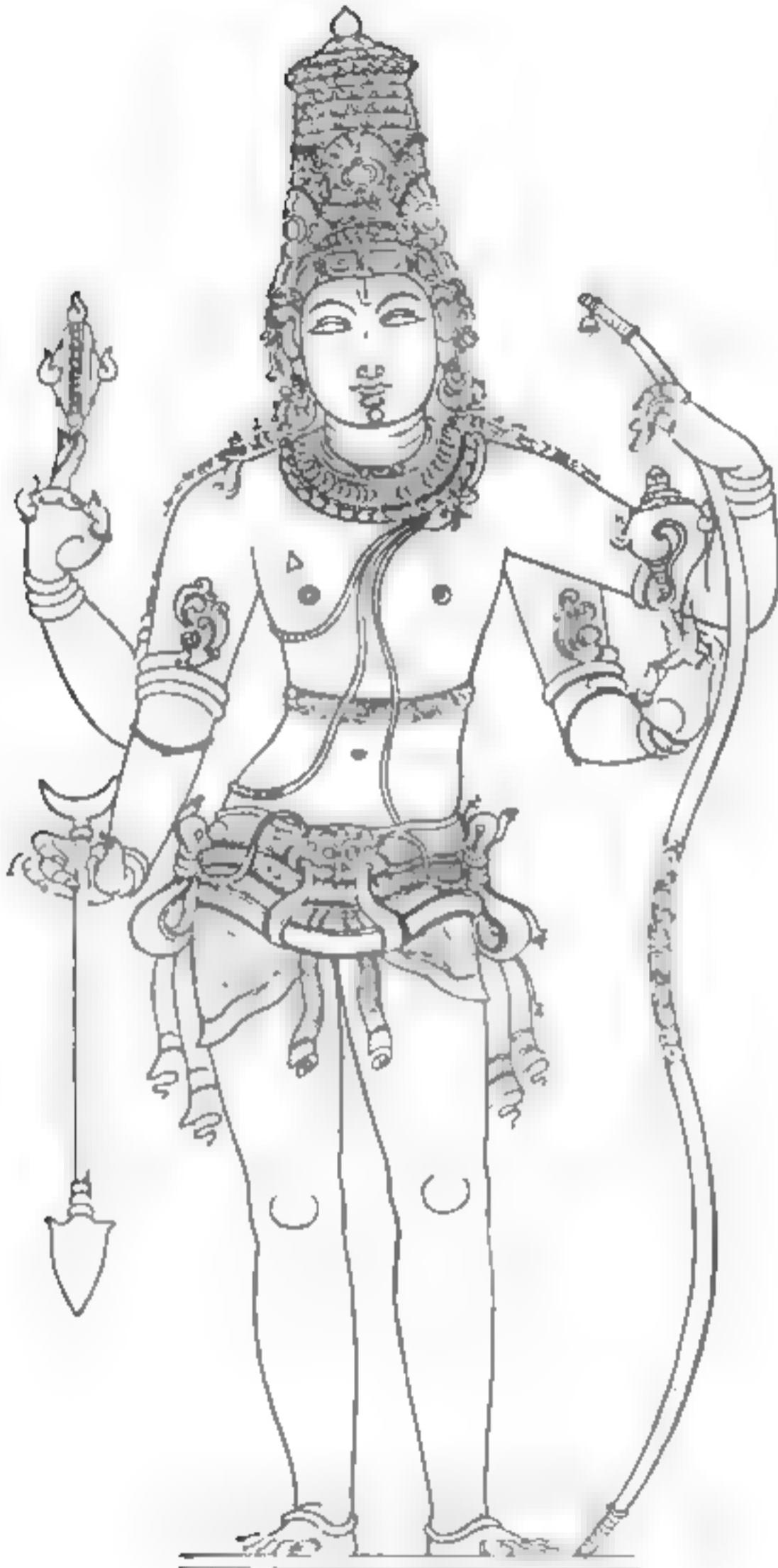
६ 350

साधु वक्ष्यामि सर्वं ते शृणुष्वावहितो मुने । सीतालङ्गुतवामाङ्गु द्विभूजं वारलोचनम् ॥
 वामहस्तेन सीतायाः स्पर्शयन् स्तनमप्पलम् । नानमुद्गायुतेनान्येनान्वितं लोकसुन्दरम् ॥
 अनुर्द्धयकरेणापि लक्षणेन सुक्षेपितम् । कोटिकन्दर्पसङ्काशं राघवं कषणाकरम् ॥
 उपविष्टं परमव्ये वीरासनमनोहरम् । हनुमत्सेवितचाये कुञ्जदिवे मनोरमम् ॥
 दशाकरप्रकारोऽयं कथितो मुनिपुञ्जये । नीलोत्पलदलश्यामं पीताम्बरघरं विभूम् ॥
 द्विभूजं कञ्जनयनं दिव्यसिंहासनस्थितम् । असिष्ठाद्यश्च परितो चूर्तं रस्तकिरीटिनम् ॥
 सीतासंलापचतुर्त दिव्यगन्धादिशोभितम् । आपद्यकरेणाच सेवितं लक्षणेन च ॥
 शशुभ्रभरताम्बाच्च पार्श्वयोरथं सेवितम् । (एवं) व्यायमनन्यधीः रामं छादशाकरमन्वहम् ॥
 Agastya³ XXX (MGOML ss. R. 5069)

६ 351

रामस्याच ददामोऽन्न रूपं दाशरथेस्तव ॥

अतीव रूपसम्पन्नो भीलवेत्तितमूर्धंजी । व्यूढोरस्त्वोश्रतांसौ च केयूराङ्गदचित्रिती ॥
 दीर्घबाहू श्रियोपेती सीम्यो प्रहसिताननी । कणन्तिलोचनी साक्षात् प्रयत्ने वयसि स्थितौ ॥
 सौन्दयमृततोयैश्च सिञ्चन्ताविव विश्वतः । छद्गहस्तो अनुष्पाणी भूजविस्त्यातविक्रमौ ॥
 वदगोषाङ्गुलिप्राणी मुने वैश्रवणोपमौ । औदार्यरूपसम्पद्धिः नृणां चित्तापहारिणी ॥
 कौसल्यायास्मुमित्रायाः प्रीतिदी वीर्यवत्सरी । राक्षसञ्चान्ततिग्मांशू शूरौ दशरथात्मजी ॥

RĀMA

(To face entry § 347, p. 149)

तद्विभागाधिकं वित्त वेष्टनं सुदरस्य च । परिधिः कटिदेशस्य चतुर्वैत्राधिकस्तु वै ॥
 विम्बोक्सदृशं वित्त तदूर्वोमूलवेष्टनम् । तदेव जङ्घामध्यस्य जङ्घान्तस्य तदेव हि ॥
 पापं पचकलायामं चतुरज्ञुलविस्तृतम् । द्वयज्ञुलं पाणिदेशाच्च अज्ञुष्ठोऽर्थकलासमः ॥
 विशेया अद्विदेशाच्च यवेनाज्ञुलयः क्रमात् । नामिरन्धं सुविस्तीर्णं दृथर्वलोचनविस्तृतम् ॥
 मध्यमाज्ञुलिपयेत्तं भणिवधानवाज्ञुलम् । त्रिकलः पाणिविस्तारः तन्नसा निशितोन्नताः ॥
 तद्वाहुमस्तकं वित्त उच्छ्रायेण द्विलोचनम् । भुजोपभुजयुग्मं यत्तत् द्वितालसमं स्मृतम् ॥
 कलाधर्मनाधिकं विम्बवाह्नोस्तद्वाहुवेष्टनम् । विम्बोष्ठां सद्विदीर्हेवं स्तनभूलोचनोल्लणा ॥
 वृत्तवंपुत्यमानेन लोचने पश्यपत्रकत् । भूयुग्मं नरांसिहोत्यं ध्राणां शुकचक्षुवत् ॥
 Sattvata XXIV : 1806-227a, Icvara³ XVII : 181-227, Sriprakasa XIII : 96-142

Paramūrgma

Paramūrgma, the brahmin incarnation of Vipra who opposed domination by the kṣatriya rulers, is usually recognized by the fact that he is shown carrying an ax (parashu) and by his virile figure. In the three excerpts below we learn that he can be shown alone or in a group-standing or seated, having two or four arms. In all cases he is to be depicted with matted hair. See §342, §343 and §344.

§ 342

आसीनं द्विमूर्जं वान्तं जटामुकुटवारिणम् ॥
 परशुं सशारं चापं दक्षिणेतरहस्तयोः । वारयन्तं सुवर्णमिं ज्ञाहृम्या लक्ष्म्या विराजितम् ॥
 श्रीवत्सेनाद्वितोरस्कं सोपवीतोत्तरीयकम् । स्थितं वा कल्पयेदेवमेकब्रेत् विष्वेः पदे ॥
 वहुब्रेते पदे दिव्ये देवीं वामे प्रकल्पयेत् । चतुर्भुजा च कर्मचार्वा जामदग्न्येन वा समा ।
 भञ्जन्त्यसमोपेतं त्रयस्त्रिशास्तमुलकणम् । यद्वा चतुर्भुजं कुर्याज्जामदग्न्यं चतुर्भुजः ॥
 पात्राचक्षरं वाङ्माशरहस्तं पश्यापुरम् ।

Pedma "kr." XVII : 556-60a

§ 343

चामदग्न्यस्य रामस्य रूपं वक्ष्याम्यतः परम् ॥
तस्य वर्णमिं द्विमूर्जं व्येतरत्लकम् । आसीनं तु प्रसन्नास्यं ज्ञाह्यलक्ष्मीसमावृतम् ॥
 सर्वलक्षणमपूर्णं सवभिरणभूषितम् । सर्वालक्ष्मारसंयुक्तं जटामण्डलमूषितम् ॥

परशुं दक्षिणे हस्ते वामे चाप.....पत्रियम् । वामे कमण्डलं वापि चालासूरं तु दक्षिणे ॥
इत्यं रूपं मुने तुम्यं जामदग्नेस्तु वर्णितम् ।

Vigvalkaṇa XI : 71b-75a

§ 344

जामदग्नं तु कुर्वीत जटामुकुटमण्डितम् । चतुर्बाहुं महाभागं सर्वकान्तकं प्रभुम् ॥
दक्षिणे परशुं हस्ते वामे दधातया धनुः । सहगं दक्षिणहस्ते तु वामहस्ते तु सेटकम् ॥
कुठारहस्तं द्विभुजं कुर्यादा रेणुकामुतम् ।

Hayādīpa "Ādi" XXIV : 25-27a

Rāma

One of the most popular incarnations of Viṣṇu among Vaippavaṇi of all schools is as Rāma, the noble king and ideal husband. In the Pāñcarātra literature, then, we are not surprised to find a number of variants on the favorite themes indicating Rāma's presence. Generally, however, he is depicted with a bow in one hand, the arrows being either held in the other hand or in a sling on his back. Also, Rāma is rarely shown alone—he is most often found as the center of a group, flanked on either side by Sītā, his wife, and Laksmana, his brother. Not uncommonly, Hanumān, the converted monkey-deity, is shown in a worshipful attitude as a fourth member of the group.

In excerpt §346, we are presented with a number of options for presenting Rāma—standing in the tribhūrīga-stance, seated, enthroned, reclining—and in the company of his extended family. Here, the members of primary group are given as three-dimensional icons while the other brothers and their wives—Bharata and Māyādavi, Satrughna and Scutakirti—and others are to be presented on a mural in the background. Measurements for both the icons and the painted figures are given. Rāma's color is black here.

In §348 and §350 the rarely seen "virdasana" posture—Rāma seated with Sītā on his lap—is described. More conventional descriptions are given in §347, §349 and §351, the latter one giving more dimensions for use in making metal icons.

The two closing excerpts, §353 and §354, are given over to descriptions of Hanumān—the former in a terrific stance, the latter in a benign attitude.

§ 346

रामस्य राघवस्याथ लकणं वक्ष्यतेऽधुना ।
त्रिभूजं द्विभुजं रम्यं श्यामवर्णं किरीटिनम् । श्रीवत्साङ्गुं प्रसन्नाभं यदा रामं चतुर्भुजम् ॥
ऋचुस्थितं दक्षिणेन चरणेनेतरेण तु । कुचितेनाङ्गिणा स्तोकं शरजाञ्ज्ञवनुर्धरम् ॥

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY SYSTEM

Digitized by srujanika@gmail.com

नरनारायणाख्याती तावुभी रघुनन्दनी । जगतो पालनार्थाय मानुष्यत्वमुपागतौ ॥
 पुण्डरीकविशालाक्षी तावुभी पीतवाससी । मुजान्ते बद्रतूणीरौ बाणपाणी महामुने ॥
 निदसन्ती श्रिया साकं बाल्मीकैः कविसागरे । रक्षसा मृत्युसङ्काशी रावणस्यातिरावणी ॥
 नृपसून् रघुश्रेष्ठी भ्रातरी रामलक्ष्मणी । सर्वेभ्य लक्षणैर्युक्ती स्थापयेतत्र विसमः ॥
 ...सर्वलक्षणोपेता सीतां रामस्येव दुर्लभाम् । नैऋत्यानां विनाशाय जातां शुद्धाभयोनिजाम् ॥
 त्रिगुणात्ममर्यां मायो मूलप्रकृतिस्थिताम् । व्यक्तरूपेतिसंज्ञापि साक्षादव्यक्तरूपिणीम् ॥
 पतिवतो महाभागां स्त्रीणामप्युत्तमां श्रियम् । रक्तपचकरो देवीं पश्यां पश्योपमाननाम् ॥
 यीवनोद्दामदिव्याङ्गीं सीतां जनकनन्दिनीम् । पातिव्रत्यगुणोपेता सीतां रामस्य बल्लभाम् ॥
 सदालिङ्गारसंयुक्ता नीलालक्ष्मिरोह्याम् । मालानिददधमित्तलो मदविभ्रान्तकोचनाम् ॥
 कालपीताम्बरधरो स्थापयेत् वामपार्श्वतः । सव्यमुष्टि ललोटान्तं कूपोद्धर्मुखमन्तरम् ॥
 हस्तिस्मन्त्रवनवश्चापि वाणीषब्दधनं दृढम् । वासवास्तं वामवाही कारयेन्मुनिसत्तम ॥
 साधकं कटिसूने तु वामपाणि तु दक्षिणम् । कालाद्विसदृशं वाणं पौलस्त्यान्तकरं दृढम् ॥
 अन्तरेऽस्य मुखं हृत्वा गोलकं चोल्दणं भवेत् । मर्दन्तं रावणपुरं स्वबलं च गुणं तथा ॥
 निहत्य रामहस्तस्य स्थापयेदक्षिणे करे । बसुतालेन वा विद्वान्नान्दतालकमेष वा ॥
 वेरस्य आनुरूपेण चरेत्सर्वायुधानि वै । कुञ्चितं वामपादं तु सुस्थिरं दक्षिणं पदम् ॥
 कनिष्ठिका सितस्थाने त्वङ्गुणस्य स्थितिर्भवेत् । स्तोककुञ्चितजानुश्च पादी वामस्थितो भवेत् ॥
 मुखे शरीरे कट्यो च त्रिष्वङ्गेषु च नारद । त्रिमङ्गिलान्मुनिश्चेष्ठ त्रिमङ्गीति प्रपठते ॥
 मुखं दक्षिणतो भङ्गं तनुमध्यं तु वा पुनः । दक्षिणे कटिगङ्गस्तु भङ्गवयमुदाहृतम् ॥
 वामहस्तस्त्रापस्त्यादक्षिणस्त्रशिलीमुखः । लक्षणस्य भवेदेवं लक्षणं भरतस्य तु ॥
 शत्रुघ्नस्याप्यपैवं स्यादिति तन्नेषु निश्चितः । संस्थाप्य मध्यमे रामं वामपार्श्वेऽस्य लक्षणम् ॥
 दक्षिणे स्थापयेदेवीं सीतां जनकनन्दिनीम् । शत्रुघ्नभरतो कार्यावृत्तरे दक्षिणे कमात् ॥
 वामरासत्त्वाहू तौ परिवारविषादपि । इति स्वतन्त्रे निदिष्टं परतन्त्रे वदाम्यहम् ॥
 कोहृष्ट निमिते वेरे चोसभादिकमैर्मुने । ललाटपटूपर्यन्तं पादाङ्गुष्ठात्समुच्छ्रूयम् ॥
 द्वार्तिशब्दङ्गुलं विद्व उत्तमं कौतुकं द्विज । यस्मात्सप्तवाङ्गुलैर्हीनं मध्यमं वेरमुच्छ्रूयम् ॥
 अस्मान्नवाङ्गुलैर्हीनं मध्यमं वेरमुच्छ्रूयम् । अस्मान्नवाङ्गुलैर्हीनं मध्यमं परिकीर्तितम् ॥
 इति दाशरथेष्टुर्मुत्सेष्वं भुनिसत्तम । सीतालक्षणयोश्चापि भरतस्यापि सांप्रतम् ॥
 शत्रुघ्नस्यापि देवर्णं वदाम्यायाममद्य ते । देवस्य बाहुमूलान्तं देव्योत्सेष्वं प्रचक्षते ॥
 लक्षणस्योच्छ्रूयं चापि रामस्यास्यान्तमोरितम् । लक्षणस्य मुजान्तं स्याज्ज्वन्त्रुघ्नस्योच्छ्रूयं मुने ॥
 इति दीर्घप्रमाणोक्तं क्षेष्वं पूर्ववदाचरेत् । स्वतन्त्रे परतन्त्रे च लक्षणं तत्र भाषितम् ॥

Vivaksema XI : 756-109

§ 352

मूलवेरस्य बाहृन्तमुत्सेषं लक्षणस्य तु । भरतस्य तथोत्सेषमिति तन्मे विदुदुषा: ॥
लक्षणस्यापि बाहृन्तं शशुभूषणस्योच्छ्रयं भवेत् ।

Vigvakesha X : 116-117a

§ 353

दद्वाकरालमत्युप्रं पिङ्गासां मुष्टिषारिणम् । उदाराङ् त्रिनेत्रं तं वन्दे लक्ष्माभयक्षरम् ॥
Beṣa XXIX : 5 (no.)

§ 354

चक्रशङ्खरं देवं शान्तं हैमवतीपतिम् । सर्वभूषणभूषाङ् मर्कटेशमहं भजे ॥

Parākara XX : 7

Balarāma

This incarnation of Viṣṇu is always shown with the *hala*-plow, generally also as "fair" or white in color. In §355 and §356 he is described as having two hands, but the remaining excerpts—§357, §358, §359 and §360—make it clear that he may also be shown with four arms. In each case, the weapons and/or ornaments are specified for each hand. In §357 and §358 he is described as revealed with his wife (Revati, or Sri). In the former, she is shown carrying a jug perhaps reminiscent of the episodes of her husband's monumental drinking bouts.

§ 355

रामस्य बलभद्रस्य लक्षणं कथमास्यहम् । मनुष्याकारवत्कुर्यात् भागेऽयं परिकल्पयेत् ॥
दिभुजं लाङ्गूलं चैव प्रसव्येतरहस्तयोः । विभाणमथवा हस्तं वामहस्तं कटिस्थले ॥
एवलक्षणसंयुक्तं कारयेत् शिल्पवित्ततः ।

Markaṇḍeya VIII

§ 356

बलराममहं वन्दे मुसलि हलधारिणम् ॥
सर्वाभरणभूषाङ् मनन्तं श्रीपति सदा ।

Parākara XV : 239b-240a

§ 357

रामस्य बलभद्रस्य लक्षणं वक्ष्यतेऽपुना ॥
 द्विभूजं घबलं दिव्ये भागेऽय परिकल्पयेत् । मुसलं लाङ्गलं चैव प्रसव्येतरहस्तयोः ॥
 द्विभाणमयवा न्यस्तवामहस्तं कटिस्थले । दक्षिणाभयद यदा चतुर्भुजमुदायुधम् ॥
 हूलं च दक्षिणे हस्ते वामे च मुसलायुधम् । धारयन्तं विभु नीलवसनं शङ्खचक्रिणम् ॥
 किरीटिनं बद्धेशमयवा वामपार्श्वतः । रेवती कल्पयेदेवी दक्षिणे वा यथारुचि ॥
 करण्डिकामुकुटिनीमयवा कवरीषराम् । असितां पारतन्त्रे च स्वातन्त्र्ये च यथापुरम् ॥

Padma "kr." XVII : 112b-117

§ 358

बलरामस्य वक्ष्यामि शृणु नारद लक्षणम् । बलभद्रनिभाभिस्थः कुन्देन्दुधवलप्रभः ॥
 पक्षुजाक्षोऽङ्गनाववशः सर्वावियवशोभितः । सर्वालङ्घारसंयुक्तसर्वाभरणभूषितः ॥
 सर्वावियवसंपूर्णः प्रभामण्डलमण्डितः । अस्य दक्षिणबाही तु मुसलं वामके करे ॥
 हूलं तु विन्यसेद्वीमान् बलरामस्य मन्त्रवित् । दक्षिणे तु श्रियं देवीं सौम्ये तु गहडं न्यसेत् ॥
 पीतं कृताम्बर्जिं त्वेवं बलरामस्त्वयेरितः ।

Vishvakesha XI : 110-114a

§ 359

शङ्खचक्रवरं देव वरदं हूलधारिणम् । सर्वशान्तिकरं देव बलरामहरि शुभम् ॥
 Geeta XXVI : 9

§ 360

वामोर्ध्वं लाङ्गलं दद्यात् अधशशङ्खं सुशोभनम् ॥
 मुसलं दक्षिणोर्ध्वन्तु चक्रं चाधस्त्वुजोभनम् । गदां कृपाणं वा दद्यात् संस्थाने शङ्खचक्रयोः ॥

Hayavatika "Adi" XXIII : 32b-33

Krsna

This most popular of all of Vishnu's incarnations is usually shown to be "dark" in color. He is revealed with two arms (§364, §371, §373, and §374) but more often with four (§361, §362, §363, §364, §373 and §374). Often, in one or two of these hands he is holding his flute (§363, §367, §368, §369, §372 and §373); but he is also identified by other items - for example the butterball, §373, or the shepherd's staff, §374 - that indicate one of the many guises he takes as a child, a shepherd, a rustic swain, a charioteer, etc. Indeed, by collating the 14

different forms described in §373, the unusual form as a god of love in §366, and the four ascetic forms mentioned in §371, we have at least nineteen different forms in which the Lord as Kṛṣṇa is worshipped. The most widely-dispersed attitude among these in which Kṛṣṇa is worshipped seems to be the one with one or more females at his side—see §372 (Rādhā) and §373, §374 and §375 (Rukmī and/or Satyabhāmā). Some specific measurements are available in §375.

§ 361

शहूकीमोदकीपद्मचक्रमाणिष्ठं कृष्णकः ।

Mṛgadeva VIII

§ 362

कृष्णः शहूगदापद्मचक्रमाणिष्ठतुर्भुजः ॥

Pādma "kt." XVI : 426

§ 363

चक्रशहूगदापद्मचक्रारिणं वनमालिनम् । शहूचक्रवरं श्रीशं वेणुं गायत्रमच्युतम् ॥
सर्वालङ्कारसंयुक्तं श्रीकृष्णं तं नमाम्यहम् ।

Parīkṣā XIII : 187-188a

§ 364

नवनीतनटं वापि पूजयेत्तमथापि वा ॥

चतुर्भुजं वापि तथा पूजयेत् दिने दिने ।

Viprakīrti XXX : 36-40

§ 365

पक्षबाणधरं देवं द्यामलं चक्रधारिणम् ॥

चक्रलं भान्मयं कृष्णं तं भजे सर्वतोमुखम् ।

Saṅga LV : 76-8a

§ 366

कोदण्डमैक्षवमनेकशरं च पौष्टं चक्रब्रजपाशसृणिकाञ्चनवंशनालम् ।

विभ्राणमष्टविधवाहूभिरकर्क्षणं ध्यायेत् हरि मदनगोपविलासवेषम् ॥

Parīkṣā XV : 264

§ 367

दृन्दारणे तरणितनथातीरजे दिव्यकुञ्जे, पीठे चिन्ताभणिवरभये वेणुमापूरयन्तम् ।
नीलाम्बोदयुतिमनुपमं पीतवासोवसानं, वन्दे मुक्ताभरणकुसुमैर्भूषितं नन्दनन्दम् ॥

Śāṅkalya I : xvi : 31

§ 368

अंसालमवितवामकुण्डलघरं मन्दोन्नतभूलतम्, किञ्चित्कुचितकोमलाघरपुटं साचिप्रसारेकणम् ।
आलोलाङ्गुलिपल्लवैमुरलिकामापूरयन्तं मुदा, मूले कल्पतरोः निभङ्गलितं व्यायेज्जगन्मोहनम् ॥

Śāṅkalya XXVI : 19

§ 369

सितहीरकचिबुकं गुरुमुक्ताकृतनासाभरणं शोणसरलविराजिततिलकं भवमङ्गलकरणम् ।
मारकतोज्वलकुण्डलयुगल मकराकृतिहरणं यस्याननेन्दुमण्डलममलं उयोतिः स्मितशरणम् ॥
छुरितालकचूडामणिवहर्षपीडवरं केतकदलावतंसमनुश्रितमल्लीमात्यभरम् ।
यस्याम्बुजतुलसीगुञ्जालीकृतदामप्रसरं काञ्चनसूत्रसुगुम्फविचित्रं पीतनिश्चोलरसम् ॥
मृगमदधूषुणसुशोभितलेपं विमलाञ्जनं नयने ताम्बूलारुणो भाससि रे अषरे मन्दस्मितरदने ।
वादिमकुलानुकृतदन्तालिः स्फुरति वदि(?) दयने कूजति हरेमुरलिका मधुरं करपल्लवशयने ॥

Śāṅkalya I : xvi : 7-9

§ 370

अक्षमधरं देवं श्वेतपश्चोपरि स्थितम् । तं देवं पुत्रगोपालं अच्युतं विभूमध्ययम् ॥

Śāṅkalya XXVI : 52

§ 371

कृष्णमिन्दीवरस्याममूर्ध्वंबाहुं जटाधरम् । पादेनैकेन तिष्ठत्तमाहरन्तं च माश्तम् ॥
एकनिष्ठद्विषद्वात्राद्यतिकृच्छ्रपरायणम् । पक्षमासोपवासांश्च दिशान्तमनुचित्ययेत् ॥

• • •
तसेव द्विभुजं व्यायेदुदयादित्यवर्चसम् । कृष्णेणचर्मवसनं सत्कुठारकराङ्गुतम् ॥
दशेन्द्रियाननं घोरं यो मनोरजनीचरम् । विवेकशरजालेन शरं नयति योगिनाम् ॥
व्येयस्त एव विश्वात्मा सतोयजलदप्रभः । रक्तराजीवनयनो धनुशशरकराङ्गुतः ॥

• • •
स्मर्तव्यस्तोऽपि भगवानतसीकुसुमद्युतिः ॥
वहन्वै वामहस्तेन सर्वशास्त्रार्थपुस्तकम् । दक्षिणेन तु शास्त्रार्थमादिशांश्च यथास्थितम् ॥

Sattvata XII : 145-146, 150-152, 154b-155

155

§ 372

कणिकायामवालेन्दुमण्डले जलदाहृतिम् । सुवर्णवर्णया देव्या राघ्या परिवेष्टितम् ॥
 कोटिकन्दपंपुग्धाङ्गमरविन्दनिभेसणम् । मयूरपिञ्चाभरण श्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥
 बन्धूङ्गदलविभ्राजन्पाणिपादतलाधरम् । त्रिभङ्गसुन्दरशीर्वं वेणुवादनतत्परम् ॥
 कुटिलालकमापीनभुजदण्डविभूषितम् । वलयाङ्गदमाणिक्यमयूक्षविलससनुम् ॥
 स्फरन्मुक्ताकलोदारद्युतियोतितवधसम् । श्रीवत्सकीस्तुभोरस्कं रणत्काङ्क्षीकलापकम् ॥
 मञ्जुमञ्जीरनिधौषधुष्टपादसरोहम् । वधूकदम्बमध्यस्थमुदारगुणमण्डितम् ॥
 वीणावादनतत्त्वज्ञ गानमोहितमन्मयम् । पार्श्वे विचिन्तयेद्वौं राघिकां परदेवताम् ॥
 काषकेलिकलाभिज्ञामुश्चिद्रजलजेक्षणाम् । क्षीणमध्यामनिन्द्याङ्गी मुग्धहासां महाच्छविम् ॥
 गीतकाङ्क्षकथालापविदग्धां मुन्दगोदरीम् । किंशोरी शशबदीडापरामव्यञ्जितस्तनीम् ॥
 नीलगाढीपरीधानां पद्मुकाशमीर्षपद्मिलाम् । पद्मुजान्दोलितकरां कालिन्दीवेलिलम्पटाम् ॥
 श्रीकृष्णांससमामन्त्काणिमाहनपद्मदाम् । कीमुदीवल्लभां कान्तां वृन्दावनविलासिनीम् ॥

Bṛhadbrahma II : vi : 13-23

§ 373

यादवम्याऽय कृष्णस्य निर्माणमधुनोच्यते । कल्याणलक्षणयुतं त्रिभङ्गं सिंहविष्टरे ॥
 तिष्ठन्तं रुक्मणीसत्यभामाभ्यां सहितं प्रभुम् । ईपन्कुचितवामाङ्गविंश्च सुस्थितेतरममूर्तम् ॥
 मेषश्यामं विशालाखं पीतवर्णं चतुर्भुजम् । देवीसव्यभुजन्यस्तवामहस्तसरोहम् ॥
 अधोमुखं तु हस्ताखं नाभिसूत्रममन्वितम् । वामेतरकरसपृष्टकीडामुष्टिमनोहरम् ॥
 तत्कर कटिसूत्रान्तमुदस्ते तु करद्युम् । शङ्खचक्षरं कुर्याद द्विभुजं वा यथोदितम् ॥
 श्रीवत्साङ्गं प्रमन्नाभं वरेण्यं भुवुटोज्वलम् । बद्वालकभरं वापि भागे दिव्ये प्रकल्पयेत् ॥
 रुक्मणी दक्षिणे पार्श्वे सन्यभामामधोनरे । विनतानन्दनं वापि भागे दिव्ये प्रकल्पयेत् ॥
 आसोनं वा मुखं सार्वं देवीभ्यां सह विष्टरे । वामहस्तेन वरदं दक्षिणेनाभयप्रवम् ॥
 यद्वा शयोत नृपवल्पयस्कूं शोभिते भूमम् । भोगीन्द्रशयने वापि महापर्यकूपमण्डिते ॥
 पृष्ठनो मीलिपाश्चं तु रुक्मणी कारयेत्मुधी । सत्यभामा भवेत्यादमवाहनसमुद्दाता ॥
 सवाहयन्त्या वा देव्या हम्नाभ्यां पादपद्मजम् । तादयरूढं चतुर्वर्हां विभ्राणं शरकार्युकम् ॥
 मुख्याभ्यामपराभ्या च शङ्खं चक्रं चतुर्मुखं । आरोप्य सन्यभामां वा वामोत्मङ्गे चतुर्भुजम् ॥
 आरुह्य यान्तं पन्थीद्रं द्विभुजं वा यथाशुचि । यद्वार्जुनभ्य सारथ्यं कुर्वाणं परिकल्पयेत् ॥
 रथस्थितं चतुर्वर्हां प्रतोदप्रगही दधन् । वामहस्तेन मुख्येन दक्षिणेन करेण तु ॥

कपिष्ठजाय प्रह्लाय परविद्यामुदीरयन् । अपराम्यां च हस्ताम्यां शङ्खचक्रधरं प्रभुम् ॥
 किरीटिनं विशालाक्षं श्रीवत्साङ्गुतवक्षसम् । द्विभुजं दुद्धेशं वा कुर्यात्कमलसम्भव ॥
 सार्थं च प्राञ्जलि प्रह्लं सेषु लेषु धिकार्मुकम् । * किरीटिनं इयामवर्णं कल्पयेत्स्यन्दनस्थितम् ॥
 विश्वरूपं तु वा कुर्यात्केशवं केशिसूदनम् । बृन्दावनगतं कृष्णं गवामनुचरं प्रभुम् ॥
 ईषत्कुञ्जितवामाङ्गिमितरेण शशुस्थितम् । गच्छन्तमपि गायन्त वशेन परमाङ्गुतम् ॥
 ईक्षमाणं मनाक् सब्ये पार्श्वं पुण्यावतंसितम् । विचित्रपुण्यप्रथितनवमालाविभूषितम् ॥
 अहिवहेऽम् लचिर्वंत्सदामविभूषणः । भूषितं देवगन्धर्वसिद्धचारणमेवितम् ॥
 कदम्बमूले वा मध्यन्दिने कृत्वा प्रतिपूर्तम् । व्यत्यासेन स्थितं पद्मशं वामेन ऋजुना स्थितम् ॥
 दक्षिणप्रपदेनाम्य पृष्ठभागस्पृशा स्थितम् । गोभिः सवत्सैर्हरिणै पक्षिभिश्च समावृतम् ॥
 ऋषिभिर्देवगन्धर्वै किञ्चरात्येऽम् सेवितम् । फणीन्द्रं कालियं यदा फणपत्रकसंयुतम् ॥
 पुरस्तः पुरुषाकारं नागाकारं च पृष्ठतः । कृताञ्जलि दुराधर्षं आक्रम्य शिरसि स्थितम् ॥
 वामपादेन गृह्णत्वं पुच्छं वामेन पाणिना । दक्षिणाभयदं हस्तं नृत्यन्तं क्षरयेद्गुरुः ॥
 अथवा कृतताटङ्कं कुर्वणं नाटपमङ्गुतम् । महिषी नागराजम्य भिक्षमाणां स्वकं पतिम् ॥
 कृताञ्जलिपुटा देवीं तत्पाश्वें वेपितां स्थिताम् । रासमण्डलमध्यस्यं यदा कुर्याज्जगद्गुरुम् ॥
 देव्यो गृहीत्वा हस्ताम्यां करात्रं मध्यतः स्थितम् । नृन्यं बहुमाहश्वरोपकल्याभिरावृतम् ॥
 तवनीताय नृत्यन्तं सब्येन ऋजुना स्थितम् । उद्गृह्य दक्षिणं पादं विपरीतमथापि वा ॥
 कारयेद्वामहस्तं तु चुबुकान्नसमुच्छ्रुयम् । अभीतिद दक्षिणेन वरदं वा यथाहचि ॥
 मध्यतः स्तननाम्योऽम् वरदो हस्त इव्यते । यादवेन्द्रेण कृष्णेन कीडया यथाश्रितम् ॥
 कल्पयित्वा वपुस्तत्तदारात्म्यं विभवार्थिभि । एकवेदविधानं चेत् स्थापयेद् ब्रह्मणं पदे ॥
 कर्मचार्दीनि विम्बानि कल्पयेद्वृद्धीरवत् । रुक्मिणीसत्यभामाम्या सह पीठे प्रकल्पयेत् ॥
 रुक्मिणी कनकप्रस्त्रा सत्याङ्ग्या इयामला भवेत् । करणिकामकुटिनी यदा धम्मिलधारिणी ॥
 सत्यभामा करे पद्मं धारयेदक्षिणे परम् । ऊरौ विश्रामयेदन्यं धारयेदन्यथाऽथवा ॥
 यथोक्ततरविन्यासकल्पन कमलासन । बाल्येऽपि या या देवी स्यात्सा सा कल्प्या यथाविधि ॥

Pādmas “kr.” XVIII : 1. 37

§ 374

† कृष्णस्य स्थापन कुर्यात् त्रिभृग्या तु ममन्वितम् । समन्तमेकपीठे तु रुक्मिणीमत्यभामयो ॥
 कृष्णं च बालवायु श्यामलं पीतवाममम् । रुक्मिणी कनकाभा श्यात्मत्यभामा च इयामला ॥

* Pādmas “kr.” XVIII : 176. 19 = Mārkaṇḍeya. V. II , 676. 468

† These same verses are also found later in the same work, Viṣṇu Tantra. XXI : 3. 8, 12. 13 (Adyar no.)

वासुदेवं गुडाकेशं सर्वभिरणभूषितम् । क्रीडायष्टियुतं देवं त्रिभज्जस्त्यतिसंयुतम् ॥
 दक्षिणे कटकं हस्ते यष्टथाधारसमन्वितम् । वामदेव्या भुजे सत्तं वामहस्तमषोमुखम् ॥
 वामं करतले कृत्वा नाभिसूत्रं तु कारयेत् । दक्षिणं यष्टिहस्तं तु वस्त्रमात्रे तु योजयेत् ॥
 आसीनं यानकं वापि कृष्णविम्बं तु पर्यज । कारयेत्कटकाद्यैस्तु द्विभुजं वा चतुर्भुजम् ॥

शहूकोमोदकं पर्यं हेतिराजं च पर्यज । शृङ्खीणां परपूर्वेन्तु प्रादक्षिण्येन कारयेत् ॥
 कृष्णभूतिष्ठरं चैव कर्मचार्दीनि देशिकः । उविमणीसत्यभामाभ्यां सहितं स्थापयेत् क्रमात् ॥

Vigraha Tantra XVIII : 3-7, 11-12 [Adyar ed.]

§ 375

अतः परं प्रवक्ष्यामि कृष्णं कृष्णाञ्जनप्रभम् ॥
 स्थापनं कार्यमस्यैव स्थानकं तु विशेषतः । त्रिभज्जया सम्मितं तं तु स्थितं पीठे महामुने ॥
 क्रीडायष्टिसमायुक्तं देव्यो च परम हरिम् । स्थापयेद्देविके स्थाने सर्वज्ञं सर्वकारणम् ॥
 एवं सक्षेपतः प्रोक्तं विविक्तेनाधुना मुने । अतश्श्यामनिभं वापि पीताम्बरसमन्वितम् ॥
 वासुदेव गुडाकेशं सर्वभिरणभूषितम् । क्रीडायष्टिष्ठरं देवं त्रिभज्जस्त्यतिसंयुतम् ॥
 सुस्थित दक्षिणं पादं वामगादं तु कुञ्चितम् । वामपादतलं तिर्यक् क्रमेणैव तु कारयेत् ॥
 तत्कनिष्ठाङ्गुलिस्थाने चाङ्गुष्ठस्थितिमाचरेत् । किञ्चित्कुञ्चितजानुञ्च वामपादस्थितिर्भवेत् ॥
 धक्षं चैव तथा गात्रे कटीयन्त्रे तथैव च । त्रिषु भागेषु भज्जित्वात् त्रिभज्जित्वं विषीयते ॥
 धक्षं दक्षिणतो भज्जे मध्यकायं तु वामतः । कटिदक्षिणतो भागे भज्जन्त्यमुदाहृतम् ॥
 कारयेदक्षिणं हस्तं मुर्याप्ति कटकान्वितम् । वामं देवीभुजासत्तं वामहस्तमषोमुखम् ॥
 वामं करतलं चैव नाभिसूत्रेण योजयेत् । दक्षिणं कटिहस्तं तु धक्षसूत्रेण योजयेत् ॥
 त्रिभागमानमायामं मुखं मूळिं त्रिगोलकम् । हनुग्रीवं त्रिमात्रार्धमर्घमात्राङ्गुलं सूतम् ॥
 हिक्कानाभिमुखे चैव मध्यकायं प्रतिष्ठितम् । भेदु नाभिमुखं नाभेः तस्मादूरमुखद्वयम् ॥
 मानं सक्षेपतः प्रोक्तं शेषं साधारणं सूतम् । देव्यो तत्पार्श्ययोश्चैव स्थापयेत्क्रमयोगतः ॥
 देवस्य दक्षिणे कुर्याद्वुक्तिमणी रुक्मसत्रिभाम् । सत्यभामां च वामे तु कारयेत् इयामसत्रिभाम् ॥
 पूर्ववत् कमलं गृह्ण सात्त्विकेन समावृते ।

Vigrahamala XI : 1146-129a

Buddha

The only place in the *Pāśupatīrāgama* sources where the Buddha, as an incarnation of Viṣṇu, is described iconographically is in the following excerpt, §376. Here he is described as seated in the lotus-posture, in *samādhi*, with a "yoga-dṛṣṭi" expression. He has long, pendant ears, a gem in his navel, one palm uplifted, and wears bark garments. He is described further as "Father of the world". His measurement should be in the "daśatāla"-convention.

§ 376

दशतालं तथा कुर्दं पश्चासनगत हरिम् । प्रलम्बश्रवणं कुर्यात् शीवरालङ्घृतं तथा ॥
मणिनाभिं सनाभिस्यं पश्चास्यं पश्चलोचनम् । समाधिस्थोत्तानपाणि योगदृष्टिसमन्वितम् ॥
स्थापयेद्गुपकामस्तु पितेव जगतः स्थितम् ।

Hayasīra "Ādi" XXIII : 34-36a

Kalkin

Kalkin is the horse-riding figure of the Apocalypse, ushering in the end of Kali-yuga days. He may have two arms (§378 and §379) or four (§377, §379 and §380); he may be alone (§377) or in the company of one (§378 and §379) or more (§380) of his consorts. He may also be shown surrounded by other gods and sages (§378, §379 and §380). He is red in color (§378 and §379), ferocious (§380), yet resplendent with halo or "lustrous power" (§379 and §378).

§ 377

कल्किनन्तु चतुर्बहुं बहुतूण अनुधरम् ॥
शत्रुचक्षरं कुर्यात् तथा खड्गधरं प्रभुम् । द्विभूजं वा हयारुदं खड्गपाणि सुरेश्वरम् ॥

Hayasīra "Ādi" XXIII : 376-38

§ 378

कल्किनिमणिलक्षणम् ॥
वाहनं सुरगं प्रोक्तं पिङ्गं युद्विराजितम् । वृत्तायुतं सुवृत्ताक्षं रक्तवर्णः प्रकीर्तितः ॥
द्विभूजं चर्मवसनं खड्गबेटकधारिणम् । करण्डिकामकुटिनं जटाजालविराजितम् ॥
शाहम्या लक्ष्म्या समाश्रित्य देवैः परिजनेस्मह । कल्किलक्षणमित्येव वेरभेदं प्रचक्षते ॥

Markandeya VIII

§ 379

निर्माणमनुना वक्ष्ये कल्किविष्णोर्महात्मनः । पि हृष्ट्यशु विवृताक्षं रक्ताभं हयवाहनम् ॥
 दिभुजं चर्मदसनं स्वडग्गेटकधारिणम् । जटामुकुटसयुक्तं ब्रह्मलङ्घ्यादिराजितम् ॥
 पैशाचं यानकं कुर्यादिव्ये भागे श्विनिर्भवेत् । यद्वा चतुर्भुजं कुर्यात् मुख्याम्यां स्वडग्गेटकौ ॥
 अपराम्यां स्वडग्गचकं हस्ताम्यां दधनं हरिम् । आसने स्तेटकं स्वडगं न कुर्वीत कदाचन ॥
 अभयं वरदं चैव करयुग्मं प्रकल्पयेत् । शयनं नेत्रयते तस्य कल्किविष्णोर्महात्मनः ॥
 एकबेरविधानं चेन्तन्त्रयेद्वृत्त्याणं पदे । आमीनं स्थानकं चैव भागे दिव्ये प्रकल्पयेत् ॥
 तस्य दक्षिणपार्श्वेतु याजवल्यं पुगेहितम् । नारदं दक्षिणे पार्श्वं भित्तिभूमिषु देवताः ॥
 कल्पयेद् जङ्गमान् विम्बान् द्विजान्वाय चतुर्भुजान् । अभयं वरदं चैव द्वौ भूजौ परिकल्पयेत् ॥
 चतुर्भुजे शङ्खचके द्वयोरपरयोर्भवेत् ॥

Pādma "kr" XVIII : 34-160

§ 380

अनिश्चेणलसद्वागो... श्रिणो भीमरूपवान् ॥
 दद्वृचक्रगदाराणिश्चनुर्वाहुं किरीटधृक् । वनमालाममायुक्तः सर्वाभरणभूषितः ॥
 भर्वान्तद्वाग्मयुक्तं पीतवस्त्रममन्वितं । एव कल्किर्मया प्रोक्तो हिते न्यासं वदामि ते ॥
 दक्षिणांश्वर्वं हरे चक्रं वामोद्वेदं शङ्खमेव तु । वामस्याधरहम्ने तु पाणं कृष्णनिर्भं न्यसेत् ॥
 कार्त्तिकेशं हर्मने कालद(?) श्वर्धांमुखम् । श्रियं दक्षिणपार्श्वं तु वामे पुष्टिं न्यसेदूधः ॥
 द्विनीशाश्रमां चाट्टग्रिवाग्ममन्वितम् ॥

Vivekseha VI , 131b - 139c

The twelve Mūrti-forms of the Lord described

While the *avatāra* incarnations of the Lord are all terrestrial beings, the *mūrti*-forms seem to be certain invisible powers of protection that the Lord takes to help his devotees through the trials of daily life on earth. In terms of myth, each of the twelve *mūrtis* is remembered for having overcome and conquered some demon or daemonic tendency; in terms of Vaishnava piety, the presence of these *mūrti*-forms is invoked in twelve different parts of the body, as it were, the devotee donning the "full armor of God" to protect vital parts where nerves join, organs are located, or where there are skeletal joints. Liturgically, any one or another of these forms may be afforded worship in a separate shrine or temple of his own, further, in any temple housing Vishnu's Divine Presence these *mūrti*-forms find an established place in the walls, throughout the courtyards. In any case, these forms

may best be understood by the common man in visual terms, and so it is that we have iconographical descriptions given each of these forms in the *Pāñcarāträgama* literature we turn to for our sources.

In all cases of depicting the twelve mūrti forms of the Lord, the artist is enjoined to arm them preferably with the *sankha*-conch, the *ekra*-discus, the *gadā*-club and the *abja*-lotus (see *Pādma-saṃhitā*, "kr." XVI : 36 and *Mārkandeya-saṃhitā* VIII : 9b). The differences come in regard to which hands hold these various instruments, coloring, etc.

We shall describe each form briefly in the following pages.

Kesava

Kesava, whose presence in Vaisnava piety is invoked into the right jaw, is described briefly in §381-§386. In the last one of these it may be worth noting that in place of the lotus, this hand may sometimes be freed to advance the *abhaya-mudrā*.

§ 381

शङ्खचक्रगदापद्मधरं केशवं उच्यते ॥
Garuda [ms.]

§ 382

केशवस्थाम्बुजं शङ्खं चक्रं दण्डस्तथायुधम् । प्रादक्षिण्येन बाहूनामन्येषामुच्यते ऋमात् ॥
Pādma "kr." XVI : 30

§ 383

शङ्खचक्रगदापद्मधरं श्रीभूपतिं हरिम् । नमापि केशवं देवं सर्वालङ्घारसंयुतम् ॥
Parāśara XIII : 18

§ 384

वारिजं शङ्खचक्रं च केशवं दण्डधारिणम् ॥
Mārkandeya VIII : 36

§ 385

पङ्कजं दक्षिणे यस्य पाञ्चजन्यं तथोपरि । वामोपरि यस्य चक्रं गदाचाधो व्यवस्थिता ॥
आदिमूर्त्तेस्तु भेदोऽयं केशवेति प्रकीर्त्यते
Hayaśīrṣa "Ādi" XIX : 4-5a

§ 386

दक्षिणोर्ध्वकरे चक्रं वामोर्ध्वं शङ्खमुद्दहन् ॥
गदां वामाधरे हस्ते अभयं दक्षिणाधरे । बदिमूर्तेस्तु भेदोऽयं केशवार्थं मुनीश्वर ॥
Vigvaksena XI : 152b-153

Nārāyaṇa

Nārāyaṇa, whose presence is invoked into the devotee's left jaw, is iconographically described as pleasing to look at (§395). The way in which he holds his weapons is just the opposite of the way they are held by Kṛṣṇa (§387). His colour may be blue (§390 and §395), white (§391), or golden (§396). He is associated with radiance— in one case, with the sun's rays (§396), and in another case with a shining, gem-studded throne (§395). He may also be shown in association with his two consorts, Śrī and Bhū (§393, §394 and §395). In §396 it may be noted that he may be shown carrying a rosary, a small vessel, and holding in two hands an open book instead of the usual weapons.

§ 387

अधरोत्तरभागेन कृतमेतत्तु यत्र वै । नारायणात्या सा मूर्ति । स्थापिता भुक्तिमुक्तिदा ॥
Hayādīpa "Ādi" XIX : 6
cf. ibid. XXI : 11 [Adyast m.]

§ 388

शङ्खचक्रगदापद्मो नारायण इति स्मृतः ।

Markandeya VIII : 4a
cf. Padma "kr." XVI : 31a

§ 389

नारायणः पश्यगदाचक्रवाल्घरो मतः ।

Gāndha [m.]

§ 390

नारायणमयो वदये शृणु नारद सत्तम । कुन्दपुष्पनिभं वापि स्यामं वा रत्नमेव वा ॥
शङ्खचक्रगदापाणिं चतुर्बाहुं किरीटिनम् । पीताम्बरसमायुक्तं सर्वाभिरणभूषितम् ॥
सर्वावियवसंयुक्तं सर्वालङ्कारशोभितम् । सर्ववेदमय सूक्ष्म वैलोक्याधिपतिं हरिम् ॥
एवरूपं तु सचिन्त्य हेतिन्यासमयो शृणु । दक्षिणे तु करे चोर्ध्वं पश्यं मुकुलकं व्यसेत् ॥

अस्याधरे तु चक्रं स्यात्कालाग्निसदृशप्रभम् । वायोच्चं तु गदा न्यस्य रुषोहस्तेऽम्बुजं न्यसेत् ॥
एवं चायुषविन्यासं

Vigvakeena XI : 154-159a

§ 391

शक्तचक्रधरं देवं पीताम्बरधरं . . . । शुद्धस्फटिकसङ्काशं सूर्यमण्डलसंस्थितम् ॥
Vasishtha XVI : 10

§ 392

चक्रशक्तगदापथधरं श्रीभूपतिं विभुम् । सर्वालङ्घारसंयुक्तं नारायणमहं भजे ॥
Parshara XIII : 26

§ 393

चक्रशक्तगदापथधरं नीलोत्पलप्रभम् । पुण्डरीकाकाशममलं किरीटादिविभूषितम् ॥
श्रीभूमिसहित देवं पङ्कजासनसंस्थितम् । ज्ञानानन्दमयं देवं नारायणमुपास्महे ॥
Parshara X : 14-15 cf. ibid. XI. 9-10; also Soga LXI : 126-14a

§ 394

शक्तचक्रधरं देवं गदापथधरं विभुम् ॥
श्रीभूमिनीलासहित नारायणमहं भजे ।

Soga LVIII : 66-7a

§ 395

नारायणं समाराघ्यं चक्राङ्गे मण्डलोत्तमे । नीलाम्बुदप्रतीकाशं पुण्डरीकायतेष्णम् ॥
चतुर्भिर्बहुकमलैश्चक्रशक्तीं गदाम्बुजे । दधानं सौम्यवपुषं नीलकुञ्जितमूर्धजम् ॥
वसानं पीतवसने पूर्णचन्द्रनिभाननम् । ताम्रोळं चारुहसितं लसन्मकरकुण्डलम् ॥
श्रीवत्सं कौस्तुभं चैव विभ्राणं वृहतोरसा । मुकुटाङ्गदहारादिसर्वाभिरणभूषितम् ॥
वनमाला दधान च सूर्यकोटिसमप्रभम् । रत्नसिंहानासीन लक्ष्म्या देव्या भुवा सह ॥

Vishvamitra VI : 43-47

§ 396

स्फटिकेनाक्षसूत्रेण करस्येन च शोभितम् । गणयन्नक्षसूत्रीयानावर्तन् वायपाणिना ॥
अय नारायणं देवं व्यायेत् कुमुदपाण्डुरम् । बहुङ्गाङ्गालि शान्तं हृत्यन्नपितमानसम् ॥

163

युज्जानं च स्वमात्मानं परस्मिन्नव्यये पदे । कमण्डलुष्ठरं व्यायेत् काञ्चनाभमतो हरिम् ॥
 विष्टराविष्टपाणि च क्रियाकाण्डप्रदर्शकम् । पठन्तमनिशं शास्त्रं पञ्चरात्रपुरस्सरम् ॥
 Sattvata XII : 141-144 cf. Iāvara¹ XXIV : 334-336

§ 397

ध्येयस्त्वा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणस्तरसिजासनसन्निविष्टः ।
 केदूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटो हारी हिरण्यवपुः धूतशङ्खाधकः ॥
 ईरा XXXIV : 16

Mādhava

Mādhava, associated with the devotee's right eye, is said to hold the four usual weapons ---conch, club, discus and lotus---but in §402 and §403 it is stipulated that the lotus be red. No color is here found for Mādhava's body (see, however, §151, above).

§ 398

गदाधरो माधवभ्य चक्रशङ्खाम्बुजायुधः ॥
 Markandeya VIII : 46

§ 399

माधवभ्यक्रशङ्खाम्बुजगदाधरकरः स्मृतः ।

Guruḍja [ms.]

§ 400

माधवो गदया सार्थं चक्रशङ्खाम्बुजायुधः ॥
 Pālma "kr." XVI : 316

§ 401

चक्रशङ्खगदापद्मधारिणं भूपति स्मरे । किरीटादिविभूषाङ्गं श्रीमाधवमहं हरिम् ॥
 Parāśara XIII : 33

§ 402

सन्ध्याधः पङ्कजं यस्य पाञ्चजन्यं तथोपरि ॥
 दक्षिणोद्धर्वं यस्य चक्रं गदा चाषो व्यवस्थिता । आदिमूर्तेस्तु भेदोऽय माघवेति प्रकीर्त्यते ॥
 Hayukīra "Ādi" XIX : 56-6 [Ādya² ms.]

§ 403

माधवं चाषुना प्रोक्त मधुकैटभनाशनम् । अस्त्रविन्यासभेदं तु शृणु चास्य महामुने ॥
वामपाञ्चोर्ध्वंहस्ते तु शङ्खं घवलकं न्यसेत् । बघोहस्ते न्यसेद्वत्तं पर्यं द्वादशपञ्चकम् ॥
दक्षिणोर्ध्वंकरे चक्रमधस्ताल्लकुटं न्यसेत् । सृतीया तु भवेन्मूर्तिर्माविवास्यं तु नारद ॥

Visvaksena XI : 161-163

Govinda

Govinda, associated in piety with the devotee's left eye and in theology with Samkarṣaṇa, is depicted iconographically with the usual four symbols, but in §406 it is noted that in addition to these he is garlanded and bears all decorations. In §408 his color is said to be the hue of the rising sun (orange?), or black or ash-color; he is to wear yellow clothing.

§ 404

गोविन्दस्तु गदापद्मदरचकधरो भवतः ।

Garuda [ms.]

§ 405

गोविन्दश्चकदण्डाद्जशाहूयुधधरो भवेत् ।

Mārkaṇḍeya VIII : 6a cf. Padma "kr." XVI : 32a

§ 406

चक्रशाहूगदापद्मधारिणं बनमालिनम् ॥

सर्वभिरणभूषाङ्गं गोविन्दं तं नमाम्यहम् ।

Pāṇḍāra XIII : 40b-41a

§ 407

दक्षिणाधस्थितं चक्रं गदा चास्योपरि स्थिता । वामोर्ध्वं संस्थितं पर्यं शङ्खं चाषो व्यवास्थितम् ॥
सर्वार्थणस्य भेदोऽयं गोविन्देति प्रकीर्त्यते ।

Hayasāīra "Ādi" XIX : 8-9a [Aldyayā ms.]

§ 408

वासुदेवस्य भेदोऽयं वक्ष्ये सर्वार्थणस्य तु । तरुणाकर्णिभं वापि श्यामं वाभ्रनिभं तु वा ॥
पीतवस्त्रं चतुर्बाहुं सर्वाभिरणभूषितम् । सर्वाभिरणसंयुक्तं गोविन्दं गोकुलालयम् ॥

एवं व्यायेन्मुनिश्चेष्ठ सर्वकामप्रदं हरिम् । अस्यास्त्रन्यासभेदं तु शृणु नारद सत्तम ॥
 दक्षिणोर्ध्वकरे तस्य गदां चक्रमधो न्यसेत् । वामपार्श्वस्थहस्ते तु रल(क)पथं तु विन्यसेत् ॥
 अथ कुर्यात् तु विप्रेन्द्र शङ्खं गोक्षीरसशिभम् । गोविन्द एवं सप्रोक्तो विष्वास्यमघुना शृणु ॥
 Viṣṇuksena XI : 164-168

Viṣṇu

Viṣṇu, the mūrti-form to be distinguished from the All-Pervading One, is associated in Vaiṣṇava piety with the devotee's right nostril. Iconographically he is described as being "dark" or red in color (§416). He bears the usual four items, but in his own peculiar and recognizable order (see §411). In §413, eight weapons are named, from which we may presume that this Viṣṇu may also be shown in an eight-hand variant. In three passages, §413, §414 and 416, he is described as riding upon his Garuḍa-vehicle.

§ 409

विष्णु राजीवशङ्खारिगदाघरकरः स्मृतः ।

Garuḍa [ms.]

§ 410

गदाङ्गशङ्खारिष्वरो विष्णुरित्यभिधीयते ॥

Mārkaṇḍeya VIII : 56

§ 411

दक्षिणोपरि पथं तु गदा चाधो व्यवस्थिता ॥
 वामोर्ध्वं पात्रजन्यं च चक्रं चाधो व्यवस्थितम् । सङ्खर्षणस्य भेदोऽयं विष्णुरित्यभिशब्दते ॥
 Hayagrīva "Ādi" XIX : 96-10

§ 412

चक्रशङ्खगदापमधारिणं श्रीधरं विभुम् । नमामि विष्णुं तं देवं सर्वभिरणभूषितम् ॥

Parīkṣāra XIII : 46

§ 413

शङ्खचक्रगदापमधशाङ्कासिशरखेटकैः ।
 किरीटहारकेशूरकुण्डलादिविभूषणैः ।
 दिव्यरूपं लगारूढं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

Viṣṇu I : 18-20

श्रीवत्सकैस्तुभाषीतकौशेयैर्वनमालया ॥
 अलङ्कृतमुदाराङ्कमप्रमेयं सुरोत्तमम् ॥
 सहस्रादित्यसङ्खाशं दुनिरीक्षं सुरासुरैः ॥

§ 414

सर्वभिरणसंयुक्तं वनमालाविराजितम् । शशुचक्षरं देवं पीतवासं चतुर्भूजम् ॥
श्रीवत्सवक्षसं चारुमकराकृतिकृष्णलम् । कम्बुयीवं महाबाहुं किञ्चित्प्रहसिताननम् ॥
एवं ध्यात्वा महाविष्णुं गृहडोपरि संस्थितम् । सह द्वादशभिर्ऋव मूर्तिभिर्दशभिस्तदा ॥
लोकपालैस्तथादित्यैः रुद्रैर्वसुभिरेव च । अष्टधिभिर्ऋवारणैस्तद्वैः किञ्चरैरप्सरोगणैः ॥

Vipraksema XXXVIII : 516-55

§ 415

श्रीवत्सेनाङ्कितोरस्कं वनमालाविराजितम् । सर्वरत्नप्रभाजालकौस्तुभेन विराजितम् ॥
उप्रताङ्गं महोरस्कं कण्ठान्तायतलोचनम् । आजानुबाहुं श्रीमन्तं सौम्यं प्रहसिताननम् ॥
लावण्यामृततोयाभिस्त्वन्तमिव सर्वतः । चतुर्भूजमनुष्यायेत् शशुचक्षरादाधरम् ॥
एवंरूपं ततो ध्यात्वा देवदेवं तथैव च । अर्चयेद् गन्धपुष्पाद्यरूपचारंनोरमैः ॥

Vipraksema XV : 26-28

§ 416

रत्नपदलप्रस्थं ह्यामं वा रत्नमेव वा । कुण्डं वा मुनिशार्दूलं सर्वलक्षणसंयुक्तम् ॥
सर्ववियवसंपूर्णं सर्वभिरणभूषितम् । शशुचक्षरादापाणि पीतवस्थं चतुर्भूजम् ॥
सर्वलङ्घारसंयुक्तं ध्यायेद् विष्णुं सनातनम् । प्रथमे तु करे पदं हृषस्ताळारयेद् गदाम् ॥
वामे शशुं न्यसेत्तस्याभयं चक्रं विराजितम् । अयवा मुनिशार्दूलं शृणु विष्णुं सनातनम् ॥
अर्जुस्थितं सुसौम्यं यत्कटिहस्समन्वितम् । शशुचक्रोभयोपेतं पीताम्बरसमन्वितम् ॥
सर्ववियवसंपूर्णं सर्वभिरणभूषितम् । सर्वलङ्घारसंयुक्तं ध्वायेद्विष्णुं सनातनम् ॥
द्विप्रकारं मया ओक्तं विष्णुं सकलमव्ययम् । एवं ध्वायेनमुनिश्चेष्ठ कर्तुरिच्छावशात् कुरु ॥

Vipraksema XI : 169-176

§ 417

नृसिंहवत् स्वगात्रात् किञ्चिदम्यधिकस्तरः ॥
वामे शशुं च चक्रं च विष्णुरेवं द्विष्ठा स्मृतः ।

Mayasirsa "Adu" XXI : 166-17a

Madhusudana

Thus mūrti-form of the Lord, whose presence is invoked in the devotee's left nostril, has the usual four objects of identification, though their order is peculiar to him and helps identify him (see, for example, §421). In §423 his color is stated to be red. An eight-arm variety is mentioned in §423, carrying rosary, stick, jug and bow in addition to the normative four items. He is described as in the company of Śri and Bhū in §424.

§ 418

दरथगदाचक्रकरो हि मधुसूदनः ॥

Garuda [ms]

§ 419

मधुसूदनभक्तवान्मुखिरिजो दण्डतप्तरः ।

Markandeya VIII : 64

§ 420

विष्णुर्गदाचक्रशङ्खारिष्वरः स्यान्मधुसूदनः ॥

Pādma "kr." XVI : 32b

§ 421

दक्षिणोपरि शङ्खं तु चक्रं चाधः प्रदृश्यते । वामोपरि तथा पथं गदा चाधः प्रदृश्यते ॥

मधुसूदननामोऽयं भेदः सङ्कूर्षणस्य तु ।

Hayashira "Ādu" XIX : 11-12a [Adyar ms.]

§ 422

रक्तोत्पलदलप्रस्थं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् । शङ्खचक्रगदापाणिं सर्वाधियवशोभितम् ॥

सर्वालङ्कारसंयुक्तं सर्वाभिरणभूषितम् । प्रथमे तु करे शङ्खमधस्तात् चक्रं न्यसेत् ॥

पथं वामोध्वंहस्ते तु गदां चाधः करे न्यसेत् । मधुसूदनमूर्तेस्तु लक्षणं विदि नारद ॥

Vishvaksena XI : 176-178

§ 423

प्रलयानलसूर्याभिः स्मर्तव्यो मधुसूदनः । अष्टवाहुविशालांसोऽप्यग्नीष्ठो मकराङ्कितः ॥

शङ्खचक्रघरश्चैव बाणकार्मुकघृक् तथा । रजस्तमोम्यां मूर्तम्यां संप्रवृत्तिनिवृत्ये ॥

*कर्णपीठनिविष्टं च ध्येयं पाणियुगं विभोः । विद्याधिदेवं भगवच्चतुर्वक्त्रं चतुर्भुजम् ॥
 लम्बकूर्चं (कर्ण) बटादण्डकमण्डल्यसूत्रिणम् । फुल्लरत्नाम्बुजाभासं श्वेतपश्चकराङ्कितम् ॥
 शृती ऋगाद्या वक्त्रेभ्यः प्रोद्गिरन्तमनुस्मरेत् । निर्षमाङ्गारवणोऽयं शङ्खपश्चाक्षसूत्रिणम् ॥

Sattvata XII : 20-24

§ 424

श्रीभूसमेतं देवेशं नमामि मधुमूदनम् । सर्वलङ्घारसयुक्तं वनमालाविभूषितम् ॥

Parikara XIII : 516-52a

Trivikrama

This mūrti-aspect, associated in piety with the protection of the right ear, is to be distinguished from the avatāra-incarnation of the same name. We have already presented the excerpts relating to both these aspects of the Lord above, §310-318.

Vāmana

This mūrti-form is associated in Vaishnava piety with the left ear and its protection. This aspect of the Lord's Being is to be distinguished from the avatāra-incarnation of the same name. The entries for both the mūrti-form and the avatāra incarnation of the two "Vgmanas" have been collated already in §297-309, above.

Sridhara

Sridhara is the mūrti-form that affords protection, according to Vaishnava piety, to the right shoulder. Iconographically, the four normative weapons are found, again with their peculiar assignment to the various four hands (see §429 and §430). According to §430 his color is that of molten gold, he wears yellow garments.

§ 425

श्रीघरोऽरिगदाशहृष्टजाङ्करो मतः ।

Garuda [ms.]

* Sattvata XII : 20-22a || Iāvara' XXIV : 211b-213.

§ 426

श्रीष्टोऽजारिगदाभृच्छायुष इति स्मृतः ॥

Mārkandeya VIII : 76

§ 427

श्रीष्टो धूतवारिजः । साधै चक्रगदाशङ्कै

Pāṭini "kr" XVI : 34

§ 428

चक्रशङ्कैगदापचयधारिणं शूरमापतिम् । नमामि श्रीधरं देवं सर्वलक्ष्मारसंयुतम् ॥

Parākara XII : 68

§ 429

ऊर्ध्वदक्षिणत्रिकं वषः पथं व्यवस्थितम् ॥
वामोद्धर्वं कीमुदी यस्य पात्रजन्यमधस्थितम् । पथा पथकरा यस्य वाममार्घे व्यवस्थिता ॥
स्थितो काप्युपविष्टो वा सानुरागोऽविकारवान् । प्रदुषस्य प्रभेदोऽयं श्रीधरेति. प्रकीर्त्यते ॥
Hayashira "Ādi" XIX : 166-17 [Adyar ms.]

§ 430

तप्तजाम्बूनदप्रस्त्रं श्रीवत्साङ्कृतवक्षसम् । सर्वविषयवसंपूर्णं सर्वभिरणभूषितम् ॥
पीतवस्त्रं चतुर्दाहुं शङ्कैचक्रगदाव्यरम् । श्रीष्टस्य मया प्रोक्तं लक्षणं भुक्तिमुक्तिदम् ॥
ऊर्ध्वचक्रमधपथं दक्षिणे तु करे न्यसेत् । वामे चैव गदा ज्ञेया हृष्टशङ्कै विराजितम् ॥
तथा श्रीष्टरमूर्तिस्तु विज्ञेया देशिकोत्तमैः । एव प्रदुषभेदस्तु अनिरुद्धदार्थ्यमुच्यते ॥

Vijayakeerna XI : 187-190

Hṛsikēśa

Hṛsikēśa associated in Vaiṣṇava piety with protective powers over the left shoulder, is shown iconographically to bear the four normative weapons (the exception being in §435, where he bears *śankha*-conch, *cakra*-discus, *śārṅga*-bow and *vara*-arrows). According to §434, he is colored blue.

§ 431

हृषीकेशोऽरिराजीवदरकौमोदकीषरः ।

Garuda [ms.]

§ 432

गदा शङ्खं च चक्रं च हृषीकेशस्य वारिजम् ।

Markandeya VIII : 8a

§ 433

दक्षिणोर्ध्वं महाचक्रं कौमुदी तदधस्थिता ॥ वामोर्ध्वं नलिनं यस्य अष्टशङ्खं विराजते ॥
हृषीकेशेति स शेयः स्थापितस्सर्वकामदः ।

Hayashira "Adu" XIX : 18-19a [Adyar ms.]

§ 434

नीलोत्पलदलप्रस्थं चतुर्बहुं किरीटिनम् । शङ्खचक्रगदापाणि सर्वाभरणभूषितम् ॥
श्रीवत्सवकासोपेतं हृषीकेशं सनातनम् । दक्षिणोर्ध्वं महाचक्रं गदा च तदधः स्थिता ॥
वामहस्ते महापथमधस्तच्छङ्खमेव च । सामूर्तिस्तु सदा शेया हृषीकेशेति नामतः ॥

Vigvaskrama XI : 191-193

§ 435

शङ्खचक्रधनुर्बाणवरं श्रीभूपतिं विभुम् । सर्वाभरणशोभाङ्गं हृषीकेशं नमान्यहम् ॥

Pargata XI : 74

Padmanābha

This multi-form of the Lord has the usual four instruments of identification (see §436, §437 and §438), but in one case (§439) we see that the lotus is substituted by a khanda-sword. In §442, it is stated that Padmanābha may be shown also with two hands. There, we see also, his color is black. The same passage further states that when he is depicted along the wall of a temple-courtyard in this two-arm variation he may be shown reclining, from his navel growing the Brahma-bearing lotus.

In Vaishnava piety Padmanābha is invoked as a protective power in the devotee's navel.

§ 436

पथलाभेशशङ्खचक्रगदायुधं इति स्मृतः ॥

Markandeya VIII : 8b

§ 437

पद्मनाभः पद्मचक्रगदागङ्गुष्ठरो मतः ।

Garuḍa [ms.]

§ 438

पदाचकाङ्गशङ्कास्त्वरः पद्मजनाभकः ॥

Padma "kr." XVI : 35a

§ 439

चक्रगङ्गगदालङ्घधरं नाभौ च पद्मजम् । किरीटादिविभूषणं पद्मनाभं नभास्यहम् ॥

Parākīra XIII : 80

§ 440

दक्षिणोद्धर्वं पुण्डरीकं पाञ्चजन्यमषेस्तथा ॥

वामोद्धर्वं सस्थितं चक्र कौमुदी तदधः स्थिता । पद्मनाभेति सा मूर्तिः स्थापिता मोक्षदायिनी ॥

Hayabhis "Ādi" XIX : 186-19 [Adyar ms.]

§ 441

पद्मनाभस्य बद्धयेऽहं लक्षणं भ्रुक्तिभ्रुक्तिदम् । नीलाम्बरनिभो वाऽपि इयामो वा मुनिसत्तम् ॥

एवं ज्ञात्वा लक्षणं तत् सर्वज्ञं सर्वकारणम् । कारयेन्मुक्तिशार्दूल शिल्पिभिस्सह साधकः ॥

सर्वलक्षणसम्पन्नं सर्वाभिरणभूषितम् । सर्वावियवसम्पूर्णं चतुर्बहुं किरीटिनम् ॥

शङ्कुचक्रगदापाणि पीताम्बरसपञ्चितम् । श्रीवत्सदक्षसोपेतं पद्मनाभमवैहि तम् ॥

प्रथमेऽस्य करे पद्ममधस्तात् शङ्कुमेव च । वामे च दूरयते चक्रं गदा च तदधः स्थिता ॥

सा मूर्तिः पद्मनाभेति नमस्कार्या विचारणैः (विचक्षणे?) । विन्यसेद्वा यथाकाममस्त्रविन्यासमन्त्रवित् ॥

Vijvakaena XI : 194-199

§ 442

अथवा पद्मनाभस्य लक्षणं शृणु सुव्रत । द्विभुजं पद्मजाक्षं तु श्यामं वाभनिर्भं तु वा ॥

ध्यायेतस्मिन् मुनिश्रेष्ठ कारयेल्लक्षणीर्युतम् । शयने सति संप्रोक्तं पद्मनाभस्य नारद ॥

अत्र कर्मचिनादीनां लक्षणं ब्रह्मतेऽषुना । योगमुद्रासमायुक्तं शङ्कुचक्रसमन्वितम् ॥

कारयेद्वा मुनिश्रेष्ठ कर्मची पूर्ववत्तु वा । इत्येवं पद्मनाभस्य लक्षणं परिकीर्तितम् ॥

भित्तिपार्श्वेऽस्य नाम्यूच्चेऽरक्तपश्यं सुनालकम् । कारयेत्सुप्रनोरम्यं शतपत्रं सकणिकम् ॥

तदधं वाऽर्धकं वापि दलं पद्मस्य नारद । कणिकामे विधि ध्यायेल्लक्षणैस्सह नारद ॥

तल्लक्षणं प्रवक्ष्यामि शृणु भक्तिगुभ्रप्रदम् । पद्मासनसमायुक्तं विधि कनकसन्निभम् ॥

Vijvakaena XI : 120-126

Dāmodara

In Vaishnava piety, the *murti*-form known as Dāmodara is invoked to give protection to the cranium. Theologically, he is related to the *rūpa* mode Antardhā. Iconographically, he bears the usual four instruments of identification (§443, §444, §445 and §446), although in §447 we find that in a seated attitude he may be shown with conch, discus, bow and sword, the support, in this case, will be the lotus. His color is blue, and he is shown with yellow clothing (§448).

§ 443

दामोदरः शङ्खकञ्जनकोमोदकोधरः ।
Garuda [var.]

§ 444

शङ्खचक्रकाञ्जदण्डास्त्रधरो दामोदरस्मृतः ।
Markandeya VIII : 94

§ 445

पश्चकाम्बुजगदाधरो दामोदरः स्मृतः ॥
Padma "kr." XVI : 356

§ 446

दक्षिणोद्धरं पात्रबन्धमघस्तात् कुरुशायम् । सव्योद्धरं कोमुदी देवि हेतिराजमध्यस्थितम् ॥
अनिरुद्धस्य भेदोऽयं दामोदर इति स्मृतः ।

Hayavirsa "Ādi" XIX : 20-21a [Adyar no.]

§ 447

चक्रशङ्खधरं देवं लक्ष्म्यालिङ्गितवक्षसम् । गदाशाङ्गस्त्रिगधरं पश्चपीठोपरि रिथतम् ॥
सर्वाभरणभूषाङ्गं भक्तैस्सेव्यं जगत्पतिम् । नमामि सततं भक्त्या दामोदरमनामयम् ॥

Parākrama XIII : 86-87

§ 448

नीलजीमूतसङ्काशं पीतवस्त्रं चनुर्भुजम् । सर्वावयवसमूर्णं सर्वाभरणभूषितम् ॥
सर्वालङ्कारसंयुक्तं श्रीवत्साङ्गितवक्षसम् । शङ्खचक्रगदापाणि वनमालाविराजितम् ॥
एवं व्यायेत्स्वपन्तं तु दामोदरमनामयम् । प्रथमेत्य करे शङ्खमघस्तात् शङ्खमेव हि ॥
वामे चैव गदा तस्य ह्यघस्तात् चक्रमेव च । अनिरुद्धस्य भेदोऽयं दामोदर इति स्मृतः ॥

Vishnusa XI : 229-232

The Consorts of the Twelve Murtis

One general passage relates to the consorts of the twelve collectively: §449 says that they will all be shown holding a veena and a lotus.

§ 449

एतेषां तु स्त्रियौ कार्ये पद्मवीणाधरे शुभे ॥

एतत्समाप्तः प्रोक्तं मूर्तीनां लक्षणं मया ।

Hayashira "Adi" XIX : 226-23a

Female deities described

The Lord Who is One can take many shapes and forms, as we have already seen by surveying the *Vyûhas*, *avatâras* and *murtis*. He may just as well assume a feminine form to assert His Powers. Particularly among the Sri-vaihnavaas the position of Sri as a Full Presentation of Visnu is asserted both in piety and in theology. In worship we see this female form of Visnu's Power sometimes in the position of an attendant deity and consort or wife, sometimes also as a separate Goddess representing the Divine Presence fully and equally, sometimes also as a merely decorative motif.

In the following excerpts (§450-§476) are collated passages that deal exclusively with Her divine female forms in their main aspects as Sri (+Lakshmi), Bhû and Nîla. The "lesser" female deities, as they appear as attendants and subservient figures, are grouped together later in §731-§743. We commence this section, however, with a general passage describing the iconography and proportionate sizes of female forms in general.

§ 450

अथातस्सप्रबद्धामि देव्यादीनां सुलक्षणम् । अलङ्काराणि सर्वाणि शृणुष्व नृपसत्तम ॥
अङ्गुलैस्सप्तविशत्या य(व)क्षोदण्डसमायतः । विस्तारो मध्यतस्तस्य अङ्गुलः षड्यवाधिकः ॥
अङ्गुलैर्दशभिष्ठद्भिः चतुर्भिः द्वयङ्गुलेन वा । अतो न्यूनं न कर्तव्यं कर्तव्यं सुपरीक्षितम् ॥
मूलवेरार्धमयवा त्रिभागमयवापि वा । एकभागं न कुर्वीत कारयेद्यदि शिल्पिना ॥
स्वराष्ट्रं नाशयेत्पूर्वं तद्ग्रामं च तपेव च । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शिल्पशास्त्रोक्तव्यं ना ॥
सिहासने सुखासीनमय वरदं करम् । कमवे (कल्पयेत्?) चावरौ हस्तौ सुखासनसमन्विताम् (तौ?) ॥
बीरलक्ष्मी तु विज्ञेया भोगलक्ष्मी प्रदर्शिका । द्विभुजा वा स्थिता मूर्तिः भोगलक्ष्मी इति स्मृता ॥

त्रिकोणकाण्डिका वापि योगलक्ष्मी प्रकीर्तिता । योगलक्ष्मी तु श्रीवत्सस्यात्^२)भोगलक्ष्मी द्विपार्श्वयोः ॥
 वीरलक्ष्मी तु वैशेषं पृथग्भवनकल्पनम् । पृथग्मावरणे वापि त्रिकं योग्यावकाशके ॥
 द्वितीयावरणेऽवापि ह । तृतीयावरणे चापि चतुर्थावरणेऽपि वा ॥
 पञ्चमावरणे वापि षष्ठमावरणेऽपि वा । सप्तमावरणे वापि देवो योग्यावकाशके ॥
 वीरलक्ष्मी प्रतिष्ठाप्य राजराष्ट्रसुखावहाम् । श्रियादिमूर्तिभेदं ते वक्ष्यामि नृपसत्तम् ॥
 श्रीमूर्तिः प्रथमोद्दिष्टा पुष्टिमूर्तिस्ततः परा । ऐषा सरस्वती दुर्गा विन्द्रेशश्च श्रिया धिष्ठ ॥
 श्रियादिभेदमेव स्यात् वक्ष्याम्यज्ञुलिनामकम् । षड्ते मानमाल्यातं वेरस्याज्ञुलिनामकम् ॥
 मकुटं पूर्वमेवोक्तं ललाटोच्छ्रूयपञ्चकम् । अज्ञुली तु मुसूक्षेण भेदस्तद्वद दैवतम् ॥
 वक्षस्त्पले वसाने च नाममानमुदाहृतम् । कदम्बाहृत्तरे चैव एकाज्ञुलमुदाहृतम् ॥
 गणेषु सज्जुलं प्रोक्तं पिटरे च महाज्ञुलम् । पञ्चपञ्चप्रकाशेन पञ्चमं पञ्चमाञ्जितम् ॥
 पञ्चविशत्यज्ञुलानां बाहुदीर्घं प्रशस्यते । बाह्योरधः चतुर्विशत्यज्ञुलस्य प्रमाणकम् ॥
 मणिवन्धादधस्ताच्च दशाज्ञुलमिति स्मृतम् । नाभेरुच्चं सवक्षोऽन्तमज्ञुलाष्टादशं स्मृतम् ॥
 स्तनयोद्वृत्तमध्यान्तं पञ्चाज्ञुलमिति स्मृतम् । नाम्यादधस्तात् गुण्याण्डभज्ञुलाष्टादश स्मृतम् ॥
 दून्याद(?) अधस्तात्पादान्तं यावत्यच्चदशाज्ञुलम् । पादं षड्ज्ञुलं प्रोक्तं विस्तृतं च दशाज्ञुलम् ॥
 उरम्सपादहीनं वा अष्टमं प्रतिमोच्छ्रूयम् । देवोच्छ्रूयत्रयं कृत्वा भागेकं पीठिकोच्छ्रूयम् ॥
 चतुर्भागेकभागं वा आसने पीठिकोच्छ्रूयम् । पञ्चभागेकभागं तु स्थानके पीठिकोच्छ्रूयम् ॥
 अथवा पीठमेक (वा) कल्पयेत् शिल्पिवित्तम् । पद्मपुष्पं भवेत् फुलमध्यपुष्पं सकणिकम् ॥
 द्वारात्पादान्तविस्तारं तावदुत्सेषसंयुतम् । तस्य नालं भवेद्वृतं चतुरध्रुवं तु वा पुनः ॥
 वृतं शिवं इति प्रोक्तं चतुरध्रुवं पितामहः । हस्तमात्रं तदायामं यानं मानमुदीर्यते ॥
 स्थानं तस्येदमाल्यातं आसनस्योच्यतेऽधुना । गर्भद्वारयुताज्ञं तु पादपद्मोच्छ्रूयं तु या ॥
 तावदायापविस्तारे पूर्ववच्छेषमुच्यते । एतत् व्याने न शयने का.. नैव कदाचन ॥
 देवस्य बाहुमूलान्तं देवीनामिति चोच्छ्रूयम् । स्तनान्तं वा नृपश्रेष्ठ उच्छ्रूयं परिपूर्यते ॥
 देवीनां दक्षिणे पश्चं मुकुलं यदि विन्यसेत् । पश्चं तु वामहस्ते स्यात् महाद्वयमवाप्न्यात् ॥
 राजा कलहमाप्नोति तस्माद्धत्नेन वर्जयेत् । नहुवेरप्रतिष्ठायां देवीनां लक्षणं शृणु ॥
 पार्श्वयोस्सह देव्या च वेरे यत्र प्रतिष्ठिता । तद्वेरं नहुवेरं स्यात् इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥
 मत्स्यादिलोकपालान्तं प्रभया कल्पितस्ततः । नहुवेरं समाल्यातं एकवेरविधानतः ॥
 पृथग्देव्या (च?)प्यस्य सर्वत्र ...कारणसिद्धिदम् । वैकुण्ठे तु समासीनं सर्वसहारकारणम् ॥
 अनादिनिधनं विष्णु प्रतिष्ठाप्य प्रपूजयेत् ।

Lakṣmi, Bhū and Nīlā described

Lakṣmi, another name for Śri, is also called "Kamala". In §451 and §452 we read that she is revealed seated on a lotus, holding the conch and discus as well as a lotus. §453 indicates that she may also be shown seated on the lap of Narayana. §460 and §461 describe her form as it is seen in the lintel above an entrance; she is there seated on a lotus, and is golden in color.

Turning to forms where Lakṣmi is shown as a separate figure in her own shrine or temple—we find that she is described as having either two hands (§454, §455) or four hands (§456, §457 and §458). Detailed measurements are available in §459 and, to a lesser degree, in §466, where she is said to be fashioned in either the "navatāla" or "ashtatāla" formula. In §462, §463, §464 and §465 we find her described in her "vira," "bhoga" and "yoga" forms in her own temple—and §473, §474 and §475 there are descriptions of her own entourage of female attendants (§476 describes her male attendants).

Bhū is a second form, along with Lakṣmi, that is to flank the Lord. The attitude of these two is determined by the attitude of the main figure in such a case (see §468, §469 and §470).

Nīlā is briefly described in §471. §472 asserts that both Lakṣmi and Sarasvatī are to hold a veena and a lotus.

§ 451

पश्यहस्तां च कमलां बासुदेवां हरिप्रियाम् ॥
पश्यासनां पश्यभुवां महोदध्यात्मजामिलाम् ।

Nāradīya XXVIII : 386-394

§ 452

कारयेत्कमलां देवीं तप्तकाञ्चनमन्निभाम् ।	सर्वलक्षणसंयुक्तां पश्यासनसमन्विताम् ॥
पश्यहस्तां श्रियं देवीं पश्यनाभप्रियां शुभाम् ।	मणिमौक्तिकसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ॥

Vigvaksena XVIII : 48-49

§ 453

मध्याब्जकणिकामध्ये भावासनगती स्थरेत् ।	पुरुषं पुण्डरीकाक्षं तदङ्गस्थां च पङ्कजाम् ॥
प्राच्याब्जकणिकामध्ये लक्ष्मीदेहाद्विनिर्गताम् ।	द्विभुजां भावयेत्लक्ष्मी द्विनेत्रां चारुकुण्डलाम् ॥
श्वेतमाल्याम्बरधरां हारकेयूरभूषिताम् ।	सर्वलक्षणसम्पन्नां पीनोन्नतपद्मोधराम् ॥
प्रबुद्धोत्पलविस्तीर्णलोचनां सुस्मिताननाम् ।	चलद्विरेफपटलरमणीयालकावलिम् ॥
लसललाटतिलकामारक्ताधरपल्लवाम् ।	कृष्णकुञ्चितकेशां च वशमुक्ताफलद्विजाम् ॥

पशासनोपविष्टां च पाशाङ्कुशकरद्वयीम् । पशगभौपमाकारां संमुखीमावयोः स्मरेत् ॥
स्मरेदक्षिणमागाङ्गकर्णिकोदरमध्यगाम् । वेषभूषादिभिस्तुल्यां लक्ष्म्याः कुन्दनिभां तु वा ॥

Lakṣmī Tantra XXXVII : 29-35

§ 454

सौम्यवक्त्रा सौम्यनेत्रा द्विभुजा चारुकुण्डला । पशगभौपमा कान्त्या मेषलादाममण्डिता ॥
श्वेतमाल्याम्बरधरा हारकेयूरमण्डिता । सर्वलक्षणसम्पन्ना पीततुङ्गवनस्तनी ॥
प्रबुद्धोत्पलविस्तीर्णलोचना सुस्मितानना । चरद्विरेफपटलतुल्यैर्युक्ता तथालक्ष्मी ॥
रुलाटे तिलकं चित्रं वहन्ती च मनोहरम् । आरक्षाधररत्ना च वंशमुक्ताफलद्विजा ॥
अर्धचन्द्रललाटा च नीलकुचितमूर्धजा । पाशाङ्कुशधरा देवी घर्मकामार्थमोक्षदा ॥
बदपशासना चैव मकुटोत्तमशोभिता । एवं ध्येयाङ्गमीशाना लक्ष्मी व्यूहस्थिता सती ॥

Lakṣmī Tantra XLV : 16-21

§ 455

गणेशायागः सप्रोक्तः श्रीयागं तु द्वयीम्यतः । श्रियः स्थानं तु पूर्वस्थां पश्चमायामथापि वा ॥
उत्तरस्थां तु वा कुर्यात्रि चान्यत्र कथक्तन् । प्राच्यां तु पश्चिमद्वारं प्राग्द्वारं पश्चिमे तथा ॥
उत्तरे दक्षिणद्वारं श्रियः प्रासाद इव्यते । एवं च विधिना कार्यं पूर्वोत्तरद्वयविस्तरैः ॥
तत्तद्वयं प्रतिमां कुर्यादवृत्तालप्रमाणतः । पूर्वोत्तरद्वयविस्तारैर्यथालाभं स्वशक्तिः ॥
पशकिञ्जलकवणभिं द्विभुजां पशघारिणीम् । शुक्लमाल्याम्बरधरा चूडामकुटधारिणीम् ॥
पुण्डमालापरीतांसां पशकणवितंसिकाम् । आसीनां कारयेत् देवीमासने पशविष्टरे ॥

Sauatkumāra "Śiva" I : 101-116

§ 456

परास्तरणसञ्ज्ञना धूपामोदमुधूषिता । ध्यायेन्व लक्ष्मीं तन्मध्ये प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकाम् ॥
तस्मिन् शयनमध्ये तु संप्राप्तनवयोवनाम् । अतीव रूपसंपन्नां मदसयुतलोचनाम् ॥
सर्वशक्तिसमोपेतां वैष्णवीं शुभविग्रहाम् । दिव्यमाल्याम्बरधरा दिव्यरत्नविराजिताम् ॥
दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गी दिव्याभरणभूषिताम् । साभिलाषामृतुस्नातां प्रार्थयन्तीं हर्हि पतिम् ॥
एवंरूपां तु सचिन्त्य देवीं पश्चुजधारिणीम् । गन्धमाल्योदकादीनि मुखवासान्तिकानि च ॥
यानि क्रिडोपचाराणि तानि ध्यात्वा समन्ततः । अतीव रूपसम्पन्ना प्रथमे वयसि स्थिताम् ॥
मकुटाङ्गदचिन्त्राङ्गीं नीलकुचितमूर्धजाम् । दिव्यमाल्याम्बरधरां दिव्यरत्नविभूषिताम् ॥

Vigvakesha XX : 18-24

६ 457

शङ्खचक्रसमायुक्तां पीतवस्त्रां चतुर्भंजाम् । श्रियं सुवर्णदर्णभारं

Visvakarma XX : 145

६ 458

तप्तजाम्बूनदमयी चतुहस्तसमन्विताम् । सर्वाविषयवसमूणीं सर्वभिरणभूषिताम् ॥
 सर्वशक्तिसमोपेतां मकुटादिविराजिताम् । सर्वलिङ्गारसंयुक्तां सर्वरत्नविराजिताम् ॥
 रक्तपश्चधरा देवी रक्ताम्बरसमन्विताम् । पश्चासनसमायुक्तां साक्षादेवी हरिप्रियाम् ॥
 शङ्खचक्राम्बुजधरां लक्ष्मीमेव तु चिन्तयेत् । दक्षिणोष्वंकरे चक्रधरः पश्चविराजिताम् ॥
 वामे शङ्खमयं पश्चं वरदं वाभयं तु वा । एवं ध्यात्वा मुनिश्रेष्ठ स्वतन्त्राचार्चिधानके ॥
 परतन्त्रे तु वक्ष्यामि लक्षणं पुष्टिसंयुताम् । शङ्खचक्रं व्यपोहैव श्रियं पुष्टं तु कल्पयेत् ॥
 द्विभुजां कनकाभासां श्रियं चिन्यस्य दक्षिणे ।

Visvakarma XX : 255-261a

६ 459

अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्ष्मीलक्षणमुत्तमम् । अष्टलाला तु कर्तव्या देवी लक्ष्मीस्सुरेश्वरी ॥
 तत्कर्म सौरकाण्डे तु कर्ययिष्ये तवानघ । नवतालिकलेत्रान्तु कर्यमानाभितः शृणु ॥
 श्रुतौ यवादिके कार्ये यवपीना तु नासिका । गोलकेनाधिकं वक्त्रमूर्ध्वं तिर्यग्निवर्जिताम् ॥
 आयते नयने कार्ये त्रिभागोनैर्यदेवित्रभिः । तदर्थेन तु वैपुत्र्यं नेत्रयोः परिकल्पयेत् ॥
 कर्णपाशोधिकः कार्यः अग्निप्या सह सूत्रतः । नन्दं कलाविहीनं तु कुर्यादिंशद्वयं सदा ॥
 ग्रीवा सार्धकला कार्या तद्विस्तारोपशोभिता । नेत्रं विना तु विस्तारादूरु जानु च पिण्डिका ॥
 अङ्गधिपृष्ठस्फिते कट्ट्यां यथायोगं प्रकल्पयेत् । सप्तांशेन तथा गुल्फो दैर्घ्ये विष्णानाहत (?) ॥
 नेत्रे तद्वर्जितायामजंघोरं (?) च तथा कटिः । मध्यपाश्वं च तत् हृष्टं घनं पीनं कुचद्वयम् ॥
 तालमाश्री स्तनो कार्यो कटिसार्धकलाधिका । ज्ञेष्वमन्यत् यथोद्विष्ट लक्ष्मी चेत्र ग्रकीर्तिता ॥
 सर्वभिरणसम्पन्ना भृत्यक्षामा स्तनोन्नता । श्रोणीतटे सुविस्तीर्णा कार्या देवी सुरेश्वरी ॥
 द्विभुजा कम्बुग्रीवा तु विशालाक्षी सुलक्षणा । स्तनो समुन्नतो कार्यो कन्तुकेनावगुणितो ॥
 नागहस्तोपमो ब्राह्म ऊरु रम्भासमी शुभी । नानारत्नोज्ज्वलं पद्मं देव्यादिशरसि दापयेत् ॥
 नानारत्नोज्ज्वला दिव्या मेघला श्रोणिसंस्थिता । युक्ता दिव्येन हारेण केयूरकटकोज्ज्वला ॥
 पश्चासना तु कर्तव्या पश्चश्रीफलयाणिका । दक्षिणे पुण्डरीकं तु वामहस्ते च श्रीफलम् ॥
 स्थिता वा त्रिवलीभृत्तिशोभिता वा ग्रशस्यते । स्त्रियो पार्श्वद्वये कार्ये शुभे चामरहस्तिके ॥

178

VIRALAKSHMI

(To face entry § 465, p. 181)

भृज्ञारहस्ती द्वौ नागो स्नपयन्ती श्रियं स्थिती । श्रीरियं लक्षणोपेता स्थापिता सर्वकामदा ॥
सर्वासामेव देवीनां एतत्साधारण स्मृतम् ।

Hayabhr̄īsa "Ādi" XVIII : 1 17a

§ 460

हारनूपुरकेयूरकरण्डमकुटादिकः । अकलकूतामलकूरैः पुण्डरीकनिभेकणाम् । पशासनेनोपविष्टा द्वारस्योध्वं उदुम्बरे ।	तप्तकाञ्चनवण्ठां प्रवालसदृशाम्बराम् ॥ अलकूतामलकूरैः पुण्डरीकनिभेकणाम् ॥ पशकुम्भकरां लक्ष्मीं पशोपरिगतां स्मरेत् ॥
---	---

Iśvara¹ IX . 96-12a

§ 461

तप्तकाञ्चनवण्ठां प्रवालसदृशाम्बराम् । अलकूतामलकूरैः पुण्डरीकनिभेकणाम् । पशकुम्भकरां लक्ष्मीं पशोपरिगतां स्मरेत् ।	हारनूपुरकेयूरकरण्डमकुटादिभिः ॥ अकलकूतामलकूरैः पुण्डरीकनिभेकणाम् ॥ पशासनेनोपविष्टा द्वारस्योध्वं उदुम्बरे ॥
---	--

Paramēvara XI : 9-11

§ 462

तत्र श्रियादिदेवानां रूपत्रयमुदाहृतम् । श्रीवत्सगा योगलक्ष्मीभौगलक्ष्मीस्तु पार्श्वगा ॥
बीरलक्ष्मीः पृथक् स्थाने स्वातन्त्र्येण प्रतिष्ठिता । एवमन्यामु देवीषु रूपत्रयमुदाहृतम् ॥
योगलक्ष्मीभौगलक्ष्म्योदेवैन सह पूजनम् । बीरलक्ष्मीं पृथग् गेहे पूजयेत् यथाविधि ॥
यत्र सा पूज्यते देवी तत्र श्रीनिघ्नला भवेत् । तद्विषानं प्रवक्ष्यामि शृणुच्चं मुनिपुज्जवाः ॥
प्रथमावरणे वापि द्वितीयावरणेऽपि वा । तृतीयावरणादौ वा श्रियं स्थानं प्रकल्पयेत् ॥
तुष्टि पुष्टि च सावित्री वाग्देवीं च मुनीश्वराः । तद्विषानचतुर्दिशु दिङ्मूर्तीः परिकल्पयेत् ॥
कोणेषु बैनतेयं वा सिंहं वापि यथारुचि । तदन्तर्भूमागे तु दिव्ये वा स्थापयेच्छ्रुयम् ॥
चतुर्भुजामुदाराङ्गीं सर्वलक्षणसंयुताम् । पशासनेनोपविष्टा पशपत्रायतेक्षणाम् ॥
मुख्याम्यां चैव हस्ताम्यां अभीतिवरदायिनीम् । जघन्याम्यां तु हस्ताम्यां दिव्यपकूजधारिणीम् ॥

Iśvara¹ VII : 7-15

§ 463

बीर्यलक्ष्मीस्तु वै शेषा पृथग्भवनकल्पनम् । चतुर्बाहुसमायुक्ता आसीना बीरका भवेत् ॥
तथापि भद्रकासीना जयशक्त्यष्टका तता । अभयं वरदं पूर्वे अपरे पश्चकोभयम् ॥
आलये बीरलक्ष्मी स्थात् गृहे बीरं न कारयेत् ।

Vibagendra II : 10-12a

६ 464

भगवन् भवदावज्ज्ञ परतन्त्रस्वतन्त्रयोः । भेदं तन्मधकार्यं च विस्तरेण वदेन्मम ॥
आलयस्य समृद्ध्यर्थं वासुदेवस्य मन्दिरे । वीरलक्ष्मों प्रतिष्ठाप्य विधिवत् पूज्यते यदि ॥
परतन्त्रेति तामाहुः कामिकामफलप्रदाम् । काम्यार्थी चोत्सवं तस्या रक्षावन्धपुरस्सरम् ॥
चतुर्स्थानार्चन कुर्यात् ष्वजं न बलिक्रियाम् । तीर्थदानं न कुर्वीत मुमुक्षुरस्त्रिलं चरेत् ॥
पुण्यतीर्थतटे वापि रम्ये पर्वतमूर्धनि । पत्तनग्रामयोर्वापि काम्यार्थी विधिवद्वमे ॥
मन्दिरं कल्पयित्वाथ तत्र वै स्थापयेच्छ्रुयम् ।

Sriprashna XXX : 180-186

६ 465

तत्र श्रियादिदेवीनां रूपत्रयमुदाहृतम् । श्रीवत्सगा योगलक्ष्मीभोगलक्ष्मीस्तु पाश्चंगा ॥
वीरलक्ष्मीः पृथक् स्थाने स्वातन्त्र्येण प्रतिष्ठाता । एवमन्यासु देवीषु रूपत्रयमुदाहृतम् ॥
योगलक्ष्मीभोगलक्ष्म्योदेवेन सह पूजनम् । वीरलक्ष्मी पूजगेहे पूजयेत् यथाविधि ॥
यत्र सा पूज्यते देवी तत्र श्रीनिश्चला भवेत् । तद्विधानं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं मुनिपुञ्जवाः ॥
प्रथमावरणे वापि द्वितीयावरणेऽपिवा । तृतीयावरणादौ वा श्रियः स्थानं प्रकल्पयेत् ॥
तृष्णिं पृष्णिं च सावित्रीं वाग्देवीं च मुनीश्चराः । तद्विमानचतुर्दिश्यु दिश्मूर्तीः परिकल्पयेत् ॥
कोणेषु वैनतेयं वा सिंहं वापि यथारुचि । तदन्तर्भूमागे तु दिव्ये वा स्थापयेत् श्रियम् ॥
चतुर्भुजामुदाराङ्गीं सर्वलक्षणसंयुताम् । पश्चासनेनोपविष्टा पश्चपत्रायतेक्षणाम् ॥
मुख्याम्यां चैव हस्ताम्यामभीतिवरदायिनीम् । अधन्याम्यां तु हस्ताम्यां दिव्यपञ्चज्ञधारिणीम् ॥

* * *

श्रीम वागीश्वरी कान्तिक्रियाशक्तिविभूतयः । इच्छा श्रीस्ती रतिश्चेव माया षीर्महिमेति च ॥
शक्तयः केशवादीनां क्रमेण परिकीर्तिताः । षीस्तारा वार्णी शक्तिः पश्चा विद्या संपैव च ॥
साङ्ख्या विश्वा सगा भूगौर्लक्ष्मीर्वाणीश्वरी तथा । अमृताहरिणी छाया नारसिंही तथा सुषा ॥
श्रीकान्तिवीरा कामा च सत्या शान्तिस्सरोरुहा । माया पश्चासना सर्वा विकान्तिरसम्भवा ॥
नारायणी हरिप्रोतिगन्धारी काशयपी तथा । वैदेही वैदविद्या च पश्चिनी नागशायिनी ॥
श्रिवाच्चाष्टाविमा देव्यः पश्चनाभादिशक्तयः । यशान्या भगवन्मूर्तिः पुण्या तत्र श्रियं यजेत् ॥
अन्यान्विमानदेवास्तु पूर्वोक्तानेव पूजयेत् । विमानस्य चतुर्दिश्यु कल्पितां च विशेषतः ॥
तृष्णिं पृष्णिं च सावित्रीं वाग्देवीं च समर्चयेत् । अशायमण्डपद्मारे दक्षिणे तु बलाकिनी ॥
वनमालिन्युदग्भागे पूजनीये क्रमेण तु । कृत्वैवं द्वारयागं तु कल्पयेदामनं ततः ॥

* * *

अभ्यन्तरे विमानस्य दिव्ये सरसिजासने । पश्चासनेनोपविष्टा फुलपश्चोदरप्रभाम् ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नां सर्वलङ्घारभूषिताम् । चलद्विरेफपटलसमाकान्तालकावलिम् ॥

ĀRYĀ
(To face entry § 466, p. 181)

विलसद्वलखचितकिरीटपरिशोभिताम् । अर्धचन्द्रललाटस्यराजमानललाटिकाम् ॥
 प्रदुदोत्पलविस्तीर्णलोचनां सुस्मिताननाम् । कटाखैः करुणापूर्णं गदाप्यायकारिणीम् ॥
 दर्पणोदरसद्गाशविलसद्गण्डमण्डलाम् । प्रस्तुरन्नासिकावंशमौस्तिकां भूलतोज्ज्वलाम् ॥
 मुक्ताफलाभरदना विलसद्विदुमाषराम् । रत्नताटद्वृविलसत्कर्णद्वयमनोहराम् ॥
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाशवदनां कम्बुकन्धराम् । रत्नवैवेयकोपेतां भाङ्गल्पमणिभूषिताम् ॥
 चतुर्भुजां पीवरांसां मुक्ताहारैश्च भूषिताम् । सुकर्कशद्वृदोत्तुङ्गभीनवृत्तघनस्तनीम् ॥
 विचित्रकञ्चुकेनाढयां नानाभूषाविभूषिताम् । मुख्यदक्षिणहस्तेन भीतानामभयप्रदाम् ॥
 सध्येन पाणिपथेन श्रितानां वरदायिनीय् । पश्चाद्दक्षिणहस्तेन पश्चकुट्मलधारिणीय् ॥
 तथाविधेन वामेन दधानां फुलपद्मम् । मणिकर्णकेयूरनामारत्नाङ्गुलीयकैः ॥
 मणितां दिव्यवसनां मेललाद्यरत्नद्वृत्ताम् । गम्भीरनाभि त्रिवलीविभूषिततनूदराम् ॥
 विचित्रमणिमञ्जीरविलसत्पादपल्लवाम् । दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गी दिव्यमाल्यविभूषिताम् ॥
 पूर्णेन्द्रयुततुल्याभा-सौन्दर्यमृतवारिषिम् । वीरलक्ष्मीमिमां ध्यायेत् सर्वाभीष्टप्रदायिनीम् ॥
 एवं ज्यात्वा श्रियं देवीं हृदयादीश्च पूर्ववत् । किरीटं वनमालां च तपैव कमलद्वयम् ॥

Iṣvara³ VII · 7-15, 32-40, 48-62

§ 466

ग्रासादस्यानुरूपेण प्रतिमा कारयेद् दुषः । नवतालेन वा कुर्यादिष्टतालेन वा पुनः ॥
 द्यामां त्रिलोचनां कुर्याद्विद्वक्षनुर्वराम् । शूलोपज्ञाशुक्षरां रक्ताम्बरविभूषणाम् ॥
 रक्तपादाननां सौम्यां हारनूपुरशोभिनीम् । रक्ताशोकज्ञजोपेतां मौलिनीं सावतंसकाम् ॥
 अयोदशाब्ददेशीयामुत्पलायतलोचनाम् । सकृष्णसारां तामाथीं कुर्यात् सर्पेन्द्रमेललाम् ॥
 योगनिद्रेति सा प्रोक्ता विष्णोदेवेशरस्य ह । अतः परं त्रिवीम्यस्याः परिवारचतुष्टयम् ॥
 पश्चाच्चामरथारिष्यी अया च विजयापि च । चूडामकुटशारिष्यी रक्तशुक्लाम्बरवज्जौ ॥
 दक्षिणे चैव वामे च स्थिते कुर्यादिष्टक्षणः । पुष्कला चैव पूर्णा च कार्ये चोभयपार्श्वयोः ॥
 शुक्लनीलाम्बरधरे चूडामकुटशोभिते । दक्षिणे चैव वामे च स्थिते कुर्यादिष्टक्षणः ॥
 ताम्बूलपत्रहस्ता स्यात् पुष्कला रूपशालिनी । पूर्णा कन्दुकहस्ता स्यादुद्दहन्ती च दर्पणम् ॥
 एवं कुर्यात् स्थितां देवीं नामीनां तु कदाचन । पादपीठं भवेत् पश्च देव्या नान्यत्कदाचन ॥

Sanatkumāra "Śiva" I : 210 219

§ 467

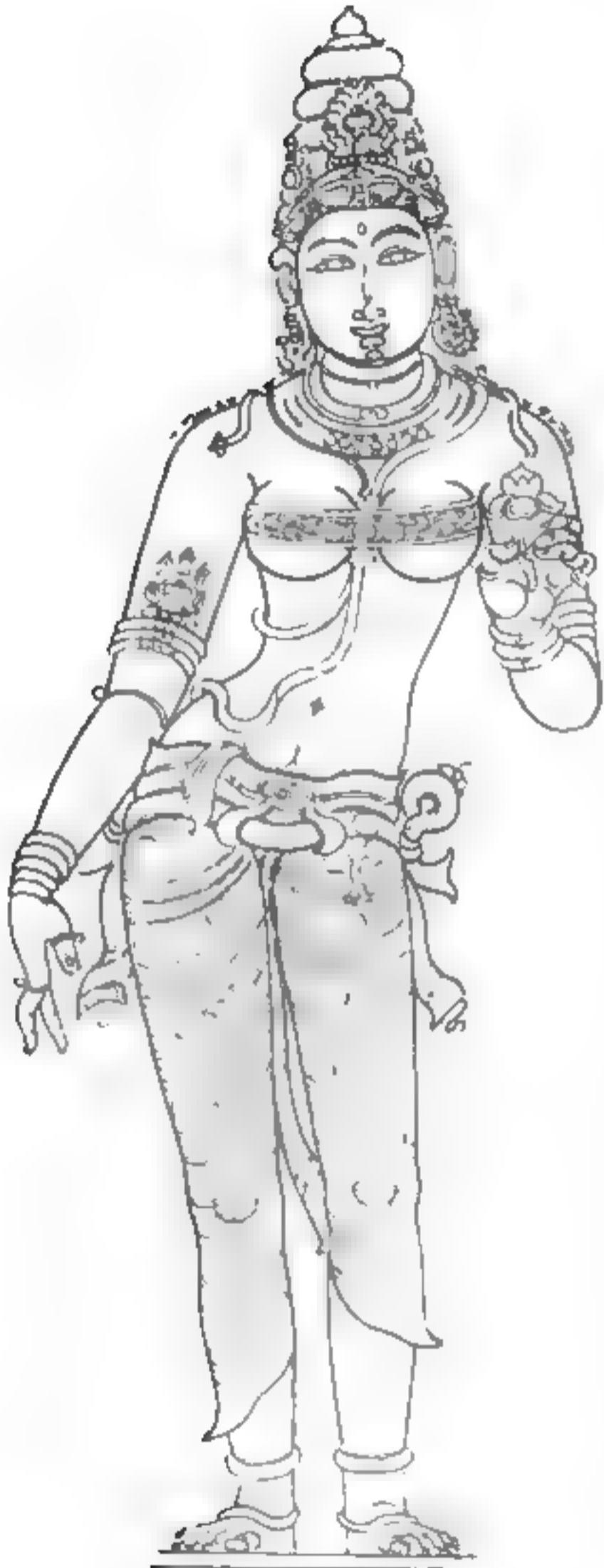
वीरलक्ष्मीं रमां देवीं शुक्लाम्बरधरां शुभाम् । स्वपादनखचन्द्राणां चन्द्रिका तु जगत्त्रयम् ॥
 शुक्लयन्तीं महामायां विष्णोवंक्षसि संस्थिताम् । सौवर्णं राजतैर्मल्यैः भूषितां भूषणोत्तमैः ॥

दिव्यगन्धानुलेपैश्च दिव्यमाल्यैरलङ्घताम् । हेमनूपुरसंयुक्तां हेमनूपुरभास्वराम् ॥
 रत्नयुक्तैश्च बलयैर्मणिभिश्च विभूषिताम् । बलित्रयेण संयुक्तां स्तनाम्यां किञ्चिदानन्ताम् ॥
 पथप्रभां पथनेत्रां किञ्चिद्विकसिताननाम् । पथनाभप्रियां पथां पथास्यां पथसमुखाम् ॥
 करद्वयेन सौवर्णं धारयन्तीं वराम्बुजे । कलहसरवाङ्गादिपादूनपुररञ्जिताम् ॥
 नानारत्नसमाकीर्णलसत्काञ्चीकलापिकाम् । सन्मुक्ताभणिवैदूर्यैरूपेतोदरबन्धनाम् ॥
 सितवस्त्रोतरासंगां तप्तकाञ्चनसुप्रभाम् । कुरुमागरुकपूरपङ्काङ्कितपयोधराम् ॥
 मुक्ताहारोज्ज्वलोरस्कां काञ्चनाङ्गदभूषणाम् । पथरागोज्ज्वलैः कान्तैः काञ्चनैरूपशोभिताम् ॥
 तप्तकाञ्चनसंयुक्तां रक्तचित्राङ्गुलीयकाम् । करद्वयस्थहेमाङ्गसमानमुखपङ्कजाम् ॥
 हेममालोज्ज्वलां देवीं रत्नस्वस्तिकबन्धनाम् । हेममीत्तिकमाणिक्यविराजत्कन्धरा शुभाम् ॥
 तरुणादित्यसङ्काशकुण्डलैर्मणिदत्ताननाम् । शशिमण्डलसङ्काशवदनामम्बुजेकणाम् ॥
 अनन्तकान्तिसंयुक्तां तुङ्गनाससमन्विताम् । रोहिणीरुचिविद्वेषिमुक्तोत्तसलसन्मुखाम् ॥
 वालचन्दकलातुल्यललाटफलकोज्ज्वलाम् । कळका.....लोलाभियुगळां कमलालयाम् ॥
 चापानतलसत्मुभूयुगळां लोकमातरम् । केतकीकुमुमोपेतघमिमल्लकभरा शुभाम् ॥
 दिव्यरत्नप्रभाज्यालाज्वलन्मकुटशेखराम् । लसत्कलिकलाशब्दवर्हिभूषणभूषिताम् ॥
 विद्वुमाधरविम्बाभां कुन्त (न्द)कोरकसद्विजाम् । वामदक्षिणहस्ताम्यां जनराश्यभयप्रदाम् ॥
 ऐरावतादिभिस्सम्यग् नागरत्नवृतां शुभाम् । ऐरावतं च कुमुदं वामनं सार्वभौमकम् ॥
 आप्येयादिषु कोणेषु दलेष्वेवविषं नयेत् । वासुदेवं सङ्कुर्वणं प्रसुन्नं चानिष्ठ (कम्?) ॥
 (पूर्वा?) दिषु महादिक्षु संस्थितान् पथपत्रके । तद्वाह्ये दक्षिणे पार्श्वे विश्वेशो वामतस्तथा ॥
 दुर्गा स्थिता तु तद्वाह्ये शत्रुयस्सबहिस्थिताः । कान्तिः पुष्टिः रतिस्तुष्टिः शृष्टिः कीर्तिमंतिस्तथा ॥
 शान्तिश्रीतास्तु संप्रोक्ताः शत्रुयस्सबहिस्थिताः । अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरेव च ॥
 प्राकाम्यं चेषिता चैव विशिता कामचारिता । आसां वहिस्तु देवर्षे लोकपाला व्यवस्थिताः ॥
 तद्वाह्ये पूर्वेवत्सर्वे संस्थिताः (परिचा)रिकाः । वृत्तिः प्रवृत्तिः कान्तिश्च स्वस्तिः क्रद्धिः प्रभा ज्ञातिः ॥
 माया चेति तथा प्रोक्ताः द्वयचामरवस्त्रकाः । गूषणादीनि वृत्यान्तः परितः स्थापिताः पुनः ॥
 माहेन्द्रमण्डलद्वारे संस्थिता द्वारपालिकाः । छड्गयष्टिधरास्त्वेताः द्वारपार्श्वे तु सुव्रताः ॥
 दीप्तिः क्रिया रतिः प्रीतिः क्रद्धिशुद्ध्यर्पणाः तथा । कीर्तिश्चैव क्रमात् ज्ञेया ह्वे ह्वे पूर्वक्रमेण वै ॥
 षष्ठंश्च काममोक्षी च कोणादिषु व्यवस्थिताः । कल्पसन्तानमन्दारपारिजातास्मुपुष्टिताः ॥
 द्वारपार्श्वे स्थितास्तद्वत् कोणेष्वेव सुविल्वकाः । एवं ध्यात्वा तु पथस्यां जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥

Mavara⁴ X : 20-48

Google

Original from
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

SRI

(To face entry § 470, p. 183)

§ 468

वेवस्य दक्षिणे पार्श्वे लक्ष्मीं वामे वसुन्धराम् । आसीने कल्पयेदेव्यौ आसीनस्य द्विजोत्तम ॥
विम्बषट्कस्य कमदि: श्रीभूमी पार्श्वगे सदा । एकासनस्थितस्याग्रे देवेन पृथगेव वा ॥
लक्ष्मी स्थितां वा सङ्कुल्य वामार्ज्ज्ञि लम्बयेत वा । अथासीनां तथा पृथ्वी स्थितस्योभेऽभितः स्थिते ॥

Vivāhāmṛta XXII : 57-59

§ 469

पश्चासनेनोपविष्टां ध्यायेद्वद्वाक्षर्जलि धराम् ॥

Paushkara XXIV : 286

§ 470

श्रीदक्षिणे धरा वामे देवस्य परिकल्पयेत् । कमच्चिं तु सदा ताम्यां पार्श्वयोरविनाभवेत् ॥
श्रेष्ठां तु विम्बानां सहिता रहिता तु वा । पत्न्यो प्रभा वाप्येकस्मिन् विष्टरे पृथगेव वा ॥
देवे स्थिते तथा देव्यावासीनस्यापि ते तथा । विष्णो यानाधिरूपे तु कर्तव्या तोरणप्रभा ॥

Sriprāṭīna XIV : 21-23

§ 471

श्रीमच्छ्रीतुलसीरूपां विष्णुपत्नीं हरिप्रियां । सर्वाभरणसंयुक्तां नीलादेवीमहं भजे ॥

Parāśara XVIII : 48

§ 472

लक्ष्मी सरस्वती कार्ये पश्चवीणासमन्विते ॥

Hayādīśa "Aśi" XXII : 36

§ 473

नीलनीरदवर्णभाः प्रसन्नवदनेकाणाः । पीताम्बरधराः सर्वाः सर्व्यः कनककुण्डलाः ॥
सितचामरहस्ताश्च चित्रवेनलताकराः । निरीक्षमाणा वदनं जयाया अजितस्य च ॥

Lakṣmi Tantra XLV : 68-69

§ 474

सर्व्यश्रेतत्व एताः स्थुदिभुजाः सौम्यदर्शनाः । पश्चकोशप्रतीकाशाः श्रीवृक्षचमराङ्कुटाः ॥
पश्चासनोपविष्टाश्च प्रेक्षमाणा मदाननम् । एवं ध्येयास्तु सर्व्यस्ताश्रेतुरोऽनुचरान् शृणु ॥

Lakṣmi Tantra XLV : 33-34

§ 475

रत्नपूज्जवणभिः लक्ष्मीनीलाम्बुजेताणा । दुष्प्रीष्टवला पुष्टिरानन्दकलिताना ॥
काल्याद्युम्भिर्पर्यन्तमष्टकं स्फटिकामलम् ।
Paukara XPI : 16 -17a

§ 476

सावद्यः सुभगश्चैव सौभाग्यश्च तृतीयकः । चतुर्थः सौमनस्यश्च चत्वारोऽनुचरा मम ॥
चतुर्भुजा सौम्यवदन्त्राः नीलकौशेयवाससः । दृष्टतः पश्चकुम्भौ च नलिनीष्वजमेव च ॥
प्रफुल्लामलवृक्षां च चतुर्भिः स्वभूजैः शुभैः ।
Lakṣmī Tantra XLV : 35-37a

BHC

(To face entry § 470, p. 187)

Original from
University of Michigan

Google

CHAPTER SIX

OTHER FORMS OF VISNU AND ATTENDANT DEITIES

Having already seen the more important modes, incarnation, forms and powers by which the Lord's Presence is recognized by His devotees, we turn now to yet other forms—although these are not quite so popular—through which, by concentration and meditation suited to their abilities and aspirations, the devout believers come to know the One Lord. Excerpts §477 through §551 present descriptions of these various "other" forms of Visnu.

Also included in this chapter are the ever-liberated (*nūya-sūri*) chiefs among the attendant deities—namely Ananta (§552–§556), Garuḍa (§557–§578), Viṣvakaṇa (§579–§583) and Sudarśana (§584–§597). These are set

apart from the foregoing, and from other subsidiary manifestations of the Lord, because in liturgical terms whenever offerings are first made to the Lord and His Consorts these are next honored. As well, in piety, it is believed that these attendant deities never are far from the immediate presence of the Lord.

OTHER FORMS OF VISNU

Mahavishnu

This form of Visnu, in his grandiose majesty, is seen for the most part only in drawings and in occasional representations on *vishāna*-structure exteriors. He is to be imagined as reigning thus in *Vishnuloka*: he is seated on his throne, attended by his two consorts, Sri and Dhara (Bhūmi). The latter is on his left, while seated (?) in a lower position is Sri. All around will be a number of male and female servants, as well as Visvakarma, Nagada, Tumburu, et. al.

§ 477

महाविष्णु महात्मानं विष्णुलोकस्थमीश्वरम् ॥
 सिहासने समासीनं सर्वपारिषदैवतम् । विन्यस्तवामपावं तु श्रियस्त्वस्त्रे सनातनम् ॥
 सतः सिद्धिसरस्वत्योग्भाष्टव्यप्रहसयोः । पृष्ठतः स्थितयोस्तत्र विनयानतचक्षुषोः ॥
 स्थिते पुरस्तान्नभ्रान्ते किञ्चिदद्गूरे कृताभ्यलौ । भूमौ विन्यस्तनयने विनीते च गृह्णति ॥
 आलयटृकरायो तु धरायां वामपार्श्वतः । स्थितायां अह्यगोत्रायां दिव्ये संदृश्य चक्षुषी ॥
 ब्रह्माभ्यलिपुटे भजे किञ्चिददीशानगोचरे । पीतवस्त्रे हरिष्यामे विष्वक्सेने व्यवस्थिते ॥
 नारदे दक्षिणे पार्श्वे दिव्यगोप्यसमन्विते । सातोषे च सुखासीने तुम्बुरप्रमुखैः सह ॥
 श्रियश्च पृष्ठतः किञ्चिदप्त्रभ्रगात्रे कृताभ्यलौ । मार्कण्डेये समासीने पुष्पाभ्यलिसमन्विते ॥
 द्वारपालकृतानुशाः शरणं जग्मुरक्ष्यसा । दृष्ट्वा तं परमात्मानं सर्वव्यापिनमन्युतम् ॥
 Sanatkumara "Rāmī" X : 36-11

Sayanavishnu

In excerpts §478, §479, §480 and §481 we have descriptions of the Recumbent Visnu. In this first of these we find the Lord lying on the *anantaśayana*-serpent couch, floating on the Milk Ocean. At his feet is Lakṣmi, massaging his leg in devoted fashion. In §479, in addition to this description we see that he can be shown thus with a lotus also sprouting from his navel, bearing Brahma. In §480, He is said, additionally, to be encircled by tongues of fire and many weapons, while in §481—unlike in the foregoing three descriptions—he is said to

have four arms, carrying the conch, discus, lotus and mace. Here, also, we learn that his color should be blue, that he should be dressed in yellow garments, and that he should be revealing bearing certain marks. Further, he is attended upon also by Garuda.

§ 478

देवमर्णवशाव्याख्यं मूर्त्तिश्चकादिकैवृतम् ॥
लक्ष्म्या संवाह्यमानं च ममाकालं च निद्रया । वीज्यमानं हि वे प्रीत्या गीयमानं हि विद्यया ॥

Ivara¹ XXIV : 259b-259 | Sattvata XII : 67-68a

§ 479

शोषपर्यङ्कगं देवं चतुर्बहुं जनार्दनम् । देवीभिर्विमलाद्याभिसेव्यमानमितस्तत ।	वामपाञ्चेण शयितं कारयेऽबलशायिनम् ॥ श्रिया धृतैकचरणं सर्वालङ्कारभूषितम् ॥ नाम्युत्थपद्मजारूढपितामहसमन्वितम् ॥
--	--

Hayamira "Adi" XIX : 106-12

§ 480

अनन्तशायनारूपं कल्पान्तराहुतभुक्प्रभम् । ज्वलज्ज्वालावलीयुक्तं ज्वलनांशुविवेष्टितम् ॥
चक्राद्यायुषबृन्देन मूर्तेन परिवारितम् । स्थिताऽङ्गिदेशतो लक्ष्मीभिता दक्षिणतो विभोः ॥
मूर्धदेशगता निंदा पुष्टिस्ताद्वामतः स्थिता । प्रधानदेवताद्यानमिदमुक्तं समाप्ततः ॥

Ivara¹ XXIV : 357-359

§ 481

अयापश्यत्परं देवं शीरसागरशायिनम् । अनन्तभोगशश्यायां शयितं पद्मजेक्षणम् । श्रिया चक्रगदापश्चान् वारयन्तं चतुर्भुजम् ॥ श्रिया चरणयोर्जुञ्ज्वं श्यामलं पीतवाससम् । श्रीवत्साङ्कुं प्रसन्नार्थं कौस्तुभोज्वलवक्षसम् ॥ सेवितं वैनतेयेन संनिविष्टेन पार्श्वतः ।	अयापश्यत्परं देवं शीरसागरशायिनम् ॥ श्रिया चक्रगदापश्चान् वारयन्तं चतुर्भुजम् ॥ श्रीवत्साङ्कुं प्रसन्नार्थं कौस्तुभोज्वलवक्षसम् ॥
---	--

Purana I : 58b-59a

Lakṣmīnārāyaṇa

This is an unusually rare form of Viṣṇu to come upon, although its analogue found among Saivite icons of Ardhanārīśvara (half Śiva, half Pārvati) is more common. Here in §482 we have a 4- or 8-armed representation, on the right side—colored blue—Viṣṇu, on the left side—colored golden—Lakṣmi. It is said that this form may be shown sitting, standing, reclining or mounted on Garuda.

§ 482

लक्ष्मीनारायणं कुर्याद्ब्रुजाष्टकसमन्वितम् । यदा चतुर्भुजं शहूचक्रवधापुषभूषितम् ॥
वामभागे तु हस्ताभ्यां वरदं पश्चुजं तु वा । इतराभ्यां च हस्ताभ्यामभयं चक्रमेव वा ॥
वपुषो दक्षिणे भागे विष्णुवर्मि सरोरुह । पीनस्तनतटो वाम श्रीवत्साद्वृत्तयेतरः ॥
वामे हेमनिभः श्यामो दक्षिणो भाग इष्यते । आसीनं वा शयानं वा गरुडारूढमेव वा ॥
स्थितं वा कल्पयेदेवं ।

Padma "kr." XVIII : 50-54a

Sriyahpati

In this rather lengthy passage, § 483, we learn that this form of the Lord may take a variety of aspects : Sriyahpati (Sri's Consort) with two hands standing with Prakṛti is one ; another is as a beautiful young girl whose looks are stunning enough even to halt the demons ; as a blue-colored bearer of mace and cakra-discus ; as a 12-arm, green colored conqueror of the Pārijata tree ; as another 12-arm "Lokanātha" form with Sri seated on his lap—a benign, four-faced creature ; as a yogin ; as a resplendent ruler of all things ; as a child lying on a banyan leaf ; and as a creating-and-destroying being whose inhalation and exhalation brings about the cycles of universal creation and destruction.

§ 483

आत्मामृतमनौपम्यमहरघ्वंसकर्मणा । प्यायेत्कर्मलगभार्भिं देवदेवं श्रियपतिम् ॥
कमलालयहेतीशविभूषितकरद्वयम् । द्वयं देवीपरिणये लीलयैव समर्पयन् ॥
प्रकाशयन्ननादित्यमात्मना प्रकृतेस्सह । मल्करैरनुविदेयं प्रकृतिः प्रकृतेरहम् ॥
यतोऽहमाश्रयश्चास्या मूर्तोर्मध्ये तदात्मिका । यामालव्य सुखेनैव दुस्तरे हि गुणोदधिम् ॥
निस्तरन्त्यचिरेणैव व्यक्तव्यानपरायणः । यदविह्वलनेत्रं च देवमुद्दिश्योवनम् ॥
*फुलरक्ताम्बुजाभासमत्यजन्तं निजो स्मृतिम् । श्रैलोक्यविस्मयकरं कान्ताकृतिधरं स्मरेत् ॥
आनन्दामृतसम्पूर्णवदनेनेन्दुकान्तिना । कलशाकृतिरूपेन करस्थेन विराजितम् ॥
लीलाकटाक्षवाग्वाणीस्सूदयन्तं सुरद्विषम् । द्विरेकपटलाकान्तसहकारलताकरम् ॥

* * *

नीलनीरदवर्णाभिं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । मध्याहुभास्कराकार छादशारकरोद्धतम् ॥
श्रोणीतटनिविष्टेन वामहस्तेन लीलया । धियमाणं यदां युवीं निष्ठां धरणीतले ॥

* * *

* 1Atara² XXIV : 272-277a || Sattvata XI : 91-85.

चक्रं खड्गं गदां वाणमङ्कुशं कुन्तमेव च । षट्सु दक्षिणहस्तेषु शक्ति चापं च कार्मुकम् ॥
मुसलं मुद्गरं भीमं खेटकं वामवाहृषु । देव आम्रदलाभम् सस्मार्यः पारिजातजित् ॥

* * *

दिव्यमाल्याम्बरघरं दिव्याभरणभूषितम् । चतुर्वक्त्रं सुनयनं वामोत्सङ्गार्पितप्रियम् ॥
खड्गं चक्रगदाकाणं मुसलं च तरुतमम् । षट्सु दक्षिणहस्तेषु शङ्खमङ्कुशकार्मुकम् ॥
छत्रं च फणभृत्याश विभोवमिमुजेष्वमी । षष्ठेनालिङ्गिता देवी सारविन्देन बाहृना ॥
तदसलग्नकरया देव्या तच्चिन्तयानिशम् । संवीज्यमानं विनयाच्चामरेण सितेन तम् ॥
लोकनाथं विशालकं सर्वदेवनमस्तुतम् । वरसिहासनारूढं ध्यानोन्मीलितलोचनम् ॥
पश्चासनेनोपविष्टं पश्चगभौपमधुतिम् । करुणाविष्टबुद्धिं च शङ्खपथकराङ्गुतम् ॥

* * *

स्वप्रभानिकरेणीव भामयन्ते च सत्पथम् । मनस साह वायूनामागतिप्रतिषेधकृत् ॥

* * *

स एव द्विभुजो ध्येयो दण्डदर्भकिसूत्रधृक् । दन्तज्योत्स्नाजिताशान न्यग्रोथशयन विभुम् ॥
निषणमीषदुतानं द्विभुजं शिशुरूपिणम् । एवमेव निरस्तास्त्रं शान्तनिद्रारसस्थितम् ॥
अनुज्ञितस्वभावं च योगमायाबलेन च । त्यजन्तमाहरन्तं च श्वासोच्चासद्येन तु ॥

Ivara¹ XXIV. 272-279, 283-284, 288-289, 296-301, 304, 309-311

Yajñavāraka

This boar-form is not the same as the Varēha incarnation : here it is the symbol of a cosmic sacrifice. The different parts of the body stand for different parts of the sacrifice. He is black in color, and stands with hands folded in arjali.

§ 484

तं यज्ञपुरुषं बहु वामुदेवमजं हरिम् । ध्यायेद्वै सूकरात्मानमङ्गजनाद्रिसमप्रभम् ॥
यज्ञाङ्गचिह्निताङ्गिं च महाव्याहृतिदण्डिणम् । भूर्भुवःस्व शरीरं च शब्दबह्यकमानसम् ॥
निर्णदल्तं प्रपञ्चानामविद्यापकूमञ्जसा । वैद्यनं पोत्रप्रान्तेन त्वक्षयेनाऽमलेन च ॥
वासनावासितानां च जीवानां भवशान्तये । महाविभूतिर्भगवान् पूर्णपाङ्गुण्यनिश्रः ॥
स्वकाञ्छान्ततराद् बह्यतत्त्वादादायचाम्बलिम् । करोति सेवनं दोषदग्धाना च स्वतेजसा ॥
स्थूलरूपेण तमजं बहिरारधनाविधी । आष्मातं वायुना यद्विश्रूमाङ्गारपवंतम् ॥

Ivara¹ XXIV : 238-243

189

Hari

In §485-§489 we have descriptions of Hari—a being with four hands, which, according to §489, hold conch, discus, a cup of ambrosia, his fourth hand being extended in a "Fear not" gesture. He is benign. In §487 it is stated he may be shown with Sri, and in §488 he is described as appearing with Sri, Bhū and Nīlā.

§ 485

हरिस्याच्छत्रकान्जदण्डायुध इति स्मृतः ।

Mārkaṇḍeya VIII

§ 486

शत्रुचकान्जदण्डास्त्रः हरिः स्यात्कमलासन ।

Pādma "kr." XVI : 42a

§ 487

शत्रुचक्षमादापयथारिणं भूषति विभुम् । सर्वाभरणभूषाङ्गं नमामि हरिमव्ययम् ॥

Parākara XIII

§ 488

दिव्ये सैद्धे मानुषे च श्रीभूनीलाधिपं हरिम् । चक्रशत्रुगदापयमालिनं गरुडादिकम् ॥

Parākara XIX : 27

§ 489

शत्रुचक्षरं सोम्यं अमृताभयधारिणम् ।
मुक्ताभरणभूषाङ्गं भजेऽन्नाधिपं हरिम् ॥

Sēṣa XXIX : 9b-10a

Upendra

These two brief passages, §490 and §491, indicate only that Upendra possesses four arms holding conch, discus, mace and knife or lotus. In the latter passage he is said to be shown with Sri.

§ 490

उपेन्द्रशत्रुदण्डारिण्यायुधविभूषितः ।

Mārkaṇḍeya VIII

§ 491

चक्रशङ्खगदालङ्घधारिणं श्रीघरं विभूतं । सर्वभरणभूषालङ्घमुपेन्द्रं देवमाश्रये ॥

Parāsara XIII

Purnottama

These short passages, §492-§496, give little iconographical description beyond the weapons he wields in his four hands. In §496 it is said that the conch and discus are for the protection of his devotees.

§ 492

पुरुषोत्तमः पश्चदरगदाचक्षरः स्मृतः ।

Garuda [inx.]

§ 493

पुरुषोत्तमश्चक्रमयशङ्खकीमोक्षीयरः ।

Märkandeya VIII

§ 494

चक्रमण्डुजैः साधै गदावान् पुरुषोत्तमः ।

Padma "kr." XVI : 39a

§ 495

पुरुषोत्तमभेदास्ते वर्णयिष्यामि सत्तम । सर्कुणेऽवसरप्राप्तान् स्यापयेत् थथाविषि ॥

Hayavâna "Adî" XXII : 4 [Adyat inx.]

§ 496

चक्रशङ्खधर देव भक्तरक्षार्थमादरात् । सर्वलङ्घारसंयुक्तं नमामि पुरुषोत्तमम् ॥

Parâsara XIII : 118

Jagannâtha

In §497 we see this form of the Lord identified with Kapila, extending the "Fear not" gesture, and colored red. It is said that he is the inner witness of all beings, and that he will dispel the ignorance of his devotees and put them on the right path. In §498, with the symbolism of teaching carried through, he is said to have a book in his left hand while with

his right hand he instructs people (*upadeśa-mudrā*). It is he, it is said, who divided the Vedas into four parts. In §499 he is said to have a half-male (*Balarāma*), half-female (*Subhadra*) body (cf. §482, above).

§ 497

कुलरक्ताङ्गविभवं देवताधात्मसूक्ष्मम् । अयेदभयपाणि तं कपिलं तेजसां निधिम् ॥
योऽन्तस्सर्वश्चरो देवः साक्षिभूतो व्यवस्थितः । स्फटिकोपलब्धावान् स्वशक्त्युत्पान् विभवति च ॥
अविद्याविष्टतानां तु भक्तानां सत्प्राप्तये । तमनादि जगन्नाथं बहिस्थूलतरात्मनाम् ॥

Sattvata XII : 25-27

§ 498

वहन्वं वामहस्तेन सर्वशास्त्रार्थपुस्तकम् । दक्षिणेन तु शास्त्रार्थमादिशांश्च यथास्थितम् ॥
युगानुसारिभेदानामसेदजननाय च । विभजंस्तु चतुर्षा वै वेदमेकं निकालवित् ॥
दानधर्मरतानां च यागयज्ञानुयाजिनाम् । तपस्स्वाध्यायसक्तानां मुक्तानामपुनर्भवात् ॥
संरक्षणाय योग्यत्वविज्ञानव्यक्तयेऽपि च । समुदेति जगन्नाथस्तेषां हृत्कमलावनेः ॥
मनोवाजिनमाकर्म्य त्वादायात्मगुणायुधान् । नूनमुत्पाट्यत्याशु जन्मान्तरशतोत्तिम् ॥

Iavata¹ XXIV : 347-351

§ 499

जगन्नाथेति वामाङ्गं बलरामार्घरूपिणम् । सुभद्रारूपमहालक्ष्मीरूपसार्थाङ्गवेषिणम् ॥
स्वोच्छिष्ठाश्रादितीर्थादेवादीनां च पैतृके । ऋषोणां च द्विजातीनां सर्वेषां मुक्तिदायकम् ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं जान्तं स्वपुख्लाम्भोजदर्शनात् । प्रप्रातिहरं सम्यक् पापिनां च सुमुक्तिदम् ॥
तं परात्परमव्यक्तं नमामि पुरुषोत्तमम् ।

Patasara XIII : 1-4a

Janardana

In addition to the conch, discus and lotus, he carries a mace.

§ 500

पदं शङ्खं च चक्रं च दण्डायुषजनादनः ।

Markandeya VIII

§ 501

जनार्दनः पद्मचक्रशस्त्रदण्डशतुर्भुजः ।

Padma "kr." XVI : 41a

§ 502

शश्वचक्रशदापथधारिण श्रीगति हरिम् । सर्वालङ्कारसंयुक्त त नमामि जनार्दनम् ॥

Parāśara XIII

Acyuta

This form of the Lord has four arms, bearing couch, discus, mace and lotus. In §505, he is revealed with Sri and Bhumi.

§ 503

अच्युतो गदया साधै पद्मारिशस्त्रहस्तवान् ।

Markandeya VIII

§ 504

अच्युतो दण्डपद्मारिशस्त्रहस्तशतुर्भुजः ॥

Padma "kr." XVI : 40b

§ 505

शश्वचक्रशदापथधारिण भूरभाषतिम् । सर्वाभिरणसंयुक्तमच्युतं त नमाभ्यहम् ॥

Parāśara XIII

Hayagrīva

This is the horse-faced form of the Lord (exception : see §512, where he has the head of Varsha) identified as the bestower of knowledge, since it was he who recovered the Vedas from the demons. He is shown with two arms and with four arms ; occasionally he is also shown with 8 or 12 arms. In addition to carrying the standard conch and discus he may also be carrying one or more of the following : book, rosary, mace, lotus, some hand-gesture. There are, of course, other items enumerated when he has the many-armed form.

His color is generally white, though §507 gives it as red. In most cases it must be understood that his mood is benign. Measurements are available in §512.

§ 506

वाजिवक्त्राः स्मृता वैदाः सम्पूर्णनरलक्षणाः ॥
Pauskara XXIV : 36

§ 507

असृजन्मानसं पुत्रं रक्ताङ्गं तु चतुर्भुजम् । शत्रुघ्नचक्रवायाणिः स पुनर्हयशीर्षकः ॥
Sapatkumāra "Indra" III : 60

§ 508

चन्द्रमण्डलमध्यस्थं हयग्रीवविभुं प्रभुम् । शत्रुघ्नक्षरं सीम्यं भवे विद्याप्रदायकम् ॥
Seva XL : 7

§ 509

सर्वाभरणभूषाङ्गं सञ्चिदान्दविग्रहम् ॥
पश्चक्षक्षरं देवं हयग्रीवं नृकेसरिम् ।
Seva XXIX : 186-188

§ 510

एतीं कवचं हीं अस्त्रं श्वेतवर्णं चतुर्मुखम् । बड़जङ्गं षट्स्वरैर्त्यस्य पूर्वोक्तं संस्मरन् अपेत् ॥
वन्दे पूरितचन्द्रमण्डलगतं श्वेतारविन्दासनम्, मन्दाकिन्यमृताभ्यकुन्दकुमुदकीरेन्दुभासं हरिम् ॥
मुद्रापुस्तकशत्रुघ्नविधृतश्रीघृमद्भूजामण्डलम्, निर्यश्चिर्मलभारतीपरिमलं विश्वेशमश्वाननम् ॥
Seva XXII : 22-23 [cf. Pariśāra XV : 43]

§ 511

हयग्रीवं चतुर्बाहुं शुद्धस्फटिकसश्चिभम् । अश्ववक्त्रं मकुटिनं धौतवस्त्रोत्तरीयकम् ॥
मुरुल्येनकेन वरदं दक्षिणेनेतरेण तु । विज्ञानपुस्तकाषरं जघन्ये च करद्वये ॥
अक्षसूत्रं च शत्रुं च विभ्राणं सुपरिज्ञतम् । कल्पयेत्पुरुषाकारमनन्तं च किरीटिनम् ॥
भोगिभोगे सुखासीन पृष्ठतः फणमण्डलैः । उष्ममङ्गिः कुतच्छायं चतुर्हस्तं सितप्रभम् ॥
यद्वा तु श्यामलो वर्णं अनन्तस्य प्रकीर्त्यते । प्रकल्पयेत्पुरुषहस्तं वरदं वामहस्तकम् ॥
गदाषरं कटीदेशमवलाम्ब्यायवा स्थितम् । जघन्याभ्यां च हस्ताभ्यां शत्रुघ्नक्षरो भवेत् ॥
Padma "kr." XXII : 2-7

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

HAYAGRIVA

(To face entry § 512, p. 194)

§ 512

ममैव लक्षणं वक्ष्ये तन्निवोध सुरोतम् ॥
 वराहवन्मुखं कार्यं आयामाद्विशदङ्गुलम् । वक्ष्रदेशे हनू कार्ये आयते तु चतुर्कलम् ॥
 सार्धकले तु सृक्षिकण्यो ततश्चाष्टाङ्गुलं मुखम् । द्वयङ्गुलं प्राणरन्धं तु कुटिलं द्वयङ्गुलायतम् ॥
 आयामात् अङ्गुले कार्ये द्वयङ्गुले अभिकेऽक्षणी । पञ्चाङ्गुलौ स्मृतौ कणीं अङ्गुलं विस्तृतौ कृतौ ॥
 कणन्तिरं चतुर्भुजं कलैक चोन्नतं तु तत् । तालैकविस्तरा श्रीवा पञ्चाङ्गुलसमायता ॥
 सटाविभूषिता श्रीवा शिरशालकभूषितम् । शेषं चतुर्भुजं देहं नृसिंहस्येवं कीर्तितम् ॥
 वामहस्तेऽस्य कुर्वोत वेदाश्रत्वार मुन्रत । त्वं चाप्यग्ने स्थितः कार्यो वेदप्रहपुरस्सरम् ॥
 अपरे वामहस्ते तु चक्रं दद्यात् मुरोतम् । दक्षिणदितये दद्यात् गदां चक्रं विचक्षणः ॥
 Hayasīra "Ādi" XXII : 166-23 [Adyār ms.]

§ 513

शेषनागधृतं पादं वामं कार्यं ममानध । दक्षिणं कूर्मपृष्ठस्यं पादं कुर्यात्सदैव मे ॥
 शङ्खचक्रगदावेदपाणि वा कारयेत भाम् । अश्ववक्त्रं चतुर्बहुम् एवमेव व्यवस्थितम् ॥
 पुष्करासनमध्यस्यं देवीद्वितयसयुतम् । एवं ममार्चि कर्तव्या सर्वज्ञत्वमभीप्सुभिः ॥
 Hayasīra "Ādi" XXII : 24-26 [Adyār ms.]

§ 514

हयग्रीवमहं वन्दे चक्रमध्यरं विभुम्	।	श्रीभूमिसहितं देवं सर्वाभिरणभूषितम् ॥
शङ्खचक्रगदापमशानपुस्तकधारिणम्	।	हयग्रीवमहं वन्दे किरीटादिविभूषितम् ॥
शङ्खचक्रगदापमशानपुस्तकधारिणम्	।	पाशाङ्गुशरं देवं हयग्रीवमहं भजे ॥
चक्रशङ्खगदापमपाशाशाङ्गीसिधारिणम्	।	मानादिपुस्तकधरं हयाननहरि भजे ॥
शङ्खचक्रगदापमशानपुस्तकधारिणम्	।	पाशाङ्गुशाग्निवज्रादिलेटकुन्तधरं विभुम् ॥
श्रीभूनीलाधिपं देव वनमालाविराजितम् ।	हयग्रीवं भजे नित्यं सर्वाभिरणभूषितम् ॥	

Parāśara XXVIII : 6, 10, 14, 18, 22-23

§ 515

घ्यायेत्तद्वन्महादीप्तं वाजिवक्त्रमलाञ्छनम् । बद्धशङ्खाञ्जलीकस्थं द्रवत्कलकलोचनम् ॥
 घोणाग्रेणाहरन्तं च त्रैलोक्योत्यं जलेन्धनम् । कुत्वा तद्वस्मसात्सम्यक् फूल्कुर्वन्तं मुखेन तु ॥
 धर्मं सामान्यममलं अनादिनिधनं विभुम् । दुर्लभं यत्प्रबुद्धानां तत्प्रसादधिया विना ॥
 तस्य स्थूलतरं रूपं शूणु तत्प्राप्तये परम् । तुहिनाचलसङ्काशं सीम्यवक्त्रं चतुर्भुजम् ॥

कामार्थाविद्वहन्त च शङ्खपद्मच्छलेन तु । साधुमार्गे स्थितानां तु सयच्छन्तं धिया च तौ ॥
सिताक्षमालागर्भं तु वरपाणिमतः स्परेत् । वाञ्छमयं निखिलं यस्य वस्तुजातमनश्वरम् ॥
शक्तिन्वेन स्वभावस्थचिद्रूपस्यामितद्युते । वरवाजिमुखं घ्यायेदथ वामीश्वरं प्रभुम् ॥

Iāvara¹ XXIV : 214-250

Yajnamūrti

This is a form of the Lord associated with the sacrificial rites that form so essential a place in Śri vaiṣṇava liturgical routines. In §516 he is described as having three heads, three feet, four horns and seven hands. Among the items he holds are the *ashv-īḍa* and *stram-spatula* to symbolize his connection with sacrificial offerings. In §519, he is shown standing in flames. He is benign.

§ 516

यज्ञमूर्तिमतः शृणु । विशीर्णं च विपादं च चतुष्पृष्ठं चतुर्मुखं ॥
सप्तहृष्टं जपानुन्यं वनमालाविभूषितम् । अभीतिदो मुह्यहस्तो दक्षिणोऽन्यो वरप्रदः ॥
पञ्चेतरकराश्च लुक्सुवाद्यायुधभूषिताः ।

Pādma "kr." XVIII : 54-56a

§ 517

सूर्यकान्तादिसङ्काशमनेकभुजभूषितम् । कमलं चाक्षमूर्तं च वेदि त्रेताग्निभूषितम् ॥
साज्यधारी सुक्ष्मूदी तु विष्टरं सोमसयुतम् । दर्भाजिनं मेखलाभाष्यपसव्येषु षट्स्वभी ॥
स्मरेद्वामकरेष्वस्य पुस्तकं शङ्खमेव च । दण्डं कमण्डलं दर्वीमिकस्मस्त्रितयं करे ॥
पूर्णं ग्राम्यस्तथारण्यं श्वरुबीजेस्तु पञ्चमे । लङ्घमूलफलपात्रैस्तु यजद्रव्यं सदक्षिणः ॥
सर्वाश्रमोपकरण्युक्तं च समभाजनम् । घ्येयमस्य भुजे षष्ठे वृत मूर्ते ऋगादिभिः ॥
वेदाङ्गेष्ववेदेस्तु संस्कारैः समस्तथा । विकारवसुषाधारे श्यभावे तु शुणोदघी ॥
स्वशक्तिभावित कृत्वा मनःपूर्वं चतुष्टयम् । प्रकृत्यन्तः समाप्ते यः सर्वज्ञः पुरुषात्मना ॥

Iāvara¹ : XXIV 251-257

§ 518

चक्रशङ्खधरं देवं किरीटादिविभूषितम् । अश्विमण्डलमध्यस्थं घ्यायेद्यज्ञपर्ति हरिम् ॥

Parāśara V : 15

देवं श्वेताद्रिसङ्काशं निपादं सप्तवाहुकम् ॥
वेदशृङ्गं द्विवदनं पीताम्बरघरं हरिम् । शङ्खचक्रगदापाणिं सप्तजिह्वं सुभूषणम् ॥
सोम्यं च सर्वभिरणैः दिव्यैः परिवृतं दुर्वैः । आग्नी वल्लिस्तरूपेण स्थितमर्चायुखं स्मरेत् ॥

Vishvaksena XV : 88-90

Hamsa

The Lord may be worshipped in the form of a swan (§520 and §521). According to §522, the color of the swan-form is to be white. In the extended passage represented in excerpt §521 we also learn that the swan may hold either four, eight, ten or twelve weapons, the specifics of which are given.

चक्रशङ्खधरं देवं सर्वालङ्कारसंयुतम् । श्रीभूमिसहितं देवं हंसस्वप्नं हरि भजे ॥
Parashara XV : 7

हंसवक्त्रं हरि वन्दे सर्वभिरणभूषितम्	। शङ्खचक्रगदापथ्यधरं नीलोत्पलप्रभम् ॥
चक्रशङ्खगदापथशाङ्कासिधरिणम्	। वरहस्तधरं शान्तं सर्वभिरणभूषितम् ॥
श्रीभूमिसहितं देवं श्रीवत्साद्यादिधारणम्	। परात्परमजं सत्वं हंसग्रीवमहं भजे ॥
चक्रशङ्खधरं देवं किरीटादिविभूषितम्	। सत्पशानमयं देवं हंसाननमहं भजे ॥
चक्रशङ्खगदापथहलशाङ्कासिधारिणम्	। वरवाणाभयधरं कौस्तुभाद्यरलङ्कृतम् ॥
किरीटहारकेयूरकटकादिविभूषितम्	। श्रीभूनीलाधिप देवं हंसग्रीवमहं भजे ॥
इषुचक्रगदापथशाङ्कासिधारिणम्	। हलपाशाङ्कासिं च देवं लेटधरं विभुम् ॥
किरीटहारेकयूरकटकादिविभूषितम्	। श्रीभूमिसहितं देवं हंसग्रीवं परात्परम् ॥
चक्रपथगदापथशाङ्कापत्रडगादिधारिणम्	। वज्रादिहलशूलेषुपाशस्तेष्वरं विभुम् ॥
शक्तिकुन्तधर देवं सर्वभिरणभूषितम्	। ज्ञानानन्दमयं शान्त भजे हसहरि सदा ॥

Parashara XXVI : 21, 34-35, 16, 39-40, 46-47, 57-58

भासयन्त जगन्नाथं स्मरेत् हृतकम्लादिषु । हम्मूर्तिमथात्मानं ज्ञानयज्ञभुजं स्मरेत् ॥
कुन्देन्दुस्त्रिगधकान्ति च हेमकुण्डं महातनुम् । रजस्तमोऽङ्गिं सत्सत्त्वविग्रहं परमेश्वरम् ॥

धर्माधिर्मेलणं व्यायेदग्रीषोमात्मकेन तु । दक्षिणोत्तरसंस्पेन पलयुग्मेन राजितम् ॥
वहिस्तमेवोदकस्थं तुहिनाचलसन्निभम् । व्यात्वाचंयेत् विषिवद्वंसविग्रहमच्युतम् ॥
Jāvara¹ XXIV : 231b-235a. Sattvata XII : 40-43

Miscellaneous remarks about Murti-forms

The various murti-forms described in the preceding entries and in the preceding chapter may be worshipped also in various groupings and combinations. Excerpt §523 gives the proper combinations of the various forms when one wishes to worship 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 and 12 or 24 murtis together. §524 gives general descriptions of the twenty-four, stating that they are all to be shown with Sri and Bhū. §525 goes into more detail concerning the weapons to be shown with the twenty-four, adding that for those who wish to gain bhoga-rewards should institute worship of these "on the walls".

§ 523

एकमूर्तिर्बासुदेवो यदा नारायणः परः ॥
ती द्विमूर्तिस्त्रिमूर्तिस्तु सत्यभाच्युतपूरुषो । चतुमूर्तिर्बासुदेवो भवेत्सद्वर्णस्तथा ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च पञ्चमूर्तिमतः शृणु । सत्याच्युतौ तथानन्तो वामुदेवश्च पूरुषः ॥
षष्ठमूर्तिरश्चाधिपतिः शक्तीशः कालनेमित्रित् । त्रैलोक्यमोहनो यज्ञवराहश्चेति पञ्चमः ॥
शङ्खोदरो नृसिंहश्च सप्तमूर्तिरथोच्यते । चतुर्थो वामुदेवादिमूर्तयः पूर्वमीरिताः ॥
पूर्णादयस्तथा तित्रः सप्तमूर्तिरुदाहृता । हयग्रीवो मुकुन्दश्च वञ्चुश्चैव वृषाकृष्णः ॥
षष्ठीरित्रिंश्चाहंश्चैव वैकुण्ठः पुरुषस्तथा । अष्टमूर्तिरिति प्रोक्तो नवमूर्तिरथोच्यते ॥
चतुर्थः कथिताः पूर्व वामुदादयस्तथा । नारायणो हयग्रीवो विष्णुनुहरिमूर्करौ ॥
षड्मूर्तिरथादयः प्रोक्ता वामुदेवादिमूर्तयः । चतुर्थो दशमूर्तिस्त्यादादिमूर्तिरित्या दश ॥
स्थादेकादशमूर्तिस्त्यात् प्रोक्ता द्वादशमूर्तयः । चतुर्थो विशतिश्चैव मूर्तयः पूर्वमीरिता ॥
पञ्चमूर्तिप्रतिष्ठानमघुना समुदीर्यते । स्थापयेद्वामुदेवाम्यां मूर्ति गर्भगृहे सुधीः ॥
दिव्ये भागेऽथवा द्वाह्ये बहिः प्राग्दिशि पूरुषम् । सत्यमूर्ति दक्षिणस्यां प्रतीच्यामच्युतं यथा ॥
अनन्ताच्यमुदीचीने चलां वा यदि वाऽचलाम् । धान्नोऽन्तर्बासुदेवः स्याच्चनुमूर्तिषु पूर्ववत् ॥
मद्वर्णं दक्षिणस्यां बहिदिशि निवेशयेत् । प्रद्युम्नं च प्रतीचीने कीबेयमिनिरुद्धकम् ॥
यां यां दिशमधिष्ठाय स्थिताः पूर्वोक्तमूर्तयः । तत्तदिग्भिमुख्येन कल्पयेत्कमलासन ॥
द्वारं वातायनं वापि कुर्याद्द्विति न कल्पयेत् । शङ्खचक्रगदायुक्ता मुख्यरभयदा करैः ॥

Palmia "kr." XVIII : 566-71

पीताम्बरधरास्तर्वे चतुविशतिमूर्तयः । बनमालया श्रीवत्सेन कौस्तुभेन विराजितः ॥
भोगात्मनश्चेन्मूर्तेभ्य देवीम्या स्थापयेत्युरा । योगलक्ष्मी तु श्रीवत्सं भोगलक्ष्मी द्विषाश्चैयोः ॥
वरलक्ष्मी तु वैशेषं पृथग्भवनकल्पनम् ।

Markandeya VIII

दक्षिणं हस्तमारम्य प्रादक्षिण्येन कारयेत् । मूर्तिचिह्नानि शङ्खादीन्यायुषानि विचक्षणः ॥
वासुदेवः पर्यनामः नारायणजनार्दनौ । एतेषां वर्णभेदोऽस्ति न विशेषोऽस्ति चायुषैः ॥
पीताम्बरधराः सर्वाः चतुविशतिमूर्तयः । श्रीवत्सकौस्तुभाः कल्पवनमालाविभूषिताः ॥
भोगार्थिनश्चेद्वित्तिस्यान् देवीम्यां स्थापयेत्सह । विना ताम्या मोक्षकामाः स्थापयेयुर्यथाविधि ॥
आसनस्थानशयनयानादिषु यथाविधि ।

Padma "kt." XVI : 43-47a

Visvarūpa

The following six entries concern themselves with the multi-form known as Visvarūpa. In §526 (cf. §529) he is said to have a normal body and a single neck, but four faces—those of Vāsudeva, Saṅkarapa, Pradyumna and Aniruddha—topped in an ascending pyramid of heads representing various gods, demigods and powers. §529 adds that this is best seen in a painted representation. The first passage states that a temple may be built to such a form; but §532 indicates that such a temple—just as temples to Narasimha, Parashurama and certain others—should not be built in places easily frequented by people.

Other descriptions are also found—the most curious being §530. In this Visvarūpa is said to have three eyes, three legs, and either 1600, 108, 8 or 7 hands. He is said there to be crystal in color. This might be compared with §531, a two-hand version said to be of "dark" color. §528 indicates that Visvarūpa is to be thought of as filling the space between the earth and the heavens, having an infinite number of hands; but for purposes of worship he should be shown to have 33 faces and from four to forty hands. The excerpt §527 says he is to be shown with 20 hands, and specifies the instruments and weapons to be held in each. It states that the measurements for Visvarūpa are the same as those for Narasimha (see §319, above).

द्विहस्तमेककण्ठं च चतुर्दिक्षु चतुर्मुखं ॥
वासुदेवादिवदनं प्रागादिषु यथाक्रमम् । वासुदेवाननादूष्ट्वं देवानां वदनान्यपि ॥

ऋषीणां वदनानि स्युः सकूर्णमुखोपरि । प्रदुम्नवदनादूर्ध्वं दैत्यरक्षोमुखान्यपि ॥
 अनिरुद्धमुखादूर्ध्वं नागगन्धर्वकिन्नराः । तत्तन्मुखानामुपरि विविधान्याननान्यपि ॥
 पिशाचाजगरव्याघ्रनरणक्षिमुखान्यपि । क्रमेण कल्पनीयानि तत्तदूर्ध्वं पुनः पुनः ॥
 कण्ठाधोदेशमारम्य पादान्तं पुरुषः स्थितः । विश्वमूर्तिरियं ब्रह्मन् कथिता कमलापतेः ॥
 प्रकारमिह वक्ष्यामि स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः । क्वचिं दिक्षियापूर्वं विमाने गर्भमन्दिरे ॥
 सर्वविरणभूयिष्ठे बलिषीठादिसंयुते । प्रतिष्ठितस्वतन्त्रः स्यात्परिवारसमेवितः ॥
 Viṣṇutilaka VI : 4286-435

§ 527

विशाखादृं विश्वरूपं कुर्यात्तलक्षणं शृणु । चक्रं लङ्घनं च मुसलं बक्षुरं पट्टिशं तथा ॥
 मुदगरं च तथा पाशं शक्ति शूल शरं तथा । दक्षिणे तु प्रदद्यादृं वमे तु शृणु साम्ब्रतम् ॥
 शास्त्रं शास्त्रं गदां पाशं तोमरं लाङ्गूलं तथा । परशुं छुरिकां दण्डं चर्मप्रक्षेपणं तथा ॥
 शूसिहोकं परं मानं विश्वरूपस्य कीर्तिम् । चतुर्मुखं दक्षिणेऽस्य त्रिणेत्रं वामतो न्यसेत् ॥
 स्तुवन्तो मुनयः कार्या विद्वन्तो निशाचराः । . . .

Hayamitra "Ādi" XXII : 5-90

§ 528

तमनादि जगन्नाथं बहिः स्यूलतरात्मना । द्यावापृथिव्योरन्तस्य विश्वरूपमतः स्मरेत् ॥
 अनेकवक्षाङ्गध्वनयनमनेकितकराङ्गितम् । यद्यप्यनेकवदनमनेकभुजभूषितम् ॥
 तथापि वै त्रयस्त्रियाद्वदनैर्विविधंयुनम् । चतुरभ्यधिर्विद्विश्वारिशान्महाभुजः ॥
 त्रह्यरुद्रेन्द्रदक्षाकंचन्द्रसिद्धास्तथा शृणिः । पौरुषस्य तु वक्ष्यस्य चोद्धंववशस्थितास्त्वमी ॥
 पिशाचाग्निमहचैलद्वीपगन्धर्ववारिभिः । वक्त्रैरुद्धर्वस्थितैध्यविद्यक्षिण वदन विभोः ॥
 पातालदिङ्महामेघलोकराशिगृहोत्थितैः । वक्त्रैस्नारसमेतंस्तु ध्यायेद्वक्त्रं तु पश्चिमम् ॥
 यक्षान्तकाम्बुनागाद्यंवेभुनक्षत्रगोगणैः । वक्त्रैवाराहवत्रोर्ध्वं ध्यायेच्चवमनं शुभं ॥
 पग्राद्यं चानुरात्मीयमन्त्राणां दशकं महत् । प्रोच्छित हि मुवर्णाद्यं तल्लाञ्छनचनुपट्यम् ॥
 लोके शास्त्राष्टकं चैव पुस्तकं चाक्षसूत्रकम् । दर्वौ कमण्डलु हैममभय हि वगन्वितम् ॥
 दर्भाजिन ततश्छत्रं मुग्रुभं चामरं सितम् । सृक्षृत्वौ चापि कलशौ वेदिवंतिमभन्विता ॥
 चन्द्राकंमण्डले पूर्णे नागेन्द्रो मणिर्दर्शणः । पुष्पस्त्रव्यजनं दिव्य विश्वपत्रलता तथा ॥
 स्मर्तव्यास्तु भुजेष्वस्य विभोः सस्थानकैः समैः । यथोदितक्रमेणैव व्यत्ययो न भवेद्यथा ॥

Iṣvara¹ XXIV : 219-230 cf. Saṁvata XII : 28-394

विश्वरूपं प्रवक्ष्यामि शृणु पद्मजसम्भवं । द्विपादमेककण्ठं च चतुर्दिशु चतुर्मुखम् ॥
 वासुदेवमुखादूष्वं सर्वदेवमुखानि तु । सङ्कर्णमुखादूष्वं सर्वर्णाणं मुखानि च ॥
 प्रद्युम्नस्य मुखादूष्वं दैत्यदानवरक्षसाम् । अनिरुद्धमुखादूष्वं नागगन्धवंकिन्नराः ॥
 मुखान्येतानि चान्यानि यथाविभवमादरात् । कर्तव्यानि चतुर्वक्त्रसमर्थानि विचक्षणः ॥
 उपरिष्टाच्च बक्त्राणां किरीटमतिशोभनम् । कुर्याद्युगपदुदूरं सहस्रादित्यवर्षसम् ॥
 अनेकभुजसंयुक्तमनेकायुधभूषितम् । अचितं ब्रह्मद्राम्या भित्तिभूमिषु देवताः ॥
 चित्रेण सर्वे विहिता विश्वरूपस्स उत्तमः । सर्वे यथोत्ताः कुड्यस्या अर्घचित्रेण चेत् हृताः ॥
 सनन्दसनकी कुर्यात् पूजापीठस्य पार्श्वयोः । मध्यमा विश्वमूर्तिः स्यात् जघन्यामयि संशृणु ॥
 आभासेनैव कुड्यस्या देव्यो पूजासने स्थिते । चतुर्भिर्बहुभिर्युक्तः वासुदेवश्च शाश्वतः ॥
 मुख्याभ्या धार्यन् सव्यदण्णाभ्यां गदाम्बुजे । ऊर्ध्वाभ्यामितराभ्यां तु शङ्खचक्रे यथातथम् ॥
 अथ वा दक्षिणो हस्तो वरदोऽभयदोऽपि वा । गदा विना वामहस्तः कटिदेशावलम्बितः ॥
 द्विभुजो वा बहुभुजो युक्तोऽनेकस्तथाननैः । एकेन वा सितो वर्णो वासुदेवस्सनातनः ॥
 एवं नारायणोऽनादिर्लिलनीरदसन्निभः ।

Padma "kt." XVI : 17-29a

किञ्चुकाकुसुमप्रलयं त्रिणेत्रं भीमरूपिणम् । सहस्रं वा तदधै वा हृष्टोत्तरशतं तु वा ॥
 अथवाष्टभुजं वापि कारयेत्युमनोरमम् । पीताम्बरसमायुक्तं सर्वभिरणभूषितम् ॥
 सर्वाङ्गारसयुक्तं सर्वप्रहरणान्वितम् । एवंरूपं तु सचिन्त्य विश्वरूपमयं हरिम् ॥
 दक्षिणोऽधर्वकरे चक्रं मुमलं चाधरे भुजे । अस्याधरे तु पाणं स्यादङ्गुशं चापरे न्यसेत् ॥
 चक्रं वामाधरे हस्ते तस्योऽधर्वं लकुटं न्यसेत् । लकुटस्योऽधर्वहस्ते तु शङ्खं गोक्षीरसन्निभम् ॥
 शङ्खोऽधर्वं सशरं चापमेवं प्रहरणं न्यसेत् । शेषाप्यस्त्राणि सर्वाणि यथाकामं न्यसेत्करे ॥
 विश्वरूपस्य मन्त्रोक्तं लक्षणं जयवृद्धिदम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशं त्रिपादं सप्तबाहुकम् ॥
 वेदशङ्खं द्विवदनं त्रिणेत्रं पीतवाममम् । शङ्खचक्रमदापाणिं सर्वभिरणभूषितम् ॥
 सर्वावियवस्पूर्णं सर्वाङ्गारशोभितम् । एवं सक्षेपतः प्रोक्तं यज्ञेशं चाघनाशनम् ॥
 दक्षिणोऽस्य करे चोऽधर्वं चक्रं कालाम्निमिभिम् । लकुटं चापरे न्यस्य वामोऽधर्वं शङ्खमुद्धरन् ॥
 अस्याधरेऽभयं हस्तं वरदं वा स्मरन् मुने । हविर्भागगृहीतारं त्रिहस्तेन समाहितम् ॥
 एवं ध्यायेत् त्रिसंध्याया यज्ञेशं परमं हरिम् । त्रिसध्यमेकसंध्या वा यज्ञेशं पूजयेद् द्विजः ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति सर्वंयज्ञफलं लभेत् । ध्यानेनोत्पद्मानेन सम्यक् ज्ञानमधाप्यते ॥

सत्सात्सर्वप्रयत्नेन मखेऽनं पूजयेद्गुणः । यज्ञेशस्त्वधुना प्रोक्तो वेदमूर्तिमयो शृणु ॥
 ह्यामं पर्वतसङ्काशं चतुर्बहुं किरीटिनम् । सर्ववियवसंपूर्णं सर्वाभिरणभूषितम् ॥
 शङ्खचक्रगदापाणिं त्रिषेवं भीमधारिणम् । पीताम्बरसमायुक्तं सर्वालङ्कारभूषितम् ॥
 सर्ववेदमयं सूक्ष्मं गुह्याद् गुह्यमनुत्तमम् । वेदमूर्तिरियं प्रोक्ता हेतिन्यासमयो शृणु ॥
 अस्य दक्षिणहस्तोऽर्धे चक्रं कालानलप्रभम् । पथं त्वबरहस्ते तु विन्यसेतु महामुने ॥
 सर्वपाश्वोऽर्धहस्ते तु पात्रजन्यं त्वधो गदाम् । एवं चायुधविन्यासं श्रियादीनामयो शृणु ॥

Visvakarman XI : 236-254

§ 531

कृष्णमिन्दीवरस्याममूर्ध्वंबाहुं जटाघरम् । पादेनैकेन तिष्ठन्तमाहरन्तं च मास्तम् ॥
 एकत्रिष्टुद्दिष्ट्वानाद्यतिकृच्छ्रूपरायणम् । पश्चमासोपवासांश्च दिशन्तमनुचिन्तयेत् ॥
 कृष्णाजिनोत्तरीयांश्च सर्वे काषायधारिणः । ब्रह्मलिङ्गधरास्तर्वे सर्वे ब्रह्मपरायणाः ॥
 मुख्यकर्मपरिकान्ताः साश्रूना प्रेरणाय च । कालानुकूलमाश्रित्य सर्वे सर्वे परायणाः ॥
 असङ्गशक्त्या भगवान् सकुठाराश्रितानया । छिनति बन्धमूलान् यः कर्मवृक्षास्तु कर्मिणाम् ॥
 तमेव द्विभुजं ध्यायेदुदयादित्यवर्चसम् । कृष्णं चर्मवसनं सत्कुठारकराङ्कितम् ॥
 दद्येन्द्रियाननं घोरं यो मनोरजनोचरम् । विवेकशारणालेन शामं नयति योगिनाम् ॥
 अयः स एव विश्वात्मा सतोयजलदप्रभः । रक्तराजीवनयनः अनुशशरकराङ्कितः ॥

Iśvara³ XXIV : 337-344

§ 532

विश्वरूपं नृसिंहं च बट्टायिनमेव च । जामदग्न्यमिति शेयमुप्रकर्म द्विजोत्तम ॥
 न जनाभिमुखं कुर्यात्रिदीतोरेषु मन्दिरम् । पर्वताभिमुखं श्रेष्ठं प्रासादं कुस्ते सदा ॥
 Kapiśjala IX : 38-39

Some rare Mūrti-forms described

The following eight entries represent some mūrti-forms rarely encountered. These are: § 533, Trilokyamohana; § 534, Aśvagantā; § 535, Ekaśringa, § 536, Rājopaladyuti; § 537, Nāmatrayadeva; § 538, Sahasranāmamūrti; § 539, Saktijā; and § 540, Harihara.

अष्टवाहुं बुधः कुर्यात् देवं प्रैलोक्यमोहनम् ॥
गुरुडासनगं देवं प्रथमे वयसि स्थितम् । अक्रं सुद्गं च मुसलं साकूशं दक्षिणे त्यसेत् ॥
शत्रुं शाङ्कं गदां पाशं वामहस्ते तु विन्यसेत् । लक्ष्मीः सरस्वती कार्ये पश्चवीणासमन्विते ॥

Hayashira "Adi" XXII : 16-3 [Adyavr. m.]

बैषयं वासनाजालं शुद्धविजानसिद्धये । व्यायेद्वराश्वगं तं वै तनुशावृतविप्रहम् ॥
सितोष्णीषललाटं च नातिदीर्घजटाधरम् । द्ववत्कलकवर्णभिमिषुषिद्वयमध्यगम् ॥
शरचापकरव्यग्रखञ्जकुन्तकुठारिणम् । यज्ञाध्ययनदानादि परिरक्षन्तमेव हि ॥
शान्तयन्तमवर्णनाभवर्मनिरतात्मनाम् । सर्वतत्त्वाश्रयं तत्त्वं सर्वशक्तिमयं विभुम् ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवजितम् । निशेषभुवनानां च व्यातव्यं तदधःस्थितम् ॥

Ivara¹ XXIV : 352-356

* ज्ञानादिगुणवृन्देन पक्षभूतेन भूषितम् ॥
स्वोत्थं सश्रितुं ब्रह्म मेकशृङ्ग(?)विराजितम् । कल्पावसानसमये वहन्तं चैव चिन्तयेत् ॥
नौरूपां विततां क्षोणि प्रजापतिगणान्विताम् । मुक्ताकलगणेनैव वपुषा निर्मलेन च ॥
अनिमीलितनेत्रस्स मीनात्मा भगवानप । यो नित्यं भवभीतानां बुधानां कृपया स्वयम् ॥
हृत्स्यो नियतिदण्डेन मार्ताण्डायुतसशिभः । जित्वा ज्ञानबलं भीममिन्द्रियारिगणान्वितम् ॥
संयच्छत्यचिराद् ब्रह्म नन्दनं सत्युखाय च । व्यायेत्तमेव हस्त्वाङ्गं श्यामं पश्चदलेखणम् ॥
अन्तर्निविष्टभुवनं जटावत्कलभूषितम् । अत्रं तद्वामहस्तेऽस्य दण्डमन्यत्र वैष्णवम् ॥
आक्रम्य जाग्रदादित्यसूर्येन्दुहुतभुक्प्रभाम् । तिष्ठत्यनन्तो भगवांस्तुयस्त्विद्विभूतिष्ठृत् ॥
सप्रेरयन्तनिच्छातस्त्वपदादमृतप्रभाम् । आह्लादजननीं शक्तिं कर्मिणां भावितात्मनाम् ॥
प्रैलोक्यपूरक व्यायेत्तमेव हरितद्युतिम् । नानामुद्रासत्रयुक्तेन भुजवृन्देन भूषितम् ॥
स्तेटकेनाङ्गघिदण्डेन वहन्तमरिसूदनम् । वहन्तं सद्वैजयन्तीं देवानां च जयार्थिनाम् ॥
खड्गचक्र [अबजस्वड्ग] गदादण्डबाणाङ्कुशसमुद्गराः । शक्तिः परशुशैलेन्द्रौ दश दक्षभुजेष्वमी ॥
शत्रुतोमरशाङ्कं च पाशशूलमहीरुहाः । कुलिशं क्षुरिका चैव लाङ्गूलं मुसलं महत् ॥
वामहस्तेष्वमी ध्येया अन्ये मुद्रान्विता दश । भयविस्मयभृद्देणीकण्ठस्त्रहणलक्षणाः ॥

* Samvata XII : 1311-141. † Ivara¹ XXIV : 3136-333

ध्येया मुद्रा विभोः पश्च सव्ये तु करण्वके । वरास्यां भूतिसंज्ञां च युक्तास्यां सामयां तु वै ॥
 गोपनीं दक्षहस्तेषु तत्सव्येषु च संस्मरेत् । जगत्सूत्रं सहा(भा)क्षेस्तु येनोक्तममितात्मनाम् ॥
 गुणषट्कस्वरूपेण पूर्वोक्ताकृतिभिर्विना । स्पर्शंव्यस्स चतुर्धा वै लाङ्छनास्त्रविवर्जितः ॥
 सर्वदा परिक्षान्तु जपयूर्वं चतुष्टयम् । योगक्रियातपोञ्जं च सद्ब्रूत्यपवर्गदम् ॥
 नराद्यः कृष्णनिष्ठश्च पृथगेकश्च चेच्छया । नरं तत्र प्रवालाभमधोन्मीलितलोचनम् ॥
 अन्तनिविष्टभावं च शब्दशहृकमानसम् । यदोपलक्षणं मन्त्रं लपमानमलक्षितम् ॥
 स्फाटिकेनाक्षसूत्रेण करस्थेन च शोभितम् । गणयन्नक्षसूत्रीयानावर्तन् वामपाणिना ॥

Sattvata XII : 1216-141

§ 536

निष्पन्दं बोधभावेन तं तु व्यक्तं स्मरेद्विः । नीलनीरदवर्णाभं पश्चपत्रनिभेक्षणम् ॥
 भृद्याहृभास्करगारं द्वादशारकगोद्यतम् । श्रोणीतटनिविष्टेन वामहस्तेन लीलया ॥
 ध्रियमार्ण गदा गुवीं निषष्णां धरणीतले । अविद्यास्या च या नेमि: कालचक्रस्य दुर्धरा ॥
 समाधीयं समाधित्य विश्रहं विषुनोति च । जपयन्नक्रियादीनां तामसेन बलेन च ॥
 ध्यायेतत्प्रसरघ्रं च देवं राजोपलघुतिम् । विज्ञानरश्मभिर्दीप्तं सत्सत्त्वगरुडासनम् ॥
 नानास्त्ररूपभूतात्मसद्विद्याभुजभूषितम् । चक्रं पश्च गदा बाणमङ्गुशं कुन्तमेव च ॥
 षट्सु दक्षिणहस्तेषु शक्तिपाशौ च कार्मुकम् । मुसलं मुदगरं भीमं खेटकं वामबाहुषु ॥

Sattvata XII : 91-97

§ 537

अच्युतानन्तगांविन्दहणिं विभुमव्ययम् । भजेऽहं वासुदेवं तं श्रीभूनीळादिसंयुतम् ॥
 किरीटादिविभूषाङ्गं छत्रादिभेवितम् । चक्राब्जशङ्कासिगदाधनुवर्णिसमन्वितम् ॥

Parashara XXIII

§ 538

.	.	.
.	.	सहस्रनाममूर्तीनां शङ्काचक्रगदाभयम् ॥
.	.	दक्षिणोद्धर्वकरे चक्रं प्रादक्षिण्येन सत्क्रमात् ॥
श्रीभूनीळाधिप	देव	सहस्रवपुषं हरिम् । सहस्रनामनामाङ्गं किरीटादिविभूषितम् ॥
शङ्काचक्रगदापद्मधारिण	वनप्रालिनम्	परम्पूर्वमयूलरूपं च त भजेद्विभूषनोमुखम् ॥

Parashara V : 66, 76, 8-9

शत्कोशोऽप्यथ सञ्चिन्त्य. पुण्डरीकनिभेषणः ॥
 इच्छारूपधरश्चैव सौम्यः प्रहसिताननः । व्यक्तये च फलादीनां भक्तानामनुकम्पया ॥
 पिण्डयन् स्वाङ्गधियुग्मेन वसुधां च करद्यम् । युगानुसारिकान्तिश्च चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ॥
 मूर्तचक्रगदाहस्तस्वमूर्तच्चाम्बुजाङ्कितः । शमं नयति सन्तापं कमलेनेन्दुकान्तिना ॥
 नानामन्त्रमधीं विद्या व्यञ्जयत्यभलात्मनाम् । सम्यग्वाक्यपतिना चैव कम्बुना शब्दमूर्तिना ॥
 आशाप्रतीक्षकेनैव गदाचक्रद्येन तु । प्रेरितेन हिनस्त्यागु साधुसन्तापकारिणम् ॥
 नारसिंहेन वक्त्रेण भवभीतिविषातकृत् । पुष्णाति सर्वभूतानि वाराहेणाऽमृतात्मना ॥
 कुरुते पश्चिमस्थेन कार्पलेनोपसदृतिम् । भक्तिश्रद्धापराणां च स्मृतमात्रे सदैव हि ॥
 हृतमध्ये गगने भूमौ वक्त्रमध्ये जलान्तरे । चतुर्णा ब्राह्मणादीनां स्वयमेवानुकम्पया ॥
 आतुरास्म्येन रूपेण चतुर्धा व्यक्तिमेति च । आत्मनुल्येन देहेन ब्रह्मपदाङ्कितेन तु ॥
 मूर्तिमङ्किर्हलाच्चस्तु युक्तेन बदनैविना । वर्णानुरूपवर्णेन समेनाऽप्यसमेन तु ॥
 अन्योन्यानुगतेनैव पूर्वोदिष्टेन नान्यथा ।

Iavata¹ XXIV : 2006-211a. Sattvata XII : 9-19

रुद्रार्थदेहं वा कुर्यात् चतुर्वह्निं जनार्दनम् । ईशानं दक्षिणे पाञ्चे कुर्याच्छुलाष्टधारिणम् ॥
 गदाचक्रधरं आन्यं मुकुटेन विभूषितम् । जटाचन्द्रधरं रौद्रं दैषणवं रत्नमण्डितम् ॥
 कुण्डलोद्योतितं चैकं अपरं नागकुण्डलम् । व्याघ्रचर्मपरीधानं अपरं वस्त्रभूषितम् ॥
 ब्रह्मसूत्रधरं चैकं अन्यनागोपवीतकम् । गीरी चैकेन पाञ्चेन लक्ष्मीश्चैकेन सस्थिता ॥
 एवंलक्षणसंयुक्तं कारयेत् हरिशङ्करम् ।

Hayashīrṣa "Adi" XXII : 12-16a [Adyar ms.]

The so-called "eight Murtis"

The group of the so-called "eight murtis" (*ashtamūrti*) are named in §541: Brhma, Prajāpatya, Vaiśnavi, Daivi, Āpeśi, Manus, Viṣṇi and Pāśaci. The first of these is described in §542 and §543. The second of these is described in §544. Vaiśnavi is described in §545 and §546. The remaining ones are described in §547, §548, §549, §550 and §551 respectively. The colors for the first five of these eight may be found in the corresponding excerpts. All are to be given the standard decorations, garlanded, and afforded the "trivalea" and "kaustubha" marks.

§ 541

बष्ठी वस्ये परा मूर्तीस्तासु जाही प्रशस्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया तु तृतीया वैष्णवी मता । दैवी चतुर्थी तदनु मूर्तिराष्ट्री चतुर्मुख ॥
बष्ठी तु मानुषी ज्ञेया सप्तमी मूर्तिरासुरी । पैशाची मूर्तिरन्या स्यात् तासां लक्षणमुच्यते ॥

Pādma "kr." XVI : 476-49

§ 542

प्रथमाऽष्टभुजा तप्ततपनीयसमद्युतिः । भूजेषु मुख्यो वरदो दक्षिणेष्वितरे त्रयः ॥
चक्रसिवाणैः सयुक्तो वामे हस्तचतुष्टये । शङ्खं गदां तथा चर्मं शाङ्कं कुर्याच्चतुर्मुख ॥
पीताम्बरधरो देवः वनमालाविभूषितः । मरीचिना च भृगुणा पूजितश्च महर्षिणा ॥

Pādma "kr." XVI : 50-52

§ 543

द्विभुजा तु चतुर्वंशा वेघसो रूपधारिणी ॥
हंसारुदा च पद्मस्था सर्वाभरणभूषिता । तस्या दक्षिणहस्ते तु प्रदातव्या गलन्तिका ॥
कुण्डिका वामहस्ते तु योगपट्टेन वेष्टिता ।

Hayasīrpa "Ādi" XXIV : 26-4a

§ 544

शङ्खकुन्देन्दुवणर्भिः पीतवासाभ्नुभुजः । शङ्खचक्रगदापाणिरभयेन विराजितः ॥
वनमालाधरः सौम्यः सनकेन मुपूजितः । सनल्कुमारेण तथा मूर्तिरेषा प्रजापतेः ॥

Pādma "kr." XVI : 53-54

§ 545

नवयौवनसंयुक्ता भूषिता बहुलोचनैः ॥
चतुर्भुजा वैष्णवी स्यात् शङ्खचक्रगदाम्बुजा । पक्षिराजसमारुदा सर्वाभरणभूषिता ॥

Hayasīrpa "Ādi" XXIV : 66-7

§ 546

भिश्चाऽजनचयः सौम्यः शङ्खचक्रगदाधरः । पीताम्बरधरो देवो वनमालाविभूषितः ॥
वरदो दक्षिणो हस्तः स्वागताभयदोऽपि वा । वामेन स्पृष्टकटिभू श्रीभूमिभ्या सह स्थितः ॥
नारदेनापि भृगुणा वैष्णवी मूर्तिरचिता ।

Pādma "kr." XVI : 55-57a

§ 547

शहूचक्रगदापद्मं वारयन्तं चतुर्भुजम् ॥
श्यामलं पीतवसनं वनमालाविभूषितम् । अचिंत ब्रह्मलदाम्यां दैवी मूर्तिरसौ भवेत् ॥
Padma "kr." XVI : 576-58

§ 548

शुद्धस्फटिकसङ्कुशा पीतवस्त्रा चतुर्भुजा । दक्षिणे ज्ञानमुद्रा च शहूचक्रगदाधरा ॥
श्रीबत्साङ्का प्रसन्नास्या वनमालाविभूषिता । सनन्दसनकाम्यां च पूजिता मूर्तिराकृषी ॥
Padma "kr." XVI : 59-60

§ 549

मानुषी मूर्तिरधुना कथ्यते कमलासन । चतुरश्चायते धान्नि दिव्ये भागे भुजद्वयम् ॥
शहूचक्रधरं सौम्यं स्थापयेन्मकुटोज्ज्वलम् । देवस्य दक्षिणे पार्श्वे श्रियं देवीं प्रकल्पयेत् ॥
तस्या दक्षिणतो भागे बलभद्रं तु कारयेत् । दक्षिणे बलभद्रस्य प्रणुप्तमपि कारयेत् ॥
देवस्य वामपार्श्वे तु अनिरुद्ध प्रकल्पयेत् । तस्य पार्श्वे तु वामे तु साम्बं कुर्याज्ज्वतुर्मुख ॥
शहूणां दक्षिणे कुरुद्ये सब्ये तु विनतात्मजम् । स्थानके स्थानकाः प्रोक्ता आसीनेऽपि तथा भवेत् ॥
चतुर्भुजा तु कर्मचर्चा द्विभुजा वापि सा भवेत् । उत्तराचार्प्रतिष्ठितः सर्वा चैव चतुर्भुज ॥
मानुष्यं वासुदेवस्य प्रोक्तं सक्षेपतो विधिः ।

Padma "kr." XVI : 61-67a

§ 550

आसुरी मूर्तिरसिता एकवक्त्रा चतुर्भुजा ॥
दण्डाकरालवदना भ्रुकुटीकुटिलेखणा । मुख्ये करद्ये वाणं धनुरुच्छेऽरिशाहूकम् ॥
शार्ङ्गहस्तं ललाटान्तमुद्दरेद्वाणहस्तकम् । नाम्यन्तं कटिसूत्रान्तं भञ्जनयसमन्वितम् ॥
Padma "kr." VI : 676-69

§ 551

पैशाची मूर्तिराद्या तु सङ्गकौमोदकी तथा । वरदाभयद मुख्यं कालवर्णं करद्वयम् ॥
दण्डाकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेखणम् । अष्टी च मूर्तयः सर्वाः सर्वाभरणभूषिताः ॥
श्रीबत्सकौस्तुभोरस्का वनमालाविभूषिताः ।

Padma "kr." XVI : 70-72a

THE ATTENDANT DEITIES

Ananta

The deathless (*ananta*), serpentine form known as Ananta is always counted first among the "nityasūti" ever liberated, chief attendants of the Lord. This is because he is never very far away from his Master. Wherever the Lord goes, Ananta serves as the many hooded protective umbrella; whenever the Lord sits, Ananta serves as the seat; whenever the Lord reclines, Ananta serves as the couch; when the *yogmudrā* period of repose on the Milk Ocean comes, Ananta serves as the buoyant support.

Generally speaking Ananta's color is said to be white. In all cases (§552 §556), he is said to possess 1,000 hoods, or at least numberless heads. While the conch and discus are standard items of his iconography, he is sometimes said also to bear a plow (§552 and §556) a lotus (§555), a rosary (§556) or a pestle (§556). In the passage represented by excerpt §552, he is said to be seated on the primordial tortoise.

§ 552

पातालदिग्मात् व्यायेत् कूर्मस्तु द्विलयुधम् । मिति सहस्रफणभूद्योजनतो नाम नागराट् ॥

Pauskara IV : 157. Paramesvara XI : 1006-101a. Ivara¹ IX : 98

§ 553

चक्रशङ्खधरं देवं सहस्रवदनं विभुम् । सर्पकारेण सयुक्तं अनन्तं सततं भजे ॥

Paramesvara XIX : 7

§ 554

शङ्खचक्रधरं देवं सहस्रवदनं शुभम् । बज्राभरणभूषाङ्गं अनन्तं सततं भजे ॥

Boga XXVIII : 5

§ 555

तियंगृध्र्वं तदाधारं ज्वालामालभिवोज्ज्वरम् । अनन्तशिष्मद्वाशमनन्तपथं सस्मरेत् ॥

सहस्रफणमालाद्यं सहस्रफणभूषितम् । स्वधाणिष्मयुटेनैव शीभवत्? स्वाङ्गभूतलम् ॥

सितारविन्दशङ्खाक्षसूत्रचक्रकरान्वितम् ।

Pauskara XXIV : 24-26a

तुहिनाचलसङ्काशे पूर्णचन्द्रसमाननम् । स्व(सु)मणिब्यव्यज्जतेनैव युक्तं फणगणेन तु ॥
प्रोद्धहृतं हलं चक्रमपसब्यद्येन तु । वामहस्तद्येनैव शङ्खं मुसलमेव च ॥
नित्यसन्निहिताशेषशक्ति सर्वज्ञमन्युतम् ।

Sattvata XII : 6-8a. = Ivara¹ XXIV : 197b-199**Garuda**

Of all the elements of Hindu iconography, few have gained such familiar usage in countries beyond India—especially in Southeast Asian areas like Thailand—as has the “vehicle” of Viṣṇu, namely Garuda. Especially among Vaiṣṇavas even to see this half bird, half-human form is believed to be beneficial. The Garuda-figure, indeed, is a standard fixture, as it were, identifying a temple as having Viṣṇu’s Presence within.

In the following excerpts, the Garuda-form is described as he occupies a separate shrine (§557, §558, §559, §561, §563, §564 and §565), as he is depicted on the temple flag (§574, §575, §576 and §577), and as he is used for a rāhana-vehicle (§578). In most cases he is said to be golden in color, although white is also given (see, in addition, however, §576). In §572, he is said to have either 2, 4 and 8 or 16 hands—the specifica for what is held by each being given; see also §569. He is said to be garlanded with a captive snake. Measurements are available in §556 and §567 (for shrine figures), in §575 (for the flag-motif), and in §578 (for the vehicular variant).

In §570 and §571 we learn that there are five names by which this man-bird attendant is known. Satya, Suparna, Garuda, Tarkṣya and Viḥageśvara. In the former of these two passages, the first four of these are associated with the four directions—that is, these are the specific names given to the Garuda-figures so often found on the temple walls at the four corners.

श्वेतवर्णं विभुं शान्तं श्वेतयदोपरिस्थितम् । विश्वरूपघरं देवं पक्षिराजं भजाम्यहम् ॥
Sesa XLIX : 8

• श्वेतचक्रघरं देवं सर्वाभिरणभूषितम् ॥
दद्वाकरालमत्युपरं पक्षिराजं भजाम्यहम् ।
Sesa XXVIII : 9b-10a

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मखेण पूजयेदृष्टः । यशोशस्त्वमुना प्रोक्तो वेदमूर्तिमयो शृणु ॥
 हयामं पर्वतसङ्कुरासं चतुर्बहुं किरीटिनम् । सर्वादिवदसंपूर्णं सर्वाभिरणभूषितम् ॥
 शाङ्कचक्रगदापाणिं त्रिषेत्रं भीमघारिणम् । पीताम्बरसमायुक्तं सर्वालङ्कारभूषितम् ॥
 सर्ववेदमयं सूक्ष्मं गुणाद् गुह्यमनुतमम् । वेदमूर्तिरियं प्रोक्ता हेतिन्यासमयो शृणु ॥
 अस्य दक्षिणहस्तोष्वे चक्रं कालानलप्रभम् । एथं त्वधरहस्ते तु विन्यसेतु महामुने ॥
 सर्वपाञ्चोष्वहस्ते तु पाञ्चवन्यं त्वष्टो गदाम् । एवं चायुषविन्यासं श्रियादीनामयो शृणु ॥
 Viṣvakṣena XI : 236-254

§ 531

कृष्णमिन्दीवरस्याममूर्ध्वेवाहुं जटाघरम् । पादेनैकेन तिष्ठन्तमाहरन्तं च मास्तम् ॥
 एकशिष्टद्विष्टरात्रादितिकृञ्जपरायणम् । पश्चमासोपवासांश्च दिशन्तमनुचितयेत् ॥
 कृष्णाद्विनोतरीयाश्च सर्वे काषायघारिणः । ब्रह्मलिङ्गधरास्तसर्वे सर्वे ब्रह्मपरायणाः ॥
 मृत्युकर्मपरिकान्ताः साधुना प्रेरणाय च । कालानुकूलमाश्रित्य सर्वे सर्वे परायणाः ॥
 असञ्जशक्त्या भगवान् सकुठारभिघानया । छिनत्सि बन्धमूलान् यः कर्मवृक्षास्तु कर्मिणाम् ॥
 तमेव द्विषुञ्जं व्यायेदुदयादित्थवर्चसम् । कृष्णचर्मवसनं सल्कुठारकराङ्कितम् ॥
 दशेन्द्रियाननं षोरं यो मनोरजनीचरम् । विदेकशरजालेन शमं नयति योगिनाम् ॥
 अयः स एव विश्वात्मा सतोयज्ञलदप्रभः । रक्तराजीवनयनः षनुशरकराङ्कितः ॥
 Iāvara¹ XXIV : 337-344

§ 532

विश्वरूपं नृसिंहं च बटशायिनमेव च । जामदग्न्यमिति शेयमुप्रकर्म द्विजोत्तम ॥
 न जनाभिमुखं कुर्यान्नदीतीरेषु मन्दिरम् । पर्वताभिमुखं श्रेष्ठं प्रासादं कुरुते सदा ॥
 Kapiśjala IX : 38-39

Some rare Mūrti-forms described

The following eight entries represent some mūrti-forms rarely encountered. These are: § 533, Trailokyamohana; § 534, Aāvagantā; § 535, Ekaśrūga; § 536, Rajopaladyuti; § 537, Nāmatrayadeva; § 538, Sahastranāmamūrti; § 539, Saktida; and § 540, Haribara.

६ 533

अष्टवाहुं दुषः कुर्यात् देवं त्रैलोक्यमोहनम् ॥
गरुडासनगं देवं प्रथमे वयसि स्थितम् । अर्कं सहूं च मुसलं सारुज्जुं दक्षिणे न्यसेत् ॥
शारुं शार्ङ्गं गदा पाशं वामहस्ते तु विन्यसेत् । लक्ष्मीः सरस्वती कार्यं पश्चवीणासमन्विते ॥

Hayavata "Adi" XXII : 16-3 [Adyar no.]

६ 534

वैष्णवं वासनाजालं शुद्धविजानसिद्धये । व्यायेद्वराभ्यगं तं वै तनुवावृतविप्रहम् ॥
सितोष्णीषललाटं च नातिदीर्घजटाष्ठरम् । इवत्कनकवण्डभिषुधिष्ठयमध्यगम् ॥
शारचापकरव्यप्रसङ्गकुन्तकुठारिणम् । यज्ञाध्ययनदानादि परिरक्षान्तमेव हि ॥
शान्तयन्तमवणनिमध्यमन्तनिरतात्मनाम् । सर्वतत्त्वाश्रयं तत्त्वं सर्वशक्तिमयं विभूम् ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । निशेषभुवनानां च व्यातव्यं तदत्मस्थितम् ॥

Hayava¹ XXIV : 352-356

६ 535

* ज्ञानादिगुणवृन्देन पञ्चभूतेन भूषितम् ॥
स्वोत्थं सभिलुतं ऋहा मेकश्चूङ्ग(?)विराजितम् । कल्पावसानसमये वहन्तं चैव चिन्तयेत् ॥
नौरूपां विततां कोणि प्रजापतिगणान्विताम् । मुक्ताफलगणेनैव वपुषा निर्मलेन च ॥
अनिमीलितनेत्रस्स भीनात्मा भगवानश । यो नित्यं भवभीतानां दुषानां कृपया स्वयम् ॥
हृत्स्थो नियतिदण्डेन मार्त्तिण्डायुतसप्तिभः । जित्वा ज्ञानबलं भीममिन्द्रियारिगणान्वितम् ॥
संयच्छत्यचिरादृ ऋहा नन्दनं सत्सुखाय च । व्यायेत्तमेव हस्ताङ्गं द्यामं पश्चदलेषणम् ॥
अन्तर्निविष्टभुवनं जटावल्कलभूषितम् । अत्रं तद्वामहस्तेष्य दण्डमन्त्यत्र वैष्णवम् ॥
आक्रम्य जाग्रदादित्यसूर्येन्दुहृतभुक्प्रभाम् । तिष्ठत्यनन्तो भगवांस्तुयस्त्रिद्विभूतिषृत् ॥
संप्रेरयन्ननिच्छातस्त्वपदादमृतप्रभाम् । आङ्गादजननीं शक्ति कर्मणां भावितात्मनाम् ॥
त्रैलोक्यपूरकं व्यायेत्तमेवं हरितद्युतिम् । नानामुद्रास्त्रयुतेन भुजवृन्देन भूषितम् ॥
खट्केनाङ्गधिदण्डेन वहन्तमरिसूदनम् । वहन्तं सद्वैजयन्तीं देवानां च जयायिनाम् ॥
खड्गचक्र [अञ्जखड्ग] गदादण्डवाणाङ्गुशसमुद्गराः । शक्तिः परशुशेन्द्री दश दक्षभुजेष्वमी ॥
शारुतोमरशाङ्गं च पाशशूलमहीरुहाः । कुलिशं कुरिका चैव लाङ्गलं मुसलं महत् ॥
वामहस्तेष्वमी ध्येया अन्ये मुद्रान्विता दश । भयविस्मयभृदेणीकण्ठप्रहणलक्षणाः ॥

* *Sāttvata XII : 1216-141.* || *Hayava¹ XXIV : 3136-333*

§ 559

ध्यायेद् द्वारायदेशे तु गहडं काञ्चनप्रभम् । कुटिलभूमुवृत्ताक्षं पक्षमण्डलमण्डितम् ॥
 लम्बोदरं सुपीनाङ्गं सर्वभूषणभूषितम् । मकुटाद्यैरलङ्घारं नूपुरादीविराजितम् ॥
 नीलं वसानं वसन नानामाल्योपशोभितम् । सम्मुख देवदेवस्य भूगत विधृताञ्जलिम् ॥
 द्विभुज तुहिनाभ तु मत्यास्य विहगाधिपम् । प्राणाधिदैवतं चक्रे बलिमण्डलमध्यगे ॥
 स्थितं सम्मरेन्सर्वं रङ्गं पुष्टस्त्वपिणम् । प्रलम्बमानजठर पक्षराजिविराजितम् ॥
 दक्षिणेन करेणव धारयन्त गणित्रकम् । उत्तानितेतरकर कुण्डलादीविभूषितम् ॥
 नीलकौशेयवसन नीलमाल्यानुनेपनम् । अनाकुलाभ्या नेत्राभ्यां वीक्षमाणं सदा विभुम् ॥

Iśvara¹ IX : 22-28. = Paramēśvara XI : 216-286

§ 560

संस्मरेत् ततोऽज्यस्मिन् शाखामूले महामते । सुस्थितं गहडं विप्र तप्तकाञ्चनसन्निभम् ॥
 सौम्यववत्रं विवृत्ताक्षं रक्ततुण्डं सुभीषणम् । पृथूदरं दीर्घपुच्छपक्षमण्डलमण्डितम् ॥
 रक्ताम्बरधरं चैव रक्तलग्नुलेपनम् । दंष्ट्राकरालवदनं भुकुटीकुटिलेक्षणम् ॥
 विचित्रकञ्चुकधर भुजगेन्द्ररलङ्घनम् । मकुटाद्यैरलङ्घारं विधिस्तु विभूषितम् ॥
 भुजद्वये यज्ञवक्षस्य वामे सम्परिकीर्तितम् । दक्षिणे तङ्गवेदस्य दक्षोत्तं वामगं भवेत् ॥

Paramēśvara XI : 114-118

§ 561

दण्डहस्ता विहपाक्षाश्रन्तुर्वाहुममन्विता । प्राङ्कुणं प्रथमे वाथ द्वितीये वापि मण्टपे ॥
 अपदेशे प्रकुर्वीत मूलाचार्वभिमुखं रमे । प्राञ्जलि द्विभुज वीर करण्डमकुटान्वितम् ॥
 सस्थापयेद्वैनतेयं लोहेन शिलयापि वा ।

Sriprahmaṇe XV : 13-15a

§ 562

सुस्थितं गहडं विप्रः तप्तकाञ्चनसन्निभम् । सौम्यववत्रं विवृत्ताक्षं रक्ततुण्डं सुभीषणम् ॥
 पृथूदरं दीर्घपुच्छं पक्षमण्डलमण्डितम् । रक्ताम्बरधरं चैव रक्तलग्नुलेपनम् ॥
 दंष्ट्राकरालवदनं भुकुटीकुटिलेक्षणम् । विचित्रकञ्चुकधरं भुजगेन्द्ररलङ्घनम् ॥
 मकुटाद्यैरलङ्घारं विधिस्तु विभूषितम् । भुजद्वये यज्ञवक्षस्य वामे सपरिकीर्तितम् ॥
 दक्षिणे तङ्गवेदस्य दक्षोत्तं वामकं भवेत् ।

Iśvara¹ IX : 112-116a

§ 563

गरुडं कनकप्रख्यं नीलनासाग्रसंयुतम् । दक्षिणेतरविस्तीर्णं विचित्रपृथुवक्षसम् ॥
दंष्ट्राकरालवदनं श्रुकुटीकुटिलेखणम् । करण्डिकामुकुटिनं सर्वभरणभूषितम् ॥
विचित्रकञ्चुकघरं भूजगेन्द्रेरलङ्घृतम् । हृदि पुष्पाञ्जलिधरं स्थितमासीनमेव वा ॥
दक्षिणेतरयोरेकपादयोः कुचितं भवेत् । पृष्ठतोऽन्यो यथायोग यद्वा पर्यासन भवेत् ॥

Padma "kr." XXII : 8-11

§ 564

पुरतो वैनतेयं च सुवर्णभिं कृताञ्जलिम् ॥
करण्डमकुटं नीलवाससं श्रियदर्शनम् । शङ्खचक्रगदापाणिं त्रिणेत्रं रक्तलोचनम् ॥
एवंरूपं तु सचिन्त्य प्रचण्डं तु ततः शृणु । शङ्खचक्रगदापाणि रक्तवर्णं चतुर्भुजम् ॥
नीलाग्रनासिकायुक्तं नागाभरणभूषितम् । एवं तु गरुडं चिन्तय बलरामस्य मूर्तिमत् ॥
यो भक्त्या देवमन्यचेतयैव गरुडं भजेत् । भगवत्प्रमुखं पश्चाद् गरुत्मन्तं नियोजयेत् ॥

Vigvaseena XX : 1496-153

§ 565

स्वगेशस्य प्रवक्ष्यामि तत्त्वरूपं सुशोभनम् । नरतुत्यं भवेदङ्गं भासिका चञ्चुसभिभा ॥
पड़ङ्गुलोच्छ्रूया सम्यक् चञ्चुरूपेण कल्पिता । मस्तके कुटिलं केशं नेत्रे चैवास्य बर्तुले ॥
आयती द्विभूजी चास्य पक्षी कायौ सुशोभनी । कक्षप्रवेशसंलग्नो ज्वलदग्निसमप्रभी ॥
पादयोर्नेत्रराः कार्या । सर्पकुण्डलमण्डिताः । नूपुरी तस्य नागेशी केयूरी पश्चकम्बली ॥
कटिदेशोऽस्य कुलिकाः परिषानस्य वेष्टनाः । वृश्चिकः कण्ठिका कार्या गरुडस्य महात्मनः ॥

Hayasirpa "Adi" XVIII : 1-5 (Adayar ms.)

§ 566

सर्वेषां विद्धि सामान्यं विशेषाख्यमयोच्यते । ऊरुद्यान्नयेद्वासमङ्गुलानां त्रयं तथा ॥
जच्छाकाण्डोच्छ्रूतेः कुर्याज्जह्नाम्यां चात्र वेष्टनम् । विम्बास्यं मणिबन्धस्य सममूलां महामते ॥
ज्वालदेशात्तदर्थेन सह चार्षाङ्गुलेन तु । पादे जालं परिज्ञेयं विस्तारेण षड़ङ्गुलम् ॥
शेषं सत्योदितं सर्वं सर्वेषां विद्धि सर्वदा । किन्तु पादोज्जितौ पक्षी दैर्घ्यात्तद्विस्तृतौ ॥
एषां चोहीयमानानां स्वायामा पक्षविस्तृतिः । पञ्चानां च परिज्ञेया स्थितानामर्धलक्षणा ॥
एतदादाय मानं तु पुञ्चभ्रूपक्षवर्जितम् । विद्धि वामनरूपस्य लक्षणं किन्तु लाङ्गलिन् ॥

ललौटनासावकत्रेभ्यः समादाया द्रुलत्रयम् । ममतकस्योपरिष्टानु जटाबन्ध प्रकल्पयेत् ॥
जटाबन्धानमायाम यथा म्यात्यच्छतालकम् । इत्युक्तं लेशतो चिम्बं लक्ष्मीपीठमयोच्यते ॥
Sattvata XXIV : 230-237

§ 567

* शृणु वृथ मुनयः सर्वे गरुडस्यार्चनं पुरा ॥
येन विज्ञातमाक्रेण वाज्ज्ञित साधकोऽनुते । *विष्णोः सद्वृपणाम्यस्य विज्ञानबलशालिनः ॥
मूर्तिर्जनिवलाम्या या सर्वधारस्वरूपिणी । महिमेति जगद्वातुर्विज्ञेयो विहगेश्वरः ॥
सर्वं रोगभयम्भ्रम्भ्र क्षेपक सर्वं विद्विषाम् । ततः समर्चयेन्नित्यं प्रासादे स्थाप्य मन्त्रविन् ॥
प्राङ्मणे प्रथमे वाय द्वितीये मूलमन्दिरान् । अग्रदेशे प्रकुर्वीति प्रासादं मण्डपाकृतिम् ॥
चतुर्द्वारसमोपेत वर्गशयसमन्वितम् । वर्गपट्टकान्वितं वाय सर्वालङ्घातशोभितम् ॥
मूलगेहात् त्रिभागोच्चमध्योच्च वा मविम्बरम् । तस्मिन् ब्राह्मण्यं दिव्ये वा दिव्ययुक्तेन मानुषे ॥
सस्थाप्य लोहजा वाय शैलीमच्ची यथांदिताम् । श्रिकालमर्चयेन्नित्यं मुम्ब्यमूर्त्यर्चनान्वितमे ॥

* मूलालयगते विष्वे मुक्तिथते वाय यानगे ॥
स्थितैव गारुडी मूर्तिर्यनि वा गमनोन्मुखी । शयने चापने चैव त्वासीना वाय मुम्भिना ॥
Iavara¹ VIII : 26-9, 156-16

§ 568

भूयो मूर्तिविजेषोर्जन शृणु वक्ष्यामि भूयने । चत्रपट्टबोणसयुक्तं मध्ये गरुडवाहनम् ॥
वैनतेयश्चनुवर्हु शूर्वे बद्धाऽज्जनिर्भवेत् । अपरे चत्रशह्वाम्या तत्रे कृत्वा विशेषतः ॥
अष्टबाहुधरो देवो षोडश वा सशस्त्रकम् । शक्ति परधनुपाशं खड्गदण्डं परम्भथम् ॥
शहृशूलं गदाचक्रवाणाशनिशिला इति । द्वाविशोष्वंभूजा वा द्वाविशाङ्गुजमन्यथा ॥
अष्टदेव्योरभौ पाश्चौ ताक्षर्यपक्षे व्यवस्थिताः । कीतिस्मृत्यङ्गुमारोप्य शेषाः पक्षोपरि स्थिताः ॥
Vishagendra III : 23-27

§ 569

सूत्रेण मध्यरेखायाः कोणात्कोण च मध्यमे । आस्फालयेन्मध्यदेशाद् यावन्मम्नकफादयोः ॥
पक्षयोरवशिष्ट यत् परिहार्य तु शिल्पिना । गरुडं गमनोद्युक्तं हेमाङ्गं कुटिलेक्षणम् ॥
नीलनासाप्रसंयुक्तं सर्वावियवसुन्दरम् । बद्धाऽज्जलिपुटं सौम्यं शहृचक्रघरं विभुम् ॥
ललाटे न्यस्ततिलकं पक्षविक्षेपणान्वितम् । सर्वभिरणसयुक्तं श्वेतवर्णं चतुर्भुजम् ॥

* Iavara¹ VIII : 36-9, 156-16 == Paramośvara VIII : 36-9, 156-16

करण्डिकामकुटिनं श्वेतवस्त्रोपशोभितम् । आकुचितं सव्यपादमपरं पृष्ठाः स्थितम् ॥
 मौली मालायितं नागं शङ्खं तु तुहिनप्रभम् । पद्मं च दक्षिणे कर्णे शोणाभं कुण्डलाकृतिम् ॥
 महापद्मं पिङ्गलाभं वामकर्णस्य कुण्डलम् । भेषाभं गुलिकं कण्ठे कण्ठाभरणरूपिणम् ॥
 रक्ताभं वासुकि भीमं ब्रह्मसूत्रोपशोभितम् । कार्कोटकं धूम्रनिभं हाररूपिणमञ्जरे ॥
 तक्षकं पीतवर्णाभं कटिसूत्रोपशोभितम् । अनन्तं क्षीमवर्णाभं कटकं दक्षिणे करे ॥
 वामे करे महाश्वेतं विलिखेत् कटकायितम् । परितः शङ्खचक्रं च गदाखड्गौ तथा धनुः ॥
 ताक्षर्णस्य शिरसिच्छ्रवं पाश्चयोऽग्नामरावपि । दीपस्तम्भौ पादपाश्वै पालिकास्ताकृतास्तथा ॥

Sriprashna XXXIII : 8-18

§ 570

सत्यः सुपर्णो गरुडस्ताक्षर्णश्च विहगेश्वरः । पञ्चात्मकस्य प्राणस्य विकारस्त्वेष पञ्चधा ॥
 सत्याद्या दिक्षु चत्वारः कोणेषु विहगेश्वराः । ध्यानमेषां विशेषेण समासात्कृतेऽप्युना ॥
 आचाङ्गिरोचराः सर्वे यस्य देहास्तु पौरुषः । द्विभुजस्तुहिनाभस्तु स सत्यः प्राणदैवतम् ॥
 सुपर्णः पश्चरागाभौ निर्मलस्वर्णलोचनः । गरुडः काञ्चनाभस्तु कुटिलङ्घवरुणेकणः ॥
 केकराकास्तु ताक्षर्णो वै प्रावृद्गलदसम्भिः । द्रवत्कनकनेत्रस्तु शबलाभश्च पञ्चमः ॥
 चतुर्भुजाः सुपर्णाद्याः सीम्यरूपा ह्यनाकुलाः । पत्रिचरणाः सर्वे पक्षमण्डलमण्डिताः ॥
 लम्बोदराः सुपीनाङ्गाः कुण्डलादीर्विभूषिताः । कुटिलभ्रूमुवृत्ताक्षा वज्रतुण्डाः सिताननाः ॥
 अपानादिसमीरणामाधिपत्येन संस्थिताः । महाबला महाकाया रक्तनुण्डोऽत्र पञ्चमः* ॥
 स्वस्वाङ्गुष्ठद्वयप्रोतगणित्रोभयपाणिना । पुष्पाञ्जलिधरा सर्वे भूर्येन विहगोत्तमाः ॥
 सुपर्णः पश्चिमाभ्यां तु पाणिभ्यां दक्षिणादितः । मन्दारपुष्पस्तवक दध्विस्मयमुद्विकाम् ॥
 तथाविधाभ्यां गरुडस्ते धत्ते व्यत्ययेन तु । ताक्षर्णः पश्चिमयोनित्यं धत्ते दक्षिणवामयोः ॥
 कद्मूँ तथामृतं कुम्भं पञ्चमो विहगेश्वरः । दक्षिणेन सुधाकुम्भं वामेन तु फणीश्वरम् ॥
 नित्योदितस्य व्यूहस्य तथा शान्तोदितस्य च । प्राणापानादिवायूनां पञ्चानामपि नामभाक् ॥
 गरुडः परिवारत्वे घ्यजत्वेऽपि विशेषतः । योजनीयस्तपान्येषु सुखुप्त्यदिपदेषु च ॥
 वासुदेवादिमूर्तीनां चतुणां क्रमशस्त्वमी । सत्याद्यास्ताक्षर्णपर्यन्ताः तत्तन्मूर्त्यन्तरेषु च ॥
 त्रिषु त्रिषु समादेयाः सत्याद्या केशवादिषु । पश्चनाभादिमूर्तीनां पञ्चमो विहगेश्वरः ॥
 परात्परपरव्यूहव्यूहान्तरतनोर्विभोः । प्रादुर्भावितनोश्वापि जगद्रक्षणकाक्षिणः ॥
 खण्डनां कारणत्वाच्च प्रागुक्तो वा समेश्वरः । इति ते गरुडव्यूहप्रभावः संप्रकाशितः ॥

Iṣvara¹ VIII : 40-57

* Iṣvara¹ I III : 40-47 || Iṣvara¹ XXIV : 370-376. || Bṛhmaṇī XII : 178-184

* सत्यः सुपर्णो गरुडस्ताक्षर्यस्तु विहगेश्वरः । पश्चात्यकस्य प्राणस्य विकारास्त्वेकपञ्चाधा ॥
 आचाङ्गप्रिगोचरात्सर्वे यस्य देहस्तु पौरुषः । द्विभुजस्तुहिनामध्ये स सत्यः प्राणदीवतः ॥
 सुपर्णः पश्चरागाभः निर्मलः स्वर्णलोचनः । गरुडः काञ्चनामस्तु कुटिलङ्घवरुणेकणः ॥
 केकराक्षस्तु ताक्ष्यो वै प्रावृद्जलदसम्प्रिमः । द्रवत्कनकनेत्रस्तु शबलामस्तु पञ्चमः ॥
 चतुर्भुजाः सुपर्णद्याः सौम्यरूपास्त्वनाकुलाः । पतंत्रिचरणाः सर्वे पश्चमण्डलमण्डिताः ॥
 लम्बोदराः सुपीनाङ्गाः कुण्डलादैस्तु भूषिताः । कुटिलभूषुवृत्ताक्षाः वक्रकुण्डाः स्मिताननाः ॥
 अपानादिसमीरणामाधिपत्त्येन संस्थिताः । महाबला महाकाया रस्तुण्डोऽन्न पञ्चमः ॥
 आधेयचरणाधस्त्वसम्य आधस्य वै करः । दक्षिणामाकासून्नेण सुसितेन च भासितः ॥
 एवमेव सुपर्णस्य परिज्ञेयं भुजद्वयम् । नाम्युहेषो परो वाम उत्तानस्तु सदिस्मयः ॥
 पुष्पस्तवकसपूर्णं ऊर्ध्ववक्त्रस्तु दक्षिणः । गरुडस्य द्वयं विद्धि हृदेषोऽन्नलिङ्गिणम् ॥
 तत्रैव सम्युटाकारं चतुर्धर्षस्य करद्वयम् । दक्षिणेऽमृतकुम्भस्तु वामे तु विषमं कणी ॥
 पञ्चमस्य द्वयं शेषं त्रयाणां च द्वयोः समम् । आधेयचरणाकान्तो यदि वै दक्षिणः करः ॥
 सत्त्वारो विहितो वामे त्वक्सूत्रस्य वै तदा । आधेयचरणाधस्त्वं यस्य पाणितलद्वयम् ॥
 निरस्तमूर्तं तं विद्धि वाहनं भगवन्मयम् । अनुग्रहपरस्त्वास्ते पद्मिपक्षाब्जविष्टरे ॥
 स्वतेजोनिजसामर्थ्यमसूरकवरान्विते । पश्चासनादिना चैव केवलं वा श्रियाऽन्वितः ॥
 सुन्यकावयवस्थित्या विद्धि तं गरुडासनम् । वेदूभूः सोदरस्यैव गोपिताद्वेगणामिना ॥
 वीर्यपातात्स्वशिरसा गच्छत्प्राण्डितेन तु । लोकान्तराणां कार्यार्थं वात्सल्याद् ध्यायिनामपि ॥
 प्रत्यक्षदर्शनार्थं तु स्मृतो गरुडवाहन । तस्माद्दूरगवतो विष्णोरेवंरूपधरस्य तु ॥
 समादृतस्य सिद्ध्यार्थंमासीनं सस्मरेत्स्थितम् । उपसहृतवामाङ्गधिः कञ्जस्थो वा खगस्थितः ॥
 वाममिच्छाफलानां यद् ध्वंसयत्पत्न्यचिन्तितम् । आजानोदेक्षिणस्येवमविक्षिप्ते स्मृतोऽन्व्युत ॥
 आमोक्षात्सर्वसिद्धीनां दक्षिणो ध्यायिनां भवेत् । सर्वमेव ऋजुस्थित्या सस्थितप्राणिनां स्मृतम् ॥
 स्वस्तिकादैर्भवत्येव किनु ते वाहनं विना । विहितापीठकल्हारसिहासनगतस्य च ॥
 विहगाधिपतिश्वात्र योगैश्चर्याद्विभृति च । सवक्त्रं भुजवृन्दं तु नागेन्द्रास्त्रवरान्वितम् ॥
 विभीराङ्गावशेनैव तुष्टयर्थं वा स्वयं विभोः । जगज्जयोदयार्थं तु शान्तये शरणंषिणाम् ॥
 विभिन्नेन च रूपेण नानालोकान्तरेषु च । अनिरुद्गतिर्बीरो विचरत्येक एव हि ॥
 तदारुढस्य यद्यूपं शक्तीशस्य च साप्रतम् । अनेकमेदभिन्नं तु निबोध गदतो मम ॥

Iāvara¹ XXIV : 370-395

* Iāvara¹ XXIV : 370-388. || Sāttvata XII : 178-196; see also Iāvara² VIII : 40-47 and Pārameśvara VIII : 396 ff.

चिन्तयेन्मध्यमं देवं महामेष्टमप्रभम् ॥

आजानुतस्मुवर्णभिमाकट्यास्तुहिनप्रभम् । कुङ्कुमारुणमाकण्ठादाकेशान्त सितेतरम् ॥
 स्वस्तिक दक्षिणं पादं वामपादं तु कुचितम् । पातालस्पशिषादाग्रं नह्याण्डगतमौलिनम् ॥
 नीलोग्रनासिकावक्त्रं त्रियक्षं चारुकुण्डलम् । दंष्ट्राकरालवदन किरीटमुकुटोज्ज्वलम् ॥
 सर्वाभिरणसयुक्तं सर्वावियवसुन्दरम् । कपिलाक्ष गरुदमन्तं सुवर्णसदृशप्रभम् ॥
 दीर्घबाहुं बृहत्स्कन्धं नागाभरणभूषितम् । अनन्तो वामकटको यज्ञसूत्रं तु वासुकिः ॥
 तक्षकः कटिसूत्रं तु हारः काकोटकस्मृतः । पथो दक्षिणकर्णे तु महापश्यस्तु वामतः ॥
 शङ्खः शिरःप्रदेशे तु गुलिकस्तु भुजान्तरे । इत्येवं भूषणंयुक्तं महापश्यस्थितं प्रभुम् ॥
 महापक्षं महासत्त्वं मन्दस्मितमुखाम्बुजम् । अष्टवाहुषरं देवमष्टायुषविभूषितम् ॥
 शङ्खं चक्रं सुधाकुम्भं नागमुष्टि गदामसिम् । भगवत्पादविन्यस्तकरमष्टभुजं क्रमात् ॥
 स्वासे निषाय लक्ष्मीशं कालमेषमिदोत्थितम् । चतुर्वह्यमुदाराङ्गं पुण्डरीकायतेक्षणम् ॥
 सर्वाभिरणसञ्ज्ञनं शङ्खचक्रगदाधरम् । वरदाभयहस्तं च पीताम्बरधरं विभुम् ॥
 वामाङ्गे संस्मरेलक्ष्मीं पीतवर्णीं शुचिस्मिताम् । मालिङ्ग्य दक्षिणकरे वामे पङ्कजधारिणीम् ॥
 शुक्लमाल्याम्बरधरां सर्वाभिरणभूषिताम् । उदियाय यथा मेरः सविद्युद्धारिदं वहन् ॥
 ध्यात्वैवं मध्यमे भागे स्थितमासीनमेव वा । द्विभुजं पूर्वदिम्भागे कृताङ्गलिपुटं विभुम् ॥
 पीतामं शुक्लवसनं सर्वाभिरणभूषितम् । सुपर्णं सुमुखं पूर्णं स्थितमासीनमेव वा ॥
 दक्षिणे षोडशभुजं गद्धं भीमविग्रहम् । भीमाक्ष भीमवदनं रक्ताभं कृष्णवाससम् ॥
 भीमाट्टहाससयुक्त दंष्ट्रादि (...) भयानकम् । कृष्णमाल्यानुलेपं च स्थितमासीनमेव वा ॥
 प्रोद्यदस्तैर्दधानं रथचरणपवी सोमकुम्भ सिताद्रि, नृत्यत्मपं च स्तेषु मुमलमपि सृणि दक्षिणे लम्बितायै ।
 वामशशङ्खं शताश्रं प्रचलिततटितं चायसं दण्डमुग्रं, श्येनास्यं मुष्टिमुद्रे गुणमतिजवनं चिन्तयेन्द्रक्षये ॥
 पश्चिमे वैनतेयास्थं सितं बाहुचतुष्टयम् । श्वेताम्बरधरं सौम्यं श्वेतमाल्यानुलेपनम् ॥
 नागपाशं सुधाकुम्भं शङ्खचक्रे वहन् भुजैः । सितपङ्कजमध्यस्थं स्थितमासीनमेव वा ॥
 उसरे संस्मरेत् ताक्ष्यं रक्ताभं चित्रवाससम् । षष्ठभुजं शङ्खचक्रे च शतवक्त्राग्निमेव च ॥
 श्वेताचलं तर्जनीं च तलप्रहरमेव च । मुकुटादिविभूषणं चित्रमाल्यानुलेपनम् ॥
 ध्यायेत् पङ्कजमध्यस्थं स्थितमासीनमेव वा ।

आकुञ्ज्य सव्यमपर प्रविसार्यं पादं तिर्यङ्गमुखं चटुलचक्रविवृतशङ्खम् ।
 अन्योन्यघट्टिनकरं ललशद्युक्तमुडीयमानमनिशं स्मर दुखशान्त्ये ॥

Kasyapa II . 2b-26a, 31

§ 573

*द्वितीयावरणक्षेत्रं शोदा कृत्वा तु पश्यते । शारे तु गरुडं विश्राः कृत्वा व्यात्वाऽथवा न्यसेत् ॥
दीव्यच्चामीकराकारं भीमभ्रूकुटिलोचनम् । पृथुदण्डं पृथुध्राणं पृथुगात्रं पृथुदरम् ॥
पक्षास्तुराज्ञितोरकं पक्षमण्डलमण्डितम् । हारकेयूरताटङ्गमकुटाद्यैस्तु भूषणः ॥
भूषितं नीलवसनं नानामाल्यविभूषितम् । नानागन्धविलिप्ताङ्गं नागैकादशभूषितम् ॥
पुष्पस्तबकसंपूर्णमञ्जलि दघतं द्विजाः । उज्जम्य दक्षिणं जानुमासनीकृत्य चेतरम् ॥
सुखासने समासीनं विभोरासाप्रतीक्षकम् ।

Vasishtha IX : 62-67a

§ 574

ज्वजमध्ये लिखेदेवं गरुडं सर्वभूवणम् । गगने गमनाकारं पक्षविक्षेपणान्वितम् ॥
कुचितं वामपादं तु दक्षिणं पृष्ठाः स्थितम् । पुष्पाञ्जलिपुटं रौद्रवृत्ताकं किञ्चिदायतम् ॥
नीलाग्रनासिकायुक्तं शान्तं प्रहसिताननम् । करण्डमुकुटं चैव हारकेयूरसंयुतम् ॥
कृक.....कटिसूतं पादकिञ्चुणिशोभितम् । अञ्जलीवलयं चैव प्रकोष्ठवलयं तथा ॥
मण्डले शोपवीतं च पुष्पमालासमावृतम् । तप्ताहाटकवर्णभिं गरुडं नवतालकम् ॥
पिञ्जलाकं गरुत्पन्तं सुवर्णसदृशप्रभम् । दीर्घबाहुं बृहत्स्कन्धं नागाभरणभूषितम् ॥
अनन्तो वामकटकं यज्ञसूतं तु वासुकिः । तक्षकः कटिसूतं तु हारः कार्कोटकस्तथा ॥
पश्चो दक्षिणकर्णे तु महापपस्तु वामतः । शत्रुः शिरप्रदेशे तु गुलिकस्तु भुजान्तरे ॥

Vasishtha XII : 57-64

§ 575

. आलिलेद् गरुडं तत्र सुवर्णाभं सुवर्चसम् ॥
ध्रुवगगलनाभ्यन्तं गरुदुत्सेषमिष्यते । नवतालपरिच्छसं भानोन्मानद्वयाश्रयम् ॥
किञ्चिदायतवृत्ताकं रत्नाकं नीलनासिकम् । उत्कुचितं वामपादं दक्षिणः पृष्ठतोत्थितम् ॥
गगने गमनारम्भं पक्षविक्षेपणान्वितम् । पुष्पाञ्जलिपुटोपेतं रौद्रन्तु विनतासुतम् ॥
नागाभरणसंयुक्तं स्थितास्यं कनकाञ्जदम् । करण्डमकुटं नीलवाससं प्रियदर्शनम् ॥
सुरस्तपाञ्चष्टघितलं दंष्ट्राम्यामुञ्चलाननम् । अनन्तो वा मकुटको यज्ञसूतं तु वासुकिः ॥
तक्षकः कटिसूतं तु हारं कार्कोटकस्तथा । पश्चो दक्षिणकर्णे तु महापपं तु वामतः ॥
शत्रुः शिरप्रदेशे तु गुलिकस्तु भुजान्तरे । एतैरण्डोरगौराद्यैर्भूषित भुजगोत्तमैः ॥

* v. Paramatma XI : 60-61

GARUDA
(To face entry § 574, p. 216)

अनन्तगुलको विप्री रक्तौ वह्निसमुद्भवौ । पथकर्कोटको शूद्री कृष्णी वायुसमुद्भवौ ॥
लिखित्वा गरुडं तत्र चित्रं चोपरि कल्पयेत् । अघोर्स्य तत्र कलशं पथं चैवात्र संलिखेत् ॥

Vishvakaena XXVI : 356-44

§ 576

पटमध्ये लिखेदेवं पञ्चवणेन शिल्पवित् ॥
द्विभूजं कनकाकारं करण्डमकुटोऽच्छलम् । गगने गमनारम्भपक्षविक्षेपशोभितम् ॥
षूताञ्जलिपुटं नीलनासाम्रं प्रियदर्शनम् । दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेषणम् ॥
उत्कुञ्चितं वामपादं दक्षिणं पृष्ठतः स्थितम् । अनन्तो वामकटको यज्ञसूत्रं तु वासुकिः ॥
तक्षकः कटिसूत्रं तु हारः काकोटकस्तथा । पथो दक्षिणकर्णे तु महापपस्तु वामतः ॥
शाहूशिशारःप्रदेशो तु गुलिकस्तु भुजान्तरे । एतैरष्टोरणीरादौभ्रूचितं भुजगोत्तमैः ॥
छत्रं चोपरि विन्यस्य पार्श्वयो श्वेतचामरे । दीपदण्डद्वयं पार्श्वे शाहूं चक्रं तु पार्श्वतः ॥
अधस्तावम्बुजं पूर्णकुम्भपात्रं च पालिकाः । अन्तरालपदं कालकृष्णेनैव समालिखेत् ॥

स्कन्धासनस्थकमलाससवासुदेवं वेगावधूतपवमानसवेगयानम् । नागाधिपप्रहणलोलुपवक्तुण्ड-
मावाह्यामि विहगाधिपमुत्सवादी ॥

Aniruddha XX : 386-46, 71

§ 577

ज्वरं तु गरुडाकारमेकमूर्तेस्तु सत्तमाः । सत्यः सुपर्णो गरुडस्ताक्ष्यं चतुरात्मनः ॥
पञ्चमूर्तेस्तु चत्वारो विहगेभरतंयुताः । सुपर्णतालमकरकृशया वा चतुरात्मनः ॥
तत ऊर्ध्वं तु सर्वेषां व्यूहानां गरुडो ज्वरः । पटमध्ये तु गरुड द्विभूजं विधृताञ्जलिम् ॥
पुष्पाञ्जलिपुटं वाथ सुवर्णचिलसन्निभम् । गगने गमनारम्भपक्षविक्षेपणान्वितम् ॥
कुञ्चितो वामपादस्तु दक्षिणः पृष्ठतः स्थितः । किञ्चिदायतवृत्ताक्षं नीलदीर्घग्रीनासिकम् ॥
अतीव शान्तवेषं तु तथा प्रहसिताननम् । बालचन्द्रसमाकारं दंष्ट्राद्वयविराजितम् ॥
कुटिलभ्रुकुटीभङ्गं भङ्गुरालकशोभितम् । कम्बुग्रीवं बृहद्वाहुं पीनासं दृढवक्षसम् ॥
पृथूदरं निभ्रनार्भं रोमराजिविराजितम् । सुवृत्तकनकस्तम्भपीवरोहद्वयान्वितम् ॥
हेमरम्भासमाकारजङ्गाकान्तपदद्वयम् । करण्डमुकुटाकान्तपुष्पापीडविराजितम् ॥
वृत्ते वैपुल्यमानेन लोचने पश्चपत्रवत् । भ्रूयुग्मं तारसिहोत्वं आणाम्रं शुक्तुण्डवत् ॥
सिहवन्मध्यदेशस्तु तद्वंश गजपृष्ठवत् । तदेवं देवदीर्घेण विस्तृतं हंसपक्षवत् ॥

217

स्वपक्षमानादिगुणं तत्पुच्छं शतशाखिनम् । सर्वेषामेव सामान्यं विशेषास्थमयोच्चते ॥
 मकुटादिसपादान्तं नानारलेन शोभितम् । हारकेश्वरकटकशून्विभूषितम् ॥
 प्रलम्बकर्णपाशान्तविश्वान्तशुभकुण्डलम् । ललाटतिलकोपेत पुष्पकणवितंसकम् ॥
 रत्नाङ्गुलीयकोपेत शिरिजनोरक्षिजताङ्गध्रिकम् । अन्यैराभरणैदिव्यैर्भूषितं सर्पभूषितम् ॥
 नीलाम्बरघरं नीलवारवाणविराजितम् । कुत्तलरक्तोत्पलदलस्तग्निभूषितकन्धरम् ॥
 तथा विचित्रकुमुमस्त्रभिरन्याभिरुज्वलम् । अनन्तो वामकटको यज्ञसूत्रं तु वासुकिः ॥
 तक्षकः कटिसूत्रं तु हारः कार्कोटकस्तथा । पश्चो दक्षिणकणे तु महापद्मस्तु वामतः ॥
 शाहू शिरप्रदेशे तु गुलिकश्च भुजान्तरे । एतैरप्टोरगौराद्यैर्भूषितं भुजगोत्तमैः ॥
 अनन्तः शुक्लवण्ठभी रक्तवण्ठस्तु वासुकिः । तक्षकः पीतवण्ठभी धूम्रः कार्कोटकस्तथा ॥
 शाहूस्तुहिनवण्ठभी गुलिकस्त्वलिसन्निभः । पश्चः पश्चसमानाभी महापद्मस्तु पिङ्गलः ॥
 पञ्चवण्ठलिखेदेवं देव पञ्चायुध तथा । चक्रं खड्गं शरं चैव शाहूं शाहूं गदां तथा ॥
 पटोघ्वं हयुभये पाञ्चं विनिवेच्च यथाविधि । तदधो दक्षिणे पाञ्चं वक्त्रिमण्डलमालिखेत् ॥
 तद्वल्लखेद्वामभागे स्वस्तिक लक्षणान्वितम् । लेपयेत्पटशेष तु ऋयमलेनासितेन वा ॥
 विनित्रपुष्पसयुक्तपत्रवल्लीममन्वितम् । एव शिल्पिकरेणैव कारयेदेशिकोत्तमः ॥
 शूद्रेण वा द्विजश्रेष्ठाः दीक्षितेन यथाविधि । कुलालेनाथवा मन्त्री कारयेत्कुशलेन च ॥
 Ivara² X : 236-261

§ 578

प्रतिमा मन्त्रमूर्तीनां कृता भवति सिद्धिदा । यत्पुरा पञ्चाधा प्रोक्तं वाहनं प्राणदैवतम् ॥
 सत्यं विम्बसमुत्थेन तालेन मुखमण्डलम् । दृथङ्गुलं तु ललाटोक्तं जटाबन्धो द्विलोचनः ॥
 दृथङ्गुलेनोश्रतः कणं उरः पञ्चकलं स्मृतम् । अप्टाङ्गुलं तदुदरं कटिः पञ्चाङ्गुलोश्रता ॥
 नवाङ्गुलोश्रतावूरु जानुनी दृथङ्गुले स्मृते । अप्टाङ्गुलोच्छ्रुते जह्ने दृथङ्गुले पदपिण्डके ॥
 शमसेकं कलाहीनं तद्ग्रीवायाश्च वेष्टनम् । विम्बनुन्या परिज्ञेया सर्वदा साङ्गविस्तृति ॥
 तद्विभागाधिक वित्त वेष्टनं हृदरस्य च । परिधिः कटिदेशस्य चनुनेत्राधिकस्तु वै ॥
 विम्बोक्तसदृश वित्त तदूर्वोर्मुलवेष्टनम् । तदेव जह्नामध्यस्य जह्नान्तस्य तदेव हि ॥
 पादं पञ्चकलायाम चनुरङ्गुलविम्बनम् । अङ्गुलं पाणिदेशाच्च अङ्गुष्ठोऽर्धकलासमः ॥
 विज्ञेया अङ्गध्रिदेशाच्च यवेनाङ्गुलयः क्रमात् । नाभिरन्धं मुविस्तीर्णं दृथधर्मोचनविस्तृतम् ॥
 मध्यमाङ्गुलिपर्यन्तं मणिक्रन्धाश्रवाङ्गुलम् । त्रिकलः पाणिविस्तारः तन्नवा निशितोश्रताः ॥
 तद्वाहुमस्तिक वित्त उच्छ्रायेण द्विलोचनम् । भुज्रोपभुजयुग्म यत्तत् द्वितालसमं स्मृतम् ॥
 कलाधेनाधिक विम्बवाह्वोस्तद्वाहुवेष्टनम् । विम्बोष्ठां सद्विधीहृ॒व स्तनभूलौचनोत्वणा ॥

वृत्तवैपुल्यमानेन लोचने पद्मपत्रवत् । भूयग्नं नर्तिस्त्रीत्वं ग्राणामं शुकचश्चुवत् ॥
 कलाधीमानं दीर्घं च तदंशं गजपृष्ठवत् । स्वायामदीर्घं तत्पक्षयुगलं कुक्षिदेशगम् ॥
 सदेव दैर्घ्यादिर्घेन विस्तृतं हंसपक्षवत् । स्वपक्षमानाद् द्विगुणं तत्पुच्छं शतशास्तकम् ॥
 सपक्षमिममायामं सत्यं त्ववयवान्वितम् । सर्वेषां वित्त सामान्यं विशेषास्यमथोच्यते ॥
 ऊरुद्याशयेद्वासमञ्जुलानां त्रयं यथा । जह्नाकाष्ठोच्छ्रुतेः कुर्याज्जह्नाम्यां चात्र वेष्टनम् ॥
 विम्बास्यं मणिबन्धस्य सममूलान् महामते । जालदेशात्तदधैन सह चार्धञ्जुलेन तु ॥
 पादे जालं परिज्ञेयं विस्तारेण षडञ्जुलम् । शेषं सत्योदितं सर्वं सर्वेषां वित्त सर्वदा ॥
 किन्तु पादोच्छ्रुतो पक्षो दैर्घ्यात्तदलविस्तृतो । एषा चोहौयमानानां स्वायामा पक्षविस्तृतिः ॥
 पञ्चानां च परिज्ञेया स्थितानामधलक्षणा । एतदादाम भानं तु पुच्छभ्रूपक्षवर्जितम् ॥

Ivara³ XVII : 215-235

Visvaksena

Just as Ganapati serves in some Saivite temples as the commander-in-chief of the divine forces, so the Vaishnava equivalent is Visvaksena. So also is he approached first before the worshipper approaches the Lord with ritualistic worship. These things being the case, he occupies a peculiar and honored place in Vaishnava piety and practice.

Iconographically, he is shown with a round belly (§582), having two or—more often—four hands. In these he usually holds the conch and discus along with the mace; with the other hand he may display a comforting gesture or the "jñāna-mudrā". See §579, §583, §582 and §580. In §581 and §582 his color is stated to be dark; §583 adds to this that his hair is red, his nose is broad, his white teeth are revealed by his smile, his eyebrows curved, his nails pointed, etc. His aspect is further described there as benign, although now and then it reflects passing flashes of anger. In §580, §582 and §583 he is described as being crowned with a resplendent diadem.

§ 579

शङ्खचक्रधरं देव वरदाभयदायिनम् । सर्वभिरणसयुक्तं विष्वक्सेनमहं भजे ॥

Sesa XXVIII : 14

§ 580

शङ्खचक्रगदासर्वज्ञानयुद्रादिषारिणम् । किरीटादिविभूषाङ्गमासीनं पद्मपीठके ॥
 प्रसार्य दक्षिणं पादं वामपादं सुकुच्चितम् । विष्वक्सेनमहं वन्दे मुक्तिज्ञानादिसाधकम् ॥

Pargaara XIX

६ 581

विष्वक्सेनोऽभ्रवर्णस्तु शङ्खचक्रगदाधरः ।

Visnu VI : 78a

६ 582

विष्वक्सेनं चतुर्बाहुं स्यामवर्णं किरीटिनम् । लम्बोदरं च मुख्येन करेणाऽभ्रवदायिनम् ॥
 दक्षिणेन प्रसव्येन समालम्ब्य कटि स्थितम् । असीनमपराभ्यां च हस्ताभ्यां शङ्खचक्रिणम् ॥
 अथवा पूर्वकरयोर्गदामेकम् कल्पयेत् । अन्यथ तज्जनीमुद्रां यदा दक्षिणहस्तयोः ॥
 मुख्येऽभीतिरभुख्ये तु चक्रमन्त्यत्र हस्तयोः । गदा मुख्ये जघन्ये तु शङ्खं च परिकल्पयेत् ॥
 शङ्खचक्रधरं यदा स्थितं मुख्ये करदये । दिभ्राणं कुरुक्लां वेत्रं हृताऽचलिपुटं स्थितम् ॥
 देवीं च विष्वक्सेनस्य वामपाञ्चं प्रतिष्ठिताम् । नाम्ना पुष्पधरां कुर्यात्कमलाभिव लक्षिताम् ॥

Psalms "kr." XXII : 36-41

६ 583

नवदूर्धांशुरामं च त्वीषत् पीतलकान्तिभाक् ॥
 चतुर्दश्टं चतुर्बाहुं चतुर्जिष्ठुं चतुर्गतिम् । पूर्णाङ्गं केसरिस्कन्धपृथूरस्त्वलराजितम् ॥
 दक्षिणावर्तनिम्नेन नाभीरन्ध्रेण शोभितम् । आज्ञानुबाहुं श्रीमन्तं पिङ्गलाचिर्जटाधरम् ॥
 इवत्कनकपिङ्गाकां चिपिटं पृथुनासिकम् । सितदीर्घनस्त्रेणिशोभितं कुटिलभुवम् ॥
 विस्तीर्णगण्डवदनं बालेन्दुकुटिलोपमैः । नवर्किवरुणाकारैः लोमभिः पूर्णविग्रहम् ॥
 शोभनेन प्रलम्बेन पृथुना प्रोक्षतेन च । माणिक्यकुण्डलादधेन युक्तं श्रोत्रद्वयेन तु ॥
 मकुटेनोप्रतेनैव हाराद्येत्पशोभितम् । चित्रकौशेयवसनं विचित्रमग्निमण्डितम् ॥
 प्रलयद्वादशादित्यसहवगुणदीचितिम् । द्विषद्वृद्धं तथा तिर्यग्विनिपातितलोचनम् ॥
 कुन्देन्दुकान्तिदशनं किञ्चिद्विहसिताननम् । स्वभावसौम्यममलं मायाक्रोषोपरञ्जितम् ॥
 सदिलासचलत्यादन्यासस्यानकस्थितम् । स्वेनान्तःकरणेनैव भावयन्तं परं पदम् ॥
 अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं वामपाणी लतात्रयम् । नमयित्वोप्रतां चैका द्वाणाम्ब्रे विनियोजिता ॥
 सद्बृजभीतिप्रदया त्वनया मुद्रयान्वितम् । रथाङ्गशङ्खहस्तं च लम्बमानगदाधरम् ॥
 श्रोणीतटनिविष्टेन सावहेलनपाणिना । इत्थंरूपधरं देवमनेकाङ्गुतविग्रहम् ॥
 उपरूपमिमं ध्यायेदाप्तेयमनलप्रभम् । दंष्ट्रातजंननिमुक्तं साभयं शान्तलक्षणम् ॥
 मुख्यदक्षिणहस्तेन भक्तानामभयप्रदम् । तथाविषेन वामेन लम्बमानगदाधरम् ॥
 पृष्ठदक्षिणवामाभ्यो चक्रशङ्खधरं क्रमात् । एवं चतुर्मुखस्योक्तं द्विभूजस्यमवधारय ॥

उक्ताभ्यामुप्रशान्ताभ्यां चक्रशङ्करं विना । प्रागुक्तद्वितयं वाथ द्वितीयं चित्ततस्तु वा ॥
 गदाविरहितं वाथ वामकटघवलम्बितम् । स्थानकेनासने वाममूरुदेशे निवेशितम् ॥
 गोपनीमुद्रया वाथ कटकाकारमुद्रया । उभाभ्यामपि पाणिभ्या विश्रान्तं पीठपृष्ठसः ॥
 अवष्टभ्य गदामूर्ध्वे मातञ्जमुसलाकृतिम् । प्राक्पचदलमाकम्य पादाभ्यां कर्णिकासनम् ॥
 सुस्थितं कर्णिकाया वा प्राग्वदन्यैरलङ्घृतम् । एवं ध्यानविशेषेषु त्वेक स्थाप्य विधानतः ॥

Iṣvara¹ VIII : 1106-130

Sudarśana

Sudarśana is the Lord's protective (and menacing) Discus personified. While the discus, as one of the *āyudha*-weapons, is highly honored in its own right (see §726 §729, below, in Chapter Eight), Sudarśana is entitled to be worshipped separately in his own shrine. Although he is often depicted as of ferocious mien, to the true devotee he offers succour. To him, a pious devotee may go in search of his benediction and, by offering him special honours, may gain wealth, relief from disease and other benefits.

Iconographically, Sudarśana is presented as a figure standing within the circle of a flaming wheel (see §592). He may have four (§591), six (§592), eight (§591 and §595), sixteen (§595 and §595) or thirty two (§795) hands the *astu* weapons for which are specified (§591 and §595). Such an icon may be made of gold, silver or copper (§593). In terms of meditating upon him, one is to think of Sudarśana as having the color of flames (§585 and §590). According to §594, his measurement is to be undertaken in the " *haratāla* " division.

Two unusual descriptions are encountered in the excerpts below: in §587 he is said to be revealed dancing, and in §597 he is depicted in combination with Natarāmīśa (cf. §338 and §339, above).

§ 584

सहस्रादित्यसङ्काश सहस्रवदनाम्बुजम् । सहस्रदोत्सहस्रारं प्रपद्येऽहं सुदर्शनम् ॥

Sṛṣṭa XXIV : 6

§ 585

शङ्कचक्रच चापं परशुमसिभिषु शूलपाशाङ्कशाश्चिम्, विभ्राण वज्रसेटं हलमुसलगदाकुन्तमत्युग्रदण्डम् ।
ज्वालाकेश श्रिनेत्र ज्वलदनलनिभ हारकेपूरभूषं, ध्यायेत् षट्कोणसस्थं सकलरिपुजनप्राणसहारचक्रम् ॥

Parākara XVI : 7

§ 586

ध्यायेत्क्षतितले शुद्धे सहस्रदलपङ्कजे ॥
 कणिकायां चक्रवरं द्विभुजं वृत्तलोचनम् । दंष्ट्राकरालवदनं श्रुकुटीकुटिलेक्षणम् ॥
 महोदरं महाकायं जपाकुसुमसश्रिभम् । करण्डमुकुटोपेतं रक्ताम्बरविभूषितम् ॥
 धारयन्त शिखारत्ने चक्रमेकसमप्रभम् । नाभिनेमिसमायुक्तं ज्वालामण्डलदुर्सहम् ॥
 ज्वलत्थडरसंयुक्तमयुताकंसमप्रभम् । पथमेवस्थितं ध्यायेत्तन्नाभौ च सुविस्तृते ॥
 चक्राभिमानिनं देव द्विहस्तं पुरुषं स्थितम् । रक्ताम्बरवरं रक्तं रक्तचन्दनपङ्क्लम् ॥
 करण्डमुकुटोपेत सर्वाकिल्पपरिष्कृतम् । दंष्ट्राकरालवदन श्रुकुटीकुटिलाननम् ॥
 उद्गिरन्तं हुतवह खरण्डैर्मालूतानुगम् । विष्णुलिङ्गान् दुर्विष्णहान्विसृजन्तमनेकशः ॥
 कामरूपसहस्रंभ्य. प्रलयाम्बुदनिस्वनम् । तजंन वामतर्जन्या विभ्राणं दक्षिणे करे ॥
 निषीडिताङ्गुलि शत्रुं प्रहरम्भिव भीषणम् । दहशिव च नेत्राम्ब्यां पिबम्भिव महोदधिम् ॥
 ध्यात्वैवमर्चयेद्वोगैरध्यादिभिरतन्दितः ।

Iśvara¹ X : 206-30a

§ 587

सृतीयावरणद्वारे शास्त्रामूले तु दक्षिणे ॥
 सुदर्शनं चनुहन्तं हृष्वकाय उवलप्रभम् । श्रोधरक्तेभण दैत्यदानवासृग्विलेपनम् ॥
 नृत्यन्तं मदमत्तं च सहश्रारान्तरस्थितम् । दंष्ट्राकरालवदनं कुटिलभूलतायुतम् ॥
 कल्यान्तपावकाकार त्वरण्गपग्विवेष्टिनम् । दक्षिणे भुजगुमे तु पूर्वेण च सुदर्शनम् ॥
 धारयन्त तनोऽन्येन विश्रान्तां भूतं गदाम् । शङ्कुं मुखेन वामेन हृषपरेण गणित्रकम् ॥
 हारकेयूरताटङ्कमकुटादिभिभूषणं । विभूषितं विचित्रैस्तु श्वेतमाल्याम्बरादिकैः ॥
 विघ्रानुत्पाटयन्तं तु दीप्तेन स्वेन तेजसा ।

Iśvara¹ IX : 1056-111a = Paramesvara XI : 103-113

§ 588

षट्कोणचक्रमध्ये च मूर्तिः पङ्कज उच्यते ॥
 पङ्कज हेतिगज च गदा दक्षिणवाटुगि । शङ्के च मुगल जाङ्ग धारयेद्वामवाहुभिः ॥
 आन्तं षट्कोणचक्रस्य पङ्कस्महित मनम् ।

Puruṣottama VII : 406-12a

सहस्रार महाचक्रमयुताग्नि चयोत्कटम् ॥
 षड्द्वयमयमुद्भ्रान्तं भगवच्छत्तिजृमितम् । अक्षस्थं परमात्मानं नारायणमनामयम् ॥
 चक्रहपिण्मीशानं दिव्यकुङ्कुमसन्निभितम् । पिङ्गालं पिङ्गकेशाद्य रक्ताम्बरधर विभुम् ॥
 महौजसं महाकारं भुजेरष्टभिरन्वितम् । दंष्ट्रानिष्ठयूतघोरास्पिज्वालाकोलाहलाकुलम् ॥
 कुटिलभ्रुकुटीभञ्जभञ्जरालकपट्पदम् । ललाटनयनोद्गोर्णज्वालाज्वलितदिङ्गमुखम् ॥
 ऊर्ध्वज्वालागणलीढकिरीटस्तटशोभितम् । श्रीबत्सकीन्तुभोरस्क दिव्यमालाविभूषितम् ॥
 उद्यज्जानुमनेकास्त्रं स्थितं परमशोभनम् । गदाङ्कुशी च मुसलं चक्रमत्युग्रतेजसम् ॥
 शाहूं च सशरं चापं पाशं कौमोदकीं क्रमात् । मुम्ब्यदक्षिणहस्तादिमुख्यवामकरावधि ॥
 दधानमतुलं वीरं दिव्याभरणभूषितम् । निजादृहाससन्त्रस्यदैत्यदानवसञ्चयम् ॥
 अयुतायुतवल्लीनामास्पदे दीप्ततेजसाम् । अच्वपट्कमये चक्रं चक्रमुत्तमम् ॥

Isaurā VII : 1916-203

सहस्रारमहाचक्रमयुतास्पिचयोत्कटम् ॥
 न्यस्ताङ्गभ्रकमुद्भ्रान्तं ध्यायेन्मच्छत्तिजृमितम् । अक्षस्थं परमात्मानं नारायणमनामयम् ॥
 चक्रहपिण्मीशानं ध्यायेत् कुङ्कुमसन्निभितम् । पीताम्बरधरं दिव्यं मुक्तालङ्कारमण्डितम् ॥
 एनमष्टभूजं ध्यायेन्महाव्यसनसप्लवे । उद्यज्जानुमनेकास्त्रं स्थितं परमशोभनम् ॥
 चक्रं मुसलमुदाममङ्कुशं सरसीरुहम् । याम्ये करथनुज्वेऽय वामे भुजचतुष्टये ॥
 शाहूं ब्राणयुतं चापं पाशं गुर्वीं गदामपि । दधानं दक्षिणं दिव्यं दण्डाभास्वरिताननम् ॥
 पिङ्गालं पिङ्गकेशाद्य ज्वालामालापरिष्कृतम् । अय षोडशहस्तं च ध्यायेदेवं सुदर्शनम् ॥
 परं परिभवे प्राप्ते प्रतीकारविवर्जिते । स्थितावनवक्षप्तायामपि निजित्य वैरिणः ॥
 भये महति सञ्जाते चोरव्याघ्रद्विपादिभिः । प्रत्यालीढस्थितं देवं वंशिवर्गंदिगुन्मुखम् ॥
 प्रहारोद्योगिभिः पीनैर्भुजेरुर्ध्वेरलङ्कृतम् । षष्ठ्या दीप्तेन लङ्केन वह्निना च शतचिषा ॥
 अङ्कुशेनाथ दण्डेन कुन्तेनाथ जलत्त्विषा । परश्चधेन चक्रेण दक्षिणाधःकरैः क्रमात् ॥
 शाहूं चापमुम्ब्येन पाशेनाथ हलेन च । कुलिशेन गदासत्रेण मुसलेनाथ शूलतः ॥
 ऊर्ध्वादिधं स्थितैर्वामि प्रदीप्तैरायुधैर्हितम् । दंष्ट्रानिष्ठयूतघोरास्पिज्वालाकोलाहलाकुलम् ॥
 सस्यूनतत्त्वयाकीर्णं दिव्यथा वनमालया । घोरादृहाससंश्रासद्रवदैत्येन्द्रदानवम् ॥
 ज्वालाकुलज्वलदैत्यमेदोमेदुग्पावके । अयुतायुतवल्लीनामास्पदे दीप्ततेजसाम् ॥
 अच्वपट्कमये चक्रं चक्रिणं चक्रमुत्तमम् । ध्यायेदेवविधं देवं भये महति मानवः ॥

Lakṣmi Tantra XXXI : 45-60

मर्वेणा धार्यने देवमूर्तीनामायुध भवेत् ॥
 चक्रयद्कोणनन्मध्ये चतुर्वृहदिहादर्थाप् । चतुर्वाहु यथागृवं चक्रायुवचतुष्टयम् ॥
 चक्रयद्कोणनन्मध्ये त्रिवतारदशकं भवेत् । मन्म्यादिकर्तृपर्यन्त आयुध पूर्ववद्द्वेत् ॥
 मुदर्शनस्यायुधानि चत्वारश्चाष्टकेऽपि वा । चक्रयद्कोणनन्मध्ये पुष्पवाणेषुचापकम् ॥
 दग्धादृयमायुक्तं कामचक्रमिहोऽप्यते । चक्रयद्कोणमध्ये तु गोपालवपुष परम् ॥
 वीणा वेणु च शक्ति च महस्त्रहादग्न भुजम् । रक्तवर्णमुदाराङ्ग देवीनामष्टमयुतम् ॥
 चक्रगोपालमास्यान मर्वेदवाल्परात्यरम् । चक्रयद्कोणमध्ये तु बाह्यो षोडशचक्रघृक् ॥
 पार्श्वादिवस्युक्तं महामोदर्शनं परम् । चक्रयद्कोणमध्ये पुष्पवाणेषुचापकम् ॥
 दग्धादृयमायुक्तं कामचक्रमिहोऽप्यते । चक्रयद्कोणमध्ये तु गोपालवपुषं परम् ॥
 वीणा वेणु च शक्ति च महस्त्रहादग्न भुजम् । रक्तवर्णमुदाराङ्ग देवीनामष्टमयुतम् ॥
 चक्रगोपालमास्यान मर्वेदवाल्परं परम् । चक्रयद्कोणमध्ये तु बाह्यो षोडशचक्रघृक् ॥
 पार्श्वादिवस्युक्तं महामोदर्शनं परम् । चक्रयद्कोणनन्मध्ये अन्यथा रूपक भवेत् ॥
 पश्चाग्राद्यायुधवरं रक्तवर्णं त्रिलोचनम् । जटामकुटनार्गन्दचन्द्रजान्विधिषयुनः ॥
 दग्धाकरणलवदनो गौद्रचक्रेनि नामनः । मोदर्शनस्य मधेद यजा वै कव्यने दुर्वैः ॥

Vibhūṣṇīmṛta [II : 6] 6-28

चक्रमध्यमिथनं श्रीशं जपाकुमुमसन्निभम् ॥
 ज्वालारंग चक्रधरं दिग्गंत त्रुटिलंगम् । दग्धाकरणलवदन भयम्यापि भयद्वृत्तम् ॥
 रक्तवर्णाद्वरधरं किर्णिटादित्रिमूर्पितम् । प्रणतानिहरं ध्यायेत् सहस्रारविराजितम् ॥
 किर्णिटवत्तमालादिमृद्गः स्वाङ्गे तना न्यगेत् । मूलाची हृत्कर्त्रे ध्यात्वा जपान्तं मनसा यजेत् ॥
 प्राप्तदर्थादिभिर्भाँगेरत्र्येन्न युदर्शनम् । महाचक्रं यहस्त्रामयुतादित्यवर्चसम् ॥
 ध्यात्वा वन्कर्णिकामध्ये देवं कुद्धमप्रिभम् । ललाटनयनोद्गोर्णं ज्वालाज्वलितदिङ्गमुखम् ॥
 दग्धानिक्षयूतमंगवान् भीनगङ्गमदानवम् । रक्तचन्दनलिप्तजाङ्ग रक्तभूषाम्बरावृतम् ॥
 श्रीदन्मकोम्नुभोग्यक वनमालाविराजितम् । महोजसं महाकायमष्टभिश्गोभितं भुजैः ॥
 पाणाङ्गी च मुमलं चक्रमयुग्नेजयम् । गह्यं कौमोदकी चापं शरं चन्द्राधर्षसन्निभम् ॥
 दथानमनुलं वीरं मदुपंगमपुद्वृत्तम् । एव ध्यात्वा मूलवेरे ततस्त्वचर्यादिना यजेत् ॥
 ननश्चादाहृतं पात्रं पाइजारं गवत्रवम् । यूर्यंचक्रं स्मरेनमित् तीक्ष्णरक्तं त्रिलोचनम् ॥
 रक्ताग्रहं करणलास्य भ्रूकुटीयुटिलक्षणम् । उग्रपिङ्गलकेशान्तं ज्वालामालाविराजितम् ॥

SUDARŚANANARASIMHA (OBVERSE)

(To face entry § 597, p. 227)

रक्तोम्बरघरं रक्तपुष्पमालाभिष्टवलम् । ऊर्ध्वज्यालागणालीढकिरीटतटशोभितम् ॥
 माणिक्यमयकेयूरकटकादिविमूषितम् । श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं दीप्तकुण्डलशोभितम् ॥
 अष्टारं चक्रमत्युग्रं मुसलं चाकूशं तथा । पथं च दक्षिणे भागे चतुभिर्बहुभिर्घृतम् ॥
 दोभिर्वामि: शहूपाशगदासेषुधनुर्धरम् । निजादृहासवित्रस्तपिशाचासुरराक्षसम् ॥
 एवं व्याख्या कर्मविम्बे मन्त्रन्यसत्तमाचरेत् ॥

Sriprashna XXX : 1976-213a

§ 593

कारयेन्मुनिशाङ्कुल सौवर्णादिक्रमेण तु । स्वर्णेन रजतेनापि ताङ्गलोहेन च मुने ॥
 कारयेद्देतिराजानमुत्तमाधममध्यमः । उत्तमं हेतिराजानमुत्तमाधममध्यतः ॥
 उत्तमं हेतिराजस्य लक्षणं प्रथमं शूण् । अङ्गुष्ठाङ्गुलमानेन द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥
 भ्रमयेच्चकरुपेण विस्तारायामतादृशम् । अथवाऽच मुनिश्वेष भानमार्गं विधीयते ॥
 ग्रामराजानुकूलेन नक्षत्रेणांव कारयेत् । शिल्पशास्त्रानुसारेण कारयेत् शिल्पवित्तमैः ॥
 षड्दिश्याय चतुर्दिश्या विलिखित्वानिरूपिणम् । चक्रेण द्विगुणीकृत्य दण्डाकारायतं भवेत् ॥
 षड्ङुलं तु तन्नाहं पश्यमष्टाङ्गुलोच्छ्रयम् । विशस्त्यङ्गुलमानं तु.....पादायतं कमात् ॥
 कणिका द्वादशाङ्गुला कारयेत् सुमनोरमा । कारयेच्चकरुप्ये तु शक्ति तदैषणवं महत् ॥
 मुवृतान्तर्गतं व्याख्या तत्त्वमूर्त्यनुसारतः । रविरस्त्रिय रक्ष्य चहा विष्णुस्तपेव च ॥
 कालश्च बडबाग्निस्तु शिखायामस्त्रिमेव च । कालरूपं तु दण्डे च ज्योतिश्चकं तु तत्प्रभा ॥
 अष्टशास्त्रिसमोपेतं चक्रं तं देवमाकृतिम् । एवं तु हेतिराजस्य लक्षणं कथितं मया ॥

Viprakosa XXXII : 3-13

§ 594

श्रुतैः षोडशभिर्युक्तं अष्टाभिर्विज्ञलप्रभम् ॥
 पिङ्गलोचनकोशाकृत्यं रक्ताम्बरघरं विभूम् । दंडाकरालवदनविवरोद्भूतपावकम् ॥
 कुटिलभ्रूकुटीभञ्ज्मञ्जुरालकष्टपदम् । ललाटलोचनोद्गीर्णज्यालाज्यलितदिङ्गमुखम् ॥
 ऊर्ध्वज्यालागणालीढकिरीटतटशोभितम् । श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं ग्रीवेयकविराजितम् ॥
 पादावलम्बिनीं दिव्यां दधानमुपवीतवत् । प्रत्यालीढेन तिष्ठन्तं चक्रक्रमणरूपिणा ॥
 पादयोदैशिणाङ्गुष्ठप्रान्तरेखात् तथेतरात् । पाष्ठोः स्वमध्यतो मानं देहलव्याङ्गुलेन च ॥
 चत्वारिंशत् साष्टकं स्यात् प्रत्यालीढं चिरान्वितम् । मुख्यदक्षिणहस्तादिमुख्यवामकरावधि ॥
 द्विरष्टबाहुभिर्घर्षते प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । शक्ति लद्गं तथाचाग्निमङ्गुशं दण्डकुत्तके ॥

परमु च महार दृ च मग्न वनु । पात्र हृतो वज्रं गदा च मुमलं नया ॥
 शिशुलमेनान्यव्यविभि प्रत्येक वीर्यवन्ति च । दुष्प्रश्वरं मयत्रानि वहन्मरिमूदनम् ॥
 अन्यथाष्टभृतां वन मुम्यदक्षकरादिके । पदाङ्गुलौ च मुमलं चक्रमन्युपनेजमम् ॥
 शङ्खं च मधर चाप पात्र कौमोदकी क्रमान् । कुर्वैवमवंचित्रं तु नवतालेन विनियना ॥
 पादयोग्नं तत्त्वं निष्ठत्र कणिकावनौ ।

Param svara XXIII ३५६ ३१

§ 595

भूयो विष्व वदाम्यहम् ॥

आलीढं प्रत्यगालीढं स्थानक च भवेदुषः । आलीढं वामपादाप्यं उत्तराभिमुखस्थितः ॥
 स्थित्वा दक्षिणपादाप्यं दक्षिणाभिमुखो भवेत् । प्रत्यालीढमिदं चैव बाहुनां च विगेषणम् ॥
 भूजयोडगकं वाय द्वाविग्रहा यदृच्छया । बटवृक्षगिफाकारो बाहुनां निर्गंभं भवेत् ॥
 हृष्णकांर्थमस्थान वक्त्रं बन्धूलकाष्ठवन् । हृष्णानां चोभयोः पाश्चौ तालपत्रविक्रामवन् ॥
 अष्टकं च द्विराटं च ॥ ह द्वाक्षिमंव च । पूर्वं हृष्णावुभी पूर्वं निर्गंभं सौम्यं तत्समम् ॥
 वेरात्मेषाष्टभागं स्थान्यादः याप्यायुषा भवेत् । पादस्य पादयोर्हित्यद्वं चतुर्मांग भवेदुषः ॥
 कटिकोर्धवयोः सन्धी भागमेकं प्रकल्पयेत् । मणिवन्धहृष्णहस्ती तु एकभागं क्रमान् भवेत् ॥
 अङ्गुलं पदहृष्णी च पदं चापं च पार्श्वयोः । द्विभागमन्तरं चैव हस्तहस्ती पृथक् पृथक् ॥
 इति पांडिशहृष्णं स्याद् द्वाक्षिमान् हृष्णकं भवेत् । वेरात् पांडिशभागैकं हस्तयोहस्तमन्तरम् ॥
 चनुष्टिभुजं कुर्यान्तदर्थं हस्तहस्तयोः । तदूर्ध्वं हस्तकं कुर्यादियाशोभं भवेदुषः ॥
 द्विभागजानुजान्वोश्च शिरोज्वाल द्विभागिकम् । सत्यं द्विभागयोर्मध्ये संगृह्य श्रामयेदुषः ॥
 युतादूर्ध्वं विभाग स्यादूर्ध्वंजालं समध्यमम् । तिर्यगूर्ध्वं द्विमूर्खं स्यात् काकपादेव मध्यमे ॥
 तिर्यक् सूत्रं द्विभागान्तं ज्वालाग्रारम्य सूत्रयुक् । मध्यज्वालामुभी पार्श्वे ज्वालं त्रित्रिष्टुत्वंपि ॥
 सूत्रयवन्तज्वालाप्यं यवमानं च नाहकम् । मूलादारम्य ज्वालानां सूत्रनेत्रसमं भवेत् ॥
 यामावमाने कम्पादो बाहुकम्पे च केसरौ । ज्वालावसानोर्ध्वज्वालौ शिरोज्वालावसानकौ ॥
 शिरोज्वालं च केशोभं किञ्चिदस्तिपयवत् । आलीढे वामनासाप्ये प्रत्यालीढे च दक्षिणे ॥
 ऊर्ध्वाषिः कोणहृदयो सूत्रपातं तयेव च । जानुमध्यद्विभागं स्यात् पश्चाता विमजो भवेत् ॥
 मुत्रात्पूर्वं विभागं स्याद् द्विभागमपरे तथा । इत्येवं कम्पः कुर्यादिलीढस्य विशेषणम् ॥
 आलीढस्थावरे कुर्याज्जङ्घमे स्थानकं भवेत् ।

Vibagendra VII : 416-608 [ए०.]

SUDARŚANANARASIMHA (REVERSE)

(To face entry § 597, p. 227)

§ 596

रत्नवणै चतुर्बाहु.....वा मुनीश्वर । सर्वभिरणसंयुक्तं सर्वशोभनशोभितम् ॥
कालाग्निसदृशाकारं चक्रघृष्मकुटान्वितम् । एवं चक्रधिदेवं तु पूजयेत् द्वारपार्श्वके ॥

Vishvakesha XX : 164-165

§ 597

शृणु राजन् महावीर चक्रमूर्तिविशेषकम् । पूर्वं सुदर्शनं देवमपरेण नूर्सिंहकम् ॥
अष्टबाहुस्तथाप्यष्टौ षोडशे षोडश स्मृतः । यावद्वाहुविवृद्धिः स्यात् सावद्वाहुविवृद्धिकम् ॥
सर्वेषु चक्रं विभृयात् अपराङ्गे विशेषतः । अष्टायुषवरं देवमष्टायुषवरेण च ॥
नृहरिस्थानके पूर्वं पश्चाद्विष्टायुषं भवेत् । अपरे सुदर्शनं चैव चक्रघृष्म चक्रवाहुकः ॥
अष्टबाहुस...को देवो तत्कुर्यात् स्थानक भवेत् । बालिस्य षोडशभुजमपराङ्गे नूर्सिंहकम् ॥
सुदर्शननूर्सिंहं च नरसिंहं सुदर्शनम् । सुदर्शने नूर्सिंहे वा एकरूपमिहोच्यते ॥

Vihagendra IV : 1-6

CHAPTER SEVEN

THE DIVINE BEINGS IN THE TEMPLE PRECINCTS

The temple, with the icon of the Lord at its vital center, pulsates in all its parts with the enlivening presence of divine beings that populate, protect and sanctify its holy precincts. In this chapter we turn to descriptions of the various *parivāradevatās*, or divinities, that "surround" the *sanctum sanctorum*. In every courtyard, at all gateways, facing in each direction, and as part of every structure we find specific gods and demigods, goddesses and guardians installed, saluted and honored in daily worship routines.

Aside from the theological dimensions of their presence, in terms of our present concerns, these figures when properly depicted in their places add beauty and comeliness to the compound (§598).

In this chapter, after a brief summary section surveying the entire temple with its population of divine beings (§599–§605), we turn to passages describing the *dvārapālakas* or doorway guardians, then to the deities of the first courtyard, and from there outward in an increasingly expanding view to the farther courtyards and finally to the outer limits of the temple precincts. Because most of these beings are subsidiary divines only, we shall treat them in larger blocks of excerpts than in preceding chapters.

§ 598

पूजार्थं परिवाराणां शोभार्थं मन्दिरस्य च । प्रथमावरणादेषु कल्पनीया विशेषतः ॥

Sriprāna XV : 1

§ 599

इयामवर्णं तु भूमिस्त्याद्रक्तवणीं हरिप्रियाम् । दुर्गा च कोमलश्यामीं इवेतरूपविनायकम् ॥
शहृष्पचनिधीं चैव इवेतरत्लनिधीं मुने । गङ्गाञ्च यमुनाञ्चैव इवेतरत्लनिधीं मुने ॥
उत्कर्षणीं तु रक्तो वै कर्षणीं रक्तमेव च । एवं द्वारं तु संचिन्त्य त्रिसंध्यायां प्रपूजयेत् ॥
नार्चयेदुपसंध्यायां चण्डादीन् द्वारपालकान् । अज्ञानादर्चयेन्मोहात् स्वाननाशं भविष्यति ॥
दुर्भिक्षीं जायते राष्ट्रं धनवान्यविनाशकृत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विषिनोक्तं समाचरेत् ॥
विमानाग्नेययाम्ये तु तन्मध्ये गणनायकम् । अवामालाधरं देवमष्टाक्षरणरायणम् ॥
त्रिणेत्रं इयेनसंकाशं सौम्यं सेमार्थंधारिणम् । नारदाचूषिसंघैऽस्त्रं सेवितं दक्षिणामुखम् ॥
एवं रहस्यरूपं ते संक्षेपेण विधीयते । तस्य दक्षिणपाशवें तु मातृणामुत्तरामुखम् ॥
कल्पयेन्मुनिशार्दूलं सर्वंसंपत्तुक्षावहम् । आलयस्योत्तरे शान्तिः कल्पयेद्वा मुनीश्वरम् ॥
तेषां नामक्रमाद् गुह्यं शृणुष्वावहितोऽशुना । वागीश्वरी क्रिया कीर्ति लक्ष्मी सृष्टिस्तमैव च ॥
विद्या कान्तिञ्च सप्तैताः कपिता विष्णुमातरः । उत्तरे पश्चिमे चैव हयश्च श्रीघरस्तथा ॥
बीरभद्रगणेशौ वा मातृणां द्वारपालकौ । साधकेच्छानुरूपेण कल्पयेद्विष्णुमातरः ॥
मातरञ्च सुवर्णभां श्रीघरश्वपाम एव वा । हयशीर्षसुवर्णभिर्वर्णा एताः प्रकीर्तिताः ॥
तथैव बीरभद्रादिवर्णं तु परिपूर्यते । विमाने पृष्ठभागे तु अनन्तमथ साधकः ॥
पञ्चास्यपन्नगोचर्वें तु पञ्चवक्त्रैस्समावृतम् । चतुर्मुखं समासीनं शहृचक्रगदाधरम् ॥
इत्थं हि लक्षणोपेतं सर्वदेवैर्नमस्कृतम् । सौम्यस्येशानयोर्मध्ये दुर्गा इयामनिभां भजेत् ॥
तस्योत्तरे तु विन्यस्य मम रूपं चमूपते । इयामलं पिङ्गलाशं तु पिङ्गशूलं सनातनम् ॥
शहृचक्रगदापाणिं चतुर्बहुं किरीटिनम् । पीताम्बरघरं सौम्यं विवृताक्षसमन्वितम् ॥
तर्जयन्तं च तर्जन्या नासाग्रासन्नया जगत् । एवं हि मम रूपं ते पठयते मुनिसत्तम ॥

परिवारं विचानोक्तमच वाहैपु विव्यसेत् । द्वारस्य शश्वर्णहं तु वक्षिणोत्तरतः स्मरेत् ॥
 वक्षिणे शश्वर्णं तु शश्वर्णक्रन्दावरम् । चतुर्भुजं विणेत्रं तु मूष्मि शश्वं व्यसेत्तदा ॥
 वामपाश्वें व्यसेच्चक्रमग्निरूपं चतुर्भुजम् । विणेत्रं भीमसद्गांशं शश्वर्णक्रन्दावरम् ॥
 तन्मूष्मि विव्यसेच्चक्रं नीलाम्बरकिरीटिनम् । विशिलं रक्तवर्णाभं रक्तमाल्यैरलङ्घुतम् ॥
 त्रिपदम्बाष्टपादं च रक्तनेत्रवयं मुने । रक्तकेशनक्षमश्रुवह्निरूपं सत्त्वत्तिकम् ॥
 चर्मराजं ततो व्यायेत्सर्वलक्षणलक्षितम् । कालमेषनिभाकारं द्विभुजं दण्डपाणिकम् ॥
 किरीटहारकेवूरमकुटादिविभूषितम् । सर्वप्रेताविनाशस्य लक्षणं कथितं मया ॥
 ततस्तु रक्षसामीशं निश्चर्ति रक्तमूर्धजम् । लक्ष्मवाहुं महाकायं रक्तवर्णं विनेत्रकम् ॥
 एतस्तु लक्षणं प्रोक्तं राक्षसाधिष्ठेत्स्ततः । सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वलक्ष्मारमूष्मितम् ॥
 र्यामलं पाशहस्तं च जलेशं पद्मजाननम् । शूलवर्णनिभाकारभ्यजयुक्तं महाभूजम् ॥
 द्विपादञ्च द्विहस्तञ्च सर्वेषां प्राणसंमितम् । इत्वं ते मुनिशार्दूलं लक्षणं परिष्ठृष्टे ॥
 व्यायेत्सौम्ये तु मतिमान् यजोश्वरमनुत्तमम् । तप्तहाटकसद्गांशं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥
 द्विपादं द्वयहस्तञ्च दण्डपाणिं चनेश्वरम् । शेताद्रिशिलराकारं द्विपादञ्च चतुर्भुजम् ॥
 चृष्णज्वरं विणेत्रञ्च शूलपाणीन्दुमौलिनम् । एवं व्यायेत् क्रमात् सर्वान्स्वनाम्ना पूजयेत्पूजक् ॥
 एतत् तृतीयावरजे द्वारपादर्वेन्दुसूर्ययोः । रक्तवर्णं महाकायं कम्बुजीवं चतुर्भुजम् ॥
 शश्वर्णक्रन्दावापाणिं विणेत्रं भीमरूपिणम् । चिन्तयेद्वक्षिणे पाश्वें तृतीयद्वारके रविम् ॥
 कुन्दपूष्पनिभाकारं शश्वर्णक्रन्दावरम् । चतुर्भुजं विणेत्रञ्च पीतवासञ्च चिन्तयेत् ॥
 द्वारस्य वामपाश्वें तु शशाद्गुह्यतिमुत्तमम् । मौलिपृष्ठस्य सूर्यदीपि चिन्तयेन्मण्डलाकृतिम् ॥
 एवं शर्विं रविं व्यात्वा तृतीयद्वारपादर्वयोः । कुमुदादीनि सर्वाणि व्यसेत्पूर्वादिषु क्रमात् ॥
 कुमुदः कुमुदाकाशं पुण्डरीकोऽय वामनः । शङ्खकुर्कणस्सर्पनेत्रः सुमुखस्सुप्रतिष्ठितः ॥
 एतेषां लक्षणं विद्वान् तं व्यात्वास्मिन् महोत्सवे । तदृत् ज्ञात्वा त्र भूतेशान् पूजयेत्साधकोत्तमः ॥
 पुरतः स्थापयेत्सर्वान् विष्णुपारिषदान् वह्न । सर्ववर्णधरास्तर्वें सर्वे शस्त्रपाणयः ॥
 महापीठेषु संस्मृत्य सर्वान् भूतगणान्वितान् । पूजाकाले ततो व्यायेत् स्वरूपं पूजकः क्रमात् ॥

Viprakasena XX : 168-199

६००

प्रतोपी जयभद्रञ्च तृतीयस्तु महाबलः ।	उत्साहम्भेति वर्गोऽयं जयानुचरसंजितः ॥
रक्ताम्बरघरा: सर्वे चतुहस्ता महाबलाः ।	घनुबीणिकराम्भैव गदाचक्रघरास्त्वा ॥
इत्वं तेज्जुचरा झेयाः पृष्णाभरणभूषिताः ।	पश्चनाभोऽनलारूपोऽजितः कालस्तथैव च ॥

Laksmi Tantra XLV : 70-72

अन्तर्मण्डलसंगस्य सालस्य द्वारपाशव्योः । जयश्च विजयश्चैव प्रतिष्ठाप्यौ वरानने ॥
 अन्तर्हारस्य पूर्वस्यां द्वारि पश्यदाष्टरौ । राज्ञशार्ङ्गभरौ द्वारि दक्षिणस्या प्रकल्पयेत् ॥
 प्रतीच्यां वज्रमुसलघारिणी स्थापयेद् गुरुः । उत्तरस्यां भवेतां ती पाशाच्छुशभरौ रमे ॥
 मध्यान्तर्हारसालस्य प्राच्यादिषु यथाक्रमम् । दिषु षातुविषातारौ ततो भद्रसुभद्रकौ ॥
 कृतान्तासुरविष्वंसो कुबेराकुबेरकौ । एवमेवेष्वतेऽन्येषां चतुर्दिषु च गोपुरे ॥
 प्राच्यादिषु तथा दिषु मर्यादासालगोपुरे । दुर्जयप्रबलौ स्यातां विश्वभावनपुष्करौ ॥
 सम्भवः प्रभवश्चैव सुशोभनसुभद्रकौ । अवन्यावरणद्वारे प्राच्यादिषु च कल्पयेत् ॥
 कुमुदः कुमुदाकाशच पुण्डरीकश्च वामनः । शश्चुकर्णस्सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥
 अष्टौ ही ही प्रतिद्वारं कल्पनीया यथाविषि । विष्णुपारिषदा एते सेनाभिः कोटिभिर्वृत्ताः ॥

Brihadraita XV : 4-12

एकावरणके घाम्नि परिवारानिमान् शृणु । नृत्तार्थमष्टपत्स्यामे कल्पनीयो विहस्तराद् ॥
 गोपुरस्योत्तरे साले मन्दिराभिमुखो रविः । तत्स्यंव दक्षिणे साले चल्लभाः परिकल्पयते ॥
 वहाँ कामो यमो ऋह्या नैक्षते स्याद् गजाननः । वारणे वम्मुखो दुर्गा वायी सौम्ये धनाधिषः ॥
 ईशाने शश्चुरस्त्र लोकपालं प्रकल्पयेत् । सोमेशयोरन्तराले विष्वक्सेनं प्रकल्पयेत् ॥
 अञ्जने दक्षिणे सप्तमातरः श्रीस्तु नैक्षते । इन्द्रादयो लोकपालाः पूज्याः स्वाशासु चाञ्जने ॥
 गोपुरस्य भवेदन्तर्वहिर्दि शलिषीठिळा । अन्तर्हाराह्नयोपेते विशेषोऽयास्ति कथ्यते ॥
 सूर्यचन्द्रमसोः स्थाने विशेषी पुरुषाच्युतौ । सूर्यचन्द्रमसी कल्प्यी द्वितीयावरणे तथा ॥
 हृयग्रीवस्समस्याने स्थाप्यस्संकर्षणो विषेः । वराहो विज्ञराद्स्याने प्रद्युम्नः वम्मुखस्य च ॥
 कात्यायिन्या अनन्तस्स्यादनिरुद्धो नरासने । नृकेसरी शश्चुरस्य चाञ्जने पीठिकासु चेत् ॥
 इन्द्रादयस्सम्भ्यच्यस्तिषेणां स्थाने यथाक्रमम् । चक्री च मुसली शश्ची शश्ची चैव गदाघरः ॥
 चाञ्जी पश्ची तथा वज्री पूज्या दिव्यास्त्रधारिणः । ग्रथमावरणे येषां स्थाना ये समुदीरिताः ॥
 ज्ञेया द्वितीये ते सर्वे परिवारा यथाक्रमम् । मर्यादावरणे घाम्नि गोपुरोभयपाशव्योः ॥
 शश्चं चक्रं तथा स्थाप्य देवदेवायुषोत्तमी । उपेन्द्रं गोपुरशिरोमाणे स्थाप्य ततः भरम् ॥
 आग्नेयादिक्रमेणैव प्राकृतादीन्प्रकल्पयेत् । उपेन्द्रः प्राकृतः पुण्डः पुष्करो विश्वभावनः ॥
 असुरज्ञः कृतान्तश्च भूतनायोऽष्टमः स्मृतः । अञ्जने पीठिकास्थाने कुमुदादीन् प्रकल्पयेत् ॥
 कुमुदः कुमुदाकाशच पुण्डरीकश्च वामनः । शश्चुकर्णस्सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥

विष्वक्सेनं तदाग्नेयां क्षेत्रपालं सगेश्वरम् । प्रधानवेदभिमुखं कल्पयेत्कुम्भसम्भवम् ॥
महापीठं च तत्रैव व्यजयष्टि च शार्ङ्गिणः ।
Bhargava Tantra III : 31-48

§ 603

एते चतुर्भुजाः सर्वे अक्षसूत्रविभूषिताः । चिन्तयन्तः परं तत्त्वं वराभयकराः सदा ॥
दिव्याभरणदिग्भाङ्गा दिव्यमात्याम्बरान्विताः । दिव्यरूपघराञ्चैव दिव्यगन्धवहा द्विज ॥
एम्यश्चतुर्भुजो बहुन् विशातो वृषभध्वजः । द्विभुजास्त्रकराशचान्ये वरदाभयदास्तु वा ॥
Paurakara IV : 159-161

§ 604

वीरलक्ष्मीं नैऋते वा दिव्यन्यासु यथाक्रमम् ॥
परिकल्प्यालयं तस्मिन् चरस्त्यरविभागतः । पूजने तु हरे काले प्रत्येकं पूजयेद् गुरुः ॥
सोमेशानान्तरे देवि विष्वक्सेनं प्रकल्पयेत् । गोपुरस्य भवेदन्तर्द्विर्वा वलिषीठकम् ॥
बह्वावरणयुक्तस्य परिवाराः पुरोदिताः । एकावरणयुक्तस्य परिवारानिमान् शृणु ॥
पाश्वर्योर्गर्भगेहस्य चण्डं चापि प्रचण्डकम् । पुरतो वैनतेयं च वीरलक्ष्मीं तु नैऋते ॥
ईशाने सेननाथं च कल्पयेत् कमलासने । एतान् विश्वहरूपेण स्थापयेच्च गुरुतमः ॥
ततः पूजोपकरणं कारयेल्लक्षणान्वितम् । शब्दश्वरहृष्मयी घटा हस्तोत्सेषसमुच्छ्रया ॥
Brihadraśa XV : 156-21

§ 605

बहुबेरविधाने तु परिवारान् प्रकल्पयेत् । उभयन् प्रदातव्यं चण्डादीनां प्रपूजनम् ॥
ऋग्याणं दक्षिणे पाश्वे त्रिष्णेत्रं चोत्तरे तथा । चन्द्रादित्यौ तथा पृष्ठे शान्ति चैव सरस्वतीम् ॥
पाश्वर्योरुभयोः कुर्यात् श्रीं भहीं संनिवेशयेत् । अन्यानि पीठपाश्वं तु मार्कण्डेयभृगुस्तथा ॥
उत्तमं तत्समुद्दिष्टं मध्यमं शृणु सुवत । ऋग्यशङ्करहीनं तु मध्यमं तदुदाहृतम् ॥
इन्दुसूर्यविहीनं तु अघमं परिचक्षते । आसीनस्याथ वद्यामि दक्षिणे दक्षमुच्यते ॥
मनुस्तथोत्तरे पाश्वे रत्ति चैव सरस्वतीम् । पृष्ठभागे तु कर्तव्यं चन्द्रादित्यौ तथैव च ॥
अर्चनापीठपाश्वस्थौ शृगुश्चैव तु नारदः । उत्तमं परिवारस्तु मध्यमस्तु तथोच्यते ॥
मनुदक्षविहीनस्तु मध्यमं समुदाहृतम् । इन्दुसूर्यविहीनं तु अघमं परिचक्षयते ॥
शयनं संप्रदद्यामि ऋग्याणं च ततोपरि । दक्ष दक्षिणपाश्वे तु नारदं चोत्तरे तथा ॥
चन्द्रादित्यौ तथा पृष्ठे कुर्यात्तन्त्रविचक्षणः । कूर्मं च दक्षिणे पाश्वे वराहं कल्पयेत् सुधीः ॥

उत्तरे नारसिंहं च कर्तव्यं द्विजपुञ्जब । श्रीभूमिपात्रपाश्वें तु शयनस्य विशेषतः ॥
 श्रीभूमीभ्यां विहीनं तु मध्यमं परिचक्ष्यते । नारसिंहविहीनं तु अष्मं तदुदाहृतम् ॥
 एते च यानकस्योक्ता उत्तमाधमयोगतः । स्थानके स्थानकं कुर्यादासने स्थानकासनम् ॥
 यानके शयने चैव स्थानकं चासनं तु वा । समानं तु न कर्तव्यं इति निश्चित्य कार्ययेत् ॥
 किञ्चित् सिहासनं प्राहृत्यसिं किञ्चित् प्रचक्षते । बाह्यानां तु तथा वक्ष्ये परिवारं विशेषतः ॥
 चण्डप्रचण्डौ द्वारस्य दक्षिणोत्तरपाश्वंतः । विद्वेशां चाग्निभागे तु मातृणां दक्षिणे तथा ॥
 अनन्तं पश्चिमे भागे ईशान्याभिन्द्रवासिनीम् । भौलिका द्वारपाश्वें तु शहूं चक्रं प्रतिष्ठयेत् ॥
 मण्टपश्चेन्द्रभागे तु भाहेन्द्रं कल्पयेत् सुधीः । इन्द्रादीशानपर्यन्तं लोकपालान् द्वितीयके ॥
 द्वारे तृतीये कर्तव्यं पञ्चविघ्नविनायकम् । कुमुदादीन् यथान्यासां इन्द्रादीशान् प्रकल्पयेत् ॥
 तृतीये वक्षणं ह्येतत् स्थापयेत् स्थापकोत्तम । तद्वाहेशानभागे तु क्षेत्रपालं सुपूजयेत् ॥
 तद्वाहे गोपुरे पाश्वे भानुमिन्दुं सुपूजयेत् । बाह्ये तु बलिपीठे तु न्यसेत् पारिषदेश्वरम् ॥
 विज्वक्षेनं तथा तार्यं स्वगेहे स्थापयेत् सुधीः । परिवारास्तथा प्रोक्ताः बाह्ये काश्यपुञ्जब ॥
 दद्वयेकवेरं तु चण्डादीनां स्वनामकम् । अवतारेषु सर्वेषु परिवारास्तदेव हि ॥
 बाह्यमम्बन्तरं चैव व्यतिरित्कं न कारयेत् । कुम्भकुम्भैक(कुम्भतोयेन)संप्रोक्त्य सर्वदेवान् स्वमन्त्रकैः ॥
 अम्बन्तरं समाविश्य पूजयेद् गरुडघ्वजम् ।

Kapitjala XII : 165 189c

Guardians of the gates

In this section are presented passages that take up in detail the paired doorway guardians – first in general (§606 §609), and then in pairs : Canda/Pracanda (§610-§613), Dhāṭī/Vidhāṭī (§614-§616), Jaya/Vijaya (§617), Bhadra/Subhadra (§618), and certain figures subsidiary to these (§619).

§ 606

* चण्डप्रचण्डौ धाता च विधाता च जयस्तथा । विजयश्चापि भद्रश्च सुभद्रश्च गणेश्वरः ॥
 एते गणेश्वरा ह्यष्टौ प्रभापुष्याम्बरैविना । देहवक्त्राकृतैस्तुत्यास्तथैवाभरणायुधैः ॥
 भक्तानां विद्वजालस्य सर्वदिक्संस्थितस्य च । मंसारफलदातुर्व छेदनार्थं समुद्भताः ॥
 परस्परमुखास्मवें स्थानकस्संस्थितास्मैः । . . .

Paramesvara XI : 87-90a

* Pañcikara IV : 180-181a ; Tātara IX : 846-87.

॥ ६०७ ॥

अर्धमण्डपकद्वारे शङ्खचक्रोत्तमाङ्गिनी । दंष्ट्राकराली भीमाक्षी करण्डमकुटान्विती ॥
दक्षिणोत्तरपाइवंस्थौ मुनिवेषौ गदाधरौ । चण्डप्रचण्डौ कर्तव्यौ लोहैर्वा शिलयापि वा ॥
Brihadraama XV : 2-3

॥ ६०८ ॥

मूलविम्बं प्रतिष्ठाप्य गर्भगेहे विषेः पदे । यद्वा दैवे मानुषे वा घुबस्थापनमाचरेत् ॥
चण्डप्रचण्डौ संस्थाप्य गर्भद्वारे यथाक्रमम् । अर्धमण्डपकद्वारे शङ्खचक्रोत्तमाङ्गिनी ॥
अन्तर्मण्डलसमस्य स्थलस्य द्वारपाइवंस्थौः । जयश्च विजयश्चोभी कर्तव्यौ मुनिमुञ्जव ॥
अन्तर्हाराह्ये धाम्नि छारि पश्चगदाधरौ । दुर्जयप्रवलौ ऋथायौ मर्यादा द्वारपाइवंस्थौः ॥
Bhargava Tantra III : 27-30

॥ ६०९ ॥

सदृष्टदेवाषमस्ये द्वारद्विद्वितयान्विते । द्वारपाइवणन्यासे विशेषोऽयं प्रकाशयते ॥
चण्डाद्याश्च सुमद्रान्ताः प्रासाददाश्चतुष्टये । न्यसनीयाः क्रमेणैव पूर्ववद् दृढ्योगतः ॥
द्वारोष्वौदुम्बरद्वन्द्वितयस्या यथाक्रमम् । लक्ष्मीः कीर्तिजया माया देव्यः प्रागुत्तलक्षणाः ॥
सत्यः सुपण्डो गरुदस्ताद्यस्त्वग्रहु संस्थिताः । अनिवर्ती महावृत्तिः दर्पहा सर्वजित् स्थिरः ॥
अयन्तो भयकृन्मानी त्वष्टमो द्विजसत्तमः । दिग्ग्रामण्डपद्वारशास्त्रापाश्चसमास्थिताः ॥
अनिवर्ती महावृत्तिः कृष्णामः शुक्लसन्निभः । दर्पहा सर्वजिच्चैव पाण्डुरक्तसुवर्णभौ ॥
स्थिरो अयन्तः सततं एयामाऽन्यनसमद्युती । भयकृच्चैव मानी च पिङ्गलः पाण्डुरोज्वलः ॥
द्विभूजाः सर्वे एवैते दक्षिणेन करेण तु । नन्दकं शङ्खमन्येन दधानाः कूरविक्माः ॥
यदा चतुर्भुजा व्येयास्तदा चैते गणेश्वराः । मुम्ब्यदक्षिणहस्तेन सङ्गवेत्रलतान्विताः ॥
तपा चामकरे शङ्खं पृष्ठे दक्षिणादितः । पाणिद्वये चक्रपदे विभ्रतो ज्वलनप्रभाः ॥
नानावस्त्रशुगुणीषभूषणालेपनान्विताः । व्यत्यस्तहस्तचरणा लाञ्छनव्यत्ययान्विताः ॥
ऊर्जितश्चामूनाङ्गस्तु सर्वाङ्गः सर्वतोमुखः । शुभ्राङ्गो वरदश्चैव वागीशः शब्दविक्रमः ॥
पाञ्चजन्यविशेषा हि द्वौ द्वौ चैव क्रमात् स्थितौ । सर्वतोभद्रसालस्थचतुद्विरिषु पूर्ववत् ॥
द्विबाहवस्तु संस्मार्याः दक्षिणेन करेण तु । गृहीतमुसलाः सर्वे शङ्खमन्येन पाणिना ॥
दधानाश्चैव चत्वारः पूर्वे बन्धुकसन्निभाः । अन्ये परभूताभास्तु सर्वभूषणभूषिताः ॥
बलेन महता क्षिप्तदेवासुरमहोरणाः । एकवीरासहायाश्च अप्रयत्नेन लीलया ॥
आङ्गहुभवनं शश्वत्परिवर्तयितुं क्षमाः ।

Iatvara¹ IX : 243-259a

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

CANDA

(To face entry § 611, p. 235)

§ 610

द्वारस्य दक्षिणे चण्डं कृष्णवर्णं चतुर्भुजम् । शङ्खचक्रगदापाणि त्रिणेत्रं रक्तलोचनम् ॥
द्वारस्योत्तरपाश्वे तु त्रिणेत्रं भीमरूपिणम् । पुरतो वैनतेयं च सुवर्णभिं कृताङ्गजलिम् ॥
करण्डमकुटं नीलवाससं प्रियदर्शनम् ।

Vijvakaṇa XX : 148-150a

§ 611

*तरुणादित्यसकाशो महोरस्कधतुर्भुजः । उश्रताऽश्रतांसश्च पूणीयो नातिमासलः ॥
तनूदरो निम्ननाभो रोमराजिविराजितः । दंष्ट्राकरालवदनः पिङ्गलश्रुजटाघरः ॥
मधुपिङ्गलनेत्रश्च कुटिलभ्रूलतायुतः । प्रलम्बलोलश्रवणः पृथुघ्राणः स्मिताननः ॥
कुण्डलालङ्कृतञ्च व हारकेयूरभूषितः । बद्धोष्णीष्वलसाटश्च तिलकेनाप्यलङ्कृतः ॥
शुक्लाम्बरघरः सग्धी भुजयुग्मेऽस्य दक्षिणे । प्रोद्धतं संस्मरेञ्चक प्रज्वलन्तीं गदां परे ॥
श्रोणीतटनिष्ठाणां च विश्रान्तां वसुधातले । पूर्वे वामकरे शङ्खमन्यस्मधाकासूत्रकम् ॥
एवं गणाधिपञ्चण्डो विक्रमेणापराजितः । कुदो विद्वायुतानां च कणात्संहरणकमः ॥
ध्येयो गर्भगृहद्वारशास्त्रामूले तु दक्षिणे ।

Prameāvara XI : 12-19a

§ 612

. . . . एवंरूपं तु संचिन्त्य प्रथम्हं तु तथा शृणु ॥
शङ्खचक्रगदापाणि रक्तवर्णं चतुर्भुजम् । नीलाम्रनासिकाद्युक्तं नागाभरणभूषितम् ॥

Vijvakaṇa XX : 150b-151

§ 613

कुदो विद्वायुतानां तु कणात्संहरणकमः । ध्येयो गर्भगृहद्वारशास्त्रामूले तु दक्षिणे ॥
† तत्रैवापरभागे तु प्रचण्डं त्वीदृशं यजेत् । किंतु सव्यापसव्याम्यां भुजाम्यां स्थाद्विपर्ययः ॥
भुजद्वये यच्चण्डस्य वामे सपरिकीर्तितम् । दक्षिणे तत्प्रचण्डस्य ध्येयं वा परिकल्प्य वा ॥

Iāvara¹ IX : 19-21

§ 614

चतुर्बाहुं द्विवाहुं वा ध्यायेत् द्वारस्य वामके । धातारं पीतवर्णं तु विद्वातारमनुप्रब्रम् ॥

Vijvakaṇa XX : 157

* cf. Pañcakara IV : 163-169; See also Iāvara¹ IX : 126-18

† cf. Prameāvara XI : 196-21a; See also Pañcakara IV : 171b-172

§ 615

अथायमष्टपद्मरत्नालयुगलसंस्थितौ । पद्मगर्भप्रतीकाशावत्तिभीमपराक्रमौ ॥
 चण्डप्रचण्डसदृशौ भुजलाञ्छनभूषणौ । रक्ताम्बरघरौ चैव रक्तम्बगनुलेपनौ ॥
 गणौ धातृविधातारौ ध्यात्वा संपूज्य तत्परः ।

Iśvara¹ IX : 29-31a ; Paramēśvara XI : 286-30

§ 616

दक्षिणे तत्प्रचण्डस्य घ्येयं वा परिकल्प्य च । पद्मगर्भप्रतीकाशौ सादृशौ भीमविक्रमौ ॥
 रक्ताम्बरघरौ चैव रक्तम्बगनुलेपनौ । गणौ धातृविधातारौ देवौ दक्षिणतः स्थितौ ॥

Pauṣkara IV : 173-174

§ 617

अतसीकुमुमश्यामौ पीतमाल्याम्बरान्वितौ । पीतोष्णीष्वरौ रौद्रौ प्रारब्धुजविभूषितौ ॥
 गणौ चण्डाकृतिघरौ दुर्दशौ दुरतिक्रमौ । जयं च विजयं नाम्ना प्रत्यग्भागे तथा न्यसेत् ॥

Pauṣkara IV : 175-176 = Iśvara¹ IX : 496-51a = Paramēśvara XI : 54-55

§ 618

* क्षीरकुम्दावदातौ च नीलकौशेयवाससौ ॥
 नीलनीरजवर्णभैः पुष्पैभूषितविग्रहौ । पूर्वोक्तगणसादृशौ नाम्ना भद्रसुभद्रकौ ॥
 तद्द्वारवाह्यतः पश्चात्यार्शयोगोपुरस्थितौ । एतौ गणेश्वरौ न्यस्येत् ध्यात्वा वा परिकल्प्य वा ॥
 अथवा द्विभुजावेतौ तदा भद्रस्य दक्षिणम् । करं तु तज्जनीयुक्तं वामभीषत्तु कुञ्जितम् ॥
 गदाप्रोपरि विश्रान्तं गदामूलोपरि स्थितम् । व्यत्यस्त दक्षिणं पादं वामं तु भुवि संस्थितम् ॥
 भद्रस्य वामयोर्विश्रा यदुक्तं पाणिपादयोः । दक्षयोस्तत्सुभद्रस्य दक्षोक्तं वामकं भवेत् ॥
 किंतु तद्वामहस्तं तु युक्तं विस्मयमुद्दया । यद्वा भद्रो दक्षकरेऽभीतिमुद्रासमन्वितः ॥
 गदोपरिष्टाद्विश्रान्तवामहस्तो द्विजोत्तमाः । पश्चात्करद्वयेनापि चक्रशङ्खघरः क्रमात् ॥
 सुभद्रस्तु गदान्यस्तदक्षहस्तस्तयेतरे । अभीतिमुद्रासंयुक्तपश्चात्करः समन्वितः ॥

Iśvara¹ IX : 756-83

* cf. Paramēśvara XI : 81-86; Sree Kālo Pauṣkara IV : 177-178a

BHADRA

(To face entry § 618, p. 236)

Original from
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARIES

Google

बांसप्रेसवा पाश्वेऽजामुखाः पुरुषाः स्थिताः ॥
 दिव्यायुधधरा हृष्टो स्वचिह्नाद्धितमस्तकाः । चक्री मुसलवान् शङ्खी लङ्घी चैव गदाधरः ॥
 शार्ङ्गी पश्ची तथा बज्जी नराकारा द्विपाणयः । दक्षिणे तर्जनीमुद्रा वामः कटघवलभूषितः ॥

Padma "kr." XXII : 446-46

Deities found in the inner (first) courtyard

Deities of the inner, or first, courtyard* are the following : Upendra (§620-§622) ; Sūrya (§623-§625) ; Candra (§626-§629) ; Kāma (§630-§632) ; Gajagnana, also known as Vināyaka (§633-§641) ; Sañmukha (§642-§645) ; Kubera (§646-§649) ; Rudra (§650-§654) ; Kṣetradeśa, also known as Vāstupuruṣa (§655-§658) ; and Brabmā (§659-§665). It should be understood that all of these beings are seen as devoted to the Lord Viṣṇu, bearing emblems and marks that pertain to Him. For examples, both Vināyaka and Rudra, usually depicted in Indian art and iconography as Saivite deities, are clearly devotees here of Viṣṇu, the former carrying the conch and discus, the latter holding a rosary to symbolize his constant repetition of the "asṭākṣara"-mantra addressed to Nārāyaṇa.

उपेन्द्रः शङ्खदण्डरिपथायुधविभूषितः ॥

Padma "kr." XVI : 416

उपेन्द्रादृष्टकं चापि द्विहस्तमरिशाङ्कगम् ॥

Padma "kr." XXII : 536

उपेन्द्रः पूर्वदिग्भागे संस्थितो द्विजसत्तमः । वह्नी तेजोधरात्यस्तु दक्षिणे दुरतिक्रमः ॥
 नैकृते तु महाकर्मा पश्चिमे तु महाहृदः । अग्नाहो वायुदिग्भागे वसुरेतास्तयोत्तरे ॥
 पूर्वोत्तरे दर्ढमानस्साक्षी गगनगोचरे । आधारनिलयं माम्ना सर्वस्याधोगतं स्मरेत् ॥
 एते स्फटिकवर्णभाः इवेतमात्याम्बरान्विताः । गणित्रकं रथाङ्गं च शङ्खं चैव गदा तथा ॥
 दधाना मुख्यदक्षादिमुख्यवामान्तमेव हि । करेभ्रतुभिस्तुसमा मुकुटादिविभूषिताः ॥
 तेजसा विघ्नजालानि प्रेरयन्तो महोजसः । स्थानकैसंस्थितास्सर्वे ध्यानोन्मीलितलोचनाः ॥

* It should be noted that most of these deities may also have shrines of their own outside the temple precincts.

अथवा द्विभुजा एते वचादं दशकं क्रमात् । दक्षेण लोकपालीयं धारयन्तः करेण तु ॥
गणित्रकं तु वामेन वरदाभयदास्तु वा । तदा वर्णाङ्गुरागादैरिन्द्रादिसदृशास्तु वा ॥
Iāvara¹ IX : 59-66 = Paramāvara XI : 64-71

§ 623

जपाकुसुमसङ्घाशं पीतवस्त्रविभूषितम् । मकुटाङ्गुरचित्राङ्गं द्विकरं कमलोज्ज्वलम् ॥
Nṛadīya XXVIII : 47

§ 624

मार्ताण्डं द्विभुज रक्त रक्ताम्बरघरं स्थितम् ॥
पृष्ठमागे शिरश्चकं स्थाने विपुलमण्डलम् । विभ्राणं कमलदृढं हस्ताम्ब्यां च किरीटिनम् ॥
उरप्रदेशे विपुले स्यमन्तकमहामणिम् । आसीनं वा सुखं विम्बे पद्मेऽप्तदलसंयुते ॥

* * * * *
आदित्या द्वादशा तथा तद्रूपादि दिनेशवत् ।

Padma 'kr.' XXII : 126-14, 47a

§ 625

शामस्योत्तरपाश्वे तु सूर्यस्यायतनं भवेत् ॥
चतुर्दारं विध्रातव्यं प्राग्द्वारं वा यथाविधि । अण्डपं वाष कूटं वा प्रासादं चंकशूभितम् ॥
चूलं वा चतुरश्चं वा कारयेत् तत्र चायतम् । प्रतिमामारभेत् तत्र नवतालप्रमाणतः ॥
अरुणं पीतवस्त्रं च दीप्तकुण्डलधारिणम् । रक्तहस्ताङ्गुनेत्रं च कवचेनोपशोभितम् ॥
नरनारलाङ्गुमकुटं रत्नमण्डलशोभितम् । रथासने समासीनं कुर्यात् सिहासनेऽपि वा ॥
कुर्याच्चापरधारिण्यौ उषासध्ये च पृष्ठतः । रक्ते शुक्लाम्बरे चैव चूडामकुटशोभिते ॥
यमः सुवर्चला चापि अर्चनापीठपाश्वयोः । कृष्णो यमस्तु वर्णेन गौरी चैव सुवर्चला ॥

Sanatkumara "Śiva" I : 1426-148

§ 626

सोमस्सौम्यानन् कार्यो द्विभुजोऽलङ्घृतशशुभः ॥
Hayashira "Ādi" XXIII : 86

§ 627

पूर्वदो कारिजदले भेषप्रभृतिरागिभिः । सैवितं कल्पयेत्सोम द्वाभ्यां कुमुदधारिणम् ॥
Padma 'kr.' XXII : 15

§ 628

सितामं रक्तवस्त्रं तु द्विभुजं शान्तिविग्रहम् । पश्यपत्रायताक्षं च कुकुटं सृणिभूषितम् ॥

Nāradiya XXVIII : 104

§ 629

ग्रामस्योत्तरतः पाश्वे सोमस्यायतनं भवेत् ॥
चतुरश्रं तु वृत्तं वा हस्तिपृष्ठमथापि वा । प्राण्डारं वापि कुर्वीत प्रत्यग्न्धारमथापि वा ॥
श्वेताश्वाङ्कं मृगाङ्कं वा शशाङ्कं वापि कारयेत् । नवतालप्रमाणेन प्रतिमां कारयेत् ततः ॥
शुक्लं रक्ताम्बरधरं शुक्लमण्डलशोभितम् । सिहासने समासीनं कुर्यात् कुमुदमालिनम् ॥
बद्धपादद्वयं सोमं द्विभुजं रक्तलोचनम् । पञ्चाञ्चामरधारिष्यौ रेवती चैव रोहिणी ॥
शुक्लकृष्णाम्बरधरे पीतमाल्यविभूषणे । इयामपीते तु वर्णेन चूडामकुटशोभिते ॥
ज्योत्स्ना चापि निशा चापि अर्चनापीठपाशवंयो । शुक्लकृष्णे च कर्तव्ये पीताम्बरविभूषणे ॥
प्रासादस्याप्रतः कुर्यात् श्वेताश्वस्थानमुत्तमम् । मृगस्थानं तु वा कुर्याद् यथाश्रद्धं विचक्षणः ॥

Sabatkumara " Sīta " I : 3436-350

§ 630

कामं रक्तनिभं रक्तप्रसवाम्बरधारिणम् । हस्ताम्यामंकवं चापं विभ्राणं सुमनःशरान् ॥
चतुर्भुजं चतुर्वक्षं जटामुकुटधारिणम् । वरदाभयप्रद मुख्यहस्ताम्यामन्यहस्तयोः ॥
कुण्डिकामक्षसूत्रं च विभ्राणं च सुखासनम् ।

Pādma " kr. " XXII : 16-18a

§ 631

कन्दपं कारयेत् वा पीतवर्णं वृहद्भुजम् । रक्तवासःपरीताङ्कं रक्तपुष्पादिभूषितम् ॥
विचित्रमकुटं शान्तमुभयांसोपवीतकम् । विस्तीर्णोरस्थलं कान्तं तनुमध्यं हृषोदरम् ॥
सुकुमारं सुगुप्ताङ्कं पुष्पवाणेकुषन्त्विनम् । पञ्चवाणान्वितं कुर्यादस्य वै दक्षिणं करम् ॥
इक्षुवापान्वितं कुर्याद्वामं कामस्य वै करम् । तापिनी मोहिनी चैव मदिनी च प्रमाणिनी ॥

Nāradiya XXVIII : 88-91

§ 632

ग्राममध्ये च कोणे वा कदर्पस्थानमाचरेत् ॥
प्रत्यग्न्धारं कमात् कृत्वा पूर्वोक्तं द्वयविस्तरं । हस्तिपृष्ठं सु वा कुर्यात् परिवृत्तमथापि वा ॥

हस्तपृष्ठमशोकाङ्गुं मकराङ्गुमथोतरम् । बशोकं प्रतिमाशूलं कंदपैस्य विशिष्यते ॥
 नवतालप्रमाणेन प्रतिमां कारयेत् ततः । पीतवर्णं सितापाङ्गं रक्ताम्बरविभूषणम् ॥
 रक्तगन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तघुष्योपशोभितम् । रक्तशोकलजा युक्तं रक्ताङ्गिकरपल्लवम् ॥
 विचित्ररत्नमकुटमुभयोसोपवीतकम् । विस्तीर्णोरस्वलोपेतं तनुमध्यं हृशोदरम् ॥
 तं षोडशाङ्गदेशीयं सुकुमारं मनोहरम् । पुष्पचापशरोपेतं तप्तकाङ्गनस्त्रिभम् ॥
 सिहासने समासीनं कारयेत् स्वन्दनेऽपि वा । बद्धक्षिणपादं तु पीठस्येतरपादकम् ॥
 पश्चाच्छामरहस्ते तु हली चापि च वारणी । वसन्तश्चापि सोमम् कर्तव्यी तस्य पाश्वंतः ॥
 रागश्चापि मदश्चापि रक्तघुकलाम्बरलजी । पृष्ठतो भित्तिभागेऽस्य कुर्यात् पञ्चायुधानि तु ॥
 तापनी मोहिनी चापि मर्दनी च प्रभायिनी । हरिणी चेति पञ्चंता इषवः स्युर्मनोभुवः ॥
 स्त्रीरूपधारिणीः कुर्यात् पुण्याङ्गुशिरसः पृष्ठक् । तापनी रक्तवर्णा तु रक्तशोकाङ्गमूर्धजा ॥
 मोहिनी पीतवर्णा स्यात् संरक्तोत्पलमूर्धजा । मर्दनी हरिवर्णा तु संरक्तोत्पलमूर्धजा ॥
 प्रयायिनी ततो गौरी कुमुदाङ्गुतमूर्धजा । हरिणी घूमवर्णा स्यादुत्पलाङ्गुतमूर्धजा ॥
 दक्षिणां दिशमारम्भ्य वामान्तं तु समापयेत् । प्रासादस्याप्रतः कुर्यान्मकरस्थानमूर्तमम् ॥

Saastkumara "Biva" I : 2836-307

§ 633

गजाननं चतुर्बाहुं लम्बकुर्विं सितप्रभम् ॥
 करण्डिकामुकुटिनं लम्बयशोपवीतिनम् । वामहस्तेन मुखेन संगृहीतमहाफलम् ॥
 इतरेण तु हस्तेन भग्नदत्तपरिप्रहम् । अपराम्बा च हस्ताम्ब्यो पाशाङ्गुशरं प्रभुम् ॥

Pedma "kr." XXII : 186-20

§ 634

विनायको महाकारो दृहत्कुकिर्गजाननः । त्रिगोत्रोऽथ दृहञ्जुण्डो नागयज्ञोपवीतवान् ॥
 मुखं सप्तकलं तस्य विस्तारेण सुरोतम् । देव्ये चाष्टकलं वक्तं शुण्डं बट्टिंशदञ्जुलम् ॥
 कला द्वादशा नासा तु ग्रीवा सार्वकलोच्छ्रूता । पीनवक्षा गणेशस्तु उप्रतोरा: प्रशस्यते ॥
 बट्टिंशदञ्जुलायामं कण्ठगुह्यान्तरं भवेत् । सर्वं सुशोभनं ततु दृष्टञ्जुला नाभिरिष्यते ॥
 करञ्जस्ते तथा पादे कर्तव्ये द्वादशाङ्गुले । दृष्टञ्जुलौ चोच्छ्रूतौ पादौ द्वादशाङ्गुलमायती
 स्वदन्तं दक्षिणे हस्ते परम्पुं च निवेशयेत् । लहूकैः पूर्णपात्रैः च उत्पलं वामतो न्यसेत् ॥
 सुमुखः सुविडालाङ्गः पाद्यंदृष्टयवस्थिती ।

Hayaśīrṣa "Adu" XXIV : 14-19 [sic]

§ 635

ग्रामस्य दक्षिणे पाश्वें स्थानं गणपतेर्भवेत् । मण्डपं वाथ कूटं वा ग्रासादं वाथ शक्तिः ॥
उत्तराभिमुखद्वारं कारयेत् तन्त्रवित्तमः । कारयेत् प्रतिमां पश्चात् पूर्वोक्तेऽद्व्यविस्तरैः ॥
सितवर्णं चतुर्बाहुं महाकुक्षिं महाभुजम् । शूर्पकणं महानासमेकदष्टं गजाननम् ॥
कुर्यादिपरिवारं तु गणेशं चासनाश्रितम् । अष्टतालप्रमाणेन रक्तास्यं रक्तलोचनम् ॥
वदन्ति सप्ततालेन षट्तालेनापि वा परे । मुण्डमालापरीतांसं चूडामकुटधारिणम् ॥

Sanatkumāra 'Siva' I : 89-93

§ 636

योज्ञौ नारायणस्ताक्षात्स हि विघ्नेश उच्यते ॥
योज्ञौ विघ्नेश इयुक्त ए हि नारायणः स्मृतः । वासुदेवमयत्वाचार्म्याकृतत्वान्महामुने ॥
नैव जानन्ति तदिद मुनयस्तत्त्वदग्निः । इदं तु नावम्मन्ये गुह्यादेकं तु नारद ॥
देवैरभिहितशासं तव स्नेहात्प्रदर्शितम् । तस्मात् श्रियं च दुर्गा च वाणीं विघ्नेशमेव च ॥
स्वातन्त्र्येणाच्येद्वीमान् सर्वंकामार्थंसिद्धये । श्रियादीनां तु बोद्धव्यं लक्षणं तन्त्रवित्तमैः ॥
तस्माच्छ्रुयादिमूर्तीनां स्वातन्त्र्यं तु परार्थकैः । उत्तमात्मा तु पूजाया पूर्ववल्लक्षणं भवेत् ॥

Vishvaksena X : 1106-1115

§ 637

गजाननो जयत्सेनो हरिवक्त्रो महाबलः ॥
कालप्रकृतिसंज्ञश्च चतुर्थः कमलोद्धूद । गणराजेश्वराश्चैते चत्वारश्चण्डविग्रहाः ॥
आज्ञाप्रतीक्षकाश्चास्य सुश्वेतचमरोद्धताः । विनायकादयश्चैव विघ्नेशप्रवरास्तु ये ॥
अमीषां गणनाथानां नित्यमाज्ञानुपालिनाम् । ईशानादिषु कोणेषु पद्मबाह्ये स्थितान् यसेत् ॥
बीक्षमाणा विभोर्वक्त्रं तत्तुल्यस्थानके स्थिताः । तद्वत्कराङ्कुतास्सर्वे किन्तु मुद्राविवर्जिताः ॥
ध्यानमेषां पृथग्भूतं शारीरमवधारय । भीमद्विपेन्द्रवदनं चतुर्दण्डं त्रिलोचनम् ॥
कम्बुग्रीवं चतुर्बाहुं पूर्णचन्द्रायुतद्युतिम् । हारनूपुरकेयूरमेखलादाममण्डितम् ॥
नानाग्रगमन्धवस्त्रादघमनौपम्यपराक्रमम् । ध्यायेद् गजाननमतो जयत्सेनं च संस्मरेत् ॥
महत्तुरञ्जवदनं पद्मरागाचलप्रभेम् । द्रवच्चामीकराक्षं च त्वनेकाद्धूतविग्रहम् ॥
हरिवक्त्रमतो ध्यायेत् सटाच्छुरितमस्तकम् । निष्ठप्तकनकप्रस्यं घोरघर्घर्निस्वनम् ॥
मृगराङ्गवदनं विप्राः कल्पान्तानलवेगिनम् । कालप्रकृतिनामानं भावयेदञ्जनाद्रिवत् ॥
दण्डाकरालवदनं पिङ्गलश्मश्रुलोचनम् । आपकुण्डलभृद्रौद्रं मीनवश्चिम्ननासिकम् ॥
गणराजेश्वरा हेते महापुरुषलक्षणैः । संयुक्ताश्चारिवलैविप्राः आपादात् कन्चरतवधि ॥

Iśvara VIII : 1486-160

§ 638

श्राव्यागे विन्नराट् तासामग्रं चापि भुजद्यम् ॥
पार्श्वत स्थितयोः सर्व्योन्यस्य स्कन्धे स्थितं भवेत् ।

Pādma "kr." XXII : 436-44a

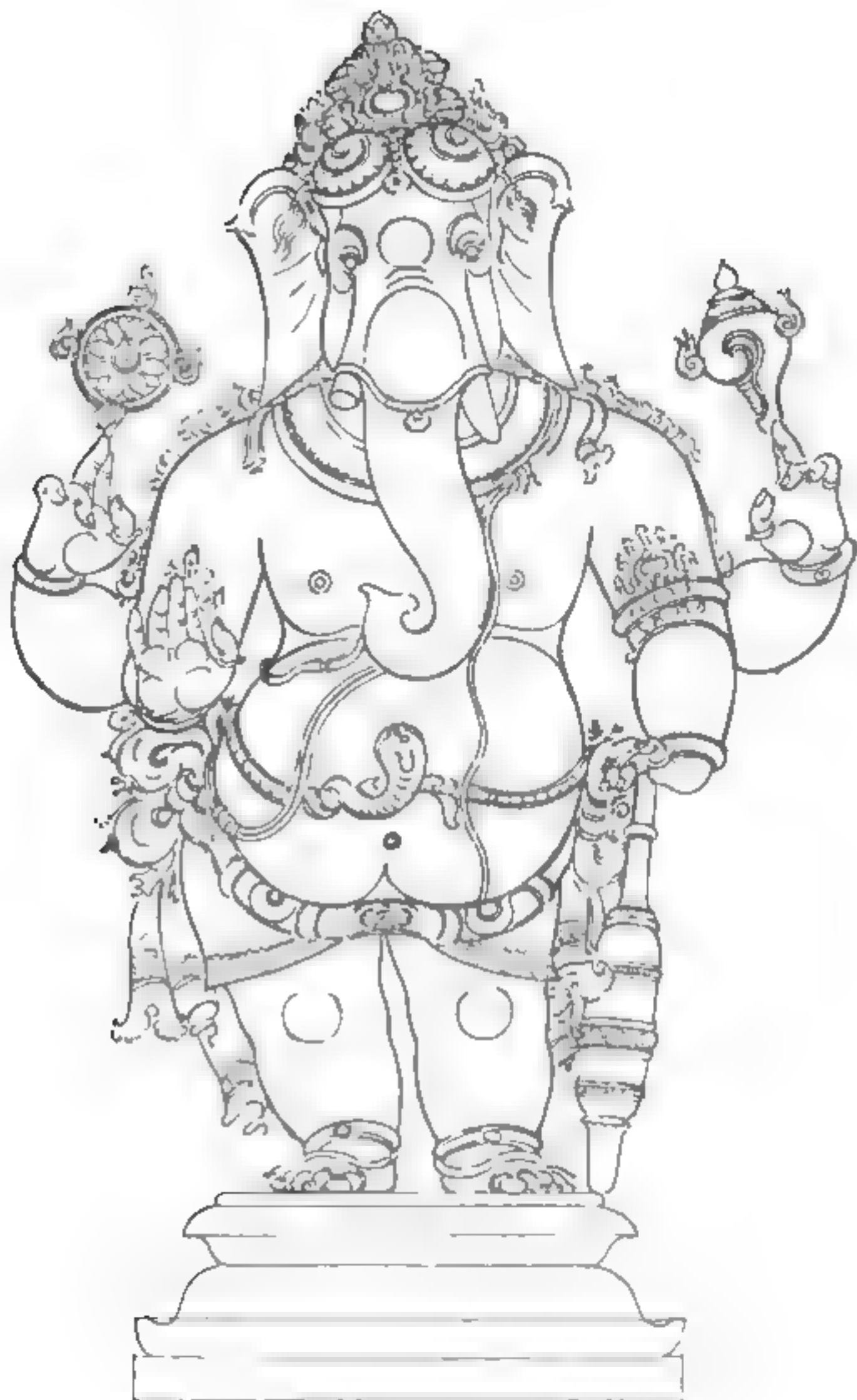
§ 639

गजाननं चतुर्बाहुं लम्बकुक्षिं सितप्रभम् ॥
करण्डिकामुकुटिन् लम्बयज्ञोपवीतिनम् । वामहस्तेन मुख्येन सङ्गृहीतमहाफलम् ॥
इतरेण तु हस्तेन भग्नदन्तपरिप्रहम् । अपराभ्यां च हस्ताभ्यां पाशाद्वृशधरं प्रभुम् ॥

Pādma "kr." XXII : 186-20

§ 640

विन्नेशं वैष्णवं वक्ष्ये सर्वविज्ञोपनाशनम् ॥
उत्पत्तिलक्षणं चास्य सक्षेपाच्छुणु नारद । नारायणांशकस्साक्षादाकाशात्मकमव्ययम् ॥
हस्तिवक्ष्रसमायुक्तं लोलयामौ समुद्भवम् । दुष्टप्राच्वसनार्थाय यागाम्नौ परमं हरिम् ॥
अतस्तत्त्वलक्षणं वक्ष्ये विविक्तेन शृणु क्रमात् । अतेऽक्षणं तथा श्यामं रक्तं वा मुनिसत्तम् ॥
सज्जात्वलक्षणोपेतं कारयेद्दस्तिवक्ष्रकम् । सर्वावयवसपूर्णं सर्वाभरणभूषितम् ॥
चतुर्भुजं (द्विनेत्र वा?) त्रिनेत्रं वाथ कारयेत् । नागयज्ञोपवीताङ्गं श्वेताम्बरसमन्वितम् ॥
शाहूचक्ष्रसमायुक्तं परशुं रशनाद्वृशम् । विन्यसेन्मुनिशार्दूलं कर्तुरिष्ठावशात् क्रमात् ॥
कारयेद्यागविज्ञस्य नाशार्थं विन्नेशायकम् । दक्षिणोऽस्य भवेच्चक्रमभयं तु परे भुजे ॥
वामे शाहू न्यसेद्वृष्टं द्युष्टस्ताल्लकुटं न्यसेत् । एवं चक्रादि संप्रोक्तं परत्वमधुना शृणु ॥
दक्षिणे परशु न्यस्य द्युष्ठो पाशाद्वृशं न्यसेत् । अक्षमालां न्यसेद्वामे पाशं वाऽष्वरदोष्णि ते ॥
विन्यसेन्मुनिशार्दूलं हस्तिवक्ष्राग्रके फलम् । विप्रकारं मया प्रोक्तं विन्नेशायुषकान् भवेत् ॥
विन्यसेन्मुनिशार्दूलं साधकेच्छानुरूपतः । स्वतन्त्रे परतन्त्रे च रूपमेवं तु चिन्तयेत् ॥
आस्त्रुमतद्वाहनं प्रोक्तो गरुडं वाग्रतो न्यसेत् । नारायणाशकत्वाच्च प्रोक्तस्तस्य खगेश्वरः ॥
एवं सकलप्य विन्नेशं पूजयेद् द्विजसत्तम् । अत्र किञ्चिद्दिशेषोऽस्ति शृणु त्वं मुनिपुञ्जव ॥
विमानलक्षणं चंवं प्रतिमाद्व्यमेवं च । प्रतिष्ठालक्षणाश्चंवं परिवारस्य लक्षणम् ॥
पूजनादीनि सर्वाणि मूर्तीनां मुनिपुञ्जव । साधारणक्रमं शात्या आदिमूर्तिवदाचरेत् ॥
परमात्मादिमूर्तीनां विन्नेशान्तं महामुने । स्वतन्त्रे परतन्त्रे च पूजयेत् स्वस्वविद्यया ॥
गणाना तु ऋचा तत्र विन्नेशं योऽचंयेद् द्विज । सर्वान् कामानवाप्नोति रणे तु विजयं भवेत् ॥
वामनं विन्नराजस्य सतन्त्रं च मुनीश्वरं । एकबेरं तु संस्थाप्य पूजयेत् दिने दिने ॥

VIGHNEŚA

(To face entry § 640, p. 242)

Google

Digitized by srujanika@gmail.com

षड्बैरं वा त्रिबैरं वा संस्थाप्य विधिनामुना । नेष्यतेऽस्मिन् श्रियादीनि शक्तिस्थापनकं परम् ॥
विशेषमन्त्रसंप्रोक्तं शेषं साधारणं भवेत् । लक्ष्मीं पुष्टि च वागदेवीं मेघां दुर्गां च तत्र वै ॥
स्वतन्त्रे परतन्त्रे च पूजयेत् स्वस्वविद्यया । विशेषमन्त्रसंप्रोक्तं पूजाभेदमधो शृणु ॥

Vivaksena XI : 285b-306

§ 641

वैनायकमभिप्रेतसकलार्थप्रसादकम् । मात्राङ्गुलिवशेनैव गृहाचार्मानकल्पनम् ॥
नाधिक हस्तमानाच्च न न्यूनं द्वादशाङ्गुलात् । कौतुकं भवनेऽम्यच्यं शिलादार्वादिज ध्रुवम् ॥
अङ्गुलैः प्रतिमामानं वर्णनामुच्यते क्रमात् । हस्तमानमिताचार्च स्याङ्गुलवने पूर्वजन्मनः ॥
अङ्गुलैरेकाविशत्या प्रतिमा वसुधापते: । विशामेकोनविशत्या द्वाभ्यां शूद्रस्य हीनया ॥
अर्धचित्रं तदाभास भवने भुक्तिवर्धनम् । द्वादशाङ्गुलमानाचार्च लोहजा पूर्वजन्मनः ॥
नवाङ्गुला क्षत्रियस्य विशस्तप्ताङ्गुला मता । पञ्चाङ्गुला चतुर्वर्षस्य प्रतिमा भवने भवेत् ॥
प्रतिमा यन्मयी कल्पता प्रभापीठादि तन्मयम् । यद्वा सौवर्णविम्बस्य राजतं ताम्रमेव वा ॥
लोहेन वेदुत्तमेन प्रतिमा निर्मिता भवेत् । तदनन्तरलोहेन प्रभापीठादि कल्पयेत् ॥
त्रिलोहजायामचार्यां सुवर्णं वा प्रभादिकम् । रलस्फटिकजानां तु प्रतिमानां प्रभादिकम् ॥
लोहज स्मर्यते व्रह्मन् रहस्यमिदमीरितम् ।

Padma 'kr.' XXXII : 27-35 [sic]

§ 642

षण्मुखं च चतुर्बहुं दाडिमीकुमुमप्रभम् । वराभयप्रदौ मुख्यो जघन्यो शक्तितोमरी ॥
कल्पयेत् श्यामलां कात्यां चनुभिर्बहुभिः क्रमात् । गदाधरामभयदां शङ्खचक्रवरायुधाम् ॥
हारकेश्वरमुकुटनूपुरादिविभूषिताम् । अथवाष्टभुजां दुर्गां दक्षिणे दोशचतुष्टये ॥
अभीतिशरनिस्त्रिशचक्रमण्डलमण्डिताम् । वामे गदाधनुःशङ्खशङ्खायुधरां वराम् ॥
अथवा द्वादशभुजां विशेषः समुदीयते । दक्षिणे परशुं शूलं वामे पाशाङ्गुशी तथा ॥
घण्टेति पञ्च पूर्वाणि यद्वा द्वादशबाहुकाम् । अनुकमायुधं कल्प्यं भुजेऽन्यस्मिश्चतुष्टये ॥
द्वात्रिशदपि वा हस्ता शस्त्रमूहं तु चोदितम् ।

Padma 'kr.' XXII : 21-27a

§ 643

श्रीपत्रपुष्पसङ्काशं बालरूपं चतुर्भुजम् ॥
मुक्तिहस्त विशेषेण बालाभरणभूषितम् । मधूरलाञ्छितं कुर्यात् प्रासादं तु विशेषतः ॥

Naradiya XXVIII : 41b-42

६ 644

मयूरवरमारुद्धो द्विभुजो वालहृष्टकं ॥
 कुकुटं वामहस्ते तु शक्ति दक्षिणतो न्यसेत् । द्विभुजस्तु समास्यात् एकवक्त्रोऽग्निजस्वयम् ॥
 षष्ठ्युखष्वद्भुजो वापि भुजेद्विशभिस्तथा । स्थापितः कार्तिकेयो वै दर्शनात्पापनाशनः ॥
Hayashira 'Adi' XXIV : 206-22

६ 645

ग्रामस्योत्तरतः कुर्यात् स्कन्दस्यायतनं महत् ॥
 प्राग्छार ताङ्गचूडाच्छुं हस्त्यस्तुं वा यथाविधि । असम्भवे चोतरस्या दिक्षु सर्वासु कारयेत् ॥
 निश्चर्तीशानकोणं तु वर्जयित्वा विचक्षणः । निश्चर्ते ग्रामनाशः स्यादीशाने राष्ट्रनाशनम् ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कोणं तु परिवर्जयेत् । प्रासादस्यानुसारेण प्रतिमा कारयेत् ततः ॥
 मृदा प्रशस्ता प्रतिमा तदलाभेऽन्यसङ्ग्रहः । दाढिमीपुण्यसंकाशं दशसंबल्सराकृतिम् ॥
 चतुर्भुजं शक्तिधरं चूडामकुटशारिणम् । मुण्डमालापरीतास्यमुभयांसोपवीतिनम् ॥
 बस्तकिञ्चुणिपादं तु पीतमात्याम्बरान्वितम् । शक्तिहस्तं तु रक्ताक्षं रक्ताङ्गिकरपल्लवम् ॥
 अष्टतालप्रमाणेन सप्ततालेन वा पुनः । षट्तालेनापि वा कुर्यादितो हीनं न कारयेत् ॥
 स्कन्दमेव प्रकुर्वीत स्थितमासीनमेव वा । पादपीठं भवेत्पश्चं स्थानं भायूरवाहने ॥
 चामरव्यग्रहस्ते तु विद्या प्रक्षा च पूष्टतः । दक्षिणे चोतरे कार्ये सिते रक्ताम्बरवज्जो ॥
 मुण्डमालापरीतासे चूडामकुटशोभिते । प्रासादस्याप्रतः कुर्यान्मयूरस्यानमुत्तमम् ॥
Banatkumara 'Siva' I : 1186-128

६ 646

मुवर्णवर्णं धनद पिङ्गाकं तुङ्गनासिकम् ॥

Nicadiya XXVIII : 296

६ 647

धनदस्यालयं कुर्यात् ग्रामस्योत्तरपार्श्वतः । हस्तिपृष्ठं च नाम्ना तु दक्षिणद्वारमुत्तमम् ॥
 त्रिभागहीनः प्रासादो गोपुरात् विधीयते । तस्मादर्घंविहीनं च प्राकारस्योच्छ्रूयं विदुः ॥
 शिलाभिरिष्टकाभिर्वा कुर्यान्नान्यै कदाचन । प्रासादयुक्तथा कर्तव्या प्रतिमा लोहमृण्ययी ॥
 नवतालस्य मानेन स्थितं कुर्यादेशवरम् । अष्टतालस्य मानेन केचित्तं परिचक्षते ॥
 त्रिपादं वृत्तपिङ्गाकं पीतरक्ताम्बरलज्जम् । सपट्टमुण्डमालं च चूलिकामौलिषारिणम् ॥
 तुङ्गनासं च तुङ्गास्यं पिङ्गकेगं वृहद्दूजम् । धनेशं कारयेत् तत्र यथावित्तानुसारतः ॥

परिवारद्वयं प्रोक्तमृद्गिरुप्ती च पृष्ठः । चामरव्यग्रहस्ते तु स्थिते देव्यौ सितप्रभे ॥

* * *

तथैव जुहुयादाज्यं दधिक्षीरमधूनि च । द्वारस्योभयपाश्वे तु पीनरूपौ सितप्रभौ ॥
शहृपर्यनिधी कार्या स्वासीनौ मृण्यो शुभौ । तस्य पूजां प्रवद्यामि कुबेरस्य महात्मनः ॥

Sanatkumāra ' Śiva ' I : 72-78; 80-81

§ 648

सुपीनदेहो यक्षेशो हारकेयूरभूषितः । सर्वलक्षणसम्पूर्णो गदाशहृष्वरोऽनष्टः ॥
नानारलोऽचलेनाय मकुटेन विभूषितः । कर्तव्यो वामनाकारो द्विभुजो नरवाहनः ॥
Hayashira " Adi " XXV : 10-11 [Adyar ms.]

§ 649

लम्बोदरं महाकायं कल्पयेद्दनदं ततः ॥
निष्टप्तकनकप्रस्यं वरदं दण्डिनं तथा । तस्य दक्षिणतः पाश्वे जृम्भलो मणिभद्रकः ॥
कल्प्यः शाहृनिधि चैव वामपाश्वे तु कल्पयेत् । नलकूबरमभोजनिधि च शिविकुण्डलम् ॥
जृम्भलो हेमवर्णभो मणिभद्रो मणिप्रभः । नलकूबरनामा तु श्यामवर्णः प्रकीर्तिः ॥
शिविः कुण्डलवान् रक्तः सर्वेऽभीतिवरप्रदाः ।

Pedma ' kr. ' XXII : 276-310

§ 650

अक्षमालाधरं देवमष्टाक्षरपरायणम् ॥
त्रिणेत्रं द्वेतसङ्काशं सौम्यं सोमार्घधारिणम् । नारदाद्यपिसर्थेन्द्रं मेवित दक्षिणामुखम् ॥
Viavakseṇa XX : 1636-164

§ 651

द्विहस्तं शूलिनं रौद्रं नागाभरणभूषितम् ॥
व्याघ्रचर्मपरीधानं जटामकुटधारिणम् । त्रिनेत्रं रौद्रतारं च सुस्थितं शशिशेखरम् ॥
Nārāṇīya XXVIII : 546-547

§ 652

ऐश्वर्यस्येति निदिष्टं ईश्वरस्य वदामि ते । कुन्देनुमुक्तसंकाशं द्विपादं च चतुर्भुजम् ॥
रक्ताक्षित्रयसयुक्तं जटामकुटधारिणम् । पीताम्बरधरं सौम्यं परशुं शूलधारिणम् ॥
सर्वाभरणसयुक्तं सर्वशोभितशोभनम् । इत्यं हरस्य रूपं तु देवर्षे विद्धि नारद ॥

Viavakseṇa XX : 95-97

६ 653

रुदं त्रिनेत्रमहणं जटामुकुटषारिणम् । चतुर्भुजं नीलकण्ठमिन्दुरेषाविभूषितम् ॥
वैयाघ्रचर्मवसनं सर्वाभिरणभूषितम् । कराम्याषपि मुख्याभ्यां वरदाभयदं स्थितम् ॥
अपराभ्यां च हस्ताभ्यां विभ्राणं परशुं मृगम् ।

Padma 'kr.' XXII : 31-33c

६ 654

प्रासादस्यानुरूपेण प्रतिमा कारयेत् बुधः ॥

आसीनमेव कुर्वीत स्वैरं पूर्वे च पश्चिमे । स्थितमन्यत्र कुर्वीत शयितं न तु कारयेत् ॥
पीतमष्टभुजं कुर्याच्चर्माम्बरधरं हरम् । बद्धनागोत्तरासङ्गं जटामुकुटषारिणम् ॥
नीलकण्ठं त्रिनेत्रं च कुर्याच्छिकलाधरम् । हरं पिङ्गलपश्चाभसङ्गारसमतारकम् ॥
त्रिशूलपद्मसधरमर्कमालाविभूषितम् । आसीनं वा स्थितं वापि हरमेवं तु कारयेत् ॥
पम्पीठं भवेत् स्थाने सिंहासनमथासने । पश्चात्यामरधारिष्यो गङ्गा च पमुना तथा ॥
दक्षिणे चैव वामे च स्थिते कायें सितासिते । उपमन्युरुमा चापि अर्चनापीठपाशर्वयोः ॥
दक्षिणे चोत्तरे कायौ रक्तश्यामी कृताङ्गली । उपमन्युरुंटाधारी उमा वै मौलिषारिणी ॥
स्कन्दं सनकुमारं च तथोः कुर्वीत पृष्ठतः । दक्षिणे चोत्तरे चैव दशसंवत्सराहृती ॥
अह्या चामिश्रं कर्तव्यो देवस्योभयपाशवंतः । दक्षिणं बाहुमाधित्य अह्या तिष्ठति यन्त्रितः ॥
वामवाहुं समाधित्य वल्लिमिठ्न्ययन्त्रितः । तयोर्स्तु पृष्ठतः कायौ चन्द्रादित्यौ यथाविधि ॥
उत्तमाः परिवारमनु दग्निने परिकीर्तिनाः । कुमारद्वयहीना स्यु शेषास्त्वप्टौ च कीर्तिताः ॥
अह्याग्निसोममूर्येश्च कुमारद्वितयेन च । विहीनाम्त्वधमा प्रोक्ताश्रत्वारः परिवारकाः ॥
पूर्ववल्लोकगान्दाश्च कर्तव्या स्युर्यादिवम् । प्रासादस्याप्नत कुर्याद् वृषभस्थानमुत्तमम् ॥

Samachurna 'Siva' I : 173b-183

६ 655

क्षेत्रेण द्विभुजं ध्यायेत् हेमाभवसनसङ्गम् । नीलजीमूतसङ्काशं दण्डहस्तं महातनुम् ॥
मुण्डिकृद्वामहस्तेन यागक्षेत्रम्य पालकम् । कुण्डलाद्यैरलङ्कारैरेती शोभितविग्रही ॥
वीक्षमाणो विभोवंक्रत्रं तेजमानीव निर्भरो ।

Iṣvara¹ IX : 7-9c = Parameśvara XI : 66 ३

६ 656

क्षेत्रपालं चनुर्वाहुं करण्डीमुकुटोज्वलम् । दण्डाकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम् ॥
वामे करे दण्डवरं मुख्ये वामेतरे करे । दधानं तर्जनीमुद्रां पाशाङ्कुशममुख्ययोः ॥

Padma 'kr.' XXII : 34-35

§ 657

प्रासादद्वारबाह्ये तु श्याघस्थौदुम्बरान्वितमे । वास्त्वीशक्षेत्रानाथौ द्वौ स्थितौ दक्षेतरक्षमात् ॥
शुक्लवक्त्रः कृष्णदेहो द्विभुजो रत्नपात्रघृक् । दक्षिणेन करेणैव सर्वामिरसमाश्रयः ॥
पुण्डरीकसमानाभवस्त्रलग्नुलेपनः । गदोद्यतकरो विप्रा व्यातव्यो वास्तुपूरुषः ॥

Iśvara¹ IX : 4-6

§ 658

वास्त्वीशक्षेत्रानाथौ द्वौ स्थितौ दक्षेतरक्षमात् । शुक्लवक्त्रः कृष्णदेहो द्विभुजो रत्नपात्रघृक् ॥
दक्षिणेन करेणैव सर्वामिरसमाश्रयः । पुण्डरीकसमानाभवस्त्रलग्नुलेपनः ॥
गदोद्यतकरो विप्र व्यातव्यो वास्तुपूरुषः ।

Parameśvara XI : 4-6a

§ 659

चह्याणं पीतवर्णं तु चतुर्हस्तं चतुर्भुजम् । आसीन वा स्थितं वापि हसारूढं तु वा द्विज ॥
Nāradīya XXVIII : 25

§ 660

चतुर्भुजं चतुर्बाहुं जटामकुटधारिणम् । हिरण्यवर्णमासीनं पीताम्बरधरं प्रभुम् ॥
चह्याणं कारयेत् तथा पूर्वोक्तं द्व्यविस्तरं । आसीनमेव दुर्बीत न स्थितं क्षयितं न च ॥

S. mathumāra 'Śiva' I : 36-37

§ 661

*भक्तं भ्रात्यमाणं तु दण्डहस्तं प्रजापतिम् ॥
हंसारूढं स्वसंस्त्वं तु व्यापेत् घृतमजं विभुम् । एते चतुर्भुजास्त्वैः अक्षसूत्रविभूषिताः ॥
चिन्तयन्तः परं स्त्वं वराभयकरोद्यताः । दिव्याभरणदिग्धाङ्गा दिव्यमाल्याम्बरान्विता ॥
दिव्यरूपषराङ्गैव दिव्यगन्धवहा द्विज । रत्नगुक्लनिशापीतनीलचम्पकसप्रभैः ॥
व्योमस्फटिकमातंण्डराजोपलनिभैस्तथा । माल्याङ्गरामवसनैर्महार्घेस्मलङ्कृताः ॥
भूषिता भूषणैश्चित्रैः करण्डमकुटादिभिः । एम्यश्चतुर्भुजो ब्रह्मद् विज्ञेयो वृषभध्वजः ॥
द्विभुजास्त्वमराङ्गान्ये वरदाभयदास्तु वा । इति लोकेश्वरेषूक्त ततो वै द्विजसत्तम ॥

Parameśvara XI : 1016-107

* cf. Pañcakuta IV : 108; also Iśvara¹ IX : 99

६ 662

चतुर्मुखश्रवनुबहुः वृहज्जठरमण्डलः । ऊर्ध्वबद्धजटाजूटो लम्बकूर्चसमेषलः ॥
शोभनं दक्षिणे हस्ते द्वादत्याक्षसूत्रकम् । सुचञ्च दक्षिणे द्वात् वामहस्ते च कुण्डिकम् ॥
आज्यस्थालीं कुशोपेतां वामहस्ते नियोजयेत् । शङ्खचक्रगदापाणिः कार्यो वाय चतुर्मुखः ॥
सरस्वती च सावित्री वामदक्षिणसंस्थिते । करंव्या मुनयो वाय परिवार्य व्यवस्थिताः ॥
विनिविष्टस्तदा ग्रह्या कार्यो नेष्टस्ततोऽन्यथा ।

Hayagrīva XXI : 12-16a

६ 663

प्राप्तासनसमायुक्तं विचि कलकसभिभम् ॥
चतुर्भुजं समासीनं चतुर्वक्त्रं सनातनम् । सर्वाविष्वसम्पूर्णं सर्वभिरणशोभितम् ॥
सर्वदेवमयं सूक्ष्मं सृष्टिस्थितिलयारमकम् । एवंरूपं ततो व्यापेत् ग्रह्याणं कमलोद्घवम् ॥
ग्रह्यणो दक्षिणे हस्ते सुक्ष्मुवादिं च विन्यसेत् । वामहस्ते न्यसेत्प्रमूर्ध्वे चैव कमण्डलम् ॥
अभयं वरदं वापि वामहस्तापरं मुने । एवंरूपं तु संचिन्त्य ग्रह्याणं कमलासनम् ॥

तस्य दक्षिणपाश्वे तु मेषां वामे सरस्वतीम् । विन्यसेतु स्वतन्त्रे तु परतन्त्रे तयोविना ॥
एवं कृत्वा विषानेन ग्रह्याणं कमलासनम् । प्रपानाभस्य मूर्तज्ञं परतन्त्रमिति स्मृतम् ॥
स्वतन्त्रे मुनिशार्दूलं शिल्पभिस्सहं मन्त्रयेत् । कल्पयेद्विधिवत् पदे संस्याप्य कमलासनम् ॥
ग्रह्यस्थानेऽथवा पूर्वे दक्षिणे पञ्चिमेऽथवा । ग्रामस्योत्तरपाश्वे वा कल्पयेदास्पदकमान् ॥
नदीतीरे तटाकस्य तीरे वा मुनिसस्तम । यजमानेऽन्नया कल्यं प्रासादान् विधिवत् कमात् ॥
तटाश्यदेविक वापि कारयेत्कमलासन । षड्वेरं तु विवेरं वा स्थापयेतु विधानतः ॥

ग्रह्यणोऽप्ये विमाने च हंसं तस्य पदे मुने ॥
कारयेद्वाहनार्थाय यथाकामं विचित्रितम् । गर्भगारे प्रवक्ष्यामि परिवारविशेषकम् ॥
पैशाचे द्वारदेशे च शृणु गुह्यमनुत्तमम् । कपिलः काश्यपो दक्षो दक्षिणं पक्षमाश्रितः ॥
रुद्रो वक्त्रिमंरुच्चापि वामपाश्वं समाश्रिताः । मृगुश्च नारदञ्चपि विमानद्वारपालकौ ॥
चन्द्रादित्यौ न्यसेत्तत्र द्वितीयद्वारपालकौ । शङ्खपदनिधीं चैव तृतीयद्वारपालकौ ॥

Vishvakesha XI : 206b-210; 213-218; 221b-225

६ 664

परिवारान् प्रवक्ष्यामि उत्तमाधममध्यमान् । उत्तमा द्वादश प्रोक्ता मध्यमाः षट् प्रकीर्तिताः ॥
अधमाञ्चापि चत्वारः परिवारा यथाक्रमम् । कपिलः काश्यपो दक्षो दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ॥

रुद्रो वह्निमनुभापि वामपार्श्वं समाश्रितः । पश्चाच्चामरहस्ते तु सावित्री च सरस्वती ॥
 दक्षिणे चोतरे भागे स्थिते देव्यौ च पृष्ठतः । भृगुभ्र नारदभ्रापि अर्चनापीठपाश्वयोः ॥
 दक्षिणे चोतरे कायी स्वासीनौ च कृताङ्गजली । तयोस्तु पृष्ठतः कायौ चन्द्रादित्यौ ततः स्थितौ ॥
 षण्णां तु कपिलादीनामासन स्थानमेव च । ब्रह्माण दशतालेन नवतालेन चेतरन् ॥
 श्रीन् मुनीनष्टतालेन कारयेत् तन्त्रवित्तमः । शुक्लो वर्णेन कपिलः कद्यपः पीतवर्णयुक् ॥
 दयस्त्वजमुखः शुक्लो रुद्रोऽग्निभ्रान्तिसंनिधी । मनुः इथामः सिंहे देव्यौ वर्णतः परिकीर्तिते ॥
 पश्चकिञ्जल्कवणमिमो भृगुः शुक्लभ्र नारदः । शुक्लरक्तौ च चन्द्राकौ वर्णतः परिकीर्तितौ ॥
 पश्चासनो भवेद् ब्रह्मा शेषाः सर्वे त्वनासनाः । सहासनं न कुर्वीत ब्रह्मणोऽन्यैस्तु देवतैः ॥
 यस्तु मोहेन वै कुर्याद् विनाशमचिराद् वज्रेत् । प्रासादस्याग्रतः कुर्याद् हंसस्थानं विचक्षणः ॥
 आमस्य मध्ये पूर्वे च पश्चिमद्वारमारभेत् । दक्षिणे चोतरे चंद्र पश्चिमे प्राञ्छमुखं ततः ॥
 न कुर्यात् कोणदेशेवु ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् । आग्नेये कोणदेशे तु राष्ट्रनाश विनिर्दिशेत् ॥
 नैर्झर्ते कोणदेशे तु ब्राह्मणानां च विष्णवः । वायव्ये राजनाशः स्यादीशाने सर्वसंक्षयः ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कोणं तु परिवर्जयेत् । मध्यमास्तु परीवारा ब्रह्मन्ते अनुपूर्वशः ॥
 देव्यौ मुनी च चन्द्राकौ षडेते मध्यमाः स्मृताः । चत्वारो मुनिचन्द्राकर्ण अष्टमाः परिवारकाः ॥

Banatkumara 'Siva' I : 38-53

६65

अनन्तरं अस्त्रिलमध्यस्थितमतितप्तहाटकनिभं, चतुर्वक्त्रं, चतुर्भुजं, अक्षसूत्रकमण्डलुघरं,
 पुष्पाङ्गलिपुटं, हंसाधिरूढं, पश्चिमाशाभिमुखं, कमलोद्धृदं, कमलवासं, सिद्धधातृविषातृचारणप्रजा-
 पतिकेलाकेशलोकसृष्टिकर्तृत्वात्मभूमुनिवर्यमुनिवेदविकारिसर्ववित्कमलोद्धृदसुक्ष्मवप्रणीताज्यहोम-
 ऋत्विकसप्तजिह्वसमोद्यतसंहृतिसंशयपूषापूषमस्त्रफलवेतालमुकालचपलरतिवर्धनाव्यक्तगुणवान्वद्वीत-
 प्रणवबीजप्राच्यदिग्देवगर्भवेगहिरण्यगर्भविरितिचशालिभुकशालिशालिनिधिशिककलङ्घजम्बूगो-
 दोहवेदशलमलीपुष्करभासनविकर्णरेवतजिनजयरथंतरक्रह्यजुस्सामाधवर्णपुलस्त्यपुलस्त्यपुलस्त्य-
 नरिक्राटक तु(?)प्राचेतसद्विजशरप्रभाषदच्छिशिरकुसुमाकरहेमन्तप्रीष्मरोऽजाङ्गभवर्धनैः, पश्चिगर्भ-
 वशानगैः, हिमरूपैः महाकायैः, असंख्यपरिवारैः, व्याघ्रवक्त्रैः, सिंहवक्त्रैः, मार्जारवक्त्रैः, शंखमुखैः,
 हस्तिमुखैः व्यालवक्त्रै, कुक्कुटवक्त्रैः, शुक्रवक्त्रैः, वलाहवक्त्रैः, हंसवक्त्रैः, मयूरवक्त्रैः,
 सिरीकास्यैः चक्रवाकाननैः, कपोतास्यैरेकनैवैरुनेत्रैरेकपादैद्विपादैरेकवक्त्रैरुवक्त्रैरसंख्येयैः परिवृतं
 विष्णुपार्षदेदश्वरगणमध्यस्थं सगणं ध्यात्वा, अर्घ्यादिभिरम्ब्यच्य, तद्विनवलिद्वब्यं प्रदाय,

आचमनाङ्गलि दर्शयित्वा, विम्बाभिमुखं पुष्पाङ्गलिस्साधको नमस्कृत्य, समस्तमङ्गलमुखवादि-
मुखवासं विधाय तदेवतृप्त्यै शब्दादि घोषयेत् ।

Visvakaena XXVII

Deities of the second courtyard

The following deities, described iconographically in the excerpts below, are found in the second courtyard. Sankhavardhi and Padmanidhi (the conch and lotus personified : §666) ; Kapila (§667), Virabhadra (§668 §669), Kumuda and Kumudalakshmi (§670-§672), Pundarika and Vāmana (§673-§675), Sañkukarna and Karpanetra (§676-§678) ; Mānava and Prinigarbha (§679) , Sumukha and Supratisthita (§680-§681) , and the twin Asvins (§682-§683).

§ 666

द्वितीयगोपुरद्वारपाइर्वयोरन्तरस्थयोः । विन्यसेऽ द्वारपालास्थावेतौ वामादितो गणौ ॥
निधीशौ शांखपद्मौ तु निधिभाण्डोपरिस्थितौ । स्वूलदन्तौ च दान्तौ च द्विभुजौ भगवन्मयौ ॥
कुटिलभूलतायुक्तौ किञ्चिदुन्नतवशसौ । लम्बोदरी सुपीनांगौ हस्तपाणिपदौ द्विज ॥
शांखपद्मसमानाभौ नीलशुक्लाम्बरसजौ । मकुटाद्यस्तु विविष्ठरलंकारंलंकृतौ ॥
दक्षिणेन करेणैव धारयन्तौ सरोरुहम् । इतरेण करेणैव हृतानेन निर्धि स्वकम् ॥
अथवा वामहस्ताभ्यां प्रवेशाभीतिदान्वितौ । करद्वयेन शंखं वा पदं वा दषती द्विज ॥
वामेन धारयेत्पदं यद्वा शांखनिधीश्वरः । शहूपश्चरौ वापि शिरसा मकुटोपरि ॥
शहूचक्रधरौ वापि साधकेच्छावशेन तु । उम्भम्य दक्षिणं जानुं खासनीकृत्य चेतरत् ॥
एवं शांखनिधे पदनिधेस्तु विपरीतवत् । तदद्वारशास्तानिष्ठौ तु संस्मरेदक्षिणादितः ॥

Paramesvara XI : 72-80 cf. Ivara¹ IX : 676-734

§ 667

विद्याधिदेवं भगवन् चतुर्वर्तं चतुर्भुजम् । लम्बकूर्वै जटादण्डकमण्डलवक्षसूत्रिणम् ॥
फुल्लरक्ताम्बुजाभासं श्वेतपश्चकराङ्कुतम् । श्रुती श्वगाद्वा वक्त्रेभ्यः प्रोद्गिरन्तमतः स्मरेत् ॥
निर्धूमाङ्गारवण्ठभं शहूपश्चाक्षसूत्रिणम् । फुल्लरक्तांशुविभवं देवताध्यात्मसूत्रकम् ॥
ध्यायेदभयपाणि तं कपिलं तेजसां निधिम् । योऽन्तः सर्वेश्वरो देवः साक्षिभूतो व्यवस्थितः ॥
स्फटिकोपलवद्वावान् स्वशक्त्याऽर्थान् विभति च । अविद्याविकृतानां तु भक्तानां मत्पदाप्तये ॥

Ivara¹ XXIV : 214-218

§ 668

रुद्ररूपी वीरभद्रस्तासां पश्चात्स्थितो भवेत् ॥

Padma 'kr.' XXII : 43b

§ 669

वीरभद्रो वृषारुद्रो वीणाहस्तस्त्रिलोचनः ॥

मातृणामग्रतः कार्यो जटाखण्डेन्दुमण्डितः ।

Hayavida 'Adu' XXIV : 16-2a (Adyar ed.)

§ 670

*कुमुदः कुमुदाक्षश्च प्रसन्नबदनेक्षणौ । तुहिनाचलसङ्काशौ प्रथमे वयसि स्थितौ ॥
नानाभरणदिग्धाङ्गौ नानाकुण्डलभूषितौ । नानामाल्यान्वितौ चैव नानामीलिधरौ द्विज ॥
नानागन्धविलिप्ताङ्गौ नानावस्त्रविभूषितौ । कुमुदारुद्यगणेशस्य ध्यातव्यो दक्षिणः करः ॥
अन्द्ररश्मिप्रतीकाशचामरेण विराजितः । अभिगच्छाभयं ध्यायेत् द्वितीयं दक्षिणं करम् ॥
भवन्नास्त्रप्रपञ्चानां परेषां गुणशासने । तस्यैवाच्च वामकरं प्रबुद्धकमलोद्यतम् ॥
तूष्णीं भीसूचकं ध्यायेद्विहस्थानां करं परम् । एते हे कुमुदाक्षस्य वैपरीत्येन भावयेत् ॥
द्वाभ्यां द्वाभ्यां कराभ्यां तु अन्येषामेवमेव हि । पुण्डरीको वामनश्च द्वावेतौ हृतभुक्प्रभौ ॥
गहडध्वजहस्तौ च शेषमन्यत्युरोदितम् । कृत्वा ध्यात्वाऽप्यवा न्यस्य दक्षिणे भगवद्गृहे ॥
शङ्कुकणीभिधानो यः सर्वनेत्रश्च पौष्टकर । द्वावेतौ चम्पकाभौ तु मायूरध्वजनोदयतौ ॥
महाविभूतेदेवस्य प्रत्यग्वायुदिगास्थितौ । सुमुखः सुप्रतिष्ठश्च वामभागगती विभोः ॥
चिन्त्यौ मुद्गफलस्यामौ आतपत्रकरोद्यतौ । नोक्तं शेषकराणां यत् तद्विदि कुमुदोद्यतम् ॥
एते भगवतो विप्र त्वन्तरङ्गा मयोदिताः । कर्मणा मनसा वाचा तद्वावगतमानसाः ॥

Pauskara IV : 183-194

§ 671

अथ सत्त्वस्त्रिलाण्डयोनेरशेषधिषणातुरप्रमेयस्यानवरतभुक्षिनो हरेः महोत्सवादिषु
ग्रामादिवास्तुपु ऐन्द्रादिदिक्स्थितानां कुमुदादीनां वर्णरूपवाहनायुधपरिवारमन्त्रार्चनादि यथामति
कथयिष्ये ।

कुमुद.—कुमुदस्तु पुनः कुमुदशुश्रो मुकुन्दः कुन्दवासाः श्यक्षश्चत्तुर्क्षरः
कृताञ्जलिपुटो ग्रामाभिमुखो हस्त्यारुद्रो देवग्रहगणमध्ये मिथितः । उन्कटः प्रकटोन्मुखो-

* cf. Hirata¹ IX : 326-38a; see also Pāṇini-śvāra XI : 32-38a

अस्त्रावोऽस्त्रवदनोऽस्त्रजिह्वो हस्तिषक्त्रो मुकुन्दो हस्तिपादः । कैशबवाभननरकनक्षमन्ददृष्टि-
कन्दककटुलोचनपटहाक्षविशालाक्षमकराक्षमकरपाण्डुरपाण्डुपृष्ठदुर्दिनसुदिनवामदेवमहानिर्भुसूदन-
कालकालभावनभगवद्ग्रानुमद्ग्रागधेयभास्करविश्वसेनविष्वसेनविसारविस्तारनिरस्तरविदण्ड-
दण्डकार्मुककामभूत्कामनाशैः पञ्चाशन्द्रिः पार्वदैः सौम्यं नानाविधैः नानाकारैः परिवृतं एवं
संस्मृत्य वर्ष्यपादाचमनगन्धपुष्पादिष्पूरम्यच्च अनन्तरं दिनबलिद्रव्यं निवेदं दत्त्वा
आचमनाञ्जलि दर्शयित्वा हरेमुखवासो विद्याय तद्विद्वेवतृप्त्यर्थं शस्त्रदुन्दुभिनृतगीतादि
कारयेत् ।

Vigvaskena XXVII

§ 672

कुमुदाकां पुनराप्ते यागस्त्वितं नीलच्छविं नीलवासं त्रिणेन्नं चतुर्भुजं
मुष्टियुद्धं हस्ते लक्ष्मुद्गरवारिणं महिषास्त्रं प्रामाभिमुखमसुरग्रहणमध्यस्यं निष्ठनामि-
जिह्वानोऽग्निरूपामिनकेशाग्निवर्णाग्निवक्त्रकमण्डकवरतदेवदेवलशाठषटशमकशास्त्रमीचिद्वोण-
मरीचिमहिषकुम्भनासकुम्भकर्णकुम्भकविधारिविक्रमिमस्करिमस्करसूकरास्यशाशमुखसिंहमुखनरसिंह-
कलकालभुक्कालसूत्रिसूत्रिविनालिनालकर्णः परिवृतममुं पथापूर्वमम्यच्च तद्विनवलिद्रव्यं निवेद,
आचमनं दत्त्वा, अञ्जलिमुद्रा दर्शयित्वा, बलिकेरे मुखवासान्तं विद्याय, तद्विद्वेवतृप्त्यर्थं
तृयाणि षोषयेत् ।

Vigvaskena XXVII

§ 673

द्वाम्यां द्वाम्यां कराम्यां वै अन्येषामेवमेव हि ॥
*पुण्डरीको वामनश्च द्वावेतो हुतभुक्त्रभौ । गशद्धवजहस्ती च शोषमन्यत्पुरोदितम् ॥
कृत्वा ध्यात्वाऽथवा न्यस्य दक्षिणे नैऋतेऽपि च । शश्कृकण्ठभिषानो यः सर्वदेवाभिसंज्ञितः ॥
द्वावेतो चम्पकाभौ तु मायूरव्यजनोदयती । महाविश्रूतेदेवस्य प्रत्यग्वायुदिगास्थितौ ॥
सुमुखः सुप्रतिष्ठत्वा विभोः सोमेशदिक्स्तितौ । चिन्त्यौ सुद्गफलस्यामावातपत्रकरोदितौ ॥

Ihvaya¹ IX : 386-42

* Ihvaya¹ IX : 38-40a || Pārāmedvaya IX : 38a-39

§ 674

पुण्डरीकः—पुनरन्तकाशास्थितं पुण्डरीकं पुण्डरीकच्छविं, पुण्डरीकवदनं, त्रिलोचनं, चतुर्भुजं, शहूचक्षवरं, कृताञ्जलिपुटं, ग्रामाभिमुखमश्वारूढं, गन्धवंग्रहणमध्यस्थं, यमधर्म-घर्मधरष्मराजष्मनुष्मरविनयप्रश्नयनिशेषकिरणालसत्कुणपक्वाहुकुञ्जप्राशुभिमर्दानिष्णान्तपतिरनुकेश-निर्मलनिवहव्युहोताहाहाहूरक्षणैलकपालककणककटुकावदुश्त्रिंचक्रिशार्ज्ञघन्विशार्ज्ञघरवासुदेवविभद्रकेतुमत्केतुकभक्षमीष्मर्मविद्मनित्यदण्डभून्महिषासनविवस्त्वाशदृश्वलहृत्यष्टांशुमत्प्रभृ-तिभिः परिवारैः परिवृतं इमं पूर्वमध्यस्थं, तद्दिनबलिद्वयं निवेदा, आचमनाङ्गलि दर्शयित्वा, अनन्तरं बलिकौतुके मुखवासो विधाय तद्दिग्देवतुप्त्यस्य शहूदि घोषयेत् ।

Viprakaanda XXVII

§ 675

ततो निर्झृतिदिषि स्थितं वामनं धूम्रवर्णधरं धूम्रवाससं, त्रिणथनं, चतुर्भुजं, शूलसञ्ज-मुद्गरधरं, मुष्टियुद्धहस्तं, शकटारूढं, ग्रामाभिमुखं यक्षग्रहणान्तःस्थितं, निर्झृतिप्रकृतिविकृतिसुकृतिदारणदमकरक्षसलक्षकासहमासपक्षनिष्ठुरकरभाषणप्रलयंबलाबलंवकप्रभाणवीरसेन...सकामरूपि-विरूपणसर्वगसगर्वविद्गौरसंभवप्रवहनिवहैकतनिवहकतृवरुणसमुद्देनमदनकपदिवृष्णनान्दकिनन्दक-कीनाशवरुणरणादिभिः परिवारैः परिवृतं पूर्ववदध्यस्थं तद्दिनबलि निवेदा, आचमनं विधाय, अङ्गलि निर्वत्यं कौतुकमुखवासो विधायानन्तरं तूर्याणि घोषयेत् ।

Viprakaanda XXVII

§ 676

शहूकणांभिधानो यस्सर्वनेत्राभिसङ्गितः । द्वावेतो चम्पकाभौ तु भयूरव्यजनोद्यती ॥
महाविभूतेऽर्देवस्य ग्रत्यग्वायुदिगास्थिती । सुमुखस्मुप्रतिष्ठश्च विभोस्सोमेशदिक्षस्थिती ॥
चिन्त्यी मुद्गफलश्यामावातपत्रकरोद्यती । नोक्तशेषकराणां तु उद्दिदि कुमुदोवितम् ॥

Paramatmata XI : 40-42

§ 677

वरुणदिग्गालयं, शहूकणं, पीतवर्णं, त्रिवीक्षणं, पीतवाससं, चतुर्भुजं, शहूचक्षवरं, कृताञ्जलिपुटं, ग्रामाभिमुखं, व्याघ्रारूढं, पितृग्रहणमध्यस्थं, वारुणवरुणपाशीपाश-धरगृहकेषणक्षीमवर्णनारदपवंतरविसुनामावामनहंसवेकुष्ठपरमपराहनूमत्प्रभान्भद्रविभद्रप्रभवमहा-कर्णविकणीशशंकलकविवानरकणिकणिकांशुमञ्जस्त्रभृत्यज्ञान्वाहविनाहककुतवदसिणदसुप्रदसुगन्ध-

253

पूजितगन्धताद्यंगरुडविरोधककल्यादिभिः परिवृत्त पितृगृहगणमध्यस्थ पूर्वदद्यच्च, तद्दिनबल्या-
चमनाऽज्जलि कृत्वा बलिबेरमुखवासं दत्त्वा, शङ्खादीन् घोपयेत् ।

Visvaksena XXVII

§ 678

अथ पुनरनिलं छनिल, अतितप्तहाटकनिभं, सर्पनेत्रं, त्रिनेत्रं, चतुर्भुज, हारिद्रवासासं, परशुपाशधरमुष्टिमन्त्रद्वहम्न, ग्रामाभिमुखमभ्रगस्त्रं, नागाभरणभूषित, नागगणस्थितं, मरुन्मारुत-
गोगर्ववायुमतानिलगलवतंकर (?) मार्गणोपेतगण [२६६] बलावलनिधिवीरधौरेयकविघवसयसङ्गा-
धिकर (?) मालिमालनिधिविश्वस्नयमन्माहमवसवकक्षुटकटकगन्धवहृपटुपितरोगिसेवनसेवक-
समौपदभोजनरोगारोगबलकारकारणगतंकर्तंपारविरिबलावलैः स्वपरिवारैः परिवृत्तं यथोक्त-
मध्यच्च, आचमनाऽज्जलि दर्शयित्वा, बलिबिम्बाश्रवासः निवृत्य तद्दिनबलि दत्त्वा, दिव्देवतातृप्त्यर्थ
शङ्खादीन् घोपयेत् ।

Visvaksena XXVII

§ 679

मानवः पृश्निगर्भंश्च जगत्यम्बरसस्थितौ । तप्तकाञ्चनवर्णभौ करण्डमकुटोज्वलौ ॥
बन्धुकरालवदनौ नानामात्यधरौ द्विज । तत्र मानवसज्जश्च पक्षनागविभूषितः ॥
सत्य दक्षिणहस्तश्च शङ्खराजेन शोभितः । तत्पृष्ठे कटके हस्ते बंगुष्ठान्तरलोलगा ॥
अक्षमालेति सा प्रोक्ता सर्वसिद्धिकरी सदा । मुख्यवामकरे चक्रं तत्पृष्ठे चोर्ध्वंगा गदा ॥
एतद्वि पृश्निगर्भस्य वैपरीत्येन भावयेत् । कटिहस्ताद् गदां ध्यात्वा पक्षनागो विना द्विज ॥

Parameśvara XI : 43-47

§ 680

अनन्तरं अमृतकरशास्थितं, श्यामच्छाय, श्यामाम्बरधरं, कृताऽज्जलिपुट, ग्रामाभिमुखं
रक्षोग्रहगणमध्यस्थ, सुमुखभेषास्त्रं, सोमसोमलकसामवित्सामवित्सामनाशनमुधाताधाताऽङ्ग-
सुरराष्ट्रकामुककलिकलावान् कालचक्रकालक्षुटविषोज्वलभूतामृतनाम्भः केयूरीकेवलीवलीकृष्णविश-
ङ्गीरेखालेखेपिकंशुकोलूकपञ्चकश्येनमुखमार्जारवत्कगुल्मकण्ठवकद्वृणविशेषोच्छेदकर्दमपूर्तिविग्रह-
सामलरसावत्सरवेगीवेगचतुरैः राक्षससहस्रगणैर्नायकैः परिवृत्तमेनं सगणध्यान यथापूर्वमध्यच्च,
तद्वारि बलिद्रव्यं निवेश, अङ्गजलि दर्शयित्वा, प्रतिमामुखवासो विधाय, आशादेवतातृप्त्यर्थं
तूर्यादि घोषयेत् ।

Visvaksena XXVII

§ 681

अथ पुनः ईशानाशाप्रतिष्ठितं, सुप्रतिष्ठितं, सिहारूढं, रजतवर्णं, रजतवाससं, त्रिणेत्रं, चतुर्भुजं, शहूमुदगरधरं, मुष्टियुद्धहस्तं, अग्रहाराद्यभिमुखं, पिशाचयहणमध्यस्थं, ईशानेश्वरव्यापि-
व्यासविनसवसुलाकापाकविशपशकुनिशकुनावटवृक्षस्खमकरक्षान्तिमारोमाकपिञ्जलश्छाण्डश्छ्य-
श्छ्याद्विग्रह्यबहुसाधनवदीदेविदुद्धमतिमाञ्चार्कुरशाकंरथिमान्यष्टिरिष्टात्मादुष्टमंरकृद्विनेत्रविकला-
वादिनिदीपकर्णेकभुक्-सर्वभुक्-सर्वगसर्वभागसनातनगोविन्दगोपतिगोपाभिः परिवृतं ईशानीयं यथापूर्व-
मभ्यव्यं, तदिदनवलि प्रदाय, अञ्जलि दर्शयित्वा बलिवेरमुखवासान्तं कृत्वा, तद्विदेवतृप्त्यर्थं
तूर्याणि घोषयेत् ।

Vyavahara XXVII

§ 682

पीतवस्त्रधरौ कान्तौ तथा पीतव्यगुञ्जलौ । अश्चिनौ तत्र कुर्वीत सहितौ ज्ञानारिणौ ॥
मकुटादिविचित्राङ्गौ पुष्पमालोपशोभितौ ।

Natadiva XXVIII : 100-101a

§ 683

ग्राममध्ये महादिक्षु स्थानं स्यादश्चिनोः शुभम् ॥
प्रग्नार ग्राममध्ये स्याद् ग्रामाभिमुखमन्यतः । आयतं चकुरथं वा आयतं वृत्तमेव वा ॥
प्रासादमश्चिनोः कुर्यादश्चाङ्गं चंकभूमिकम् । नक्तालप्रमाणेन प्रतिमां कारयेत् ततः ॥
अष्टतालेन वा कुर्यात् सप्ततालेन वा पुनः । दाढिमीपुष्पसंकाशौ दशसंवत्सराकृती ॥
मुण्डमालापरीतासौ चूडामकुटधारिणौ । पीताम्बरसजौ नित्यमुभयासोपवीतिनौ ॥
फुल्लरक्तोत्पलाक्षौ तु किञ्चिणीबद्धपादकौ । सिहासने समासीनो सहितौ ज्ञानारिणौ ॥
अश्चिनौ तत्र कुर्वीत पूर्वोक्तंद्वयविस्तरे । नासत्यश्चापि दक्षश्च तादुभौ नामतः स्मृतौ ॥
नासत्यो दक्षिणे स्थाप्यो वामे दक्षस्तथैव च । बद्ददक्षिणपादस्तु नासत्यः परिकीर्तिः ॥
प्रबद्वामपादस्तु दक्षश्चापि तथा भवेत् । वामदक्षिणपादो तु स्यातां पीठस्थितौ तयोः ॥
पश्चाच्चामरधारिष्यौ चिकित्सा चापि रोपिणी । रक्तशुक्लाम्बरे चंवं चूडामकुटधारिके ॥
दक्षिणे चंवं वामे च कर्तव्ये षुष्ठस्तयोः । आयुर्वेदघनुर्वेदो कर्तव्यो पाश्वतस्तयो ॥
शुक्लरक्तौ तु वर्णेन शुक्लाम्बरवरावुभौ । धन्वन्तरिस्तथात्रेयश्चार्चनापीठपाश्वयो ॥

आसौनौ दक्षिणे वामे शुक्रलरक्तौ कृताञ्चलौ । पौत्रवल्कलसंवीतौ कृष्णाजिनधरावुभौ ॥
जटामौलिधरौ कार्याविष्टतालप्रमाणतः । मृतसंजीवनीं चापि विशाल्यकरणीं तथा ॥
तयोस्तु पृष्ठतः कुर्यादिक्षीताम्बरसञ्जौ । प्रासादस्याग्रतः कुर्यादिश्वस्थानं विचक्षणः ॥

Banatkumāra "Śiva" I : 3186-332

The eight directional deities

The eight directional deities (*devamūrti*) are to be afforded a shrine of their own within the temple precincts, although some may also find a place of their own outside the temple area proper. Included in the excerpts below, with iconographic descriptions, are the following : Indra (§686-§690) ; Agni (§691-§697) ; Yama (§698-§702) ; Nirṛuti (§703-§705) ; Vāyu (§709-§712) ; Kubera, called Soma here (§713-§714) and Iśana (§715-§717). The reader will note that there is no description included here of Varuṇa.

In the opening excerpt it should be noticed the sectarian alteration that is given to the usual list, naming Nara, Narayana, Hari and Kṛṣṇa (in place of) the first four above. In this same excerpt, §684, it is stipulated that when the main icon of the temple stands, they stand ; when the main icon is revealed as reclining, they too should be shown lying down ; etc.

§ 684

विह्मूर्तयस्त्वषस्ताच्च चतुर्मः संप्रकीर्तिताः । नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥
ऐन्द्रादिसोमपद्यन्तं चतुर्मो मूर्तयः स्मृताः । केचिच्च वासुदेवादीनाचार्यः परिचक्षते ॥
अपरे पुरुषाद्यास्तु दिशामूर्तीः प्रचक्षते । एतेषामपि सर्वेषां प्रत्येकं पश्यमासनम् ॥
चित्रे चाप्यर्घचित्रे च चित्राभासेऽपि वा पुनः । स्थानासनादि कुर्वीत शयनं यानगं तथा ॥
स्थिता एव दिशामूर्तीः स्थिते देवे प्रचक्षते । आसीनाद्य तथासीने उभयं चापि कुर्वते ॥
एवं शास्त्रान्तरान्वेषी कारयेत् तत्त्वविलमः ।

Banatkumāra "Br." VIII : 40-44 [sic.]

§ 685

एते चतुर्मुखाः सर्वे अक्षसूत्रविभूषिताः ।	चित्तयन्तः परं तत्त्वं वराभयकरोद्यताः ॥
दिव्याभरणदिव्याङ्गा दिव्यमाल्याम्बरान्विताः ।	दिव्यरूपधराश्चैव दिव्यगन्धवहा द्विजाः ॥
रक्तशुक्लनिशापीतनीलचम्पकसश्रम्भः ।	व्योमस्फटिकमातराण्डराजोपलनिभैस्तथा ॥

माल्याङ्गरागवसनैः महार्थैः समलकृताः । भूषिता भूषणैश्चित्रैः करण्डमकुटादिभिः ॥
एम्ब्यश्वतुभुंजस्त्वत्र विशेषो वृषभध्वजः । द्विभुजास्त्वथवा चान्ये वरदाभयदास्तु वा ॥
इति लोकेश्वरेषूक्तं ततो वै द्विजसत्तमाः । . . .

Iāvara¹ IX : 100-105a

§ 686

शतधामनिर्भ ध्यायेच्चतुर्बाहु पुरन्दरम् । (दिव्यद्विपेन्द्र)सस्यं तु सुतीक्ष्णं कुलिशोदतम् ॥
Pañchaka IV : 149 = Iāvara¹ IX : 90 Paramēśvara XI : 92b-93a

§ 687

इयाम किरीटो द्विभुजो वासवो विजिदक्षिणः । वामावलभितकटिः सर्वकल्पपरिष्कृतः ॥
Padma "kr." XXII : 66

§ 688

ऐरावतगजालन्दो वच्छहस्तस्मुराधिपः । द्विभुजो वहुनेत्रभ सर्वाभरणभूषितः ॥
सर्वलक्षणसम्पूर्णः कार्यस्त्वन्दो नृपोपमः । . . .
Nyāyabīrja "Ādi" XXV : 1-2a [Adyar ms.]

§ 689

शक्रस्यायतनं कुर्यात् प्राच्यां वा ग्राममध्यमे । प्राच्यां तु पश्चिमद्वारं प्राग्छार ग्राममध्यमे ॥
माहेन्द्रं नाम नाम्ना तु चतुरश्च त्रिभूमिकम् । ततश्च प्रतिमां कुर्यान्निवतालप्रमाणतः ॥
शिलामयीं मृत्मयीं वा ततो लोहमयीं तु वा । द्वितीयभूमौ कुर्वीत नानारत्नविभूषिते ॥
सिहासने विचित्रे तु समासीन शतक्लुम् । किरीटहारकेयूरप्रलभ्वकटकान्वितम् ॥
दूर्वामिरकतश्यामं पश्यायतविलोचनम् । पीतमाल्याम्बरघरं कल्पद्रुमसमाश्रितम् ॥
सर्वरत्नोपवीतं च सर्वाभरणभूषितम् । प्रबद्धवामपादान्तं पीठस्थेतरपादकम् ॥
एवं देवेश्वर कुर्यात् सौम्यं कुलिशाधारिणम् । कायें चामरधारिण्यांकुर्वेशी च तिलोत्तमा ॥
दक्षिणे चैव वामे च पीतवर्णे सिताम्बरे । द्रृहस्पतिश्च शुक्रश्च कर्तव्यो शक्रादर्शयोः ॥
पीतमाल्याम्बरघरौ शुद्धस्फाटिकसश्चिभौ । दक्षिणे चैव वामे च स्थितो मौलिजटाघरौ ॥
अत्रिश्चापि शची चापि अर्चनापीठपादर्शयोः । शुक्लरक्तौ सुखासीनौ शुक्लरक्ताम्बरस्त्रजां ॥
अत्रिमूर्निर्जटाघारी शची वै मौलिधारिणी । सर्वं एव च कर्तव्याभाष्टतालप्रमाणतः ॥
कुर्यादैरावतस्यानं प्रासादस्याग्रतस्ततः । . . .

Banatkumāra "Śiva" I : 252-263a

§ 690

शब्दीभाग्नेयदिन्भागे नैश्चत्यां काप्युपश्रियम् । अहृत्यां वामुदेशे तु न्यसेत्कुलिशमीश्वरे ॥
Nāradiya XXVIII : 74

§ 691

अग्निरूपं प्रवक्षयामि तश्चिवोध सुलोचने । एकं ग्रीवं त्रिवक्त्रं च द्विनासिकषडक्षकम् ॥
त्रिमेष्वलं त्रिपादं च सप्तजिह्वाभिरावृतम् । अजारूढं चतुर्थज्ञं जटामण्डलमण्डितम् ॥
सम्ब्यभागे चतुर्हस्तं त्रिहस्तमपसम्ब्यके । सुक्लुदी चाक्षमाला च शक्तिदंकिणहस्तके ॥
तोमरव्यजनं चैव घृतपात्रं तु वामके । हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा चैव तु सुप्रभा ॥
अतिरिक्ता बहुरूपा सप्तजिह्वा: प्रकीर्तिताः । हिरण्या वारुणा जिह्वा कनका मध्यमे स्थिता ॥
रक्ता ओतरजिह्वा स्यात् कृष्णा याम्यदिवि स्थिता । सुप्रभा पूर्वजिह्वा स्यादतिरिक्ताग्निदिक्स्थिता ॥
बहुरूपा ईशजिह्वा.....स्थानं प्रकीर्तितम् ।

Iśvara³ [Nṛṇīmbakalpa] VII : 14 20n

§ 692

चतुर्भुजमुदाराज्ञ दिव्यदीप्युपशोभितम् । सप्तजिह्वासमोपेतं पञ्चवक्त्रविभूषितम् ॥
कोटियोजनविस्तीर्णे ज्वालापिञ्जल (भू)पितम् । भोम्यासनसमासीन वृत्तास्यमभयस्त्रूरम् ॥

Iśvara³ [Nṛṇīmbakalpa] : XIII [ms.]

§ 693

ज्वालामण्डलमध्यस्थो ज्वलनो द्विभुजो भवेत् । वरदः शक्तिहस्तश्च करण्डमुकुटोज्वलः ॥
Padma "kr." XXII : 57

§ 694

अजारूढं स्मरेदक्तं शक्तिपाणि द्वताशनम् ॥
सहस्राच्चिभिराकीर्णं सहस्रादित्यभासुरम् ।

Pauskara IV : 150 = Iśvara³ IX : 91 = Paramēśvara XI : 93b-94a

§ 695

ज्वालामण्डलमध्यस्थः कूचलः स्मश्रुतस्तथा । योगपट्टसमोपेतो नह्यसूत्रविभूषितः ॥
अविस्थोऽय द्विबाहूर्वं कार्यो वह्निविलोहितः । दक्षिणे चाक्षसूत्रं तु कुण्डिका वामतो न्यसेत् ॥
Hayashitṛṇa "Ādi" XXV : 3-4

§ 696

पूर्वे किञ्चुकपुष्पाभो दक्षिणे शोणितप्रभः ॥
जपाकुसुमसकाशस्तुतीयः पश्चिमे भवेत् । पिष्ठीतकप्रसूनाभमञ्चतुर्थग्निस्तथोत्तरे ॥
दिशोषादजचिह्नं तु वह्नेः प्रासादकोणके । रक्ताभं रक्तवस्त्रं च रत्नमूषणभूषितम् ॥
पार्वयोः पृष्ठतः पादास्त्रयोऽस्य विहिताशशुभाः । पञ्चवस्त्रं त्रिवक्त्रं च सप्तजिह्नं विभावसुः ॥

Nāradīya XXVIII : 156-18

§ 697

वह्नेरायतनं कुर्याद् वह्निस्थाने विचक्षणः । प्रत्यग्नारं तथेशाने नान्यत्र तु कथञ्चन ॥
शिलाभिरिष्टकाभिर्वा काष्ठेवा मृद्धिरेव वा । कुर्यात् प्रासादविस्तारं पूर्वोक्तक्रमयोगतः ॥
प्रासादयुक्त्या प्रतिमा नवतालविधानतः । कारयेत्त्वाहपाषाणमृदामन्यतमेत च ॥
त्रिशिखं रक्तवर्णं सद्गत्तमात्याम्बरसजम् । द्विषुलं च त्रिरक्ताङ्गं त्रिपदं चाष्टबाहुकम् ॥
रक्तकेशनखण्डमशु वह्निरूपं तु कारयेत् । चत्वारः परिवाराभ्य तस्य प्रोक्ता हविर्भुजः ॥
स्वधा चैव सुधा चापि पश्चादुत्तरदक्षिणे । कार्यं चामरहस्ते तु पीते शुक्लाम्बरलङ्घी ॥
स्वाहा चापि मनुष्यापि अर्चनापीठपाशवयोः । उत्तरे दक्षिणे कुर्यात् इयामे रक्ताम्बरलङ्घी ॥
कुताव्जली अथासीने किञ्चित्प्रह्लिदिरोधरे । स्थिते चामरहस्ते तु स्थितो देवो हुताशनः ॥
आसनं शयनं यानं प्रतिषिद्धं हविर्भुजः ।

Sauvakkumāra 'Śiva' 1 : 3-11a

§ 698

महामहिषसंस्थं तु त्वञ्जनाद्विसमप्रभम् । सुभीमदण्डहस्तं तु स्मरेदेवं पितृभरम् ॥
Pauṣkara IV . 151 = Jāvara¹ IX : 92 = Paramēśvara XI : 9-16-93a

§ 699

बैवस्वतभ्य द्विभुजः किरीटी मेचकच्छविः । दक्षिणाभयदो दण्डी निर्झृतिर्भीमदर्शनः ॥
Pāluna 'kr.' XXII : 58

§ 700

पाशदण्डायुधोपेतो द्विबाहुर्भूषितासनः । बैवस्वतः पीनकायो दिव्याभरणभूषितः ॥
विरुपैः किञ्चुरर्युक्ते लक्षणंविविधैर्युतः । पार्श्वद्वयेऽस्य पुरुषौ कर्तव्यौ भीषणाङ्गती ॥
Hayasīrṅa 'Ādi' XXV : 5-6 [Adyar ms.]

§ 701

यमस्यायतनं कुर्यात् ग्रामादीनां तु दक्षिणे । महिषारूपं विशेषेण दशान्यां पूजयेत्सुधीः ॥
द्विभुजं पीतवर्णं तु दण्डमेव चतुर्दशम् । मकुटादिविचित्रारूपं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥
Nāradīya XXVIII : 66-67

§ 702

ग्रामस्य दक्षिणे पाश्वे यमस्यायतनं भवेत् । तत् कुर्याद् दक्षिणद्वारं पूर्वोक्तंद्वयविस्तरैः ॥
न चान्यत्र प्रकुर्वीत यमायतनमण्डपम् । वृत्तं वा चतुरश्चं वा महिषीणां तथा भवेत् ॥
प्रतिमां कारयेत् तत्र नवतालप्रमाणतः । मेघस्यामं तु रक्ताक्षं द्विभुजं दण्डधारिणम् ॥
पीतमाल्याम्बरस्त्रमुभयासोपवीतकम् । विचित्रमकुटं भीमं किञ्चूषीवदपादकम् ॥
सिहासने समासीन न स्थितं शयितं न च । प्रबद्धवामपादाङ्गं पीठस्थेतरपादकम् ॥
कुर्याद्विवस्वत देवं सौम्याग्नेयगुणान्वितम् । सुधर्मा च विधर्मा च वालव्यजनशोभिते ॥
चूडामकुटधारिष्यो पीताम्बरविभूषणे । रक्तोत्पलनिभे ते तु नीलनीरजलोचने ॥
दक्षिणे चैव वामे च स्थिते कार्ये तु पृष्ठतः । चित्रगुप्तः कलिष्वर्चैव कर्तव्यो यमपाशवंयोः ॥
दक्षिणे चित्रगुप्तस्तु गौरवर्णः सिताम्बरः । नीलवर्णः कलिवर्णमि पीताम्बरविभूषणः ॥
कृतान्तं चैव मन्युं च अर्चनापीठपाशवंयोः । आसीनी रुद्धमलौ कायौ रक्ताम्बरविभूषणौ ॥
Sanatkumāra 'Śiva' I : 231-240

§ 703

दंष्ट्राकरालवदनं कृष्णमेघसमप्रभम् । ओरं प्रेतासनं व्यायेत् लङ्घधृप्राक्षसेश्वरम् ॥
Pauṣkara IV : 152 = Īvara¹ IX : 93 = Paramēśvara XI : 966-967

§ 704

दंष्ट्राकरालवदनो भुकुटीकुटिलेकणः । दक्षिणो भीतिस्त्रस्त्रो करणिमकुटोज्ज्वलः ॥
Padma 'kr.' XXII : 68

§ 705

द्विकाहुः पीनदेहस्तु लङ्घहस्तोऽन्ननप्रभः । विभूषितस्त्रवा कार्ये राक्षसो रक्षसां पतिः ॥
Hayasīrṣa 'Ādi' XXV : 7 [Adyar ed.]

§ 706

मुक्ताफलद्युतिसमं भीमं फाशकरोदत्तम् । नागकन्यासहस्राद्यं मकरस्थमपां दतिम् ॥
Pauṣkara IV : 153 = Īvara¹ IX : 94 = Paramēśvara XI : 966-970

§ 707

वरुणः श्यामलः पाशहस्तो वामेऽभयप्रदः । करचिद्गकुटश्चैव ।

Padma 'kr.' XXII : 60

§ 708

द्विवाहुः पाशहस्तश्च मकरस्थो विभूषितः । कर्तव्यो वरुणो देवः कुण्डलाभ्यां विभूषितः ॥
Hayavirsa 'Adi' XXV : 8 [Adyayat ms.]

§ 709

नीलतोथदमङ्काश महाष्वजपटान्वितम् । अ्यायेत्समीरणं देवं सस्थितं हरिणोपरि ॥
Paushkara IV : 104 = Iṣvara' IX : 95 = Paramesvara XI : 97b-98a

§ 710

• वायुर्धूमो द्विवाहुकः ॥
अङ्कुशो दक्षिणे हस्ते वामः कट्यवलम्बनः ।
Padma 'kr.' XXII : 60b-61a

§ 711

द्विवाहुर्वजहस्तस्तु मृगारुदस्सलक्षणः । सवभिरणसंयुक्तः कार्यो वायुस्मुरोत्पमः ॥
Hayavirsa 'Adi' XXV : 9 [Adyayat ms.]

§ 712

मरुतो वायुना तुन्याः । . . .

Padma 'kr.' XXII : 61b¹

§ 713

सोमः सोमवदिष्यते ॥

Padma 'kr.' XXII : 61b²

§ 714

सोमं तारागणोपेतं शङ्खगोक्षीरपाण्डरम् ॥

बृहच्छशकपृष्ठस्थं शिशिराक्षकरं स्मरेत् ।

Paushkara IV : 155 Iṣvara' IX : 96 Paramesvara XI : 98b-99a

§ 715

वृषास्त्रश्चतुर्द्वाहुः शङ्खकुन्देन्दुसुप्रभः । कपालं वामहस्तेष्य शूलं हस्ते तु दक्षिणे ।
नागपाशं तथा वामे दक्षिणेन वरप्रदः । ईशानं कारयेद्वं सर्वविद्वेश्वरं प्रभुम् ॥
Hayasirya 'Adi' XXV : 22-23 [Adyar no.]

§ 716

सितभूतिविलिप्ताङ्गं त्रिणेत्रं वृषवाहनम् । त्रिशूलायुधहस्तं च त्वीशानं आनिनं स्मरेत् ॥
Pauskara IV : 156 - Īavata³ IX : 97 - Paramedvata XI , 99c 100a

§ 717

ईशानो रुद्रवत्कल्प्यस्तेषां वाहनमुच्यते ॥
Pedma 'kr.' XXII : 61a

The nine Planetary Deities

The nine planetary deities (*ninagrāhas*) are personifications of the solar system, as understood by the astrologically-oriented Hindus. Here, the excerpts are all drawn from one source, the *Hayasirya-samhitā* ("Ādi-kāṇḍa"). The following eight are described (Candra was described §626-629, above): Ketu (§718), Rahu (§719), Sani (§720), Sukra (§721), Guru (§722), Budha (§723), Maṅgala (§724) and Sūrya (§725 , cf. §623-625).

§ 718

भूजगार्बतनुः केतुरुपवीती च धूमलः । सव्योरस्थितदोर्दण्डो दक्षिणेनाभयप्रदः ॥
Hayasirya "Adi" XXIII : 12 [Adyar no.]

§ 719

करालास्यः स्मृतो राहुः छिन्नदेहः कुताङ्गलिः ॥
Hayasirya "Adi" XXIII : 10b [Adyar no.]

§ 720

केकरस्तौरिरुच्यते

Hayasirya "Adi" XXIII : 10a [Adyar no.]

§ 721

काणस्तु भार्गवः कार्यः

Hayashira "Adi" XXIII : 10a [Adyat ms.]

§ 722

गुरुम्सौम्योऽजसंस्थितः ॥

Hayashira "Adi" XXIII : 96² [Adyat ms.]

§ 723

बालरूपो द्रुधः कार्यः

Hayashira "Adi" XXIII : 96¹ [Adyat ms.]

§ 724

निविडाङ्गोऽङ्गारकस्तु सर्वलक्षणलक्षितः ।

Hayashira "Adi" XXIII : 9a [Adyat ms.]

§ 725

आदित्यो द्विभुजः प्रोक्तो युवालकणलक्षितः ॥
 कम्बुग्रीवः पीनवक्षा: अलङ्घारं कृतशशुभः । सर्वभिरणसंयुक्तो दीप्तसौम्यो द्विलोचनः ॥
 पथस्थः खटिकागुप्तमादो वा रथसंस्थितः । एकषको रथस्तस्य सप्ताश्रोऽरुणसारणिः ॥
 हस्तयोः पङ्कजो तस्य काष्ठी स्फन्धभिती शुभी । दण्डपिङ्गलकी काष्ठी प्रतीहारी विभूषिती ॥
 सङ्गलेटकहस्तस्तु रथस्थो दण्डनायकः । मधीमाजनहस्तस्तु पिङ्गलो लेखनीकरः ॥
 संज्ञा वत्सायुता चैव कार्ये पाश्वद्वयस्थिते । शरकार्मुकहस्ते ते वामदक्षिणसंस्थिते ॥
 आदित्यं कारयेद्देवं सर्वरोगविनाशकम् । विने तु लेखयेत् भानु कञ्चुकागुप्तविग्रहम् ॥
 श्रेदानस्यापरान् सौरे: वर्णयिष्यामि तेऽस्तिलान्

Hayashira "Adi" XXIII : 1b-8a [Adyat ms.]

Cakra and Sankha

The personifications of the Divine Discus and Conch are here described (as they appear in the third courtyard?). The Cakra-form is described both as a human-like figure (§727 and §728) and in its more usual disc-like appearance (§726 and §729, cf. §584 §597). The Sankha-form is described as having a human-form (§730).

§ 726

अथोत्सवार्थं चक्रस्य लक्षणं वक्ष्यते ऽधुना । सुवर्णेनाय रूप्येण ताम्रेण वायसेन वा ॥
 गजदन्तेन वृक्षेण कुर्यान्विकं स्वशक्तिः । मूलबेराङ्गुलेनैव चतुर्विशतिकोत्तमः ॥
 अष्टादशाङ्गुलं मध्यं कन्यसं षोडशाङ्गुलम् । आयामसमवृत्तं तद्विस्तारं चाष्टधा भवेत् ॥
 बहिः पादस्य भागं तदराणां च द्विभागतः । तन्मध्ये चारकूटस्य द्विस्तारं तु द्विभागिका ॥
 कूटमध्ये तु भागेन चक्रविम्बं तु कारयेत् । सिंहं वा मकरास्यं वा पश्चकणिकमेव वा ॥
 कारयेत् फलकाष्ठेन तत्सिंहोदरसंयुतम् । शताष्टायुत श्रेष्ठं पञ्चाशदरसंयुतम् ॥
 मध्यमं तु चतुर्विशदराणां तु कनीयसम् । मध्ये तत्पृष्ठपाश्वें तु कुर्यात् भागी तु पश्चवत् ॥
 पादर्वयोरुभयोर्मूर्छिन् अयानलविलायुतम् । अधस्तं पट्टिकायुक्तं तद्विम्बं भ्रागमानता ॥
 पाशर्वयोः फलकाः स्थाप्य सिंहं तद्वागमानतः । चक्रस्य त्रिगुणी दैव्यं दण्डनाळं विभागतः ॥
 कुंभमण्डयुताये तु मूले पीठं प्रकल्पयेत् । चक्रविस्तारतुल्यं स्यात् तस्यार्धमूर्छर्वं भवेत् ॥
 शेषं युक्त्या तु कर्तव्या प्रोक्तं चक्रस्य लक्षणम् । अन्यथा चक्रमिन्द्रियि कुर्यादिकमिहोच्यते ॥
 मानाङ्गुलेन मानेन सप्ताष्टनवमेन वा । दश चैकादशेनैव द्वादशं च त्रयोदश ॥
 चतुर्दशं पञ्चदशमुत्तमादित्रयो गुणाः । चक्रार्थं हि द्विषट् स्यात् द्वियंशं नेमिरूप्यते ॥
 अराणां च चतुर्भगिमध्यर्थं नाभिरूप्यते । त्रिभागं पश्चमेवं स्यात् अधीशा हीनमेव च ॥
 अक्षमेकांशकं कुर्यात् चक्रलक्षणमेव तु ।

चक्रस्य चार्थं द्विषट्कालं दृशेन नेमिद्विकलैररणाम् ।

नाभेस्तदर्थं यन्ते त्रिमात्रं षण्डर्थं भीकः क्षया क्लेषण ॥

पूर्वोक्तेनैव मानेन पीठादीन् परिकल्पयेत् । त्रिद्वयेकाङ्गुलं वापि जाललक्षणमुच्यते ॥
 तस्यार्थं नाहमेवं तु अयानलसंयुतम् । एतन्मानमिदं प्रोक्तं सर्वसप्तमुखावहम् ॥

Visputattva XXXVI : 1-17

§ 727

रक्तवर्णं चतुर्बहुं.....वा मुनीश्वर । सर्वाभिरणसंयुक्तं सर्वशोभनशोभितम् ॥
 कालाग्निसदृशाकारं चक्रघुणमकुटान्वितम् । एवं चक्रधिदेव तु पूजयेत् द्वारपाश्वंके ॥

Vishvalozena XX : 158-159

§ 728

पुष्पः कीतिमुखं चैव शिरश्चकं तथैव च । पश्चं चक्रं गदा खड्गं चापं शाह्वेति षट् ऋमात् ॥
 सूचिः स्थितिः लयो वृद्धिः विजयो मोक्ष इत्यपि । इत्येवं योगमूर्तिः स्यात् भोगमूर्तिं वदाम्यहम् ॥

भोगमूर्तिविशेषं स्यात् चक्राकारं सुपुष्पकम् । अरं चतुर्विशयुतं अष्टज्ज्वालासमावृतम् ॥
 अथवा मूर्तिकं चैव षट्कोणं नेमिसंयुतम् । मध्ये बद्धाञ्जलिर्भूत्वा ज्वालामालासमावृतः ॥
 चतुर्बाहुसमायुक्तः शङ्खचक्रघृतो भवेत् । अभयं वरदं चापि पाशमङ्गुशमेव वा ॥
 आलयाश्रयबिम्बं स्यात् बलिवेरमथार्चनम् । उत्सवं स्नानशयनं दीक्षावेरं च हीनकम् ॥

Vihagendra II : 25-30

§ 729

विम्बोत्सेषेति षट्पट्टं षोडशांशैकविस्तरम् ॥
 सममध्यं सम वाथ त्रिकोणं भवसंपुटम् । न रथव्यतिरेकेण षट्कोणं समसम्पुटम् ॥
 पादादुष्णीषधीमन्तमूर्छ्वाधिकोणमेव च । ऊर्ध्वंपट्टं स्तनादूर्ध्वं मञ्जोन्मानमधस्तथा ॥
 स्तनजानुसमं वापि बाह्योर्वृतं विशेषतः । त्रिभुजं चतुर्गुणं वापि वेरादेकाशनेमिकम् ॥
 अक्रस्य मध्ये स्थूलाभमन्तर्बाह्ये च भूक्षमकम् । मध्ये स्थूलमुभौ पाञ्चौ सोपानकमसूक्षमकम् ॥
 तच्चक्रं सप्ताथा कृत्वा सप्ताशं क्रमशो भवेत् । षट्कोणस्य च तद्वाह्ये वृत्तमेकाशक भवेत् ॥
 घनषट्कोणवत्कुर्यात्तिरुद्धामविचित्रितम् । तद्वाह्ये वृत्तमेकाशं घनमध्याधिक भवेत् ॥
 वज्रशालैरलङ्घृत्य दलं च परिक्र्यते । अघाँशं कम्पकं दाये साधाँशमधिक घनम् ॥
 महावृत्तविभागं स्यात् सयमायामविस्तरम् । वेत्रं वृत्ताङ्कृतीरेव महावृत्तं प्रशस्यते ॥
 पुष्पजालैरलङ्घृत्य मणिमालैरलङ्घृतम् । तद्वाह्यकम्पमध्याशं पूर्ववत् परिकल्प्यते ॥
 तद्विहृतमेकाशं केसरोऽयं प्रशस्यते । तदमेव च तत्कुर्यात्तिरलङ्घृतम् ॥
 तद्वाह्ये वृत्तमेकांशं घनं षट्कोणमन्तवीत् । अष्टोत्तरसहस्रं स्यान्द्वितमष्टोत्तरं भवेत् ॥
 ज्वालामालासमायुक्तं चतुर्ज्वलोन्नतं भवेत् । अथवाष्टज्वालं स्याङ्गं तद्विगुणीकृतम् ॥
 ज्वालैरनेकसंयुक्तं महाज्वालं विना भवेत् । सामन्दलं च कम्प स्यान्महावृत्तं च कम्पकम् ॥
 केसरज्वालपंक्तिः स्यात्सप्तांशैर्निषिद्धिः कम्मात् । अथवा कम्पमाणेकं चतुर्थांशं प्रवक्ष्येत् ॥
 भागस्य भागयोर्भव्ये कम्पं कुर्यात् पृथक् पृथक् । सुषिरं सुषिरं वापि ज्वाले मूले च याम्यके ॥
 महावृत्तमुभौ पाश्वेऽन्तर्बाह्यमुखं भवेत् । चक्रमन्तमुखं त्रीणि वृत्तं त्रीणि वहिमुखम् ॥
 इति चक्रघमाणं स्यात् ।

Vihagendra VII [ms.]

§ 730

शङ्खाभं सौम्यरूपं तु सर्वभिरणभूषितम् । उपवीतयुतं श्वेतं शङ्खयुज्मकुटान्वितम् ॥
 चतुर्बाहुं द्विबाहुं वा ध्यायेद्वारस्य वामके ।

Vieyvalkrena XX : 156-157a

265

The divine beings of the outer courtyards

The various divine beings (*guras*) may be personifications of certain lesser weapons of the Lord, or they may be certain female deities like Durgā, Māheśvari, Sarasvati, et. al., or they may be lesser female attendants of the preceding, or they may be personifications of rivers like Ganga and Godāvari (§731-§743) –and these will be found in the fourth courtyard. Or, they may be certain minor male deities (§744) - found in the fifth courtyard. Or, they may be minor functionary gods (§745) – in the sixth courtyard. Or, they may simply be gate-keepers in the seventh and eighth court yards (§746-§747 and §748-§749).

§ 731

वज्रं शक्तिलथा दण्डः खड़ः पागो ध्वजस्तथा । शिशिरास्यं त्रिशूलश्च लाङ्गूलं मुसलं तथा ॥
 पूर्वादिकमयोगेन चतुर्थावरणे स्थिताः । एतेषां क्रमशो ध्यानं समाकर्णय साम्प्रतम् ॥
 वज्रं वज्रोपलाभं तु सितदीर्घनसाङ्कृतम् । दण्डाकरालवदनं उवलत्कनकलोचनम् ॥
 सौदामिनीप्रभां शक्ति शान्ताग्निवदनेकणाम् । अनधर्वरनिष्ठोषमुद्गिरन्तीं मुहुर्मुहुः ॥
 बद्धमुर्द्धं स्मरेदण्डं रक्ताङ्गं रक्तलोचनम् । कोषमूर्ति स्वदशनैर्दशान्तमधरं स्वकम् ॥
 स्वरशिमस्त्रितं ध्यायेत् मृत्युमानं च नन्दकम् । शारदाकाशसङ्काशं दशन्तं दशनावलीम् ॥
 पाशं गुणगणाकीर्ण विद्युज्जिह्वं भयानकम् । हेमालिपाण्डिताभं च घोरास्यं रक्तलोचनम् ॥
 शारुजलदसङ्काशं ध्वजं कुटिललोचनम् । स्वतेजसा जगत्सर्वं घोतयन्तं बलोत्कटम् ॥
 शिशिरं हीतधामाभं पीताङ्गं पृथुविश्रहम् । जटाकलापधूक्सौम्यं पुण्डरीकनिभेकणम् ॥
 उदयार्कसहस्राभं त्रिशूलं भीषणाङ्कृतिम् । कल्पान्तपावकाकारस्वरशिमपरिवेष्टितम् ॥
 संध्याजलदसङ्काशं लाङ्गूलं भीमलोचनम् । कामाङ्गमुन्नतांसं च वज्रकायं बलोत्कटम् ॥
 कुन्दावदातं मुसलं सौम्यमीषतस्मिताननम् । रवं रवन्तं मधुरं श्रोत्रेन्द्रियसुखावहम् ॥
 नीलरक्तसितापीतपावकाङ्जनसन्निभैः । हेमचन्द्रहिमाकाशसमानाभैः क्रमेण तु ॥
 माल्याङ्गरागवसनै रुचिरेस्समलंकृताः । दिव्यराभरणैर्युक्ताः स्वचिह्नाङ्कृतमस्तकाः ॥
 तर्जयन्तश्च दुष्टीषं दक्षिणेन करेण तु । वामेन कटिमालम्ब्य सुसमंस्थानकस्थिताः ॥
 चतुर्थावरणद्वारदक्षिणोत्तरशास्त्रयोः । गङ्गां च यमुनां चैव ध्यात्वा सम्पूजयेत् क्रमात् ॥
 भगवत्पादसमूतां गङ्गां कुमुदसन्निभाम् । नवयौवनलावध्यसौकुमार्यगुणैर्युताम् ॥
 नीलाङ्गरागवसनां नीलमाल्यरलङ्कृताम् । द्विभुजां सौम्यवदनां पुण्डरीकनिभेकणाम् ॥
 हारनूपुरकेयूरकुण्डलाशुपशोभिताम् । संसारतापसन्ताप्तानारुक्षून् परं पदम् ॥
 वासनाकर्मपङ्कानि क्षालयन्तीं स्वतेजसा । वहन्तीं दक्षिणेनैव कलशं वारिपूरितम् ॥
 वामेन तर्जयन्तीं च करेण प्राङ्कृतान् जनान् । यमुनां नीलरत्ना(क्ता)भां नीलकुञ्जितमूर्धजाम् ॥

सिताङ्गरागवसनां सितमात्योपशोभिताम् । दक्षिणे तर्जनीमुद्रा वामे तु कलशस्मृतः ॥
अन्यतस्वं तु गङ्गोक्तमत्रापि स्यान्महामते ।

Jāvara¹ IX : 1166-138 = Paramēvara XI : 119-141a

§ 732

एवं संक्षेपतः प्रोक्तं दुर्गामूर्तिमथो शृणु । इयामाद्विशिखराकारां त्रिनेत्रा पद्मजाननाम् ॥
द्विनेत्रां वा मुनिश्चेष्ठ चतुर्हस्ताष्टकां तु वा । सर्वावियवसम्पूर्णी मकुटादिविराजिताम् ॥
शत्रुघ्नचक्रमयमुजां पद्मस्थोपरि संस्थिताम् । दुर्गा चैव मया प्रोक्ता हेतिन्यासमथो शृणु ॥
दक्षिणोर्ध्वंकरे चक्रमयं चापरे शुभे । वामोर्ध्वंकं तु विन्यस्य हृषस्तात् करिहस्तकम् ॥
एवं चतुर्भुजं प्रोक्तमष्टहस्तमतः शृणु । सत्य दक्षिणहस्तोर्ध्वं चक्रं कालाग्निसन्निभम् ॥
अस्याधरे तु शत्रुं स्यात्त्वञ्जं चाघरदोग्निं तु । सशूलं विद्वमप्रस्वयं विन्यसेदपरे शुभे ॥
एवं दक्षिणपार्श्वं तु प्रोक्तं वामे हृतः शृणु । चापं वामोर्ध्वहस्ते स्यादघस्ताच्छत्रहृषेव च ॥
परिषाप्यषरे हस्ते गदां चैवापरे करे । एवं संक्षेपतः प्रोक्ता महिषान्तकरी शुभा ॥
अत्र किञ्चिद्द्विषेषोऽस्ति दुर्गापूजाविधि क्रमम् । सहिता(रतो) गृह्ण पूजयेद्विधिषोदितम् ॥
विशेषमन्त्रसंप्रोक्तं वेषं साधारणं स्मृतम् ।

Viprakrenā XI : 276-285vi

§ 733

चतुर्भुजा तु रुद्राणी बृषारूपा त्रिलोचना ॥
शूलं शारं दक्षिणे तु वामे वज्रं तु कार्मुकम् ।

Hayavīra 'Ādi' XXIV : 46-5a [Adyar ms.]

§ 734

स्कन्दरूपा तु कौमारी बालाकारा समासला ॥
मधूरवरमारूपा द्विभुजा शक्तिधारिणी ।

Hayavīra 'Ādi' XXIV : 56-6a [Adyar ms.]

§ 735

बराहास्या तु वाराही बृहत्कण्ठा महोदरा ॥
सप्तताला तु वाराही कर्तव्या शुभलक्षणा ॥
महिषस्या दण्डहस्ता शत्रुघ्नक्रगदाम्बुजा ।

Hayavīra 'Ādi' XXIV : 7b-8 [Adyar ms.]

§ 736

नवयौवनसंयुक्ता भूषिता वहुलोचना ।

Hayashira 'Ādi' XXIV : 9b-10a [Adyar ms.]

माहेन्द्री तु शजारूदा द्विभूजा वरथारिणी ॥

निर्मासा अस्त्यिसारा च ऊर्ध्वकेशी कुशोदरी । नागयन्नोपवीताङ्गी द्वीपिक्षमोत्तरञ्जदा ॥
मुण्डमालाघरा देवी अस्त्यिलङ्घैर्विभूषिता । कणालं पट्टिशं वामे शूलं कर्ती च दक्षिणे ॥
शजारूदा सुदुष्प्रेक्ष्या चामुण्डेयं प्रकीर्तिता ।

Hayashira 'Ādi' XXIV : 10b-13a [Adyar ms.]

चतुर्भूजा तु चामुण्डा कोटराङ्गी त्रिलोचना ॥

§ 738

श्यामा सुरक्षा द्विभूजां.....पद्मजाननाम् । रक्तपद्मोद्धर्वगा देवीं सर्वाभिरणभूषिताम् । रक्तपद्मकरा देवीं व्यायेस्पुष्टि हरिप्रियाम् ।

Visvakaṇa XI : 261b-264a (see also ibid. XVIII, 17b-18)

पुष्टि वामे न्यसेत्तस्याः लक्षणं शृणु सुन्नत ॥

सर्वावयवसंपूर्णी मकुटादिविराजिताम् ॥ दिव्यमाल्याम्बरघरा दिव्यरत्नविराजिताम् ॥

§ 739

एवं पुष्टि तु संचिन्त्य सर्वदुखाघनाशिनीम् । रक्तपद्मदलप्रस्थां पश्यासनगतां शुभाम् । द्विभूजां द्विदृशां देवीं मेषां मकुटधारिणीम् ।

Visvakaṇa XI : 264b-267

एवं व्यात्वा मुनिश्वेष्ठ कारयेत्सुमनोरमाम् ॥

मेषामूर्तिमधो वक्ष्ये सर्वविद्याप्रदायिनीम् ॥

सर्वलक्षणसम्पन्ना सर्वाभिरणभूषिताम् ॥

मेषा चेयं मया प्रोक्ता वाग्देवीमधुना शृणु ॥

§ 740

शान्तस्फटिकसङ्कुशां श्रियं पश्यरजःप्रभाम् । सरस्वतीं तथारूपां रत्नं श्यामा तु चिन्तयेत् ॥

Visvā VI : 68

§ 741

शुद्धस्फटिकसङ्कुशां श्वेतपश्यगतां शुभाम् । पश्यासनसमोपेतां चतुर्हस्तसमन्विताम् ॥
श्वेताम्बरसमायुक्तां मुक्ताभरणभूषिताम् । त्रिदृशां द्विदृशां वापि हृष्टमालाघरा शुभाम् ॥

व्याख्यानपुस्तकैयुक्तां वाग्देवी मकुटान्विताम् । एवं सरस्वती ध्यायेत्सर्वदेवमयी पराम् ॥
 परतन्त्रविधानं चेत् प्रवक्ष्यामि सरस्वतीम् । सर्वलक्षणसम्पन्ना सर्वावधिवशोभिताम् ॥
 सर्वाभिरणसंयुक्तां द्विभुजां द्विदृशां पराम् । विशेषमन्त्रसंप्रोक्तं शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥
 इत्येवं परतन्त्रे तु लक्षणं परिपूर्यते । गणनावलयं चोष्ट्वं वामस्योष्ट्वं कमण्डलम् ॥
 पुस्तक चापरे हस्ते सर्वविद्याणंवैवृताम् । प्रतिपादनमुद्ग्राह च दक्षिणाधरहस्तके ॥
 परतन्त्रे भुनिश्रेष्ठ पश्चहस्तां शुभाननाम् । अङ्गघ्रिपाश्वेऽशुकं गृह्ण एवं वाणीं प्रकल्पयेत् ॥

Vigraham XI : 264-275

§ 742

अङ्गमन्त्राश्विवोधाद्य गदन्त्या मे निशामय । करालमनलारुद्धं कृत्वा सयोज्य पूर्ववत् ॥
 आनन्दाद्यैः स्वरूपनिदिव्यापियुक्तं श्रियो यथा । अङ्गमन्त्रा इमे कीर्तेः सखीरूपामनु शृणु ॥
 श्रुतिः सरस्वती मेधा श्रुतिः सर्व्य इमा स्मृता । द्विभुजा हेमवर्णभाः कीर्तिरूपाः स्मिताननाः ॥
 सुपुस्तकं करे वामे दक्षिणे चामरं करे । मन्त्रान् कीर्तिसखीनां तु गदन्त्या मे निशामय ॥
 मदनं चामृतं चैव प्रधानं शङ्कुरं तथा । एतान् कृत्वानलारुद्धान् मायया परिभूययेत् ॥
 चन्द्रिणं व्यापिनं दद्यात् सखीमन्त्रानिमान् स्मरेत् । कीर्तेनुपराणा तु नामरूपादिकं शृणु ॥
 वागीशो जयदध्वंव प्रसादसत्राण एव च । घ्येयाः किञ्चुकवर्णभाः कान्तरूपा मनोहराः ॥
 श्रेताम्बराश्चतुर्हस्ताः सर्वाभिरणभूषिताः । वामदक्षिणहस्ताभ्यां मुख्याभ्यां तेषु चिन्तयेत् ॥
 शङ्कुमिन्दुशताभं च कदम्बास्यं महाद्रुमम् । सपुण्यं षट्पदोपेतमपराभ्यां निवोष मे ॥
 पूर्णचन्द्रोपम वामे दर्पणं दक्षिणे करे । भयूरव्यजनं शुभं दधत्त्रारुलोचनाः ॥
 वराहमादिदेवाद्यमप्रमेयं च केवलम् । पवित्रमनलारुद्धं लग्धरं च तथाविधम् ॥

Lakshmi Tantra XLV : 45-55

§ 743

. गङ्गा च ममुला गोदा नदी च महती तथा ॥
 वितस्ता नमंदा चैव जम्बवास्या च सरस्वती । नद्यभ्रतुर्घंसालस्य दिग्द्वारेषु क्रमात् स्थिताः ॥
 गङ्गायमुनयोहक्तं वर्णरूपादिकं पुरा । ताभ्यामन्याः समानास्तु वर्णशोभां विनैव तु ॥
 सितारुणाः सितस्वर्णसितकुन्दसमप्रभाः । प्रमत्तप्रोढवेषाभ्य नानाभरणभूषिताः ॥
 सर्वधातुविचित्राङ्गाः सर्वरूपविराजिताः । सुषाकुम्भवरा द्वाभ्यां कराभ्यां पूर्ववच्च ताः ॥

Iavara IX : 2746-278

269

लोहिताश्रो महावीर्यम्बवप्रयंशः सुदूरभनः । वीरहा विक्रमो भीमः शतावर्तम् चाष्टमः ॥
 गंश्वर्गेदिवव्रमणेव पश्चिमावरणे मिथ्याः । व्यायेच्चन्द्रप्रतीकाग्नं लोहिताश्र बलोत्कटम् ॥
 नीलमास्त्रवधरं नीलमास्त्रं नीलानुलेपनम् । महावीर्यं महाकायं पीतवर्णं महाभुजम् ॥
 प्रवालाभास्त्रवधरं रक्तस्त्रगनुलेपनम् । मन्महरेदप्रमेयास्थप्रबेयबलोत्कटम् ॥
 हरिताकृतिमापीतवसनम्भग्निविनाम् । सुदूरभनं गोभनाङ्गं भुक्ताफलनिभं स्मरेत् ॥
 अत्मोपुष्पमङ्गाग्रामासोमास्त्रानुलेपनम् । वीरघ्रं वीरहास्यं च ध्यायेच्चम्यकसश्चिम्भम् ॥
 वाल्मीकारडिजनारक्तवसनम्भग्निविनाम् । विक्रमं विक्रमावामं वापोदरनिभं स्मरेत् ॥
 कुन्देन्दुकान्तिवसन मिनमास्त्रानुलेपनम् । भीमं भीमाकृति ध्यायेत्तात्काञ्चनसश्चिम्भम् ॥
 पाण्डिग्रहणकीर्त्यं तद्दृ गन्धम्बगन्धिनम् । अनभीकुमुमद्यामं शतावर्तं तु भावयेत् ॥
 पीतमास्त्रवधरं पीतमास्त्रगन्धविभूषितम् । भुजद्यान्तिवा हेते चान्तर्मुदितभानसाः ॥
 दक्षिणः पाणिभिः सर्वे ज्वलनं पश्चुं तथा । वामैः शङ्खवरं दीप्तं दधानाश्चारुण्डलाः ॥
 मधा. मधविभक्ताङ्गाः प्रशान्ताकृतयस्तथा । स्थानकः सम्थिताः सर्वे सप्तभाभिविराजिताः ॥
 प्रवस्त्रवदना. भीम्याः त्रैलोक्योद्गमणकमा. । हारनूपुरकेयूरपूर्वभूषाविभूषिताः ॥
 तदाजाप्रेक्षकाऽभ्यै दुष्टदायोपशान्तिदाः । बलेन महता क्षिप्तदेवामुरमहोरगाः ॥
 एकवीरासहायभ्य त्वप्रयन्तेन लीलया । आश्चर्यभवनं शश्वत्परिवर्तयितु ऋमाः ॥
 एतदावरणद्वारचतुर्के द्वारदेवताः । न्यस्येद्युग्मप्रयोगेण पूर्वद्वारादितः क्रमात् ॥
 वज्जनाम हरीशं च गूर्वम्यां दक्षिणोत्तरे । ध्यायेतु वज्जनाभास्य शतषामसमप्रभम् ॥
 मुख्यदक्षिणहस्तेन निषेधाभिनयान्वितम् । वेशलतां द्वितीयेन चक्रराजं तृतीयतः ॥
 मुकुरवामकरेण्व श्रोणीतटकृतापंणम् । शत्रुघ्नराजं द्वितीयेन तथा वज्जं तृतीयतः ॥
 धारयन्तं तथा रुद्रम्भूषणंविविधरपि । रक्तमास्त्रवधर रक्तस्त्रगनुलेपनम् ॥
 एवं वामे हरीशं च निषेधाभिनयोज्जितम् । प्रवेशाभिनयाह्वेन पाणिना किन्तु चित्क्रितम् ॥
 एको शश्व निषेधं च त्वभक्तानां करोति वै । भक्तानामपरभ्यै प्रवेशं संप्रयच्छति ॥
 द्वारे द्वारे प्रतीहारद्यस्येवं प्रयोजनम् । दक्षोत्तं वज्जनाभस्य तद्वरीशस्य वामगम् ॥
 आश्चर्यामगतं सर्वमन्यदक्षिणपाणिगम् । धर्माच्यक्षनियन्त्रीशौ दक्षिणे दक्षिणोत्तरे ॥
 कुर्यादिन्तकसादृश्यो गूर्ववद्वृजभूषिती । पीतकौशेयवसनौ पीतमाल्यविलेपनौ ॥
 किन्तु दण्डगदाहस्तौ वज्जचक्रविवर्जितौ । शुदाक्षममृतानन्दं प्रतीच्यां दक्षिणादितः ॥
 वाणकामुकमेकस्मिन् पाणौ पाशमथापरे । वाचं करचतुर्ष्कं यसद्वयग्रं पूर्ववद्वेत् ॥
 आकृतौ जलनाथस्य सदृशी सर्वदैव हि । नीलकौशेयवसनौ नीलस्त्रगनुलेपनौ ॥

वसुनाथं सुषानन्दमुदगिदक्षिणोत्तरे । शङ्खमुद्गरहस्तौ च प्रावच्छेषं चतुष्टयम् ॥
करणामनयोः कार्यं रूपेणोदुपते: समौ । अतसीकुमुमश्यामकोशेयस्त्रिवलेपनी ॥
भूषणैर्भूषिता ह्येते विविधैर्वचनाभवत् ।

Iāvara¹ IX : 139-169a = Paramēśvara XI : 141-171

§ 745

भूषणैर्वचनमधुना तत्त्वतो मुनिपुज्जवाः । पूर्वादीशानपर्यन्तं बष्ठावरणसंस्थिताः ॥
एताश्च देवता विप्रास्तेजोरूपसमन्विताः । कालोऽपि यन्नियन्ता च शास्त्रं नानाङ्गलक्षणम् ॥
विद्याधिपतयश्चैव सरुदः सगणः शिवः । प्रजापतिसमूहस्तु इन्द्रः सपरिवारकः ॥
मुख्ये द्वारचतुष्के तु पूर्ववत्संस्थिताः क्रमात् । शङ्खचक्रो पश्चगदे लाङ्गूल मुसलं शराः ॥
शाङ्खं चैते क्रमाद् ध्येयाः विद्युतुहिनकुन्दभाः । पीतनीलसितारक्लसितगोक्षीरसन्निभैः ॥
हरितालारणाभेस्तु वस्त्रमात्यानुलेपनैः । सर्वरत्नभयैर्युतैर्भूषणैरप्यलकृताः ॥
महाबला महावीरास्त्वेकवक्त्रा द्विवाहवः । एते तु नायकाः सर्वे स्वचिह्नाङ्कितमस्तकाः ॥
कुष्टीयं तज्जयन्तश्च दक्षिणेन करेण तु । कटिमालम्ब्य वामेन स्थानकैः सुसमैः स्थिताः ॥
दृढप्रतो बहुशिरा महाकायो महाबलः । जितक्रेष्ठो दुराबधौ महोत्साहस्रित्विकमः ॥
अतुलो दुष्टहार्चिष्मान् सर्वदुग्दुरतिक्रमः । विषमो गहनोऽप्योदयोऽप्योपप्रवेशदाः ॥
शक्रस्त्रिमध्यमारम्ब्य शक्रेशानन्तरावधि । शुक्लशोणमुवर्णालिपिङ्गरक्लसितासिताः ॥
रक्तपीकातसीहेमशोणशुभ्रसितासिताः । वर्णनिरुपसद्वस्त्रमात्यालेपनभूषणाः ॥
नामानुरूपचारिकाः शङ्खमुद्गरधारिणः । सम्येतरक्रमेणव व्रेशकनिषेधकाः ॥
कणाङ्गुवनसंहारसृष्टिस्थितिकृतिक्षमाः । उक्तानेतान् क्रमेणव पूर्ववत्संप्रपूजयेत् ॥

Iāvara¹ IX : 170-183 of. Paramēśvara 172-185

§ 746

सम्भवः प्रभवश्चैव पूर्णः पुज्कर एव च । आनन्दो नन्दनश्चैव वीरसेनः सुषेणकः ॥
तन्मुख्यद्वारशालास्थी द्वौ द्वौ दक्षिणवामयोः । सम्भवः श्वेतवर्णस्तु प्रभवः कुन्दसन्निभः ॥
पूर्णस्तु रक्तवर्णाभस्त्वतिरक्तस्तु पुज्करः । आनन्दः पीतवर्णस्तु हेमाभो नन्द उच्यते ॥
कृष्णाभो वीरसेनस्तु सुषेणोऽञ्जनसन्निभः । मकुटाङ्गदचित्राङ्गा गदाहस्ता द्विवाहवः ॥
चतुर्भुजा वा विप्रेन्द्राः शङ्खचक्रगदाधराः । पूर्ववत्पाणिनाञ्ज्येन प्रवेशकनिषेधकाः ॥
दंड्युकरालवदना निघहानुप्रहक्षमाः ।

Iāvara¹ IX : 186-191a = Paramēśvara XI : 1886-193

युगान्ताग्न्यशनश्चैव संवर्तो भीषणस्तथा ।
बीदुम्बरः प्रकृतिको विरामश्चांशुमात्यपि ।
दृढव्रतादिसदृशं वर्णतः षहभुजान्वितम् ।
शस्त्रमुद्गरपथाक्षवराभयसमन्वितम् ।
प्रागुक्तगुणशौर्यादिधं सर्वकर्मकृतिक्षमम् ।
वप्रतवर्यस्त्वनुल्लङ्घ्यस्त्वप्रमेयाभिधानकः ।
इन्द्राप्रिमध्योपद्वारपाशवंशोभास्वनुक्रमात् ।
नीलरीतजपाश्यामसितहि द्वूलकेन्दुमाः ।
नानाविधाम्बरक्षमिभर्भूषणैरनुलेपनैः ।
षाङ्गुण्यमहिमायुक्ताद्यतुहस्ताः क्रमेण तु ।
गदायाऽपरिविश्रान्तामुख्यहस्तद्वयान्विताः ।

Iavata¹ IX : 1816-203 = Paramēvara XI : 191-206a

क्षेमकृच्छ्वकृत्त्राजो होमकृद्गृतभावनः ॥
सहकृद्गृहवानिमिषः शतपर्वा शताननः ॥
औपदीवारिकं त्वेतद् गणषोङ्गकं क्रमात् ॥
वाभद्रक्षिणयोगेन पृष्ठतः पूर्वपश्चिमम् ॥
नानावर्णस्त्रगुणीष्वक्षवस्त्रालेपनभूषणम् ॥
तन्मोभाष्टकरक्षार्थं शतमन्युविरोचनः ॥
अवर्णी च महाभूतश्चकोराक्षस्तथाष्टमः ॥
एकंकशः स्थिताः शूराः प्रवेशकनिषेधकाः ॥
महावला महावीर्याः सुदुर्लङ्घपराक्रमाः ॥
अन्यंरनुपदिष्टस्थ यदाशौभमलङ्गृताः ॥
पृष्ठदक्षिणवामाभ्यां चक्रशस्त्रसमन्विताः ॥
द्वारोपद्वारशोभेशानेतान् संपूजयेत्क्रमात् ॥

चन्द्राकी वारिवसुषेत्येतास्संसारदेवताः ।
अमरेशो विरुद्धास्त्वमुष्मिष्ठो नियामकः ।
महाराजेश्वराभ्यापि चनाध्यक्षेश्वरस्तथा ।
ध्येयाभ्यतुर्भूजास्त्वर्द्देव भुव्यपाणिद्वयेन तु ।
पृष्ठगाभ्यां तु पाणिभ्यां चक्रशस्त्रसमुज्ज्वलौ ।
दक्षिणोत्तरयोगेन लाङ्गूलव्यत्ययान्वितौ ।
सुष्मिष्ठो नियन्ता च सुसितश्यामलप्रभी ।
यथाक्षमोदितानन्यान् ज्ञारयन्तौ यथाविषि ।
किन्तु पाशकरावेतौ पूर्ववद् भुजभूषितौ ।
शिशिरायुषसंयुक्तौ त्रिकम्बन्यश्या पुरा ।
कुर्विनीकाश्च दुर्बर्धाः देत्यदानवहिसकाः ।

Iavata¹ IX : 2036-214 = Paramēvara XI : 206b-216

विद्या चैवापरा विद्या पावकश्चैव मारूतः ।
सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्ति वाह्यावरणभूतले ॥
सर्वसत्त्वाश्रयाभ्यातिगहनस्तदनन्तरम् ॥
एते गणेश्वरास्त्वष्टौ तन्मुख्यद्वारपालकाः ॥
अमरेशविरुद्धाक्षौ वज्रवेशलताकरौ ॥
कुरुक्षुमाभ्यनस्त्राशी दंष्ट्रया विहृताननी ॥
द्वारदक्षिणवामस्थौ प्रवेशकनिषेधकौ ॥
सुभीमदद्वहस्तौ च वज्रायुषविवर्जितौ ॥
सर्वसत्त्वाश्रयाभ्यातिगहनः श्यामलस्सितः ॥
महाराजेश्वरो रक्तो भनाध्यक्षेश्वरोऽस्तिः ॥
महावला महावीर्य दुष्टदोषभयङ्गुराः ॥
नानामहार्षवासोभिर्भूषालेपैरलङ्गृताः ॥

§ 749

रक्ताभरणभूषाङ्गं सहस्रायुतधारिणम् ।

तेजोमयमुदाराङ्गं कार्तवीर्यमहं भजे ।

Sesa XXIX : 10b-11a

For further details regarding the numerous subsidiary functionary gods protecting the areas, directions, corners, etc., of the temple precincts not already assigned to superior deities, see *Paramesvara saṃhitā* XI : 217-322 and *Itara-saṃhitā* IX : 215-242—the latter passage of which contains data on the *gopura-devatās* as well. These passages have not been included here because iconographical representations of these very minor divines are rarely attempted.

Iconographical forms for abstract principles described

In this closing section, we have the iconographical forms for certain abstract principles described—namely, Dharma/Adharma (§750-§751), Jñāna/Ajñāna (§752-§753), Vairāgya/Avairāgya (§754-§755), Aśvarya/Ānāśvarya (§756-§757).

§ 750

शङ्खचक्षरं सौम्यं पीताम्बरसमन्वितम् ।

जातिपुष्पदलप्रस्त्वं सर्वाभरणभूषितम् । घर्ममूर्तिरिति स्यातं ज्ञानमूर्ति लक्ष्मीमि ते ॥

Vigvaksena XX : 87b-88

§ 751

रक्तवर्णं महाकायं कम्बुग्रीवं चतुर्भुजम् । एकवक्त्रं वृहत्कुषिमेतत्त्रयसमन्वितम् ॥
रक्ताम्बरघरं रौद्रं खङ्गमुदगरधारिणम् । अधर्मस्यैवमुक्तं तु ॥

Vigvaksena XX : 95-96

§ 752

द्विपादं च चतुर्बाहुं चतुर्वक्त्रं सनातनम् ॥

नीलोत्पलदलप्रस्त्वं शङ्खचक्रगदाधरम् । ज्ञानमूर्तिरितिस्यातं वैराग्यस्य वदाम्यहम् ॥

Vigvaksena XX : 89b-90

The divine beings of the outer courtyards

The various divine beings (*gopas*) may be personifications of certain lesser weapons of the Lord, or they may be certain female deities like Durgā, Māheśvari, Sarasvati, &c. &c., or they may be lesser female attendants of the preceding, or they may be personifications of rivers like Ganga and Godāvari (§731-§743)—and these will be found in the fourth courtyard. Or, they may be certain minor male deities (§744)—found in the fifth courtyard. Or, they may be minor functionary gods (§745)—in the sixth courtyard. Or, they may simply be gate-keepers in the seventh and eighth court-yards (§746-§747 and §748-§749).

§ 731

वज्रं दक्षिणाय दण्डः लङ्घः पाशो व्यजस्तथा । शिशिरास्यं त्रिशूलश्च लाङ्गुलं मुसलं तथा ॥
 पूर्वादिकमयोगेन चतुर्थविरणे स्थिताः । एतेषां क्रमशो व्यानं समाकर्णय साम्प्रतम् ॥
 वज्रं वज्रोपलाभं तु सितदीर्घनखाङ्गुतम् । दष्ट्राकरालवदनं ज्वलत्कनकलोचनम् ॥
 सौदामिनीप्रभां शक्ति शान्तामिनिवदनेकाणाम् । वनघर्षरनिधोषमुद्गिरन्तीं मुहुरुद्धः ॥
 बद्धमुष्टि स्मरेदण्डं रक्ताङ्गं रक्तलोचनम् । क्रोधमूर्ति स्वदशनैर्दशन्तमधरं स्वकम् ॥
 स्वरश्मिलक्षितं व्यायेत् नृत्यमानं च नन्दकम् । शारदाकाशसङ्काशं दशान्तं दशनावलीम् ॥
 पाशं गुणगणकीर्णं विद्युज्जिह्वां भयानकम् । हेमालिपाण्डराभं च ओरास्यं रक्तलोचनम् ॥
 शारदावलदसङ्काशं व्यजं कुटिललोचनम् । स्वतेजसा जगत्सर्वं दोत्यन्तं बलोत्कटम् ॥
 शिशिरं शीतधामाभं पीनाङ्गं पूर्युविश्वहम् । जटाकलापधृसौम्यं पुण्डरीकनिभेकणाम् ॥
 उदयार्कसहस्राभं त्रिशूलं भीषणाहृतिम् । कल्यान्तपावकाकारस्वरश्मिपरिवेष्टितम् ॥
 संव्याजलदसङ्काशं लाङ्गुलं भीमलोचनम् । शामाङ्गमुप्रतांसं च वज्रकायं बलोत्कटम् ॥
 कुन्दावदातं मुसलं सौम्यप्रीषतस्मिताननम् । रवं रवन्तं मधुरं श्रोत्रेन्द्रियसुखावहम् ॥
 नीलरक्तसितापीतपावकाक्षनसमिभैः । हेमचन्द्रहिमाकाशसमानाभैः क्रमेण तु ॥
 माल्याङ्गरागवसनै रुचिरैस्समलंकृताः । दिव्येरामरण्युक्ताः स्वचिह्नाङ्गुतमस्तकाः ॥
 हर्जयन्तम् दुष्टोषं दक्षिणेन करेण तु । वामेन कटिमालम्य सुसर्वस्यानकस्थिताः ॥
 चतुर्थविरणद्वारदक्षिणोत्तरशास्योः । गङ्गां च यमुनां चैव व्यात्वा सम्पूजयेत् क्रमात् ॥
 भगवत्पादसम्भूतां गङ्गां कुमुदसमिभाम् । नवयीवनलावप्यसौकुमार्यगुण्युक्ताम् ॥
 नीलाङ्गरागवसनां नीलमाल्यरक्ताम् । द्विभुजां सौम्यबदनां पुण्डरीकनिभेकणाम् ॥
 हारनूपुरकेश्वरकुण्डलाङ्गुपशोभिताम् । संसारतापसन्तप्तानारुक्तून् परं पदम् ॥
 वासनाकर्मपङ्कानि शालयन्तीं स्वतेजसा । वहन्तीं दक्षिणेनैव कलशं वारिपूरितम् ॥
 वामेन तर्जयन्तीं च करेण प्राकृताम् जनान् । यमुनां नीलरक्ता (का) भां नीलकुञ्चितमूर्खजाम् ॥

सिताञ्जरागवसना सितमाल्योपशोभिताम् । दक्षिणे तज्जनीमुद्रा वामे तु कलमासस्मृतः ॥
अन्यत्सर्वं तु गङ्गोक्तमन्नापि स्यान्महामते ।

Ivara¹ IX : 116b-138 = Paramēvara XI : 119-141a

§ 732

एवं संक्षेपतः प्रोक्तं दुर्गामूर्तिमधो शृणु । द्यामाद्रिशिखराकारां त्रिनेत्रां पञ्चजाननाम् ॥
द्विनेत्रां वा मुनिश्रेष्ठं चतुर्हस्ताष्टकां तु वा । सर्वविषयवसम्पूर्णीं भक्तादिविराजिताम् ॥
शाहूचक्रभयभुजा पथस्योपरि सस्थिताम् । दुर्गा चैव मया प्रोक्ता हेतिन्यासमधो शृणु ॥
दक्षिणोष्विकरे चक्रमध्यं चापरे शुभे । बामोष्विकं तु विन्यस्य हृषस्तात् करिहस्तकम् ॥
एवं चतुर्भुजं प्रोक्तमष्टहस्तमप्तः शृणु । तस्य दक्षिणहस्तोष्विं चक्रं कालाग्निसन्निभम् ॥
अस्याधरे तु शाहूं स्यात्तज्ज्ञं चाषरदोष्मि तु । सशूलं विद्वमप्रस्यं विन्यसेदपरे शुभे ॥
एवं दक्षिणपाष्वें तु प्रोक्तं वामे हृतः शृणु । चार्यं वामेष्विहस्ते स्यादषस्ताच्छ्रूमेव च ॥
परिषाप्यधरे हस्ते गदा चैवापरे करे । एवं संक्षेपतः प्रोक्ता महिषान्तकरी शुभा ॥
अत्र किञ्चिद्विशेषोऽस्ति दुर्गापूजाविर्भिं चमम् । सहिता(रतो) गृह्य पूजयेद्विधिचोदितम् ॥
विशेषमन्त्रसंप्रोक्तं शेषं साधारणं स्मृतम् ।

Viprakona XI : 276-285m

§ 733

चतुर्भुजा तु कदाणी बृषारुदा श्रिलोचना ॥
शूलं शरं दक्षिणे तु वामे चर्जं तु कार्युकम् ।

Hayashira 'Ādi' XXIV : 4b-5a [Adyar ms.]

§ 734

स्फन्दस्या तु कौमारी बालाकारा समासला ॥
मयूरवरमारुदा द्विभुजा शक्तिधारिणी ।

Hayashira 'Ādi' XXIV : 5b-6a [Adyar ms.]

§ 735

वराहास्या तु वाराही बृहत्कष्ठा महोदरा ॥
महिषस्या दण्डहस्ता शाहूचक्रगदाम्भुजा । सप्तसाला तु वाराही कर्तव्या शुभलक्षणा ॥

Hayashira 'Ādi' XXIV : 7b-8 [Adyar ms.]

§ 753

पीतदर्णं वृहत्कुक्षिं महाकायं चतुर्भुजम् । शूलखङ्गधरं रौद्रं सर्वाभिरण्मूषितम् ॥
एतदज्ञानरूपं स्यात्
Viṣṇuksena XX : 96b-97a

§ 754

रक्ताक्षत्रयसयुक्तं चतुर्बंक्तं चतुर्भुजम् । पीताम्बरधरं सौम्यं शत्रुघ्नकधरं सदा ॥
कर्णिकारदलप्रस्थं वायव्यं दिशमाश्रितम् । वैराग्यस्येति निर्दिष्टमैश्वर्यस्य वदामि ते ॥
Viṣṇuksena XX : 91-92

§ 755

अवैराग्यं वदाम्यहं । द्वौरीश्यामनिभं ब्रह्मन् द्विपादं च चतुर्भुजम् ॥
परशुपाशधरं रौद्रं रक्ताम्बरधरं सदा । अक्षित्रयसमोपेतं जटामकुटधारिणम् ॥
अवैराग्यस्य रूपं स्यात्
Viṣṇuksena XX : 98-100a

§ 756

रक्तोत्पलदलप्रस्थं चतुर्बंक्तं चतुर्भुजम् । पीताम्बरधरं सौम्यं शत्रुघ्नकधरं सदा ॥
सिताननसमायुक्तं मुक्ताहारसमन्वितम् । ऐश्वर्यस्येति निर्दिष्टं ईश्वरस्य वदामि ते ॥
Viṣṇuksena XX : 93-94

§ 757

अनैश्वर्यं वदामि ते । घूम्राकारं वृहत्कुक्षिं चतुर्बाहुं महाननम् ॥
एकवक्त्रं महाकायं महाकेशसमन्वितम् । अश्रीकरं च सौम्यं च अक्षित्रयसमन्वितम् ॥
अनैश्वर्यस्य रूपं तु निर्दिष्टमधुना मुने ।
Viṣṇuksena XX : 100-102a

CHAPTER EIGHT

DECORATIONS, WEAPONS AND INSTRUMENTS OF WORSHIP

No icon is complete without certain decorations, just as no sanctuary is fully furnished without certain instruments of worship. In the preceding iconographical descriptions, considerable attention has already been given to the decorative elements that characterize the various forms of the Lord—His weapons, etc. Here, then, we present in our final chapter excerpts that treat exclusively and in some detail with these items (§758–§767). Further, in regard to instruments of worship, there are two groups of excerpts, those describing the *Pādukā*—"foot stool" found at the feet of the main icon and to which liturgical honors are daily given (§768–§770), and the miscellaneous paraphernalia used in liturgical worship that also find a place in the sanctuary.

(§771–§779) Finally, a section is given over to excerpts describing the *sruk-ladle* and the *srura-spatula* used in *homa* fire-libations outside the sanctuary proper but within the temple precincts (§780–§790).

An "Appendix" contains a solitary reference (§791) to the measurements and construction of *ratha* wagons.

Decorations and weapons of icons

The crowning element on most icons is the " *kirita*" . Such a diadem may be either a structural part of the icon, and immovable, or it may be made later and separately, of other materials than the icon it crowns, and removable. There are at least four types of *kirita*-crowns differing from one another in terms of their shapes and measurements as well as which aspect of the Divine Being they appropriately decorate (see §759, §760, §761 and §763).

In addition to the *kirita*, there are a number of other *ābharaṇa*-decorations that should be noted. Some of these, needless to say, are more often seen than others. All of them, however, have their own significance (see §762), are to be meditated upon (see §764), and are to be executed with the utmost skill and care (see §763). For ready references they are listed below, with the excerpt-reference, in alphabetical order :

angula-upper armband (= *kayāmī*; §758 and §763), *aiguliyaka*-rings (§758), *ankusa*-goad (§761), *antarijī*-underclothing (§758), *astra*-arrow (§767), *brahmaśūtra*-sacred thread (§763), *cikra*-discus (§758, §764, §766 and §767), *danda*-staff (§767), *dukūla*-garment (= *pataśūtra*; §758 and §766), *grdā* mace (§758, §762, §764 and §766), *hala*-plow (= *lingala*; §762, §765 and §767), *humi* necklace (§758), *kamala*-lotus (= *padma*; §758, §762, §764, §766 and §767), *kiñcudāmī*-belt (= *kaṭisūtra*; §758 and §763), *kūrmuka*-bow (§762, §764 and §765), *kupaka* lower armbands (§758 and §763), *kuṭisūtra* (= *kiñcudāmī* belt; §758 and §763), *kanstabha*-pendant (§758 and §762), *khetka*-shield (§762 and §763), *kṛṣṇā* upper armband (= *angula*; §758 and §763), *kundala*-ear-rings (§758), and *kūrmamudrā* gesture (§762). Also *lingala*-plow (= *hala*; §762, §765 and §767), *mukuta* buckle motif (§763), *mudgura*-hammer (§765), *musala*-pestle (§762 and §767), *nandaka*-machette (§762 and §765), *nāpum* anklets (§763), *padma* (= *kamala*; §758, §762, §764, §766 and §767), *parasu*-ax (§765 and §767), *pīsa*-noose (§764 and §767), *pītarastī* (= *dukūla*-garment; §758, §766), *śrīṅkha*-conch (§758, §762, §764 and §766), *sīrasaṅkha*-head disc (§766), *uttīṣṭha* triangular breast-mole (§758 and §762), *vūḍa*-trident (§767), *vittarijī* uppercloth (§758), *vijra*-thunderbolt (§762 and §765), *valaya*-bangles (§763), and *vānamālā*-garland (§758 and §763)

§ 758

अङ्गुष्ठतर्जनीमध्ये सनालं कमलं भवेत् ।
अघोमुखे वामहस्ते मुख्ये कुर्याद् गदा शुभाम् ।

वरदे कमलाकारं लिखेत्करतलोदरे ॥
जघन्ययोस्सुकरयोः शत्रूं चक्र निवेशयेत् ॥

बाहूष्वष्टसु देवस्य तानि तान्यायुधान्यिः । निवेशयेद्वथाकामं शिल्पी शास्त्रविचक्षणः ॥
किरीटकुण्डले हारान्यज्ञुलसूत्राज्ञुलीयके । कौस्तुभं बनमालां च श्रीवत्सं दक्षिणोरसि ॥
अज्ञदे कटके रम्ये काञ्चीदामं च नूपुरे । दुकूलमुत्तरीयं च सोत्तरीयं निवेशयेत् ॥
देशकालोपलम्यानि भूषणानि निवेशयेत् ।

Bhārgava Tantra IV : 83-84a

§ 759

देवस्य मकुटादीनां भूषणानां तु लक्षणम् । अर्चानुस्पतः प्रोक्तं सौवर्णं राजतं तु वा ॥
सहजाभरणाकारं तुल्यं रत्नस्तु वान्वितम् । जपेद्दै मूलमन्त्रस्थमस्तुतिभूषणादिभिः ॥

Nārāyaṇī XXVII : 32-33

§ 760

नमस्तेऽस्तु किरीटाय सर्वेषामुपरिस्थित ।	प्रभाविशेषजगता सर्वलक्षणलक्षित ॥
त्वया संपूजयामीशं नारायणमनामयम् ।	ह.....रत्नदोषां त्वमृद्धियुक्तः सदा भवेत् ॥
इत्युक्त्वा ग्रह्ययानेन तं नयेत्स्नानमण्डये ।	विम्बे स्नानं ततः कुर्यात्किरीटे प्रोक्षणं चरेत् ॥
अलङ्कारविशेषेण किरीटे चार्चयेत्सुधी ।	पाद्यार्थादीनि वेद्यान्तं सर्वं मौलिनिवेदयेत् ॥
गत्थानुलेपवस्त्रादीदेवेनं वं प्रपूजयेत् ।	

Vasiṣṭha XI : 12-16a

§ 761

किरीटलक्षणं वक्ष्ये शृणु वत्स समाहितः । देवदेवस्य विप्रवै परमहास्वरूपिणः ॥
किरीटं शिखरं चैव मौलितन्त्रं किरीटकम् । चतुर्विधं समाख्यातं तन्त्रेऽस्मिन् तन्त्रवेदिभिः ॥
किरीटं वासुदेवस्य सर्वावासस्य चक्रिणः । सद्गुणं द्वितीयं तु मकुटं समुदाहृतम् ॥
प्रद्युम्नस्य तृतीयं तु चतुरथं चतुर्थंकम् । एतेषां मानमव्ययं शृणु त्वं मुनिपुञ्जव ॥
किरीटं हस्तमुत्सेष विस्तारं तु तदधंकम् । मौलिषद्वस्य विस्तारं एकहस्तं च मण्डपम् ॥
मध्ये तस्यैव मध्यं स्यात्तदत्तेन तदधंकम् । मणिरत्नप्रवालाना यथालाभेनां कारयेत् ॥
परं युक्तिमतां देव मकुटादीनि कारयेत् । अन्येषा चैव देवानां मौलिकेन वशं कुरु ॥

Vasiṣṭha X : 1-7

§ 762

भाभिराकृतिगुक्ताभिनन्नारूपाभिगवृतः । किरीटस्त्रौप्यवदनः काञ्चनाभो महातनुः ॥
स्थितो वैद्याधरीयेण स्थानकेनान्तरिक्षगः ॥

पश्यरागाचलाकारं कौस्तुभं रत्ननायकम् । दिषो दश शोतयन्तं संलग्नाहृष्टि स्थितं स्मरेत् ॥
 वहन्तं वक्षसो मध्ये स्वहस्तकृतसंपुटम् । सन्धारयन्तमपरं तथा च शिरसोपरि ॥
 स्फटिकाद्विप्रतीकाशं श्रीवत्समयं भावयेत् । बद्धपद्मासनासीनं न्यस्तहस्तं स्वपाश्वयोः ॥
 वहन्तं कूर्ममुद्रां च मुख्यहस्तद्वयेन तु । अयो भगवती माला चित्ररूपा मनोहरा ॥
 सर्वगन्धान्विता सौम्या ईषद्विकसितानना । स्वरशिमण्डलान्तस्यं वस्त्रान्तं हेतिपं स्मरेत् ॥
 विभोराजां प्रतीक्षन्तं हस्ताङ्गं रक्तलोचनम् । कुन्दा (न्ता) वदातं कमलं सौम्यमीषत्स्मिताननम् ॥
 रवं सुवन्तं मधुरं शोत्रेन्द्रियमुखावहम् । गदां हेमाद्रिसङ्कुशां तन्वीं कुवलयेकणाम् ॥
 स्वोत्थेन रशिमजालेन भासयन्तीं नभस्थलम् । तुहिनाचलसङ्कुशां शर्कुं कमललोचनम् ॥
 सदागमादिसारं तमुद्गिरन्तं स्वकंर्मुखैः । सन्ध्याजलदसंकाशं लाङ्गुलं भीमलोचनम् ॥
 क्षी(का)माङ्गमुन्तांसं च वज्रकायं बलोत्कटम् । कृशोदरं च मुसलं रशिमजालावलीवृतम् ॥
 अञ्जाररात्रिसदृशं प्रलम्बमतिनिष्ठुरम् । नीलोत्पलदलश्याममिष्वस्त्रं बहु(बाल)विग्रहम् ॥
 नानारूपं च निशित दीर्घदृक्कण्डविक्रमम् । कार्मुकं हेमगौरं च किञ्चुणीजालमण्डितम् ॥
 आसफोटयन्तं स्वकरं महाजलदनिस्वनम् । स्वरशिमसत्रित अ्यायेश्वर्यमानं च नन्दकम् ॥
 शरदाकाशसङ्कुशा दशन्तं दशनावलिम् । सूर्यमण्डलसङ्कुशां खेटकं सौम्यमूर्तिकम् ॥
 ग्रमन्तमस्त्रपूगानि स्ववक्रेणानिशं वलात् । बद्धमुष्टि स्मरेहणं रक्ताङ्गं रक्तलोचनम् ॥
 क्रोधमूर्ति स्वदशनैर्देशन्तमधरं स्वकम् । शक्रकार्मुकवर्णं च परशु भीमविक्रमम् ॥
 द्रवत्कनकनेत्रं च ज्वलज्ज्वालाजटाधरम् । पाशं फणशणाकीर्णं विद्युजिज्ञां भयानकम् ॥
 हेमान्तिपाण्डग्रामं च धोराम्यं रक्तलोचनम् । कृशाङ्गं दीर्घवाहुं च पिङ्गलाक्षं तु चाङ्गुशम् ॥
 विकरालमुखं रौद्रं भिन्नाज्जनगिरिप्रभम् । मुद्गरं शतधामाभं पीनांसं पृथुविग्रहम् ॥
 जटाकलपधृत् सौम्यं पुण्डरीकनिभेकणम् । वज्रं वज्रोपलाभं तु सितदीर्घनसान्तिकम् ॥
 दंष्ट्राकरालवदनं ज्वलत्कनकलोचनम् । सीदामिनी प्रभाशक्ति शान्तानिवदनेकणाम् ॥
 घनघर्घरनिधोपमुद्गिरन्तीं मुहुर्मुहुः । एतेऽस्त्रनायकाः सर्वे विभोराजाप्रतीक्षकाः ॥
 प्रोत्थिता विचलन्तश्च कुमुमस्थानकंस्थिताः । शोणीतटापितकराश्चामरव्यजनोद्यताः ॥
 सपदं तु किरीटाद्य वर्जयित्वा चनुष्टयम् । तर्जयन्तं च दुष्टोघमन्येषां दक्षिणं करम् ॥
 स्मरंव्य ध्यानकाले तु सर्वेषामयं मस्तके । अयों स्वकं स्वकं चिह्नं सुप्रसिद्धं निराकृति ॥
 किरीटो हुतभुग्वेदः कौस्तुभस्तु प्रभाकरः ।

सहजानां श्रूषणादिकिरीटानां चतुर्मुख ॥
 चतुविशाङ्गुलायामं यद्वा पञ्चदशाङ्गुलम् ॥
 त्रिशता सप्तभिर्द्वाभ्यां एकेनापि तथाङ्गुलैः ॥
 तस्य मध्ये चतुर्दिशु पूरितानि तथाङ्गुलैः ॥ तस्य मध्ये चतुर्दिशु पूरितानि प्रकल्पयेत् ॥
 शोभयेच्च भग्नारत्नैरर्थे चैकशिखामणिम् ॥ चतुर्दशाङ्गुलोत्सेषं कल्पयेत्केशवन्धनम् ॥
 मूलपट्टैः किरीटस्य विस्तीर्णं द्वयङ्गुलं भवेत् ॥ एकाङ्गुलममुष्यायां अयङ्गुलं च शिखामणिः ॥
 पश्यमष्टदलं कुर्यादिवस्ताच्च शिखामणेः ॥ द्विगोलकायतं चित्रं रन्धरपि च शोभयेत् ॥
 शिरसः पृष्ठभागे स्याच्छ्रुत्रभ्रकं तु चक्रवत् ॥ विनाकृतं तु ज्वालाभिः पश्य यद्वा यथारुचि ॥
 प्रकल्प्यं मध्यतो दाम चक्रे गोलकमायतम् ॥ नहनं द्वयङ्गुलं तस्य नालं स्याद् गोलकायतम् ॥
 मकरं गोलकोत्सेषं कुर्यादिष्टाङ्गुलायतम् ॥ तद्रक्षत्रात्मुमनोदाम निःसृतं बालचन्द्रवत् ॥
 द्वयङ्गुलं कर्णसुमनः कर्णदाम च लम्बयेत् ॥ हारं अयङ्गुलविस्तारमप्ययोनेशवन्धनम् ॥
 मुक्ताविभूषितं मध्ये भग्नारत्नपरिष्कृतम् ॥ कुर्याच्च दक्षिणे वक्षःस्यले श्रीवत्समङ्गुलम् ॥
 अष्टाधिकं त्रिकोणं च तन्मध्ये कमलालयाम् ॥ द्विहस्तामुष्यदम्भोजव्यारिणी श्रियमङ्गुताम् ॥
 अपराभ्यां च हस्ताभ्यां वराभयसमन्विताम् ॥ किरीटहारकेयूरसर्वाभिरणभूषिताम् ॥
 कुर्याद् दोलकविस्तारं मुखे पञ्चाङ्गुलायतम् ॥ त्रिगुणं द्वयसूत्रं स्यान्नाभेश्वापि प्रदक्षिणम् ॥
 एकाङ्गुलं चोत्तरीयं नेत्रवन्धेन बन्धयेत् ॥ विस्तीर्णं द्वयङ्गुलं मध्ये त्वयमेकाङ्गुलं भवेत् ॥
 मुक्तादामपरिष्कारं सर्वाभिरणभूषितम् ॥ कुक्षिबन्धनमाश्रयं नेत्रवन्धेन योजयेत् ॥
 मुक्तादाम च केयूरं कुर्यात्पूरितसन्निभम् ॥ सप्ताङ्गुलं अ विस्तीर्णं नानारत्नपरिकृतम् ॥
 गुलिकाङ्गुलविस्तीर्णी आयता द्वयङ्गुलेन च । गुलिकानां प्रय कुर्यान्नेत्रवन्धेन बन्धयेत् ॥
 सर्वरत्नपरिष्कारान् वलयांस्त्रीन् प्रकल्पयेत् ॥ एकाङ्गुलपरीणाहान् कटकं श्रोपशोभितान् ॥
 सौवण्णन्यङ्गुलीयानि बद्धानेकमणीनि च । परिणाहो भवेत्तथां द्वियवस्त्रियवोऽपि वा ॥
 मध्यमामङ्गुलि नैव मण्डयेदङ्गुलीयकैः । अयङ्गुलः कटिसूत्रस्य विस्तारो रत्नशोभितः ॥
 तन्मध्ये मकरी चैव पञ्चाङ्गुलसमायता । चतुरङ्गुलविस्तारा दण्डाकुटिलमाननम् ॥
 वृत्ताकां अुकुटीयुक्तमास्यनिःसृतमौक्तिकम् । कुर्यान्मौक्तिकदामानि श्रीप्यामुन्फं प्रकल्पयेत् ॥
 पादाकल्पं त्रिकटकं द्वयङ्गुलं परिणाहतः । नूपुरं च तथा कुर्यात् किञ्च्छिणीजालमण्डितम् ॥
 वस्त्रं च पीतपूर्वं तदागुलफं पाश्वलम्बितम् । कल्पयेद्वनमालां तु नानापुष्पसमुज्वलाम् ॥
 नानारत्नमयीं वापि यद्वा केवलपङ्गुजाम् । कर्णतश्चरणं यावल्लम्बयेदङ्गुताकृतिम् ॥

* Padma 'tr.' XX : 103-123 || Mārkaṇḍya IX : 44-64

अथवा बल्लिकाकारं नाहतश्चतुरङ्गुलम् । प्रदोतनसहस्राभं षोडशानं च कौस्तुभम् ॥
लम्बयेदुरसि स्वच्छमिन्दिरासोदरं मणिम् । रूपस्याभरणानां च नियमः संप्रदाशितः ॥
नह्यशेषेण रूपं मे प्रतिकर्मणि वा पुनः । निर्मातुं भवता शक्यं किमुतान्धैः कुशिल्पिभिः ॥
तथापि शास्त्राप्यालोच्य तज्ज्ञैः शास्त्रं विष्ट्रय च । न्यूनातिरेकरहितं विम्बं कुर्यादिष्ठातथम् ॥

Padma "kr." XX : 1016-1320

§ 764

व्यायेदेवंविषं देवं चिन्तितार्थंकलप्रदम् । व्यायेच्च हृदयादीनि किरीटादीनि पूर्ववत् ॥
आपुषानामय ध्यानं शृणुष्वं द्विजसत्तमाः । चक्रशङ्खगदाः पर्यं प्राणवद् व्यायेव गुरुतमः ॥
कुणाङ्गं दीर्घवाहुं च पिङ्गलाङ्गं तु चाकूशम् । विकरालमुखं रौद्रं भिन्नाङ्गनगिरिप्रभम् ॥
कुशोदरं च मुसलमधिज्ञालावलीवृतम् । बञ्चारराशिसदृशं प्रलम्बमतिनिष्ठुरम् ॥
नीलोत्पलदलश्याममिष्वस्त्रं वाणविग्रहम् । नानारूपं च निशितं दीर्घदिग्बन्धविक्रमम् ॥
कामुकं हेमगौरं च किञ्चुणीजालमण्डितम् । आसफोट्य तु स्वकरी महाजलदनिस्वनम् ॥
पाशं फणिगणाकीर्णं विशुज्जित्वा भयानकम् । हेमालिपाण्डराम च धोरास्य रक्तलोकनम् ॥
व्येषाः स्वरूचिसंयुक्ता द्विभुजाः पुरुषोत्तमाः । एतेऽस्त्रनायकाः सर्वे विभोराक्षाप्रतीक्षाकाः ॥
प्रोत्प्रियता विचलन्तरच सुसमैः स्थानकैः स्थिताः । श्रोणीतटापितकराश्चामरव्यञ्जनोदत्ताः ॥
सपर्यं तु किरीटाद्यं वर्जयित्वा चतुर्ष्टयम् । तर्जयन्तराच दुष्टीषमन्येषां दक्षिणं करम् ॥
स्मर्तंव्य ध्यानकाले तु सर्वेषामय मस्तके । व्येय स्वकं स्वकं चिह्नं सुप्रसिद्धं निराहुति ॥
अधिष्ठानतृक्रमस्तेषां कथ्यते मुनिसन्नमाः । शातव्यश्चाकूशः कामो मुसलं नागनायकः ॥
शब्दादयं सायकास्त्रं षनुविद्धि समीरणम् । पाशो मायेति विज्ञेय एवं ध्यात्वा समर्चयेत् ॥
आसनादैश्च सांस्पर्शेऽदयङ्गमपश्चिमं । प्रीणयेतु विधानेन होमान्त वा जपान्तिभम् ॥
एवमेव स्वर्थंव्यक्तं दिव्यं संदेशथापि वा । स्थापितं मनुजैर्वापि शैलमृत्लोहसम्भवम् ॥
अष्टवाहुं चतुर्बाहुं तथा षोडशवाहुकम् । चलस्थिरविभागेन स्थापितं च यथारूचि ॥

Iavata¹ VII : 204-219

§ 765

इत्येवं भगवद्ध्यानं सर्वमूर्त्तं मुनोश्वराः । दिव्यायुषानां केषांचिद् ध्यानमुक्तं पुरेत तु ॥
शोषाणामायुषानां तु ध्यानं वक्ष्येऽधुना द्विजाः । सन्ध्याजलदसङ्काशं लाङ्गलं भीमलोकनम् ॥
क्षामाङ्गमुक्तांसं च वज्रकार्यं बलोत्कटम् । स्वरश्चिमस्त्रचितं ध्यायेन्नृत्यमानं च नन्दकम् ॥

शरदाकाशसङ्काशं दशन्तं दशनावलिम् । सूर्यमण्डलसङ्काशं लेटकं सौम्यमूर्तिकम् ॥
 ग्रसन्तमस्त्रपूगानि स्वदक्षेणानिशं बलात् । बलमुष्ठिं स्मरेहण्डं रक्ताङ्गं रक्तलोचनम् ॥
 क्रोषमूर्ति स्वदशनैर्देशन्तमधरं स्वकम् । शक्रकामुंकवर्णं च परशुं भीमविघ्रहम् ॥
 द्रवत्कनकनेत्रं च ज्वलज्ज्वालाजटाधरम् । मुद्गरं शतधामाभं पीनांसं पृथुविघ्रहम् ॥
 जटाकलापधृक् सौम्यं पुण्डरीकनिभेक्षणम् । वज्रं वज्रोपलाभं तु स्थितं दीर्घनसाङ्कृतम् ॥
 दंष्ट्राकरालघुदनं ज्वलत्कनकलोचनम् । सौदामिनीप्रभां शक्तिं शान्ताग्निवदनेक्षणाम् ॥
 धनघर्घंरनिर्घोषमुदिगरन्तं मुहुर्मुहुः । अन्यत् सर्वं तु पूर्वोक्तं घ्यानमेषां मुनीश्वराः ॥
 अष्टिष्ठातृकमस्त्वेषामोषध्यो लाङ्गूलं द्विजाः । नन्दकं सर्वंशास्त्राणि लेटकं वसुषा स्मृता ॥
 शेयो हि दण्डो नियतिर्वैराग्यं परशुस्मृतः । मुद्गरस्तु परिज्ञेयो ह्यहङ्कारो मुनीश्वराः ॥
 विज्ञानमण्डलं वज्रं समाधिदशक्तिरूच्यते । भिन्नरूपस्य च विभ्रोयं उक्तसुन्दरीगणः ॥

Ivara¹ XXIV : 438-450

§ 766

देवदिव्यमुपादेयं शङ्खायायुषभूषितम् ॥

सर्वभिरणसंयुक्तं सर्वलक्षणलक्षितम् । शङ्खं चक्रं गदा पदं धारयन्तं चतुर्भुजम् ॥
 सूष्ठिवीजं सथा पथचकस्थितिनिवन्धनम् । गदां संहारकामाहुः शङ्खमूर्तिनिवन्धनम् ॥
 कटिकालम्बितं वामं भावितस्य विशेषतः । वामहस्ते तदा तस्य गदां चैव तु कारयेत् ॥
 दक्षिणेनोच्चंहस्तेन धारयेच्चक्रमुतमम् । अष्टारं द्वादशारं वा चतुर्विशादरं तु वा ॥
 नेमि तु यध्यमे चैव ज्वालाषड्भिस्समन्वितम् । विष्कम्भमषट्कोपेतं च सुवृत्तं च सुशोभनम् ॥
 धारयेच्चक्रराजानं वामोध्वेन करेण च । शङ्खायामं तथा तालं ज्वालायुक्तं सितप्रभम् ॥
 तजंनीमध्यमाम्यां तु शङ्खं चक्रं च धारयेत् । तद्वारणकरायेण बाहुसीमान्तमेव च ॥
 कण्ठन्तं वा ललाटान्तं ज्वालान्तं शङ्खचक्रयोः । दक्षिणाभयहस्ते तु धारयेत् पथकुहमलम् ॥
 अङ्गुष्ठतज्जनीमध्ये अङ्गुष्ठाच्चोत्थितं शुभम् । तले विकसितं हस्ते लिखेत् पदं सुशोभितम् ॥
 अधोमुखे वामहस्ते चतुस्तालं गदां न्यसेत् । गुल्फान्तं पीतवस्त्रेण धादयेत्कौसुकं हरेः ॥
 ललाटान्तं शिरस्पृष्ठे शिरश्चक्रं तु कारयेत् । तन्मध्ये चक्रनालं स्यात् चक्रज्वालां विना क्षमात् ॥
 कुर्यादै चक्रवृत्तं तु प्रभासहितमेव च । एवं चतुर्भुजानां तु वेराणां शयनं तथा ॥

Vasishtha IV : 102b-114

§ 767

शृणु नारायणास्त्रस्य स्वरूपं प्रथमं मुने । सहवृष्टारमत्युर्णं सहव्वाकंसमप्रभम् ॥
 तैजसं विस्तृताम् तन्मोहिनीकुमुमोषमम् । प्रतिपच्चन्द्रसङ्काशमध्यष्टाश्रद्धिपितम् ॥

शतधारं दण्डदीप्तमेतत्पाशुपते भृतम् । सहजारसमायुक्तं विद्युत्पुञ्चोपमाकृति ॥
 प्रस्तरप्रतिमं मुष्टिग्राहधारं ब्राह्मीरितम् । दंष्ट्राकारालं दण्डोष्ठं पिङ्गलाक्षं विभीषकम् ॥
 गृहीतपिङ्गलकेशाप्रमेतद् ब्रह्मशिरो भृतम् । विष्णुचक्रमिति स्यातं सहजारं सुदर्शनम् ॥
 जृम्भणं त्वष्टवक्षङ्गं दण्डमेवं विदुबुंधाः । भीमाकारं पाशमेव कालपाशमिति स्मृतम् ॥
 षट्कोणायां उवलज्जवालमस्त्रमान्नेयमुत्तमम् । ज्वालाविलं वाजियवत्त्रमस्त्रं हृषशिरो भृतम् ॥
 प्रस्थापनं कुबलयस्तदकस्तम्बसन्निभम् । सतोयतोयदश्व्यं तामसास्त्रमुदीरितम् ॥
 कालास्त्रं भीषणं दण्डं बल्टिघण्टासमाकुलम् । आद्यन्तचक्रयुदण्डं दण्डचक्रमिति स्मृतम् ॥
 कालचक्रं चतुष्कोणं पर्यन्तस्थितराशिमत् । धर्मचक्रं सुवृतं स्याद्वायज्ञायुषाच्छ्रुतम् ॥
 क्षैवं कातमुखाग्निस्तु दण्डवस्त्यरिकीत्यते । शूलं तु त्रिदलं प्रोक्तं तीक्ष्णवारं सुदण्डकम् ॥
 परशू रौद्रमस्त्रं च तीक्ष्णवारं भयावहम् । शूलवयाच्छ्रुतमुलं त्रिशूलं दण्डवद्धुवेत् ॥
 घोरं नाराचरूपं स्यादस्त्रमाहुर्मनीषिः । कुण्णास्यं पिङ्गलनयनं ज्वालाकेशोद्धर्वन्वनम् ॥
 अधोरास्त्रमिदं प्रोक्त...मसिषारकम् । अस्त्रं संमोहन नाम कमलं नालसंयुतम् ॥
 ऐषीकं शरनालाभमस्त्रमाहुर्विचक्षणाः । वज्राच्छ्रुतचतुष्कोणं नटाभममितद्युति ॥
 ऐन्द्रचक्रास्यमस्त्रं तत्परवैरभयद्वूरम् । सदा ज्वलितसर्वज्ञं भहिषाकृतिभीषणम् ॥
 शुल्काशनिरिदं प्रोक्तमस्त्रमज्ञारसन्निभम् । तादृशं शुक्रवर्णं तदार्द्धाशनिरिति स्मृतम् ॥
 पैनाकमस्त्रं परमं चनुस्तककसंनिभम् । कक्षालास्यं भवेदस्त्रं पिशाचाकृति भीषणम् ॥
 कपालमालिकामाहुः कापालास्त्रमनुत्तमम् । सौरमस्त्रं समास्यातं सूर्यंविष्वपरम्परा ॥
 अस्त्रं वरणपाशास्यं शीताकृति सुदारणम् । ककुटं शाक्षुजालादधं सन्तापनमिदं विदुः ॥
 वाहणं जालकाकारं द्वार्तिशच्छिद्वसंयुतम् । सर्वतस्त्रमयं वाम धर्मपाशमिति स्मृतम् ॥
 शक्तिरेका प्रसिद्धैष शब्द्यन्तरमयोद्यते । द्विशिरस्कंकनाला च वशघण्टाविभूषिता ॥
 वायव्यमस्त्रं सारङ्गः सशङ्ग इव पद्यते । मौसलं मुसलं प्रोक्तं विद्युदण्डमिवोज्ज्वलम् ॥
 गान्धर्वमस्त्रमादिष्टं वीणादण्डोपमाकृति । दर्पणं दर्पणं प्रोक्तमस्त्रं पूर्णन्दुसन्निभम् ॥
 शोषणं विकटं शृङ्गमस्त्रं परविशेषणम् । पैशाचमस्त्रं परममुल्कामुखमुदाहृतम् ॥
 तेजःप्रभं स्मृतं प्रासप्रतिमं परदारणम् । ऐन्द्रमस्त्रं वज्ररूपं तेजसा निलयं स्मृतम् ॥
 अस्त्रं विलापनं नाम धारावरमुदाहृतम् । वैद्यावरास्त्रमाहुस्तत् पुष्पमाला तु मोहिनीम् ॥
 अस्त्रं कक्षालसंज्ञ स्पान्महाघण्टानिनादितम् । मोदकी नाम परमा बल्लरी पुष्पशालिमी ॥
 शिखरं नाम छट्वाङ्गमायुषं परिचक्षते । क्रौञ्चमस्त्रं महत्पक्षी क्रौञ्चाकृतिरिहोद्यते ॥
 असिरत्नाहृयं दिव्यमस्त्रं लड्गो महाद्युतिः । अस्त्रं प्रशमनं नाम प्रोक्ष्यते व्यजसन्निभम् ॥
 कन्दर्पदयितं चास्त्रमिदुः परमशोभनम् । मदनं चामरप्रस्त्रमस्त्रं परमयावहम् ॥
 सौमनं शिविकाभं तदस्त्रमस्त्रविदो विदुः । स्थूलमुक्ताक्षमालेव सत्यास्त्रं सर्वसाधकम् ॥

अस्त्रं संवर्तकं नाम महाशङ्खः प्रकीर्त्येते । मायाधराहृष्यं प्राहुरस्त्रं शालिनमेव च ॥
 सोमास्त्रमध्यचन्द्राभं सायकं संप्रचक्षते । त्वाष्ट्रमस्त्रं चैत्यसमं सदण्डमभिधीयते ॥
 शीतेषु नाम कुम्भास्या स्वरूप्ती सरिदुत्तमा । त्रिकोणं दण्डवट्टियाद्ग्रागास्त्रमभितद्युति ॥
 संदामनं समास्यातं चक्रं निररम्भ्यते । सत्यवन्तं महाभूतं व्यात्ताननमिदं विदुः ॥
 वारणं नाम सर्पस्य वारणं परमाङ्गुशम् । घृष्टं कवन्धमुदरं व्यात्ताननमुदाहृतम् ॥
 भृशाश्वतनयं नाम द्विधारं कक्षं स्मृतम् । सत्यकोर्तिस्तु मकरो व्यालवक्त्रोऽभिधीयते ॥
 मोहः सर्पशिरो व्यात्तवक्त्रमस्त्रं विदुबुङ्घाः । रमसं तारसङ्काशमस्त्रं सर्वास्त्रसादनम् ॥
 सर्वनाभाहृष्यं चास्त्रं कमण्डलुरिहोन्यते । पराष्ट्रमुखाहृष्यं चास्त्रं पञ्चाननशिरो विदुः ॥
 जूम्भकं नाम रक्ताक्षं त्रिपञ्जरमुदीयेते । प्रतिहारास्यमस्त्रं तु कुन्तः परमभास्वरः ॥
 अङ्गास्यं भूतमुद्दिष्टमवाङ्मुखसमाहृयम् । अनास्त्रमुकुटसमानममितद्युति ॥
 शान्यास्त्रमेतत्परमं शालिस्तवकवन्धनम् । वृषाक्षं वृषवक्त्राङ्गु भाव्यतं प्रचक्षते ॥
 कामरूपं महास्त्रं तु प्रतिसूर्यकसमिभ्रम् । दृढनाभास्यमस्त्रं स्याश्रागो बहुकणान्वितः ॥
 अस्त्रं कामरूचिनामि स्वस्तिकं परिचक्षते । सुनाभं क्षुरिका तीक्ष्णा प्रोन्यतेऽस्त्रमनुत्तमम् ॥
 मकरी नाम दिव्यास्त्रं दीपिकादण्डसमिभ्रम् । दशाक्षमेतज्जानोयात्कौक्षेयकमवारितम् ॥
 वृत्तिमन्तं चोष्ट्रमुखं वेतालमभिधीयते । एकस्था दशवक्त्री तु दशवक्त्रमुदाहृतम् ॥
 हचिरास्यं भवेदस्त्रं हलं परमदारुणम् । दशवर्षी काकमुखी दशकणंभुदीयते ॥
 योगधरं दिवाभीतव्यात्तवक्त्रमिति स्मृतम् । अमित्रज्ञं वारुणं स्यात् परास्त्रविनिवारणम् ॥
 अनिद्रमस्त्रमुनिद्रकल्पकं कथयन्ति वै । भेतारमम्बमास्यातं कुठारं परभेदनम् ॥
 शतोदरास्त्रं भूतं स्थाच्छ्रद्धोदरसमन्वितम् । अस्थं सौमनसं नाम जपाकुमुममञ्जरी ॥
 पश्चनाभं महाभूतं पद्मालङ्कृतनाभिभ्रत् । भहानाभास्यमस्त्रं तु बको विकटकन्धरः ॥
 ज्यौतिषं नाम परमं विमानमभिधीयते । क्रमणं क्षेपणं प्रोक्तं परास्त्रक्रमणं महत् ॥
 त्रैराशिवनिरमुखं सपक्षं तरपादवत् । साचिमालि महाभूतमेकपादहृहस्तकम् ॥
 विमलास्त्रमिदं विद्यात् स्फाटिकाकारडोलिकाम् । वराहसिहमनुजकुकुरेभमुखैर्युतम् ॥
 भूतं पुराविदो इयुर्धृतिकास्त्रं सुदारुणम् ।

Aitareya XL : 9 64

The “ foot-stool ” of the Lord

Vaisnava piety reckons that the highest attainment beyond this life is to win a place at the Feet of the Lord. As reminder of this, either in the main shrine at the foot of the main deity or in a shrine dedicated solely to it, will be found some iconographical representation

of the "foot-stool" of the Lord. This may be in the form of sandals made out of wood or gems or metal, or in the form of a drawing, or in the form of a dome-shaped "pādukā" (more popularly known nowadays as "bathakopa"). Wherever it may be, in whatever form it may take, it receives daily liturgical attentions during regular pūjā-cycles of worship. Three excerpts relate to the pādukā, below, §768-§770.

§ 768

अस्ततन्नं स्वतन्नं वा सालद्वारोपशोभितम् । रत्नजे लोहजे वापि दारजे वापि चिन्मेषे ॥
अचर्चिपदानं रूपेण पादुके समुदीरिते ।

Nārādiya XXVII : 62-63a

§ 769

पादुकालक्षणं वक्ये शृणु राजकुलोद्धव ॥
एकपादं द्विपादं वा वृत्ताकारं तु चक्रवत् । तन्मध्ये चतुरझूल्यं छिद्रितानां सुवृत्तकम् ॥
पादुकालक्षणं प्रोक्तम्

Markandeya XI : 14b-16a

§ 770

पादुके देवदेवस्य कल्पयेत् कनकादिभिः ॥
पीठं तयोः स्वर्णमयं विकसत्पद्मजाङ्गुष्ठिः । कर्णिकायां स्थापयेत् से पादुके पद्मजस्य तु ॥

Sripreda XV : 61b-62

Miscellaneous paraphernalia found in the Sanctuary

There are a number of items to be provided that, while they are not strictly the concern of the *shilpācāra* sculptor or artist, are to reflect in their execution certain iconographical details. Because of this, they are rightly to be included in a sourcebook of Vaiṣṇava iconography. In the following nine excerpts, we have arranged these data as they relate to some of the miscellaneous paraphernalia found in the shrine.

In §771, §772 and §773 we have detailed descriptions of the *ghāṇṭā*-bell used in worship*—its varieties, measurements and symbolism. The motifs on the handle may vary considerably more than in fact is found on most bells readily available today; but whatever its shape and decoration, its tone is to remind the worshipper of the Ultimate Principle of Sound (*sabdabrahman*).

* According to Śrībhāskarī practices, the bell is used only in accompaniment of temple rituals, never in domestic worship. Vaishnavites, however, encourage the use of the bell both in temple and domestic worship.

The *Chatra*-umbrella, a smaller and finer version of what is used during processions, is to be made of gold or silver, and studded with gems, decorated with pearls, and advanced to the *karmabera*-during *pūjā*-routines. See §774 and §775.

A *vijaya*-fan, made of peacock feathers and having a gold handle studded with gems, is also to be provided for use in *pūjā*-routines, according to excerpt §776. So also a *darpapana*-mirror is to be provided, its size determined by the size of the pedestal of the (*utsavabera*-) icon to which it will be offered during certain liturgies. See §777 and §778. A final entry in this section concerning items found in the sanctuary, §779, describes the three-, five-, or seven-tiered lamp-stand (*dipa-pātra*) in general terms.

§ 771

शब्दवहूमयी घण्टा हस्तोत्सेषसमुच्छ्वाया ॥
 बहुगोलकाकारा सौराष्ट्रावयवं कृता । अधोमुखी तालमानविस्तारा शोभनाकृतिः ॥
 घण्टादण्डस्तालमानः स्यादूच्चे पक्षिमूपतिम् । चक्रं शङ्खं पङ्कजं वा कल्पयेत् पद्मसंभवे ॥
 पूजादिसर्वकार्येषु सर्वदैवोपयोगिनी ।

Sriprāna XV : 216-24a

§ 772

शब्दवहूमयी घण्टा हस्तोत्सेषप्रमाणिका ॥
 बहुगोलकाकारा सौराष्ट्रावयवो भवेत् । अधोमुखस्तालमानविस्तारोत्सेषसमितः ॥
 प्रदीपतुल्यसंस्थानस्तीक्ष्णाभ्यन्तरतालुकः । तालो न दण्डमूले स्यादग्रे सुस्थितपक्षिराद् ॥
 चक्रं पङ्कजाग्रं वा घण्टेषा परिकीर्तिता । नालवन्धाश्चतत्सोऽन्या घण्टा प्रतिदिशं कृता ॥
 एतस्यामेव घण्टायां यद्वा विस्तानुसारतः ।

Padma 'kr.' XXIII : 306-34a

§ 773

शब्दवहौकदेहायाः लक्षणं कमलोद्धूव । प्रमाणमतिशुद्धं च सप्रमेयं निर्बोषतु ॥
 सममधेसमं ज्येष्ठमायाम(धम)मथ मध्यमम् । तत् त्रिभागसमं विद्धि चतुर्थीशं तु कन्यसम् ॥
 त्रिभागेन तदुच्छ्रायात् द्वादशाशान्वितेन तु । प्रमाणेन तु विस्तारं त्रिविशं तु विषीयते ॥
 कृत्वा सूत्रपरिच्छिन्नं प्राक्प्रत्यगदक्षिणोत्तरम् । चतुरथ्रायतं क्षेत्रमेवमापाद्य वै पुरा ॥
 तिर्यगूर्ध्वंगतैस्सूत्रैर्भद्रकृत्वा संपूर्यते ततः । तत्र पञ्चोर्ध्वसूत्राणि दद्वादेकादशानि च ॥
 भूजारूप्यानि च वै यानि विभागमय मे शृणु । सार्थेस्तु पञ्चभिर्भग्नैः शब्दक्षेत्रं विषीयते ॥
 तत्र चक्रं च कमल सर्वदृश्य प्रकल्प्य च । शङ्खं कमलसंभूतमुक्ताहारादिकं क्रमात् ॥

वल्यनितयान्तस्थं मुक्ताहारं सुवर्तुलम् । मागाधेनाग्रतः कुर्यात् स्यक्त्वाधर्षि तदूर्ध्वतः ॥
 शिष्टेनांशेन महता भागाधेन तदूर्ध्वतः । नाभिक्षेप्रान्वितं चक्रं द्वादशारं विधीयते ॥
 केवलं कर्तरीभिर्वा मिश्रं क्षमामिश्रितं वेशात् । षोडशारं तु वा विप्रं शतशङ्गं मनोहरम् ॥
 सांशेनाथोध्वंभागेन कर्णिकाकेसरान्वितम् । चतुर्विशद्वलं पद्ममापाद्य कमलोद्घव ॥
 चक्रनाभेदलाग्राणां वर्जयित्वान्तरं धिया । यथाभिमतमानं च मुष्लधणरचनोज्जितम् ॥
 दलमध्यनिविष्टं च किञ्चल्कनिचय शुभम् । कुर्याद्वा कर्णिकालग्नमुच्छ्रितं च सुसहतम् ॥
 ऊर्ध्वे मार्गद्वयेनाथ भागेन शुभलक्षणम् । कर्णिकावनिविश्रान्तमधर्दृश्यं च शङ्खराद् ॥
 भुवनावलियोगेन वलीभूतेन भूपिनम् । ओङ्कारावतंरूपेण कुम्भं तस्याशसमितम् ॥
 कुम्भोपयंष वाधेन भागेन तु शनैश्चानि । कलशं कु(कृ)शतां नीत्वा छिद्रदेशावधेः क्रमात् ॥
 शङ्खकुम्भावधेविप्र शातनोय च दिग्द्वयात् । मत्स्यवल्लाङ्घनं चैव अधंमधं पदद्वयात् ॥
 चतुरशार्धविस्तीर्णा प्रथमा भुवनावली । द्वितीया विरता चान्या तृतीया भागसंमिता ॥
 आ अग्रात् स्ववियात्वीषदूर्ध्वान्ति कमलोद्घव । अनुपातवशान्मध्यं क्षेत्रं विधीयते ॥
 शङ्खोपरि यथा कार्यं तथा तदवशारय । साधंभागचतुर्ज्ञेण तदुच्छ्रायं महामते ॥
 विस्तार साधंभागेन गदायां विहितं तु वै । मुष्टिसङ्गं तु यत्पीठं कुर्याङ्कागोप्ततं द्विज ॥
 चतुरशं तु वा इलक्षणं चित्रकर्मविश्रूतिम् । तायां चतुरशं तु तुर्याशं वर्तुले स्मृतम् ॥
 कुल्यरूपं हि वा इहून् करप्राहं च तत्र यत् । तत्वष्टाप्रं (थ) तु वा बृतं सामान्यं सर्वतः स्मृतम् ॥
 मुष्टेरूर्ध्वंगतं कुर्याद् गदास्तम्भं च पूर्ववत् । विद्वं तं सप्तपर्वं तु मन्त्रिकाशुक्तिभिर्युतम् ॥
 भुवनावलिगणोपेतं तीक्ष्णाश्रं (यं) चतुरशकम् । वल्याकृतिरूपेण युक्तं तारागणेन च ॥
 शुक्तिवृन्दसमेतेन वर्तुलं वा समाप्य च । रचनारहितं इलक्षणं केवलं चतुरशकम् ॥
 अष्टाश्रं वा सुवृतं वा स्वप्रमाणेन लक्षितम् । कुर्यादेव गदास्तम्भमय तन्मस्तकोपरि ॥
 भागद्वयोपतं कुर्यात् द्विभूजं वा चतुर्भूजम् । प्रागुक्तं प्रविभक्ताङ्गं पक्षमण्डलमण्डितम् ॥
 सत्पक्षविस्तृतं कुर्याच्चनुभागसम द्विज । त्रिभागविततं चाथ पुच्छपक्षद्वयं हि तत् ॥
 तत्समं विततं चैव मुम्यपाणियुगं तु वै । विधेयं कमलोद्घुतं तस्य सपुटवशथा ॥
 पक्षवत् प्रसृतं खस्थं वेदाध्ययनचिह्नितम् । मन्त्रजातरतं चैव विधेयं वा सविस्तरम् ॥
 प्रसारं विभिन्नानेन स्वयं क्षितितले ततः । शिल्पिनश्चैव द्रष्टव्यं प्रमाणेनाकृतैस्सह ॥
 न्यूनत्वमतिरिक्तं वा अतो हेतोस्तदग्रतः । पूरयेद्वद्येनैव स्वधिया कर्मणा स्वयम् ॥
 चलन्तं गर्भमानेन तीक्ष्णलोहेन निमितम् । भागाधेनाधिकं क्षेत्रात् शब्दव्यञ्जकमञ्जज ॥
 एतावदाद्य विहितं निर्माणं तैजसं महत् । व्यक्तं यत्राधित कालं नाभिस्थं कमलोद्घव ॥
 तत्र चाक्रमरान्वं स्वकं द्वादशकं स्मृतम् । तमेव षोडशारं च वर्णस्सह नपुंसकः ॥

वर्णना त्रिविधं रूपं सर्वेषां कमलोद्भव । सस्थित वैखरीनिष्ठं पश्यन्तीपूर्वमब्जजे ॥
 अराश्रितदिष्टकारे वाक्स्वरूपं परं हि यत् । तत्रैव पोडशारे च तत्रैवाकर्तरीषु च ॥
 मध्यमास्यस्वरूपेण नित्यमेव हि वर्तते । अत ऊर्ध्वं चतुविशत्सम्यं वर्णगुणं हि यत् ॥
 दलजालं हि यत्परं परिज्ञेयं भास्मते । मकारसज्ज यद्वर्णं विद्धि सा पश्यकणिका ॥
 शङ्खं यकारवर्णं तु समुष्टीके गदाग्रहे । रादयस्सप्त ये वर्णा हान्ताः पर्वगदात्मकाः ॥
 हान्त पतञ्जिराद् विद्धि एवं कमलसम्भव । शब्दद्रव्यरूपं च घण्टाविग्रहलक्षणा ॥

Pānchaka XXXIV : 16-36

§ 774

मुक्तातपत्रं षवलं शशिविष्वसमप्रभम् । सितातपत्राणि तथा वहिपत्रमयानि च ॥
 आतपत्राण्यनेकानि हैमदण्डानि पश्यज । व्यजनानि च भूयासि कल्याणानि महान्ति च ॥

Pādma 'kr.' XXIII : 36-39

§ 775

मुक्तातपत्रं षवलं स्वर्णादिभिरलङ्घूतम् ॥
 शुद्धस्वर्णेन वा कुर्याद्विजतेनायवा रमे । स्वर्णदण्डं राजत वा रन्जालसमन्वितम् ॥
 छत्रमेवविधं कुर्याच्चामराणि च कल्पयेत् । . . .

Sriprāna XV : 496-51a

§ 776

चन्वारि कनकादीच बृन्दण्डानि च रमे ॥
 व्यजनानि विचित्राणि उशीरे: शिखिपित्रद्युकेः । अलङ्घूनैश्च रत्नादीश्चत्वारि परिकल्पयेत् ॥

Sriprāna XV : 516-52

§ 777

ततस्तु दर्पणं कुर्यात् देवासनसमं शुभम् ॥
 वृत्तमासारसंयुक्तमनाधारं तु वाऽमलम् । कास्योत्थं स्फाटिकोत्थं वा हेमादीभूषितं तु वा ॥

Nāradīya XXVII : 636-64

§ 778

*दर्पणं प्रतिमामानं तदधं वा सुशोभनम् । वृत्तं कास्यं महारलस्त्रितं वा वथावसु ॥
 पादयुक्तमयुक्तं वा मुखमानमयापि वा । कातंस्वरमयी वृत्ता राजती वाथ पावनी ॥

Pādma 'kr.' XXIII : 18 = Sriprāna XV : 56

* Pādma 'kr.' XXIII : 18 = Sriprāna XV : 56

§ 779

नालदण्डं हस्तमात्रं त्रिपादापि द्विपादकम् । प्रोतानां दीपपात्राणां च क्राकारेण शोभिनम् ॥
सप्त वा पञ्च वा त्रिवा कम्हीनं तु वै भवेत् । प्रथमे दीपपात्रे च वर्तिस्थानशतं भवेत् ॥
द्वितीयादिषु हीनं स्यादन्ते कुमुदकुट्टमलम् । दीपपात्रमिदं प्रोत्तं स्नानासनमयो शृणु ॥

Sriprabha XV : 32-34

The Srak-ladle and Srava-spatula used in Homa-fire-oblations

In this final section we have collated eleven passages from the *Pāñcarātrāgama* literature, all dealing with the instruments used for making libations into the *homa*-fire. While these do not reveal any iconographical symbols, nonetheless their execution requires skill and attention to detail; their construction is assigned to *śilpis* under the direction of the *ācārya*. In general terms, they are long-handled instruments made of wood (although §783 says that even gold or silver may be used). The amount of attention given them in the texts simply reflects the importance attached to the fire-offerings and every detail connected with them.

Detailed measurements for the *srak*-ladle and the *srava*-spatula will be found in §784, §787, §788, §789 and §790.

§ 780

प्रणवस्तु स्रुवो ज्ञेयो मातृका लुगिति दृयम् । पुरुषप्रकृतित्वेन विज्ञातव्यं विचक्षणं ॥
रत्नमात्रं स्रुवं कुर्याद् वर्तुलं दृथङ्गुलं सुखम् । गोष्मदं तु यथा मग्नमत्पपञ्चे तथा भवेत् ॥

Vippu VIII : 39-40

§ 781

यज्ञाङ्गुलादिरो वापि स्रुक्सुकी कारयेत्सुधीः ॥
चतुर्विशाङ्गुलायामं तदग्रे कमलाकृतिः । बिलमङ्गुलमात्रं स्यात्स्रुवमेवं प्रकीर्तितम् ॥
दादशाङ्गुलदण्डं स्यात् चतुरङ्गुलकं विलम् । जुहुरष्टाङ्गुलं चैव सुचमित्यभिधीयते ॥

Parusottama XI : 416-43

§ 782

पट्टिकोपरि कुर्वीत त्रिशूलं तालसमितम् । तालद्वयसमायामं सं पुच्छाकृतिवत्तथा ॥
गोपदाकृतिवच्चाग्रे एतदेव स्रुवं भवेत् । याज्ञिक काष्ठमादाय होमार्थं कारयेत् स्रुवम् ॥
सप्ताङ्गुलं तु दिस्तारं चतुर्विशाङ्गुलोच्छ्रुतम् । चतुर्विशाङ्गुलादूर्ध्वं चतुरश्च तु कारयेत् ॥

तत्त्रिभागैकमागार्थं मध्ये शब्दं तु आमयेत् । अवटं तत्समं कुर्यात्तस्यार्थं मेखला भवेत् ॥
 अर्थाङ्गुलप्रमाणेन शब्दाकारं तु भेल्लाम् । तत्प्रभाणे तदन्ते च मेखला चतुरश्चकम् ॥
 अष्टपत्रं लिखेच्छेषं कण्ठमङ्गुष्ठमानकम् । पञ्च शीणि द्विविस्तारमङ्गुलं तु मुखं भवेत् ॥
 चतुरश्चस्य पृष्ठे तु पश्चाकारं तु कारयेत् । शेषं तु दण्डवत्कुर्यान्विशाङ्गुलं भुने ॥

Kapitjala XII : 22-28

६ 783

सौवर्णो राजतस्ताम्भः लादिरो वा सुवो भवेत् । आदमैश्वर्यसिद्धयुर्थं राजसं कीर्तिवर्धनम् ॥
 ताम्रं शान्तिकरं प्रोक्तं लादिरं च मुवर्धनम् । द्वादशाङ्गुलमायामं कूल(मूल)विष्कम्भमङ्गुलम् ॥
 विष्कम्भात् द्विगुणं वृत्तं विष्कम्भस्य दलं गुणे । यवमानावृभी गती गर्तवृत्ती पृथक् पृथक् ॥
 विष्कम्भात् पादहीनं स्पात् गर्भसीमाय वा दलम् । गोपुञ्चसदृशं दण्डं नासिकापुटमसुटम् ॥
 सुवस्य कारयेद्विद्वान् कुवम् सममायतम् । विष्कम्भात् द्विगुणं वृत्तं विष्कम्भात् द्विगुणं गलम् ॥
 भागान् कुर्यात् पुनः पञ्च द्विभागस्त्वाननं भवेत् । दण्डमानं भवेच्छेषं गर्तं वृत्तं महादलम् ॥
 उभोष्ठसदृशं त्वशी मन्त्रमष्टाकरं जपेत् ।

Parana XXIX : 10-16a

६ 784

अथातः संप्रवक्ष्यामि शुक्लवायादिलक्षणम् । शृणुष्वैकमना भृहन् सर्वकामफलप्रदम् ॥
 सौवर्णं राजतं ताम्रं कास्यजं पैतलं तु वा । अथवा दाहजं कुर्यात्तिलक्षणं वश्यतेऽवुना ॥
 पालाशं लादिरं वापि सुवं यद्वान्यवृक्षजाम् । याक्षीयो कल्पयेच्छिरूपी बाहुदण्डसमायताम् ॥
 सौवर्णं राजतं वापि दार्जोपरिभूषिताम् । शुक् शुवं कारयेत्सम्बृक् वज्रलानि ततः परम् ॥
 शुवं तु कारयेत्सूर्वं चत्वारिंशतिद्वयङ्गुलैः । सप्तपञ्चाङ्गुलैर्वापि विस्तारं तु पुराश्चकम् ॥
 तत्त्रिष्ठा संविभज्यार्थं शुवायामधोमुखम् । पञ्चाङ्गुलं तु विस्तारं चतुरङ्गुलमेव च ॥
 आयामं पञ्चष्ठा कुर्यात् द्वारस्यार्थसमन्वितम् । द्विनिःङ्गुलसातं स्यातदा महामधोमुखम् ॥
 मुखोदरे गलं कुर्यान्मध्यभागस्य विस्तरे । द्वयङ्गुलायतकं वापि सार्वाङ्गुलमयापि वा ॥
 स्थक्त्वा.....मध्ये तिर्यगूर्ध्वसमं ततः । तदर्थं वा लनेद्वृहन् गर्तं वृत्तं सुशोभनम् ॥
 सर्वपापहरं पुर्वमायुःश्रीकीर्तिवर्धनम् । अङ्गुलस्य विपर्यसिं स्थक्त्वा गर्तमेखलम् ॥
 तत्समं कारयेत्प्रादुत्सेषं सदृशं बुधः । परितो भेल्लायां तु मुखे पश्चदलान्वितम् ॥
 दलाष्टकं द्विषट्कं वा कारयेन्मेखलाद्विः । गर्तमध्ये लिखेत्प्रात्कणिकां तत्समन्ततः ॥
 तद्वागे बलयं कुर्यान्वितुरशं समन्ततः । अङ्गुलार्थप्रमाणं तु कलाबिन्दुसुशोभनम् ॥
 रेखाद्वयसमायुक्तं सर्वाङ्गुलङ्गुरसंयुतम् । शुक् शुवं शोधयित्वा तु परितोष्टदलं लिखेत् ॥

संस्याष्टकसमायुक्तं द्वादशं च यथारुचि । ब्यज्ञुष्ठाङ्गुलमानेन न तथाष्टकमन्धतः ॥
 तथा पादं तु कर्तव्यमाचार्यः सहृ शिल्पिभिः । लुप्तो द्वितीयमागान्ते तृतीयस्य दलान्तुजम् ॥
 दलाष्टकसमायुक्तं मदिराष्टकसंयुतम् । फलकां तु घटाकारामुद्रे पालिकां ततः ॥
 सर्वाविवरवसंयुक्तं परितः स्थानमालिखेत् । समूलपादपर्यन्तं पालिकां च चतुर्मुख ॥
 कृत्वा तद्दण्डकं सम्यक् लुप्तमूलाङ्गु च कारयेत् । द्विरेखा पालिकामूले यवमात्रप्रमाणतः ॥
 तथा प्रयममागान्ते मुकुलादी च कारयेत् । लुप्तमूला च प्रतिष्ठाइचिह्नियष्टाङ्गुलमानतः ॥
 कृत्वा तु पद्ममुकुलं समूलं कारयेद्दृष्टः । लगण्डसेवमागं तु यथारुचि पृथक् पृथक् ॥

Visnu Tantra VIII : ३-४२

§ 785

ततः लुक्तलुबयोरद्य लक्षणं चोच्यते द्विजा ॥
 स्ववाहुदण्डमानेन मन्त्रज्ञः कल्पयेत्सुरा । दैवी लुक्तसिद्धये काष्ठविस्ताराच्च षड्ङुलम् ॥
 देव्याङ्गद्वयेनाथ दण्डमष्टाश्रमुच्यते । सार्वद्वयज्ञुलमानं तु कृत्वा क्षेवं तु शोधयेत् ॥
 बमलं दण्डमूले तु कुर्यात्प्रथाननं शुभम् । कर्णिकास्थो यथा दण्डो भवेद्दृं भुनिसत्तम् ॥
 त्रिवलि त्वथवा शङ्खं यथा दण्डस्तदास्यगः । कृत्वाप्रस्वं द्विषा भागं समाशेन प्रयत्नतः ॥
 दृष्टज्ञुलं चाय भागस्य वैपुल्यं चाप्रतः क्रमात् । दण्डावस्थस्य भागस्य अज्ञुलं परितः समम् ॥
 दत्त्वा भ्रमं ततः कुर्यात्तिम्नं सातं सुलक्षणम् । तन्मध्ये पक्षुजं कुर्यात्प्रकुप्तं चोच्यंपस्त्वम् ॥
 आज्यकोशं तु तं विद्धि सप्तपञ्चफलोपमम् । पद्ममध्ये निमग्ना च कर्णिका वै सकेसरा ॥
 द्वादशारं द्वित्रकं पद्मस्याष्टदलस्य च । पद्मवाहे तु कर्तव्यं शङ्खं कोणचतुष्टये ॥
 ततोऽप्रभागस्य मुने पार्श्वयोरभयोरपि । एकंकमज्ञुलं शोध्यं सविभज्य त्रिषा ततः ॥
 कर्णमेकेन भागेन भव्ये त्वास्थौ द्वयेन तु । विच्छिन्नं वक्त्रमंसाभ्यां मध्यमेकाङ्गुलेन तु ॥
 विस्तारं कर्णतुल्यं तु वज्रयित्वा ततः पुरा । कर्णदेशात्समारम्य क्षेवं तु परिशोषयेत् ॥
 क्रमागतेन सूत्रेण स्थाद् द्वाराहननं यथा । ततः पुष्करपणात् मुखामं यावदेव हि ॥
 कुर्यादाज्यप्रणालं तु समन्व्यनाङ्गुले मुने । ईषद्वृं कमसूक्ष्मं च नाज्यं पाति यथा द्रुतम् ॥
 हस्तमात्रं ततः कुर्यात्सुवं विप्र मनोरमम् । विस्तारं द्वयज्ञुलं काष्ठं वैपुल्याच्च तदर्थतः ॥
 विस्तारमानादये स्यादृतं कुर्यात् द्विरज्ञुलम् । क्रमात्तं निम्नलातं च गोलकेनैव मुद्दितम् ॥
 मध्ये मृगपदाकारचिह्नेन तु विराजितम् । विस्तारस्य विभागेन ग्रीवा सामा विरज्ञुला ॥
 मूले चोभयतः कुर्यात्स्वस्तिकं दृष्टज्ञुलायतम् । विचित्रवरचनायुक्तदण्डं शूक्ष्मं तु च भवेत् ॥
 सुवमेवंविषं कुर्यादोषकर्मणि साधकः । ततस्तु प्रावणादीनां साधनं शृणुत द्विजा ॥

Javara! XXV : 396-57

सुक्ष्मवाना च होमार्थं तल्लक्षणमयोच्यते । आयशुद्धं समादाय प्रागुस्तगणलक्षितम् ॥
 अयंशोनं सुचा देव्यादिष्टधा चोच्छ्रुतं भजेत् । तेन भागप्रमाणेन तद्विस्तारं विषीयते ॥
 सविभज्य समांशैस्तत्सूत्रैः स्पष्टैर्येवाक्षम् । कलशं कल्पयेन्मूलादिष्टांशं चतुरश्रकम् ॥
 कर्जपित्वाथ बहुल्यं विस्तारार्थेन कल्प्य वै । कुर्यादावारविश्रान्तं कमलं रचितान्वितम् ॥
 तं शहं विततास्यं तु नन्दावर्तं सुलक्षणम् । पर्शभागद्वयं त्यक्त्वा चतुरंशयुतं स्मृतम् ॥
 पाशवद् परितं मध्ये सुविभक्तं च वर्तुलम् । चतुर्भागाननं दण्डं निर्गतं कलशाननात् ॥
 वितानं शहूवक्षाद्वा..... वितयसयुतम् । वारानालद्वयं कुर्यात्... षट्काञ्जसंमितम् ॥
 पीठवत्कण्ठपीठं तु चतुरश्रं समाप्य च । तस्मिन् वस्त्रमुलिस्य चक्रवृत्तान्तरीकृतम् ॥
 मुक्ताजालसमं सूत्रं शहूकोणचतुष्टये । एकाशोनोश्रता ग्रीवा विस्तारव्यञ्जसंमिता ॥
 इषद्वक्त्रा न साष्टांशादूर्ध्वं भागसमुज्जिताम् । पर्यवच्चोत्तमाङ्गं च ग्रीवानाल सकर्णिकम् ॥
 बनन्तकेसरप्रान्तैरावृतं कर्णिकाननम् । तद्वाहः पत्रजालं तु केसरोच्छायसमितम् ॥
 अविभाग... ... पृष्ठतस्तियंगाननम् । कुर्याच्च कर्णिकामध्ये गोलकेनैव मुद्रितम् ॥
 कौस्तुभेनाङ्कितं चंचल सौरभीयाधिणाऽथवा । सार्धहोमप्रमाणेन द्वयजाज्याहृतेः क्षमम् ॥
 प्रमाणोपे.....लक्षणं समुदाहृतम् । स्मृतं सदाज्यहोमार्थं शेषमन्यज्ञिदोषतु ॥

Pauskute XXIX : 131-144

सुक्ष्मवं पञ्जलार्थैव तोरणानि तथैव च ॥
 प्रवक्ष्याम्यधुना चंचल तेयां लक्षणमुच्यते । अश्वत्प्रसादिरादर्थां चतुर्विशालद्विरञ्जुलैः ॥
 प्रतिष्ठाद्युत्सवे चंचल होमार्थं कारयेत् लुबम् । सप्तपञ्चाङ्गुलं वापि विस्तारं चतुरश्रकम् ॥
 त्रिभागेन भवेद् गतं मध्ये वृत्तं सुशोभनम् । तिर्यगूर्ध्वं समं वापि तदर्थं वा लनेत्सुवम् ॥
 अञ्जुलस्य चतुर्धान्तं व्यपोह्यन्तेऽवटस्य तु । दस्यान्ते मेललां सम्यक् तथैव परितः क्रमात् ॥
 कारयेन्मेललामेकामुत्सेषं तु तथैव च । मेललायास्तु परितो लिखेदञ्जदलाङ्गुतिम् ॥
 द्वादशाष्टदलं वापि कारयेन्मेललाषरे । कर्णिकां गतंमध्ये तु लिखेत् त्रिशप्रमाणतः ॥
 दलान्ते वलयं कुर्यात् चतुरश्रं समन्ततः । तदञ्जुलार्थविस्तार कलाबिन्दुविभूषितम् ॥
 सर्वाङ्गारसंयुतं द्विरेखायुत्समाचरेत् । द्वादशाष्टकमेकं वा यथारुचि लिखेत् क्रमात् ॥
 कुण्डं त्रिभागविस्तार सार्वाङ्गुलसमायुतम् । द्वयाङ्गुलायतं वापि तदर्थे तु मुख भवेत् ॥
 चतुरञ्जुलविस्तारं पञ्चाङ्गुलमयापि वा । त्रिकद्वयाङ्गुलकान्तं स्यान्मध्ये वाराम्बुशोभनम् ॥
 सुषिरं कण्ठदेशे स्यात् प्रविशेत् शिविका यथा । वाराय दक्षिणे वामे मुखे वृत्ताङ्गमालिखेत् ॥
 कण्ठोर्ध्वं तु लिखेदास्यं सुशोभनमनुत्तमम् । नासिकामुखमेकं वा वराहाननमेव वा ॥

अंगोमुखमेवं वा यथार्थि समाचरेत् । सुकृष्टं शोषयित्वा तु परितोऽष्टदलं लिखेत् ॥
 वृत्तपादं ततो बाह्ये न्यसेत् द्वयज्ञुलमात्रतः । तथैव दण्डमूले तु पश्चन्यासं यथाविधि ॥
 अञ्जुष्ठाज्ञुलमानेन तदृत्ताङ्गिं च समाचरेत् । दण्डहितीयमध्यान्ते तृतीयस्याष्टेऽन्वजम् ॥
 अष्टपत्रसमायुक्तमालिखेत् फलकायुतम् । घटादिकमधोभागे कारयेत्परितः क्रमात् ॥
 दण्डमूलेऽन्वजमुकुलं त्रिरेखायुत् समालिखेत् । चतुरम्यधिकं विशदज्ञुलं तु शब्दीयते ॥
 सुबं तु कारयेत् पश्चात् (तत्)चानेन समन्वितम् । चटुक (?)प्यज्ञुलं वृत्तं कर्तव्यं तु सुशोभनम् ॥
 गोष्ठदं तु यथामध्यमत्यपद्मे तथा भवेत् । सुवमूले मुखाद्ये च त्रिरेखा यवमानतः ॥
 कारयेत् शब्दीताथ सा च सुकृष्टं सर्वसिद्धिदा । मुखादिक्यज्ञुलं हित्या तदन्तेऽग्निं च समाचरेत् ॥
 वृत्तं सुशोभन पृष्ठे तदेकाज्ञुलमानतः । तथैव सुवमूलेऽग्निविस्तारायामतादृशम् ॥
 पश्चस्य मुकुलाकारं सुवमूलेऽयं कारयेत् । परस्याह्यज्ञिभिन्नेन कारयेद्वाधं सुकृसुवम् ॥
 एतत् सुकृसुवमास्यात् मञ्जुलाष्टकमुच्यते । . . .

Vigvakaena II : 616-740

॥ 788

सुकृसुवौ लक्षणोपेतौ होमार्थं परिकल्पयेत् । पालाशीं खादिरी वापि शुचं यडान्यवृक्षजाम् ॥
 यशीयो कल्पयेच्छिल्पी बाहुदण्डसमायताम् । हेमादिलोहजां वापि दारजां वापि भूषिताम् ॥
 द्वितालसंमितां वापि साज्ञुलां कमलासन । त्रिषा विषाय तां भूयः तृतीयेऽज्ञे दिष्ठाकृते ॥
 उपर्यंशं पुनः कुर्यात् पश्चाता चतुरशकैः । भवेत् सुषोऽग्नं तन्मूल विस्तरेण षडज्ञुलम् ॥
 अयमेकाज्ञुल क्रोडवक्त्रवत्परिकल्पयेत् । पश्चाशेनावशिष्टेन भागेन गलकल्पनम् ॥
 गलं द्वयज्ञुलविस्तारमुभयोत्सस्य पार्श्वयोः । अर्धज्ञुलं भवेन्निम्नं विस्तारायामतत्समम् ॥
 त्यजेदशमशेषेण सूक्ष्मपाताद्वहिःस्थितम् । गलस्याषोऽवशिष्टांशो वृत्तो वा चतुरशकः ॥
 विस्तारायामसदृश स्याद् गर्तं तस्य मध्यतः । वृत्तं तृतीयभागेन संमितं शोभनाकृति ॥
 गाधं विस्तारसदृशं गतंस्य परिकीर्त्यते । गर्तवाहुं त्रिषा कृत्वा प्रयमेऽष्टदलस्थितिः ॥
 मध्यमेऽज्ञे चतुर्षीं तु विभजेश्वाभिमण्डलम् । प्रयमे परिकल्पं स्यात् अम्बोरुहनिकेतन ॥
 द्ववशिष्टेन भागेन नेमिमण्डलकल्पनम् । द्वाम्यां तु मध्यमांशाम्यां षडं द्विगुणं तु वा ॥
 शत्रुंश्वतुर्षु कोणेषु चतुरश्वप्रकल्पने । यवोन्नता वहिः कार्या भेष्मला च चतुर्यवा ॥
 आरम्य गतंमयान्तं विवरं सपिषो भवेत् । सरोजपृष्ठसदृशां पृष्ठभागं प्रकल्पयेत् ॥
 कूर्मपृष्ठसमं यदा चतुरश्वं सपीठिका । अधस्ताद् द्विगुणस्तस्य दण्डायामं प्रचक्षते ॥
 तदण्डमष्टव्या कृत्वा मूलभागेन कल्पयेत् । अधस्तात्कुम्भमधेन शिष्टेनोपरि पद्मजम् ॥
 मूलं प्रकल्पयेदेवं पद्मे दण्डः प्रतिष्ठितः । आधारं वा विना दण्डो वलयैस्त्रभिरकूलः ॥

वृत्तोऽयवा सदर्थाश्चिः तदग्रमपि पक्षुजम् । त्रिभिर्वा वलयैर्युक्तं नाहनं चाङ्गुलं भवेत् ॥
 शुद्धं च हस्तमानं स्यात्तद्यं द्वयङ्गुलं भवेत् । नासिकापुटवद् गर्त्तद्यमयुक्तं सुवृत्तकम् ॥
 गर्त्तमष्टाङ्गुलं निम्नं विस्तीर्णं आर्षमङ्गुलम् । अङ्गुलेनावशिष्टेन परितो गोलकल्पनम् ॥
 विलयोः पृष्ठभागे तु मध्यरेखा यवोभ्रता । अयुग्मवलयं कप्टे यवमालोभ्रतं शुभम् ॥
 दण्डं च परिशिष्टेन गोलाङ्गुलाकृति भवेत् । मूलं द्वयङ्गुलविस्तीर्णं लोहजो दारजोऽपि वा ॥
 स्फुटितं सक्रिमि भिन्नमूष्वंशुष्कं सकोटरम् । स्वयं विपतितं वृक्षं सुकम्बार्थं परित्यजेत् ॥
 स्वीकुर्याज्ज्वेत्प्रमादेन भूयान् दोषः प्रसञ्ज्यते । . . .

Pedma 'kr.' XXV : 74-96a

§ 789

पद्मकुण्डे न कुर्वीत मध्ये पर्पं चतुर्मुख । बाहुदण्डसमायामः सुचः प्रोक्तः सुवस्य वा ॥
 सुचो लक्षणमाल्यास्ये तत् शृणुष्व चतुर्मुख । षडङ्गुलेन विस्तीर्णं त्रिशङ्किः विभजेत्ततः ॥
 अग्नेभ्रतुभिरशैस्तु वराहवदनाकृति । चृतनिर्णयसहितमेकाङ्गुलघनादिकम् ॥
 षड्भिरशैस्ततोऽषस्ताद् गळदेशं प्रकल्पयेत् । षडङ्गुलेभ्य विस्तारो चनं तावद्विरुद्ध्यते ॥
 चतुरङ्गुलमावेण गर्तं तत्र प्रकल्पयेत् । गर्तंदेशे तु कुर्वीत शिल्पविन्मेलात्रयम् ॥
 गर्तस्य पृष्ठतः कुर्यात्कमलाकारमन्यज । चृतं वा चतुरश्च वा गळभूमि प्रकल्पयेत् ॥
 अधस्ताद् गळदेशास्य वेदांशीः कमलासन । पञ्चभीरङ्गुलैरप्ये त्रिभिराये प्रकल्पयेत् ॥
 इन्दीवरदलाकारं यद्वा कोकनदप्रभम् । गळस्य पृष्ठे पद्मे तु नाश्रेन्दीवरमिष्यते ॥
 शालं चक्रं प्रकुर्वीत तत्पाश्वं चतुरानन । चतुरङ्गुलविस्तारं चतुर्मुखायामं प्रकल्पयेत् ॥
 कुर्याद् द्वयङ्गुलविस्तारं घनं सार्वाङ्गुलं मतम् । अवशिष्टद्वयांशेन कन्दं कुर्यादिचक्षणः ॥
 सुग्लक्षणमिदं प्रोक्तं सुवलक्षणमुच्यते । चतुरङ्गुलविस्तारं सुवस्य कमलासन ॥
 त्रिशङ्काग यथापूर्वं कृत्वायाभमतः परम् । अये परित्यजेद्वागचतुष्टयमनन्तरम् ॥
 सुवस्य वदनं कुर्यात् षड्भिरशैः ततः परम् । अङ्गुलिम्यां तथा द्वाम्या गर्ते द्वे परिकल्पयेत् ॥
 आयते षड्भिरशैभ्य कुर्यान्मध्ये च रेखिकाम् । सा भवेदेकयाङ्गुल्या गर्ते चाचन्तसम्मिते ॥
 नासिकापुटवत् भूयात् गर्तद्यसमन्विता । रेखिकाया भवेदन्तर्गर्तयोरभयोरपि ॥
 आर्षाङ्गुलमितं द्वारमायामेन त्रिभाजावत् । पृष्ठदेशं प्रकुर्वीत नालिकेरस्य लोष्टवत् ॥
 अष्टश्चतुभिरभग्निभ्य कुर्यात्कोकनदं शुभम् । सुगवदेवेतरत्सर्वं ततः कमलसम्भव ॥
 हस्तमानसमायामौ स्वर्णेन रजतेन वा । ताम्रेण सुकम्बूष्मी कुर्यात् यद्वा याज्ञीयदारणा ॥
 पुरुत्वं सर्वं निर्मयि प्रोक्ष्य पुष्पाहवारिभिः । . . .

Vigrahilaika VII : 260-278a

293

प्रणीतापात्रयुग्मं तु तथेष्यमयुगलं तु वै ॥

शुक्लसुवदितय चैवमाज्यस्थालीं तर्यैव हि । सर्वं सप्रोक्ष्य मूलेन निधायाथ स्तरोपरि ॥
 प्रणीतापात्रमापूर्ये तोयेन तदनन्तरम् । तत्त्वासनवरं व्यात्वा विष्णुमूलेन विन्यसेत् ॥
 यागे यज्ञपतिमन्त्रमेवं संस्थाप्य चोत्तरे । प्रदद्याच्च ततो विप्रं परिषीन् हृदयेन च ॥
 यज्ञकाष्ठोद्भवान् स्पष्टान् सपर्णान् हस्तसंमितान् । अतुर्यंवपरीणाहानगारे हस्तसंमिते ॥
 अन्येषां व्यञ्जला वृद्धिः परिषीनां द्विजोत्तम । यावदष्टकरं कुण्डमत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥
 विष्टराणि ततो दद्यात्तेषु पृष्ठे हृदा युने । तत्पृष्ठे पूजयेन्नित्यं लोकपालान् स्वदिक्स्थितान् ॥
 ऋग्माहेन्द्रस्त्रादीन् गन्धपुष्यादिभिः शुभैः । शुक्लसुवाम्यां च संस्कारमुपयामायनैः कुशैः ॥
 शुवं द्वादशाधा शोध्यं इप्सत्रेषोष्वेन वारिणा । तर्यैव द्विजशार्दूलं शुक् संशोध्या द्विष्ठैव तु ॥
 संकाल्यो शुक्लसुवौ खेवं गिर्वामन्त्रेण वै ततः । कुण्डस्येनान्विना ताप्यौ तयोर्लक्षणमुच्यते ॥
 स्ववाहुदण्डमानेन मन्त्रज्ञः कल्पयेत्पुरा । दैवी शुक् सिद्धये काष्ठं विस्ताराच्च वडञ्जुलम् ॥
 दैर्घ्याद्विरागद्वयेनाथ दण्डमष्टाभ्रमुच्यते । सार्वब्यञ्जलमानं तु कुरुता शेषं तु शोषयेत् ॥
 करुणा दण्डमूले तु कुर्यात्पिण्डाननं शुभम् । कर्णिकास्थो यथा दण्डो भवेद्दैवं मुनिसत्तम् ॥
 विवर्जि त्वथवा शाहू यथा दण्डस्तादास्यगः । कुरुत्वागस्थं द्विषा भाग समाशेन प्रयत्नतः ॥
 दृथञ्जुलं चाथ भागस्य वैपुत्र्यं चायतः कर्मात् । दण्डावस्थस्य भागस्य व्यञ्जुलं परितः समम् ॥
 दत्ता भ्रमं ततः कुर्यात्प्रिम्नं लातं सलक्षणम् । तन्मध्ये पञ्चाङ्गं कुर्यात् प्रफुल्लं चोर्ध्वपत्लवम् ॥
 वाज्यकोशं तु तं विद्धि सप्तावच्चपलोपमम् । वर्षमध्ये निमग्ना च कर्णिका वै सकेसरा ॥
 द्वादशारं बहिर्वचकं पथस्याष्टवलस्य च । वर्षवाह्ये तु कर्तव्यं शाहूं कोणचतुष्टये ॥
 ततोऽप्यभागस्य युने पाश्वयोरभयोरपि । एकंकमञ्जुलं शोध्यं स विभाज्यस्तिवधा ततः ॥
 कर्णमेकेन भागेन मध्ये त्वस्यौ (त्वसौ) द्वयेन तु । विज्ञिण्य वनव्रमसाम्यां मध्यमेकाञ्जुलेन तु ॥
 विस्तारं कर्णंतुत्यं तु बर्जयित्वा ततः पुरा । कर्णदेशात् ममारम्य शेषं तु परिषोषयेत् ॥
 क्रमागतेन सूत्रेण स्याद् वाराहाननं यथा । ततः पुष्करपत्रात् मुखाम्यं यावदेव हि ॥
 कुर्यादाज्यप्रणालं तु समं न्यूनाञ्जुलं युने । इषद्वै क्रमसूक्ष्मं च नाज्यं याति यथा द्रुतम् ॥
 हस्तमात्रं ततः कुर्यात् शुबं विप्रं मनोरमम् । विस्तारं दृथञ्जुलं काष्ठं वैपुत्र्याच्च तदर्थतः ॥
 विस्तारमानादयेऽस्य वृत्तं कुर्याद् द्विरञ्जुलम् । क्रमात्प्रिम्नलातं च गोलके चैव मुद्रितम् ॥
 मध्ये मृगपदाकारचिह्नेन तु विराजितम् । विस्तारस्य त्रिभागेन प्रोक्ता साश्रा त्रिरञ्जुला ॥
 मूले चोभयतः कुर्यात् स्वस्तिकं दृथञ्जुलायत्तम् । विचित्रवचनायुक्तं दण्डं छलक्षणं तु वा भवेत् ॥
 शुवमेवंविधु कुर्याद्वोमकर्मणि साषकः । संस्कारार्थं ततोऽप्येवं तेन होमं समाचरेत् ॥

Jayakhya XV : 786-106 .

APPENDIX I

Elsewhere we have seen material relating to *vāhana*-vehicles made in the likeness of Garuda (see §578), but the passage below from the *Vigñutattra-samhitā* treats of the large wagon, or *ratha*, in which the *utsarabera*-image is taken on festive procession. In the excerpt, §791, we find first the term *ratha* defined etymologically, then functionally. Then follow measurements. As well, certain technical parts of the wagon are named.

§ 791

अथातः सप्रवक्ष्यामि रथलक्षणमुच्यते । सर्वयज्ञमयं विप्र तस्माद्यमिहोच्यते । रुधपञ्चतिस्तथा लङ्घो मध्यम परिपूर्यते । परबास्यच चक्र च पादबाह्य त्रिधा भवेत् । विस्तारार्थं तदुत्सेषं सप्तभागं त्रिभागिकम् । वेदांशैकमथा वापि उपविशस्य लक्षणम् ।	रथं वेदमयं विप्र सर्वदेवमयं तथा ॥ षट्सप्ताष्टवितस्तिश्च रथमानमिहोच्यते ॥ भानुपञ्चतिस्तथा वर्णनंवपञ्चोत्तमं भवेत् ॥ एवं विस्तरमानं तु आयामस्तत्समं भवेत् ॥ यजमानानुकूलेन आयादीन् लक्षयेत्कमात् ॥ पञ्चभागविभागं वा त्रिभागैकमथापि वा ॥ उत्सेषं दशधा कृत्वा पादुकं चैकभागिकम् ॥
---	--

295

द्विविंशं तु महापरमधौरां कम्यमुच्यते । श्वयं तु कर्म कम्यार्थं परं चार्षं तु पट्टिका ॥
 अध्यर्थं परमधर्मं च तथैवाकम्यमुच्यते । अधिष्ठानादिसर्वेषु स्वेच्छां स्यात्स्य निर्गमम् ॥
 भूताभिनवपञ्चतिंश्च वर्गमन्तस्तथैव च । तिथिंश्च मुनिपञ्चतिंश्च पञ्चतयः कल्पयेत् क्रमात् ॥
 कण्ठमेकांशभित्याहुः कम्यं परं तथांशके । वेदिकायां त्रिभागं स्यात् भूतानां वर्गभागिकम् ॥
 वेदिकायां चतुर्भागं तदूर्ध्वं चैककम्यकम् । वस्त्रभावं तु भूतं स्याञ्ज्ञवपादं तु परकम् ॥
 कम्यं परं तथा पीठं अश्विनी पट्टिरुच्यते । तदूर्ध्वं पञ्चजं कम्यं नाटकं द्वादशांशकम् ॥
 शिवभागं तु कम्यं स्यात् कपोतं तु त्रिभागिकम् । तदूर्ध्वं नैव कम्यं तु उपमानमयोच्यते ॥
 विस्ताराद् द्विगुणं दैर्घ्यं परांशं यश्वाङ्गुलम् । तदैर्घ्यं उपमेवं स्यात् उपधानं तथा भवेत् ॥
 चक्रस्य लक्षणं वक्ष्ये समासान्धृषु सुव्रत । द्विहस्तं वा द्विहस्तार्थं त्रिहस्तं सार्वाधिकं तु वा ॥
 वेदभूतरसांशेव मुनिभिर्वनमुच्यते । तावदङ्गुलमानं तु सुषिरं भावयेत् क्रमात् ॥
 सुषिराद् द्विगुणं कुर्यात्त्रिभिर्विष्टलमुच्यते । त्रिष्टपङ्गुलघनं प्रोक्तं षट्सप्ताङ्गाङ्गुलं स्तनम् ॥
 मूलादग्रं वसुभागं हीनं स्यात् यथाकम्यम् । दारुबन्धं दृढीकृत्य दारुकीलेन योजयेत् ॥
 अष्टः पट्टिं नाराचैः दृढीकृत्य ग्रयलतः । पादाधिकमयोऽव्यर्थमक्षमानमिहोच्यते ॥
 दृढीकरणमेवं स्यात् शिल्पशास्त्रेण कारयेत् । तस्यायशामधेयं तु पादार्थं पादमुच्यते ॥
 पूर्वोत्सेधेन मानेन षट्षष्ठिभिर्विभाजिते । अशेन पादुकं चैव सप्तांशं परमुच्यते ॥
 कण्ठं द्वयंशं स्यात् त्रियंशं कुमुदं भवेत् । तदूर्ध्वं पञ्चजं चैन्दुकम्यमेकेन भागिकम् ॥
 वाजिनं च विभागं स्यात् अश्विनी प्रतिरुच्यते । वेदिकायां चतुर्भागं तदूर्ध्वं चैककम्यकम् ॥
 वस्त्रभागं तु भूतं स्याञ्ज्ञवपादं तु परकम् । द्विभागं तु महापट्टि तदूर्ध्वं चैकपञ्चजम् ॥
 पञ्चतिंशमेन चैव चन्द्रांशं कम्यमुच्यते । कपोतं तु त्रिभागं स्यादेकांशं कम्यमुच्यते ॥
 एवमानमिति प्रोक्तं सर्वतोभद्रकं भवेत् । पूर्वोत्सेधेन मानेन षट्षष्ठशिविभाजिते ॥
 उपानमेकभागं स्यादेकांशं कम्यमुच्यते । कुमुदं तु चतुर्भागं कम्यमेतेन भाजितम् ॥
 वाजिनं शिवभागं स्यात् अश्विनी प्रतिरुच्यते । वेदिकायां त्रिभागं स्याद्रासांशं भीतमुच्यते ॥
 त्रिभागार्थं कपोतं स्यादेकांशं चोर्ध्वपट्टिका । सप्तांशं नटमित्याहुः महापट्टिकलांशके ॥
 एकभागं तु कम्यं स्यात् स्वस्वभूदिमयोच्यते । पूर्वोत्सेधेन मानेन अष्टषष्ठिभिर्विभाजिते ॥
 उपानमेकभागं स्यात् पञ्चकृपशं परमुच्यते । तदूर्ध्वं कम्यमेकांशं परमुच्यते ॥
 वस्त्रशैः कुमुदं प्रोक्तं पद्यं चैकेन कारयेत् । तदूर्ध्वं कम्यमेकं स्यात् पद्यमेकेन कल्पयेत् ॥
 त्रिभागं पट्टिकां कुर्यात्तदूर्ध्वं पद्यमेव च । कम्यमेकेन संयुक्तं रन्ध्राशं भूतमुच्यते ॥
 कम्यमेकांशकं कुर्यात्तदूर्ध्वं पञ्चजं भवेत् । कपोतं तु त्रिभाग स्यात् पद्यमेकांशकं तथा ॥
 कम्यमेकेन संयुक्तं रव्यंशं नर्धमुच्यते । तदूर्ध्वं कम्यमेकं तु तदूर्ध्वं कमलं न्यसेत् ॥
 अक्षांशे पट्टिकां कुर्यादिकांशं पद्यमुच्यते । द्वियंशं वाजनं कुर्यात् तन्नाम श्रीविवर्णनम् ॥

Vipputtattva XI : 1-36 [cont.]

APPENDIX II

Matsya-avatāra is generally represented as half-human and half-fish. Attempts have been made to represent this form with actual fish-face but it does not suit the human body below. Because the head of the fish is narrow, when represented, it looks more like the face of Hanumān than any other form. This is the reason why fish-head is not attempted in the illustration presented in this work.

Here the head of Matsya is rendered in the traditional style. All animal-forms in Indian art, except a few, are not realistic. The fish is always represented as Makara, which is not a fish but something which resembles a fish. That the term Makara can be taken as a synonym of the term Matsya, so far as artistic representation is concerned, will be clear from the Matsya Purāṇa and some of the Saiva legendary paintings also.

ANNOTATED BIBLIOGRAPHY OF TEXTS UTILIZED

(Entries marked * are unpublished manuscripts.)

For detailed descriptions of the contents of these and other *samhitās*, see the present authors' first volume in the publication series of the Pāñcarātra Parīṣodhana Parīṣad, *Pāñcarātra Nūl Viṣakkam* ("Panorama of Pāñcarātra Literature"), Madras, 1967 (in Tamil).

* अगस्त्यसंहिता^१

Agastyasamhitā^१

An unpublished text reconstructed in part only by bringing together fragments found in secondary collections of the Pāñcarātra school, it presently consists of some nine chapters of varying lengths, the second, third and fourth of which concern themselves with images. This "authentic" work is to be distinguished as both earlier and more typical of classical Pāñcarātra *samhitās* than the currently published "*Agastyasamhitā^२*," listed below. We used relevant portions from three manuscripts to get passages for this work : MOL D. 5191 (T/I), R. 2996 (G/p), and R. 2856 (T/I)

अगस्त्यसंहिता^२

Agastyasamhitā^२

This is an "apocryphal" work produced by the Rāma cult, and it is to be distinguished from the above-mentioned "*Agastyasamhitā^१*" text reconstructed from dispersed fragments. While only part of Chapter 29 of this text deals explicitly with icons, it elsewhere affords a number of *dhyaṇi slokas* descriptive of Rāma, Sītā, Lakṣmī and Hanumān. It has gone through four editions—1898, Lucknow; 1910, Calcutta, n.d., Ayodhya; 1957, Mysore—and we used the Calcutta version (Devanāgarī).

अनिकृदसंहिता

Aniruddhasamhitā

Due to the wide range of subjects taken up in this work and its overall limited length—only 1800 *gāvulas* divided into 34 chapters—the twelfth chapter on images, composed of only 25 *slokas*, is not detailed. Only a few other passages are found elsewhere but, as with most matters taken up in the text, they are quite brief and they are of passing interest only to those seriously concerned with the problems of image-making. A printed version of this work was edited and published in 1956 by A. Srinivasa Iyengar, Mysore (Devanāgarī).

अहिर्बुद्धन्यासमिता

Ahirbudhnyasamhitā

Probably the best-known title of the works circulated in the West, due to F.O. Schrader's illuminating study of this text, it contains 60 chapters totalling 3800 *ślokas*. The theoretical concerns subsidiary in most works of the canon are here the exclusive interest, so that there are no sections of direct relevance to temple-building or image-making found. Only some isolated but imaginative *dhvanya*-*ślokas* serve the needs of students of iconography. A critical edition was produced in 1916 by M.D. Ramanujacharya under the direction of F. O. Schrader, and published by the Adyar Library and Research Centre, Adyar. 2nd edition, revised by Pandit V. Krishnamacharya, 1966 (Devanagari).

* श्वरसमिता*

Iṣvarasamhitā

A relatively long work of 8200 *ślokas* divided into 25 chapters, this text has by tradition been associated with the worship prevailing at Melkote, and is said to be derivative of the "gem" *Sāttvasamhitā*. It is worth noting that much of what is found here in regard to images (see especially Ch. 17 but also elsewhere) seems to be found repeated in the *Pāñcasārasamhitā*—said to be derivative of the "gem" *Puṇḍrikasamhitā*—and also at times in the *Śripratiṣṭhasamhitā*. This is one of the older *saṃhitās*, and is outstanding for its encyclopedic scope, its coherence, and its detailed precision. A new, critical edition of the *Iṣvarasamhitā* is scheduled for future publication by the Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati; an edition was published in 1890 by Sadvidya Press, Mysore (Telugu); we used the 1923 edition published by Sudarśana Press, Conjeevaram (Devanagari).

* श्वरसमिता*

Iṣvarasamhitā²

A relatively short and apparently incomplete work of some 610 *ślokas* divided into 14 chapters. It, too, is a product of the Pāñcarātra school but is exclusively concerned with the uses of the "Nyūnya"-*mант्र*. Some *dhvanya*-*ślokas* yield materials useful to specialists concerned with image-making. We used a leaf manuscript from the Oriental Institute at Baroda, OI ms. No. 7967 (G.I)

कपिङ्गलसमिता

Kapiṅgalasamhitā

Sections of Chs. 9, 10 and 11 of this thirty-two chapter work are directly relevant to the study of image-making. Isolated passages of a descriptive nature are encountered elsewhere in *dhvanya*-*ślokas*, etc. This compressed but encyclopedic work of 1550 *ślokas* probably took shape during the "later" period of productivity in the Pāñcarātra community; it is not quoted by any early writers of the school. Three versions of this text, all in Telugu script, have been published; we made use of the 1896 version published by the K.C.V. Press, Cuddapah (Telugu).

काश्यपसंहिता*

Kāśyapasaṁhitā

A work of 854 *lokas* in 13 chapters, popularly assumed to be a Pāñcarātra piece, and to be distinguished from the "Kāśyapasaṁhitā" of which fragments are found quoted in secondary Pāñcarātra collections, it is devoted to the "Garuda"-mantra and its application in the cures of snake-bites and poisons. Published by Sri Yathiraja Sampathkumaramuni of Melkote, printed at Kabeer Printing Works, Triplicane, 1933 (Devanagari).

* गरुडसंहिता

Garudasamhitā

Portions of this manuscript only are available—50 *lokas* in TSM 15323 (D/p), 12 *lokas* in TSM 15324 (D/p) and some *lokas* also in a ms. at KSV No. 6261 [=TSM 15323]. This may be an alternative title for *Vikagendrasaṁhitā*.

जयाक्ष्यसंहिता

Jayākhyasaṁhitā

One of the "three gems" of the Pāñcarātra canon of literature, this work has 33 chapters, comprising almost 4500 *lokas*, and covers a range of subjects considerably wider than found in either of the other two "gems", the *Sāttvata* and *Pauruṣa*. A highly revered and often quoted text, it is available in a remarkably good edition complete with an adequate Index and helpful, learned Introductory portions. Published by the Oriental Institute, it was edited by Ember Krishnamacharya and printed as Volume 54 of the Gaekwad Oriental Series, Baroda, 1931; second printing 1967 [Devanagari].

* नारदीयसंहिता

Nāradiyasamhitā

Although a critical edition of this work is scheduled for future publication in Devanagari script by the Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati, we used the manuscript MOL R. 2503 (G/p), several other versions exist. Unfortunately the 13th chapter in the version consulted, dealing directly with iconography, broke off after only 33 *lokas*, however, Ch. 28 especially, and a few other sections, contained some useful, descriptive passages.

परमसंहिता

Paramasaṁhitā

The only authentic Pāñcarātra text which has been fully translated into English and one which may serve as a useful introduction to the genre for those who cannot read the Sanskrit originals, this work of almost 2100 *lokas* is divided into 31 chapters. It was quoted in the tenth century by Yāmuna, and must be one of the "older" texts of the canon. Although the one chapter that treats directly of iconographic matters (Ch. 23) breaks off after only thirty-one *lokas*, some interesting apologetic passages justifying icon-worship as a valid means of salvation are to be found elsewhere. This was edited and translated in 1940 by S. Krishnaswami Aiyengar as Vol. 86 of the Gaekwad Oriental Series for the Oriental Institute, Baroda (Devanagari).

परासारसंहिता

Parāśarasamhitā

A minor work of some 200 *stokes* divided into 31 chapters, devoted mainly to *mantras*, their composition and applications, this text can be dated sometime after the 12th century and certainly before the 15th century. Brief notice only is given directly to temples and the icons to be installed there in Chs. 21 and 22. The printed edition appeared in 1898, published by the V. M. Sāla Press, Bangalore (Telugu).

पादसंहिता

Pādmasamhitā

Perhaps the most influential and widely-followed of the *samhitās* currently available, this popular work is also outstanding for its scope, detail and clarity. Divided into four *pāda*-sections, the 82 chapters total more than 9000 *stokes* making it the longest of the published works of the canon. Chapters 11 through 22 of the "kriyā-pāda" are of direct relevance for the study of image-making. The first printed edition of this text came out in 1891 from the Sadvidya Press, Mysore (Telugu); another edition of the text was published in 1927 by the Ethiraj Jir Math, Melkote (Telugu); a critical edition in Devanagari and an English translation are desiderata.

पारमेश्वरसंहिता

Paramesvaraśamhitā

Believed to be the "essence" of the highly respected *Pāngkarasamhitā*, this work reflects and dictates the worship patterns at the famous Ranganathaswamy Temple at Srirangam. A long work, its twenty-six chapters amount to almost 8700 *stokes*—and internal evidence suggests that once upon a time it was an even longer work. Curiously enough, many of the iconographical passages found in this text seem to have come verbatim from the *Iśvarasamhitā*. An extraordinarily useful edition of this text, with diagrams illustrating passages relating to the disposition of the divinities throughout the temple precincts, was edited in 1953 by Sri U. Ve. Govindacharya for the Sri Vilasam Press, Srirangam (Devanagari).

पुरुषोत्तमसंहिता

Puruṣottamasamhitā

Over half of the 33 short-to medium-length chapters (Chs. 2-21) of this 1800 *stokes* work are devoted to temple-building, the fashioning of icons and the installation services consecrating those structures and images for holy uses. Most of the remainder concerns itself with the practical, temple-oriented concerns of the Pāñcarātra priestly community. This work was produced, most probably during the post Rāmanuja period perhaps also after Vedānta Deśika. It was edited in 1932 by P. Sitārāmācārya as No. 2 of the Publication of the Literary Pride in India, Bhadrachalam (Telugu).

पौष्टिकसंहिता

Pauṣkaraśamhitā

Quoted authoritatively by both Rāmānuja and Veṅkaṭa Deśika, this is one of the "three gurus" of the Pāñcarāṭrāgama canon (along with *Jayākhyā* and *Nāṭteṇa*)—perhaps the oldest of the three. Apparently the presently accepted text of 5,900 *ślokas* divided into 43 chapters is incomplete. Sections only of Chs. 38 and 40 deal explicitly with image-makers' concerns, although *dhyāna-ślokas* are found here and there throughout. A new, critical edition of this major work is sorely needed to replace the 1924 edition by H. H. Sri Yatiraja Sampathkumara and published by A. Srinivas Alvergar and M. C. Thirumalachariar, Bangalore (Devanagari).

ब्रह्मदर्शसंहिता

Bṛhadbrahmaśamhitā

A relatively late addition to the Pāñcarāṭra corpus of literature, this work of over 4600 *ślokas* has forty chapters divided into four *pāda* sections. There are no chapters exclusively devoted to the concerns of image-making but useful, descriptive passages are found in both the "visionary" chapters and in the *dhyāna-ślokas* attached to sections treating *māṇḍyas*. Three printed editions of this work are available: a 1908 version published by Śrīvīkāṭeśvara Press, Tirupati (Telugu), a 1909 publication from Banaras (Devanagari); and a 1912 edition, published as Vol. 68 of the Ānandāśrama Sanskrit Series Poona (Devanagari). We used the latter in our present work.

* भर्गवान्त्र

Bhārgavāntra

A work of extraordinary literary merit of which some 1580 *ślokas* in 25 chapters remain, this work affords some descriptive materials throughout while Chapter 4 treats specifically of the measurements of images. It is available in the following manuscripts: ALR 9.1.15 (G/p), ESV 6275 (G/p), MOL R. 1679 (G/p) and R. 1733a (G/p)—of which we used the last indicated for our work here.

मार्कण्डेयसंहिता

Mārkandeyasamhitā

Of the thirty-two chapters in this work of over 2200 *ślokas*, Chs. 8-10 are of most direct relevance to the subject of image-worship—although isolated passages are also found elsewhere in the text. A work of only moderate detail and of somewhat limited scope, this text has not been quoted by any of the classical commentators of the school; it is probably not an early work. A critical edition in Devanagari script is scheduled for future publication by the Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati, we used the manuscript MOL R. 2936 (T/p).

लक्ष्मीसंहिता

Lakṣmītantra

The only *sophitā* in the Pāñcarātra canon exclusively devoted to Lakṣmi, this work of over 3600 *stokes* divided into 57 chapters has prolonged sections devoted to *mantras*, their composition, analysis and applications. Few passages are of direct relevance to the concerns of image-making although useful descriptive excerpts may be gleaned from *dhyāna-stokes*. The first edition of this text – no longer available – was published in 1898 by Sadvidya Press, Mysore (Telugu), a more recent scholarly edition was produced in 1979 by Pandit V. Krishnamacharya as Vol. 87 of the Adyar Library Series, and published by the Adyar Library and Research Centre, Adyar (Devanagari).

वायसंहिता

Vāyasaṁhitā

Nine short (2 *Ms.* to 9 *Ms.*) chapters devoted to the ‘Rāma-rāma’-*mantra*, recovered from portions quoted in MOL R. 352 (D/p), another copy owned by Sri Periyathirovadi Iyengar of Śrivaikunṭham.

वासिष्ठसंहिता

Vāsiṣṭhasaṁhitā

The 124 *stokes* of Chapter 4 of this work of 1300 *granthas* in 25 chapters deal specifically with images. The manuscript we used, ALR 10 H. 22 (D/p), is probably incomplete; at least two other versions are available, both in private collections in Śrīraṅgam; additional chapters can be “found” in secondary collections.

विश्वामित्रसंहिता

Viśvāmitrasaṁhitā

Reconstructed by comparison with several fragmentary manuscript traditions, this work appears to contain some 2600 *stokes* divided into 27 chapters. Although it touches in a straightforward manner on just about all the topics collectively encountered in the Pāñcarātra literature, it is not quoted by any major writers early in the periods of Pāñcarātra literary history; hence, probably a post-Rāmānuja, or “later,” work. A critical edition of this text is underway at the Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati (Devanagari); several *ms.* exist but our passages here were taken from MOL R. 1601 (G/p).

विजयत्रसंहिता

Viṣṇulatrasyaṁhitā

Originally, perhaps divided into four *paṭa* quarters, and probably very elaborate and important, all that remains now are 39 chapters. Unfortunately none deal exclusively with image making concerns, but descriptive passages from the *dhyāna-stokes* may be gleaned throughout. We used here ALR nos. 29, L.7 (G,l); other *ms.* are available at OI no. 7955 Mysore nos. 4203–4210 and in private collections in Śrīraṅgam and in Śrivaikunṭham (G,p, l).

विष्णुताम्ना

Viṣṇutāmṇa

Fragments of some sixty-five chapters indicate that this was formerly a piece of considerable length and scope. The manuscript we used, ALR 8. 1. 18 (D/p), contained portions of only 25 chapters, of which a number were utilized for our present purposes. Other ms. are available in private collections; additional chapters are recoverable from secondary works.

विष्णुतिळकम्

Viṣṇutilaka

This work of 3500 *ślokas* is comprised of eight lengthy and rambling chapters. Some 100 *ślokas* embedded in Chapter 6 deal directly with image-making concerns, although additional lines may be found elsewhere throughout. The book was published in 1896 by the Bangalore Book Depôt, Bangalore (Telugu).

विष्णुसंहिता

Viṣṇusamhitā

A work of 30 medium-length chapters said (1 : 23, 34 *et passim*) to be a commentary on a larger, four-pāda " *Viṣṇusamhitā* " of 108 chapters. The original, if it ever in fact existed, is now " lost " and all that remains is this presumed version of the earlier encyclopedic and synthetic work—qualities of the original clearly reflected in its shorter name-sake work. Chapters 20-22 and 24-28 deal specifically with *prāśāda*, *pratimā* and *pratiṣṭhā* concerns. Unfortunately no longer available, for which reason a reissue might be hoped for, an edition produced with suitable scholarly care by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Sastrī appeared in 1925 as Volume 85 of the Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum (Devanāgarī).

* विष्णवसेनसंहिता

Viṣṇavasenasaṁhitā

The 39 extant chapters are probably part of a considerably larger, but " lost, " work. The original, divided into two major sections, was quoted by Rāmānuja, Pillai Lokācārya, Vedānta Deśika and Varavaramuni and seems, to quote S. N. Dasgupta (Hist. of Ind. Phil., III : 24, 39n.), " very old. " Its passages relating to the preparations and furnishing of temples, are of unique interest. A critical edition of this work is underway at the Kendriya Sanskrit Vidya-pestha, Tirupati (Devanāgarī); only half-a-dozen versions of this text are available, and the one we made use of in our iconographical descriptions was MOL R. 3702 (G/p).

* विहगेन्द्रसंहिता

Vihagendrasaṁhitā

This work deals exclusively with Sudarśana worship, and consists of some 1225 *ślokas* divided into 24 chapters. The seventh chapter has material of direct relevance to our study. We used ALR 8. E. 28 (D/p); other versions are MOL R. 3957 (G/p), R. 5419 (G/p), D. 17253 (G/l); OI nos. 6406, 6610; TSM D. 15337, D. 15340; and others in both public and private collections.

शांदिल्यसंहिता

Sāndilyasamhitā

This apparently late work is probably not the same "Sāndilyasamhitā" quoted by Vedānta Desika in his *Rahasyatraya*. It claims to be the fifth portion of a work that dealt with *artha*, *dharma*, *kāma* and *mokṣa*; it is devoted to "bhakti" as a fifth subject, and currently comprises somewhat over 2400 *ślokas* divided into 46 chapters in four *āṅga*-sections. No prolonged discussions of images are found in the text. It was edited in 1935/1936 in two volumes by Mahāmahopādhyāya Gopinath Kaviraj as Pts. I and II of Vol. 60 of the Princess of Wales Saraswati Bhavana Text series, Banaras (Devanāgari).

षेषसंहिता

Seṣasamhitā

Doubtless a "later" work from a period when "Pāñcarātra" was equated with the *pūrṇakūla*-observances, with taking the *pañcasamkāra*-sacraments, and with certain ways of undertaking *jayanti*-celebrations and *vratas*, this work considers itself (Ch. II) as the "Fifth Veda" and dismisses the Saivite and Śākta systems as "non-Vedic." It is written with the concerns of laymen in mind and is exclusively focused on *māṇḍyas*, lacking the scope of more typical *saṃhitā* texts. A work of 2800 *ślokas* plus scattered prose sections, it is divided into 64 short-(2 *ślokas*) to medium-length chapters. It was printed in Mysore in 1935 (Devanāgari).

श्रीप्रश्नसंहिता

Srīprashnasamhitā

The injunctions in this text regarding worship are followed by Śāṅgapāṇi Temple in Kumbakkonam, the Tirumogur Temple and others. It is a work of over 5400 *ślokas* divided into 54 chapters, of which chapters 11-15 are exclusively concerned with image-making matters. Many of the passages here repeat verbatim lines found also in *Iśvarasamhitā* and *Sūtratasamhitā*. A critical edition of this text is scheduled for future publication by the Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati; we used the 1904 edition published by K. Ramaswami Bhattar, Kumbakkonam (Grantha).

सनत्कुमारसंहिता

Sanatkumārasamhitā

Only four of the five (*prāchīn-*) sections (-*rūṭīm*) of this work are extant; as such it is comprised of 3500 *ślokas* divided into 37 chapters of varying lengths. It is one of the "older" works of the canon, and was quoted authoritatively in the 10th century by Yāmuna. The chapter most relevant to image-making concerns is Seven in the "Brahmarātra"-section. A critical edition by V. Krishnamacharya has been published by the Adyar Library and Research Centre, Adyar, 1969 (Devanāgari); we are grateful to the Library authorities for having allowed us to use page-proofs of this edition for our present purposes.

सात्त्वतसंहिता

Sāttvatasamhitā

An "early" and authoritative text, counted as one of the "three gems," this work is comprised of almost 3500 *ślokas* divided into 25 short, medium-length, and long chapters. It may once have been longer; as it is now almost three-fourths of the work is devoted to *mantras*. Chapter 24 deals most directly with the concerns of iconography, although passages descriptive of deities are encountered elsewhere in *dhyāna*-*ślokas* attached to the chapters dealing with *mantras*. This work was edited in 1902 by P.B. Anantha Chariar and published as volume 15 of the "Śāstra-muktāvalī" series by the Sudarśana Press, Conjeevaram (Devanagari).

* हयसीर्पसंहिता

Hayasīrasamhitā

This is an unique piece inasmuch as almost all of this work of some 6500 *ślokas* divided into four *kāṇḍa*-sections--of 42, 39, 20 and 43 chapters respectively—is devoted to the construction of temples and images and to their subsequent sanctification and consecration. Although a number of chapters (e.g., "Adi" Chs. 15-32) are of direct relevance to the present study, few of them are entirely satisfactory because of the consistent lack of detail and sophistication that is typical of this work. A new edition by Dr. Kali Kumar Dutta is scheduled for future serial publication by the Asiatic Society of Bengal; we used the 2 volume edition of the "Adi-kāṇḍa" published in 1952/1957 in two volumes by the Varendra Research Society, Rajshahi, East Pakistan (Devanagari); for the remainder of the work we consulted ALR ms. 36.A.1 (D/p).

ABBREVIATIONS USED

- ALR = Adyar Library and Research Centre, Madras.
D = Devanagari script.
G = Grantha script.
KSV = Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati.
l = leaf.
MOL = Madras Government Oriental Manuscripts Library, Madras.
OI = Oriental Institute, Baroda.
p = paper.
TSM = Tanjore Saraswati Mahal Library, Tanjore.

